

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi

Hitit Journal of Social Sciences

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi

Hitit Journal of Social Sciences

E-ISSN : 2757-7449
YIL / VOLUME 15
SAYI/ ISSUE 1
2022

Yayın Sahibi/Owner on behalf of Hitit University

Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK (Rektör / Rector)

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Director

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ

Baş Editor / Editor-in-Chief

Doç. Dr. İlker SAKINÇ

Editör Yardımcıları/ Associate Editors

Arş. Gör. Dr. Yasin ŞEKER

Arş. Gör. Leyla Gizem EREN

**Yazı ve Redaksiyon Kurulu Editör Yardımcısı /
Proofreading Board Assistant Editor**

Arş. Gör. Dr. Yasin ŞEKER

Arş. Gör. Leyla Gizem EREN

**Uluslararası İlişkiler Editör Yardımcısı/
International Assistant Editor**

Arş. Gör. Dr. Yasin ŞEKER

Arş. Gör. Leyla Gizem EREN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. İlker SAKINÇ

Prof. Dr. Aygül SÜEL

Prof. Dr. Deniz AYTAÇ

Prof. Dr. Fatih DUMAN

Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ

Prof. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK

Prof. Dr. Metin UÇAR

Prof. Dr. Özer ŞENÖDEYİCİ

Prof. Dr. Selçuk KENDİRLİ

Prof. Dr. Selim TÜRCAN

Prof. Dr. Şaban HAKLI

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ

Prof. Dr. Taha Bahadır SARAC

Doç. Dr. İsmail YILDIRIM

Doç. Dr. Mustafa Tolga ÇIRAK

Yayın Danışma Kurulu / Scientific Advisory Board

Prof. Dr. Eugenia CUNHA

(University of Coimbra, PORTUGAL)

Prof. Dr. İbrahim SİRKECİ

(Regent's Univesity London, UK)

Prof. Dr. Tal SIMMONS

(Virginia Commonwealth University, USA)

Prof. Dr. Ebrahim MOOSA,

(University of Notre Dame, USA)

Doç. Dr. Joseph UGRAŞ

(La Salle University, USA)

Dr. Anja PETAROS

(University of Rijeka, CROATIA)

Tarandığı İndeks ve Veritabanları / Indexed by

-TÜBİTAK-ULAKBİM-TR Dizin

-EBSCO

-ERIH PLUS

-Index Copernicus International

-CEEOL- Central and Eastern European Online Library

-CiteFactor - Akademik Scientific Journals

-ASOS - Academia Sosyal Bilimler İndeksi

-ARASTIRMAX - Bilimsel Yayın İndeksi

-ResearchBib - Academic Resource Index

-İSAM - İslam Araştırmaları Merkezi

-TEİ - Türk Eğitim İndeksi

-İdeal Online - Online Kütüphane

-Rootindexing-Journal Abstracting and Indexing Servis

-ACARINDEX - Akademik Araştırmalar İndeksi

-SOBİAD - Sosyal Bilimler Atf Dizini

Eski Adı/Former Name

Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/

Hitit University Journal of Social Sciences Institute

ISSN 1308-5107 E-ISSN 2536-4944

Son Sayı/Latest Issue: Cilt/Volume 13, Sayı/Issue 2

Yeni Adı/New Name

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi /

Hitit Journal of Social Sciences

E-ISSN 2757-7449

İlk Sayı/First Issue: Cilt/Volume 15, Sayı/Issue 2

Tasarım- / Design

Arş. Gör. Dr. Yasin ŞEKER

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi yılda bir cilt ve iki sayı olarak (Haziran ve Aralık) yayımlanan, *çift-körleme hakemlik süreci* yürüten *uluslararası* akademik bir dergidir. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına ait olup Enstitümüzün kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır. Yazılar yayıncı kuruluştan izin alınmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayınlanamaz.

Hitit Journal of Social Sciences is a double blind peer-reviewed academic journal which is published twice per year (June and December). All the responsibility for the content of the papers published here belongs to the author/authors, and does not express the official view of the Institute. Copyright©: Without getting permission of the journal, papers published here cannot be published partially or totally on other media.

Dergimizin Yayın ve Yazım İlkelerine, dergi web sitesinden ulaşabilirsiniz.

Hitit Üniversitesi Kuzey Kampüsü Çevre Yolu Bulvarı, 19030, Çorum/TURKEY

Web: <https://dergipark.org.tr/en/pub/hititsbd>

E-mail: husbededitor@hitit.edu.tr

EDİTÖRÜN NOTU

Değerli araştırmacılar ve okurlar,

Dergimizin Haziran 2022 sayısında sizlerle olmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi'nin bu sayısında süreçleri başarıyla tamamlayan 12 makalenin yayımlanmasına karar verilmiştir. Akademik çalışmaların değerlendirilmesi, yayına hazır hale getirilebilmesi ve okuyucuyla buluşabilmesi için gerekli olan süreçlerde katkısı olan hakemler ve yardımcıları Dr. Yasin Şeker ile L. Gizem EREN'e katkıları için teşekkürlerimi sunarım.

Değerli çalışmalarını dergimize gönderen yazarlarımıza ve dergimizi takip eden okuyucularımıza da teşekkür ederim.

Editöryal ekibimizle birlikte dergimizi daha iyi seviyelere ulaştırma çalışmalarımız sürdürmektedir.

Dergimizin bilimsel anlamda sürekli ileri giden ve en değerli bilimsel dergiler arasında yer alması dileklerle...

Saygılarımla.

Doç. Dr. İlker SAKINÇ

Editör

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

Sergen MUM – Sezen BOZYİĞİT.....	1-28
Hizmet İçi Eğitimin Tükenmişlik Sendromu Üzerindeki Etkisinin Cinsiyet Bağlamında İncelenmesi Investigation of The Effect of in-Service Training on Burnout Syndrome in Context of Gender	
Mihriban CİNDİLOĞLU DEMİRER, Çelebi YAŞAR	29-48
Etik Liderliğin Yenilikçi İş Davranışı Üzerindeki Etkisinde Duygusal Bağlılığın Rolü Effect of Ethical Leadership on Innovative Work Behavior: Role of Affective Commitment	
Nurgün KUL PARLAK – Çiğdem ULUDAĞ GÜLER	49-66
COVID-19 Gölgesinde Çocuk İşçiliği Child Labor in the Shadow of COVID-19	
Şennur ÖZDEMİR – Ayça EMİNOĞLU.....	67-84
Yeni Nesil Savaş: Rusya'nın Donbas'ta Uyguladığı Hibrit Savaş Yöntemi New Generation War: Hybrid War Methods Used by Russia in Donbas	
Eyup ATİOĞLU – Osman Nuri ŞAHİN	85-99
Examining the effect of transport infrastructure on attracting foreign direct investment Doğrudan Yabancı Yatırımların Çekilmesinde Ulaştırma Altyapısının Etkisinin İncelenmesi	
Çağrı Kaan YALÇIN – Yasin Erdem ÇEVİK – Cihan TANRIÖVEN	100-119
Yüksek Frekanslı İşlemler Sonrası Borsa İstanbul'da Piyasa Etkinliğinin Test Edilmesi Testing Market Efficiency in Borsa Istanbul After High Frequency Trading	
Ertuğrul DÜZGÜN	120 - 141
Kültür Turlarında Gastronomik Ürünlerin Tercih Edilmesinde Turist Rehberlerinin Önemi The Importance of Tourist Guides in Preference of Gastronomic Products on Cultural Tours Independent Audit Reports in Turkey	

Sinem KOÇAK - Rahmi YAMAK	142-159
Lucas Değişkenlik Hipotezi'nin Sektörel Bazda Analizi: Türkiye Örneği	
Sectoral-based analysis of Lucas variability hypothesis: the case of Turkey	
Filiz ÇAYIRAĞASI	160-183
Yeşil Pazarlama Algısının Çevreye Duyarlı Ürünleri Satın Almaya Etkisinde Sürdürülebilirlik Bilincinin Moderatörlük Rolü	
The Moderation Role of Sustainability Awareness in the Effect of Green Marketing Perception on Purchasing Environmentally Friendly Products	
Hamza KAYA – Ahmet Fethi DURMUŞ	184-210
Muhasebe Meslek Mensuplarının Meslek Etiği Hakkındaki Algı ve Tutumlarının İncelenmesi: TRB1 Bölgesinde Bir Uygulama	
Examination Of The Perceptions And Attitudes Of Accounting Professionals About Professional Ethics: An Application İn The TRB1 Region	
Ayşe KOÇ APUHAN – Üzeyir KEMENT.....	211-236
Gastro-turistlerin yerellik ve yiyecek kişilik özelliklerinin yerel yiyecek satın alma niyetine etkisi: Gaziantep ili örneği	
The Effect of Gastro-Tourists' Locavorism and Food Personality Features on Local Food Purchase Intention: Gaziantep Province Sample	
Esin Bengü CERAN – Recep İbrahim PINAR.....	237-281
İşyerinde Mobbing Davranışına İlişkin Meta Analiz Temelli Bir Araştırma	
A meta-analysis based research on workplace mobbing behavior	

HİZMET İÇİ EĞİTİMİN TÜKENMİŞLİK SENDROMU ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN CİNSİYET BAĞLAMINDA İNCELENMESİ*

Sergen MUM¹

Sezen BOZYİĞİT²

Atıf/©: Mum S. ve Bozyiğit S. (2022). İş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisinde dönüşümcü liderliğin aracılık rolü. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 1-28. doi: 10.17218/hititsbd.1063341

Özet: Teknolojik gelişmeler ve küreselleşme ile ticari sınırların ortadan kalkması lojistik sektörüne duyulan ihtiyacı artırmıştır. Lojistik sektörüne duyulan ihtiyaç ve lojistik sektörünün dinamik yapısı iş yükünün artmasına ve böylelikle de lojistik çalışanlarının stres seviyesinin yükselmesine neden olmuştur. Stres seviyesinin yükselmesi ile çalışanların psikolojik ve fiziksel olarak kendilerini kötü hissetmeleri tükenmişlik sendromuna yakalanma olasılığını artırmaktadır. İşletmeler iş yükü karşısında oluşan stresi azaltmak, değişimler karşısında çalışanların hazırlıklı olmalarını sağlamak, niteliklerini geliştirmek ve rekabet ortamında üstünlük sağlamak amacıyla çalışanlarına hizmet içi eğitimler vermektedir. Bu araştırmanın amacı da lojistik işletmelerinde çalışanların almış oldukları hizmet içi eğitimlerin tükenmişlik sendromu üzerindeki etkisini cinsiyet bağlamında incelemektir. Araştırmanın örneklemini Türkiye’de faaliyet gösteren lojistik işletmelerinin hizmet içi eğitimi almış 336 çalışanı oluşturmaktadır. Araştırmada veriler online anket tekniği ile toplanmış ve Yapısal Eşitlik Modeli kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda lojistik işletmelerinde verilen oryantasyon eğitiminin kadınlarda tükenmişlik sendromunun alt boyutlarından duygusal tükenmişliği, duyarsızlaşmayı ve kişisel başarısızlığı, erkeklerde ise sadece kişisel başarısızlığı olumsuz etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca rotasyon eğitiminin erkeklerde ve kadınlarda kişisel başarısızlığı, ayrıca erkeklerde duygusal tükenmişliği olumsuz etkilediği gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lojistik, Tükenmişlik Sendromu, Hizmet İçi Eğitim, Cinsiyet, Yapısal Eşitlik Modeli

Investigation of The Effect of In-Service Training on Burnout Syndrome in Context of Gender

Citation/©: Mum S. ve Bozyiğit S. (2022). Investigation of the effect of in-service training on burnout syndrome in context of gender. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(1), 1-28. doi: 10.17218/hititsbd.1063341

Abstract: The disappearance of commercial borders with technological developments and globalization has increased the need for the logistics sector. The needs for the logistics sector and the dynamic structure of the logistics sector have increased the workload and thus led to an increase in the stress levels of logistics employees. With increased stress levels, employees' feeling bad psychologically and physically raises the likelihood of developing burnout syndrome. Enterprises provide in-service

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 26.1.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 22.4.2022

* Bu çalışma Doç. Dr. Sezen BOZYİĞİT danışmanlığında Sergen MUM tarafından 28 Temmuz 2021 tarihinde tamamlanan "Hizmet İçi Eğitimin Tükenmişlik Sendromu Üzerindeki Etkisi: Lojistik Çalışanları Üzerine Bir Araştırma" başlıklı 686068 tez nolu yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Ayrıca Tarsus Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir.

¹ Tarsus Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Mezunlu, sergenmum@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3405-7585>.

² Sorumlu Yazar, Doç.Dr., Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, sbozyigit@tarsus.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0951-3588>.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Tarsus Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 17.09.2020 tarih ve 2020/37 sayılı olarak alınmıştır.

training to their employees to reduce stress caused by workload, ensure that employees are prepared in the face of changes, improve their qualifications, and ensure superiority in a competitive environment. This research aims to examine the effect of in-service training received by employees in logistics enterprises on burnout syndrome in the context of gender. The sample of the research consists of 336 employees of logistics enterprises operating in Turkey who have received in-service training. The study collected data using the online survey technique and analyzed using the Structural Equality Model. As a result of the research, it was determined that the orientation training given in logistics enterprises negatively affected emotional exhaustion, depersonalization, and personal failure, which are the sub-dimensions of burnout syndrome in women, and only personal failure in men. In addition, it was observed that rotation training negatively affected personal success in men and women ad emotional burnout in men.

Keywords: *Logistics, Burnout Syndrome, In-Service Training, Gender, Structural Equation Model.*

1. GİRİŞ

Teknolojik gelişmeler ve küreselleşme uluslararası ticarete sınırların ortadan kalkmasına ve tüketicilerin dünyanın farklı yerlerindeki rnlere ve reticilere kolaylıkla ulaşabilmesine vesile olmuştur. Bu nedenlerle üretilen ürünlerin tam zamanında ve güvenli bir şekilde ulaşımının sağlanması önemli bir hale gelmiştir. Bu koşulları sağlamak da lojistik faaliyetleri ile mümkün olmaktadır (Duran ve Türkoğlu,2019, s.87). Lojistik, insanların gereksinimlerini karşılamak amacıyla mal, hizmet ve bilgi akışının başlangıç noktasından nihai tketiciiye ulaşana kadar etkili ve verimli bir şekilde taşınması ve depolanmasını planlayan, uygulayan ve kontrol eden tedarik zinciri yönetiminin en önemli parçasıdır (Council of Supply Chain Management Professionals [CSCMP], 2020). Lojistik sektörüne duyulan ihtiyacın artması sektörün iş yükünü de çoğaltmıştır. İş yükünün artması yoğun mesai gerektirmekte ve çalışanlar üzerinde stres oluşturabilmektedir. Yoğun mesai koşullarında görevlerini yerine getiremeyen çalışanlarda oluşan stresin srekliлик göstermesi, tükenmişlik sendromuna yakalanma olasılığını da artırmaktadır.

Tükenmişlik, bireyin kendini sürekli yorgun hissetmesi, psikolojik olarak yetersiz görmesi, olumsuz düşüncelere sahip olması, enerjisinin tükenmesi, içinde ve çevresinde olumsuz tavırlar sergileme gibi durumların görülmesiyle ortaya çıkan bir sendrom olarak ifade edilebilir (z ve eviren, 2017, s.42). Lojistik sektörü gibi insanlarla doğrudan ilişki içinde olan sektörlerde tükenmişlik sendromu yaşayan çalışanlar işletme performansını olumsuz etkileyebilmektedir (Okutan ve diğerleri, 2013, s.3). Tükenmişlik belirtileri gösteren çalışanlarda, müşterilerle olan ilişkilerde bozulma, hata yapma oranında artış, işe geç gitme veya gitmemek için bahaneler üretme, takdir edilmediğini düşünme, görevleri karıştırma, çalışma arkadaşlarına ve idareye güvenmeme, değişime karşı direnç gösterme ve iş veriminde düşüş gibi işletmeyi olumsuz etkileyen emareler ortaya çıkabilmektedir (Barutçu ve Serinkan, 2008, ss.547-548). Lojistik alışanlarının yoğun ve uzun mesai saatleri gerektiren bir sektörde çalışıyor olması stres seviyelerinde artışa neden olmaktadır (Bolat, 2011, s.90). Stresle baş etmekte zorlanan çalışanların tükenmişliğe yakalanma ihtimalleri de artmaktadır. Tükenmişlik belirtileri gösteren bireylerin çalışma arkadaşlarını da olumsuz etkilemesi işletmenin verimliliğini düşürebilmektedir (Bektaş ve Peresadko, 2013, s.882). Bu nedenle işletmeler rekabet ortamında üstünlük sağlayabilmek amacıyla, yoğun iş temposu karşısında stresle başa çıkabilen, gelişime açık ve değişimler karşısında hazırlıklı olabilecek nitelikli çalışanlara ihtiyaç duymakta ve çalışanlardaki tükenmişlik sendromunu yok etmek için çeşitli çözüm nerileri geliştirmektedir.

Örgün eğitim kurumlarından teorik bilgiye sahip olarak mezun olan bireylere işletme bünyesine katıldıktan sonra tecrübe kazanmaları ve niteliklerini geliştirmeleri amacıyla yaygın eğitim olarak bilinen hizmet içi eğitimler verilmektedir (Karadere, 2019, s.7). Çalışanların sürekli değişimlerin ve gelişmelerin yaşandığı günümüz koşullarına uyum sağlayabilmeleri ve daha üst konumlarda görev yapabilecek nitelikleri kazanmaları açısından hizmet içi eğitimler önem taşımaktadır (Eroğlu, 2006, s.114). Bununla birlikte hizmet içi eğitimler; üretilen mal ve hizmetlerin kalitesini artırmada ve hata oranlarını düşürmede, maliyetleri azaltmada, çalışanların birbirleriyle olan iletişimini iyileştirmede ve iş yükünü azaltmada faydalı olmaktadır (Selimoğlu ve Yılmaz, 2009, ss.5-6). Ayrıca hizmet içi eğitimler çalışanların güven duygusunu yükseltmesi, stres ile mücadele etme gücünü ve yaptıkları işten aldıkları zevki artırması, çekingenliği azaltması ve sosyalleşmelerine sağladığı katkılarla çalışanların tükenmişlik sendromuyla mücadele etmelerini kolaylaştırarak tükenmişlik sendromuna yakalanma olasılığını azaltmaktadır (Karbuz, 2019, s.25).

Alanyazında hizmet içi eğitimle ilgili olarak yapılan birçok çalışmanın (Chiarini ve diğerleri, 2018; Bayarmagnai, 2014; Junejo, ve diğerleri, 2017; Şahin ve Güçlü, 2010; Wallberg, 1985) yanı sıra tükenmişlik sendromu ile ilgili de çok sayıda çalışma (Barros, 2016; Elshaer ve diğerleri, 2018; Eter, 2019; Haynes, 2009; Kır, 2018) mevcuttur. Ancak hizmet içi eğitimin tükenmişlik sendromuyla ilişkisi ile ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Yapılan alanyazın taramasında lojistik sektörünün oldukça dinamik, gittikçe büyüyen ve gelişen bir sektör olduğunun (Bayramlı,2017; Duran ve diğerleri, 2018; Kozan, 2019; Şengel, 2012) tespit edilmesine ek olarak tükenmişlik sendromunun da kadın ve erkek çalışanlara farklı etkilerinin olduğu (İn ve Kula, 2019; Kalkızoğlu, 2018; Leiter ve Maslach, 2016; Türkmenoğlu ve Sümer, 2017) görülmüştür. Bu nedenle araştırmanın amacı, lojistik işletmelerinde çalışanların almış oldukları hizmet içi eğitimin tükenmişlik sendromu üzerindeki etkisinin cinsiyet bağlamında incelenmesidir. Böylelikle daha önce bir arada kullanılmayan değişkenler yapılmış olan bu araştırma ile kullanılmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde hizmet içi eğitim ve tükenmişlik sendromu kavramları açıklanmıştır.

2.1. Hizmet İçi Eğitim Kavramı

Teknolojinin sürekli olarak ilerlemesi çalışanların bilgisinin de aynı şekilde yenilenmesini gerektirmektedir. Çalışanların bilgisinin etkin bir şekilde yenilenmesini sağlamak ise verilen eğitimler ile mümkün olmaktadır (Wexley, 1984, s.520). İşletmeler yaygın eğitimler arasında önemli yere sahip olan hizmet içi eğitim ile iş gücü verimliliğini artırmayı hedeflemektedir (Şahin ve Güçlü, 2010, s.219). Hizmet içi eğitim, işletme çalışanlarının yeni davranışlar kazanmasına katkıda bulunarak değişim karşısında hazırlıklı olmalarını sağlamaktadır (Taymaz, 1975, s.86).

Hizmet içi eğitim, kamu ve özel kuruluşların amaçları ve politikalarına göre değişiklik göstermektedir. Hizmet içi eğitimin amaçları, işletmenin ve çalışanların gereksinimlerine göre belirlenmektedir (Demirtaş, 2010, s.43). Yaşanan gelişmeler ışığında işe başlama sürecinde verilmiş olan hizmet öncesi eğitimlerin yetersiz kalması, bazı bilgilerin iş başında öğrenilebilir olması, değişen sisteme uyum zorunluluğu gibi sebepler hizmet içi eğitimin önemini artırmaktadır (Korkutan, 2015, s.26). Özellikle bazı bilgilerin çalışma hayatında öğrenilebilecek olması, çalışanların kariyer yapma arzusunun gün geçtikçe artması, değişen çevre koşullarına uyum sağlama zorunluluğu, çalışanların sürekli öğrenme isteği içinde olması işletmeleri hizmet içi eğitim vermeye yöneltmektedir (Şahin ve Güçlü, 2010, s.223).

Hizmet içi eğitimlerle çalışanların öğrenme hızında artış, çalışanların yaptıkları işe ve iş yerine bağlılığı, kaza sayılarında azalma gibi kazanımlar sağlanmaktadır (Arulampalam ve Booth, 1998, s.529). Hizmet içi eğitimler çalışanların kendilerine olan güvenlerinin yanında kuruma olan güvenlerini de artırmaktadır (Subaşı, 2019, s.17).

İşletmelerde verilecek olan hizmet içi eğitimlerin başarılı bir şekilde uygulanması seçilecek olan yöntemler ile doğru orantılıdır. İşletmenin ve çalışanın ihtiyaçları doğrultusunda belirlenen eğitim yöntemlerinin uygulanması amaca ulaşmada önemlidir (Öztürk ve Sancak, 2007, s.769). Çalışanların eğitim düzeyi, eğitimin yapılacağı yer, eğitim için ayrılan bütçe, zaman ve eğitim verecek kişiler göz önünde bulundurularak eğitim türü seçilmektedir. Oryantasyon, rotasyon, tamamlama, geliştirme, yetki devri ve takım çalışması yoluyla hizmet içi eğitim verilebilmektedir.

2.2. Tükenmişlik Kavramı

Tükenmişlik, özellikle son yıllarda sıklıkla karşılaşılan bir kavram haline gelmiştir. Kavram ilk olarak New York'ta psikiyatrist olarak görev yapan psikanalist Herbert J. Freudenberg tarafından 1974 yılında yayınlanan "Staff Burn-Out (Personel Tükenmişliği)" makalesi ile alanyazına kazandırılmıştır (Botero ve Romero, 2011, ss.428-429). Tükenmişlik, insanlar ile doğrudan temas halinde bulunulması gereken mesleklerin bir sendromu olarak kabul edilmiş olsa da Maslach ve bazı araştırmacılar, doğrudan temas gerektirmeyen mesleklerde de bu sendromun ortaya çıkma ihtimalinin olduğunu ifade etmişlerdir (Kılınçarslan ve Küçükseleymanoğlu, 2019, s.619).

Tükenmişlik ile çalışma hayatı yakından ilişkilidir (Barbosa ve diğerleri, 2015, s.116). Çalışanların, fazla iş yüküne maruz kalması, düşük ücretle çalıştırılması ve stresli çalışma ortamı kontrol altına alınmaz ve bunlara çözüm üretilmezse psikolojik ve fiziksel olarak tükenme yaşanabilmektedir. Tükenmişlik sendromu, yönetilmemiş stresin yaratmış olduğu bir yılgınlık veya yorgunluk hali olarak bilinmektedir (Ertuğrul, 2018, s.74). Tükenmişlik sendromuna maruz kalmış çalışanda, işe gitmeme, çalışma arkadaşlarına yabancılaşma, umursamama gibi durumlar ortaya çıkabilmektedir (Saiari ve diğerleri, 2011, s.1786). Aynı zamanda tükenmişlik sendromuna yakalanan başarılı bir çalışanın verimliliğinde düşüş yaşaması ilerleyen zamanlarda istifa etmesine neden olarak işletmenin iyi bir çalışanını kaybetmesiyle sonuçlanabilmektedir.

Tükenmişlik sendromuna yakalanmış bireylerin, farklı davranışlar sergilediği gözlemlenmektedir (Temelli ve Şendurur, 2018, s.382). Bireyler incelendiğinde, bireylerin öfkeli, sürekli olarak eleştiren, mutsuz ve çevresindeki bireyleri kendisinden uzaklaştıran davranışlar sergiledikleri görülmektedir (Karagöz, 2019, ss.9-10). Bireylerin tükenmişlik durumunda, sorunlarla başa çıkma yeteneklerinin azaldığı, kişisel yaşamlarında bozulmaların olduğu, iş yeri performanslarının düştüğü tespit edilmiştir (Maslach ve Leiter, 2007, ss.368-369). Christina Maslach yaptığı araştırmalar ile tükenmişlik kavramına büyük katkılar sunmuştur. Maslach'ın geliştirmiş olduğu model akademik çevrede diğerlerine göre daha çok ön planda olan bir model olma özelliği taşımaktadır (Nguyen ve diğerleri, 2018, s.2). Maslach Tükenmişlik Modeli üç boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutlar, duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve düşük kişisel başarı hissidir.

Tükenmişlik kavramına sosyal hayatta ve çalışma hayatında sıklıkla rastlanılmaktadır (Şad ve Şahin, 2018:463). Tükenmişlik kavramına ilişkin yapılan ilk araştırmalar tükenmişliğin bireylerle ilgili olduğunu göstermektedir (Faivre ve diğerleri, 2018, s.1292). Son yıllarda yapılan araştırmalar ise örgütsel faktörlerden kaynaklı tükenmişlik yaşandığını ortaya çıkarmıştır

(Sawalqa, 2017, s.58). Ancak bazı araştırmacılar bireysel ve örgütsel faktörlerin aynı anda bireyin tükenmişlik yaşamasına neden olduğunu, tükenmişliğin çok boyutlu bir kavram haline geldiğini savunmaktadır (Ogresta ve diğerleri, 2008, s.372).

3. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Çeşitli sektörlerde hizmet içi eğitimler ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu çalışmaların hizmet içi eğitimin gerekli olduğu, neleri etkilediği ve yapılan eğitimler sonucu çalışanların fikirlerinin neler olduğu üzerine yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Selimoğlu ve Yılmaz (2009), hizmet içi eğitimin kurum ve çalışanlar üzerindeki etkilerini değerlendirdikleri araştırmada; hizmet içi eğitimin çalışanın işe uyumunu, bağlılık duygusunu ve kendine olan güveni artırarak öğrenme süresini kısalttığını ifade etmişlerdir. Şahin ve Güçlü (2010), Ülker Şirketler Topluluğunun hizmet içi eğitim sürecini ve uygulamalarını inceledikleri çalışmada; oryantasyon eğitiminin Ülker Şirketler Topluluğunda diğer hizmet içi eğitim programlarına göre öncelikli olduğu sonucuna varmışlardır. Zengin (2013), Türkiye’de belediye personel ve yöneticilerinin hizmet içi eğitim sorununa değindikleri çalışmada; Türkiye’de belediyelere yönelik verilen hizmet içi eğitimlerin yetersiz olduğunu ve bu eğitimlere gereken önemin verilmediğini tespit etmişlerdir. Kalkancı (2016), Adana Büyükşehir Belediyesinde yapmış olduğu kamu personelinin hizmet içi eğitim ihtiyaçlarını ve iş doyum düzeylerini araştırdığı çalışmada, çalışanların iş doyumları ile hizmet içi eğitim programları arasında da doğrudan bir ilişkinin olmadığını vurgulamıştır. Doğançay (2018), hizmet içi eğitim ile iş tatmini arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmayı amaçladığı çalışmada; hizmet içi eğitimin önemli olduğunu ve iş tatmini açısından demografik özelliklerde farklılık göstermeksizin, çalışan üzerinde etkiler bıraktığını ve hizmet içi eğitim ile iş tatmini arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu belirtmiştir. Mahmutoğulları ve Perçin (2018), hizmet içi eğitim algısının öğrenme motivasyonu üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmada; öğrenme motivasyonunun hizmet içi eğitim algısına bağlı bulunduğunu ve hizmet içi eğitim algılarının öğrenilen bilgilerin iş hayatına aktarılmasında etkili olduğunu dile getirmiştir. Soğancıoğlu (2020), işletmelerde hizmet içi eğitim uygulamalarının performansa ve işletme içinde kariyere olan etkisini banka çalışanları üzerinde inceleyerek; hizmet içi eğitimin performans ve kurum içi kariyer üzerinde etkisinin olumlu olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Tükenmişlik sendromu ile ilgili de farklı alanlarda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar incelendiğinde, bunların tükenmişlik sendromuna etki eden faktörlerin neler olduğu, tükenmişliğin çalışma hayatına nasıl yansıdığı ve tükenmişlik boyutlarının çalışanlar üzerindeki etkileri gibi konulara odaklandığı görülmüştür. Örneğin Maslach ve Jackson (1985), tükenmişlikte cinsiyet ve ailenin rolünü inceledikleri çalışmalarında, cinsiyet faktörünün tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutunda etkili olduğunu belirtmişlerdir. Avgits vd. (2007), çalışanların tükenmişliğin üç boyutunu da aynı anda yaşadıklarında iş memnuniyetsizliği konusunda kararsız kaldıklarını gözlemlemişlerdir. Ek olarak tükenmişlik yaşamakta olan çalışanların bu durumu üst düzey yöneticilere ve çalışma arkadaşlarına anlatmaktan kaçındıklarını tespit etmişlerdir. Hazır ve Orel (2014) organize perakende sektöründe çalışanların tükenmişlik düzeyleri ile işe bağlılıkları arasındaki ilişkiyi karşılaştırarak, süpermarket çalışanlarında duygusal tükenmişlik ve duyarsızlaşma düzeyleri arttıkça işe olan bağlılığın azaldığı, kişisel başarı hissi ile bağlılık arasında olumsuz yönlü bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Faiz (2019), aşırı iş yükü ve tükenmişlik sendromunun işten ayrılma üzerindeki etkisini inceleyerek, tükenmişlik sendromunun boyutlarından duygusal tükenme ve duyarsızlaşmanın işten ayrılmada olumlu bir etkisinin olduğunu dile getirmiştir. Kulualp ve Sarı (2019) tükenmişlik sendromunun kamu kuruluşu çalışanları üzerindeki etkisini analiz

ederek, aşırı iş yükü, gereksiz kurumsal uygulamalar, normal dışı sergilenen davranışlar, duygusal emek davranışları, kurum tarafından zorlanma ve kişisel sorumluluğun artmasının kurum çalışanlarında tükenmişlik sendromuna neden olduğu sonucuna varmışlardır. Solano ve diğerleri (2020), pediatrik onkoloji hemşirelerinde tükenmişlik sendromunu araştırmışlardır. Bu araştırma sonucunda; yaş, cinsiyet, medeni durum, vardiyalı çalışma ve deneyim faktörlerinin tükenmişlik sendromuyla yakından ilişkili faktörler olduğunu ve tükenmişlik sendromuna yakalanma riskini azaltmak için çalışma ortamının iyileştirilmesi ve sosyal desteğin artırılması gerektiğini belirtmişlerdir.

4. ARAŞTIRMA

Bu bölümde, araştırmanın amacı ve örnekleme, modeli ve hipotezleri, evreni ve örnekleme, veri toplama yöntemi ve analizi ile araştırmanın geçerliliği ve güvenilirliği yer almaktadır.

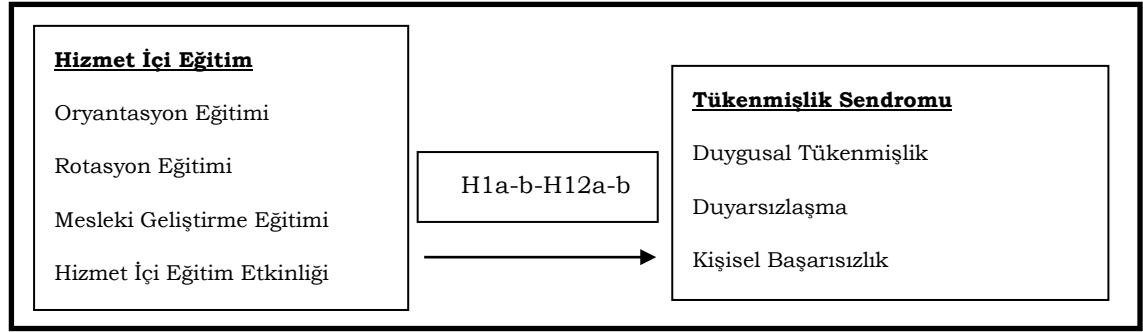
4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Teknolojik gelişmeler ile ulaşılabilirliğin kolaylaşması işletmeler arasında var olan rekabeti artırmıştır. Bu rekabet ortamında ticari üstünlük elde etmenin en önemli koşullarının başında lojistik faaliyetleri gelmektedir (Aksungur ve Bekmezci, 2020, s.20). Lojistik faaliyetler ile rekabet ortamında üstünlük sağlamak, lojistik altyapılarının en iyi şekilde planlanıp verimli olarak kullanılmasından geçmektedir. Bu koşulu sağlamak için lojistik işletmeleri nitelikli iş gücüne ihtiyaç duymaktadır. Nitelikli iş gücü eğitim kurumları aracılığıyla veya hizmet içi eğitimlerle mümkün olmaktadır. (Kadioğlu, 2016, s.2). Hizmet içi eğitimler ile işletmeler, bünyesinde bulunan çalışanlarını nitelikli hale getirerek onlardan üst düzey verim almak istemektedir (Korkmaz, 2019, s.12). Ancak bazı koşullar çalışanların verimliliğinin düşmesine neden olmaktadır. Örneğin lojistiğe duyulan ihtiyacın artması ile oluşan ağır iş yükü, çalışanlarda psikolojik ve fizyolojik olarak sorunlara yol açabilmekte ve çalışanlardan alınacak olan verimi düşürerek çalışanların tükenmişlik sendromuna yakalanmalarına zemin hazırlayabilmektedir (Öztürk ve Erdem, 2020, s.928).

Alanyazın incelendiğinde hizmet içi eğitim ve tükenmişlik sendromunun farklı disiplinler tarafından sıklıkla çalışıldığı (Arikboğa, 2020; Barros, 2016; Bayarmagnai, 2014; Chiarini ve diğerleri, 2018; Elshaer ve diğerleri, 2018; Eter, 2019; Haynes, 2009; Junejo, ve diğerleri, 2017; Kır, 2018; Şahin ve Güçlü, 2010; Wallberg, 1985) görülmektedir. Ancak bu iki konunun bir arada ele alındığı ve hizmet içi eğitimin tükenmişlik sendromu üzerindeki etkilerinin incelendiği bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Oysaki hizmet içi eğitimler ile çalışanların kendilerini geliştirmeleri, oluşabilecek sorunlar karşısında hazırlıklı olmaları sağlanarak psikolojik rahatsızlıkların önüne geçilmek istenmektedir. Tükenmişlik sendromu ile ilgili yapılan araştırmalarda da (İraz ve Ganiyusufoğlu,2011; Kalkızoğlu, 2018; Leiter ve Maslach,2016; Öztürk ve diğerleri,2020; Türkmenoğlu ve Sümer,2017; Temelli ve Şendurur,2018) cinsiyet değişkenine dair bulgularda çeşitlilik gözlemlenmektedir.

Yapılan alanyazın incelemeleri sonucunda bu araştırmanın temel amacı lojistik işletmelerinde çalışanların almış oldukları hizmet içi eğitimlerin tükenmişlik sendromu üzerindeki etkisinin cinsiyet bağlamında incelenmesidir. Hizmet içi eğitim ve tükenmişlik sendromu konularının daha önce birlikte çalışılmamış olması nedeniyle araştırmanın hem alanyazına hem de lojistik sektörüne önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

4.2. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

Alanyazın kısmında aktarılan bilgilerden yola çıkılarak araştırmanın modeli Şekil 1'deki gibi kurulmuş ve araştırmayla ilgili aşağıdaki ana hipotezler oluşturulmuştur. Ancak bu hipotezlerin kadın ve erkek çalışanlar için ayrı ayrı analiz edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle her bir hipotez Ha ve Hb olmak üzere alt hipotezlere ayrılmıştır. Ha mevcut hipotezin kadınlar, Hb ise erkekler için oluşturulmasını temsil etmektedir.

H1: Lojistik işletmelerinde verilen oryantasyon eğitimi çalışanların yaşadığı duygusal tükenmişliği etkilemektedir. (H1a: Kadınlar için; H1b: Erkekler için)

H2: Lojistik işletmelerinde verilen rotasyon eğitimi çalışanların yaşadığı duygusal tükenmişliği etkilemektedir. (H2a: Kadınlar için; H2b: Erkekler için)

H3: Lojistik işletmelerinde verilen mesleki geliştirme eğitimi çalışanların yaşadığı duygusal tükenmişliği etkilemektedir. (H3a: Kadınlar için; H3b: Erkekler için)

H4: Lojistik işletmelerinde verilen hizmet içi eğitim etkinliği çalışanların yaşadığı duygusal tükenmişliği etkilemektedir. (H4a: Kadınlar için; H4b: Erkekler için)

H5: Lojistik işletmelerinde verilen oryantasyon eğitimi çalışanların yaşadığı duyarsızlaşmayı etkilemektedir. (H5a: Kadınlar için; H5b: Erkekler için)

H6: Lojistik işletmelerinde verilen rotasyon eğitimi çalışanların yaşadığı duyarsızlaşmayı etkilemektedir. (H6a: Kadınlar için; H6b: Erkekler için)

H7: Lojistik işletmelerinde verilen mesleki geliştirme eğitimi çalışanların yaşadığı duyarsızlaşmayı etkilemektedir. (H7a: Kadınlar için; H7b: Erkekler için)

H8: Lojistik işletmelerinde verilen hizmet içi eğitim etkinliği çalışanların yaşadığı duyarsızlaşmayı etkilemektedir. (H8a: Kadınlar için; H8b: Erkekler için)

H9: Lojistik işletmelerinde verilen oryantasyon eğitimi çalışanların kişisel başarısızlığını etkilemektedir. (H9a: Kadınlar için; H9b: Erkekler için)

H10: Lojistik işletmelerinde verilen rotasyon eğitimi çalışanların kişisel başarısızlığını etkilemektedir. (H10a: Kadınlar için; H10b: Erkekler için)

H11: Lojistik işletmelerinde verilen mesleki geliştirme eğitimi kişisel başarısızlığını etkilemektedir. (H11a: Kadınlar için; H11b: Erkekler için)

H12: Lojistik işletmelerinde verilen hizmet içi eğitim etkinliği çalışanların kişisel başarısızlığını etkilemektedir. (H12a: Kadınlar için; H12b: Erkekler için)

4.3. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Bu araştırmanın evrenini Türkiye'deki lojistik sektörü çalışanları oluşturmaktadır. Evren olarak lojistik sektörünün seçilmesinin nedeni lojistiğin günümüzde ülkelerin rekabet ortamında üstünlük elde etmesini sağlayan önemli faktörlerden birisi olmasıdır (Aksungur ve Bekmezci, 2020, s.20). Lojistik, kapasiteyi planlama, maliyetleri azaltma, müşteri istek ve ihtiyaçlarını karşılama, stok yönetimi, müşteri memnuniyetini artırma, üretimde sürekliliği sağlama gibi birçok açıdan da önemli bir sektör konumundadır. Yapılan tüm bu işlerden dolayı lojistik sektörü diğer sektörlerle karşılaştırıldığında oldukça dinamik bir sektördür. Bu durum lojistik işletmelerinde iş yükünü artırmakta ve yoğun mesai gerektirmektedir.

Evrenin kimlerden oluşacağı belirlendikten sonra örneklemin kaç kişiden oluşacağına karar verilmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından 2021'in Şubat ayında yayınlanan verilere göre ulaştırma ve depolama sektöründe 937.112 ücretli çalışan bulunmaktadır (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2021). Coşkun ve diğerleri (2017), evrenin 100.000 ve üstü olduğu durumlarda 384 örneklem sayısının yeterli olduğunu belirtmişlerdir. Ancak araştırmanın pandemi dönemine denk gelmesi nedeniyle planlanan işletmelerle görüşmelerin gerçekleştirilememesi ve online olarak gönderilen anketlerin bazı katılımcılar tarafından dikkate alınmayarak cevapsız bırakılması neticesinde 336 örneklem sayısına ulaşılmıştır. Yapısal eşitlik modelinin analizlerde kullanıldığı çalışmalarda örneklem hacminin 200 ila 500 aralığında olmasının yeterli olduğu belirtilmektedir (Dursun ve Kocagöz, 2010, s.8).

Araştırma kapsamında örneklem türlerinden kolayda örneklem yöntemi kullanılmıştır. Pandemi koşullarının mevcut olması ve kolayda örneklem türünün hız, zaman ve düşük maliyet gibi avantajlarından dolayı araştırma kapsamında bu yöntem tercih edilmiştir.

4.4. Araştırmanın Veri Toplama Yöntemi ve Analiz Yöntemi

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Yapılan araştırmada, hem pandemi nedeniyle katılımcıların yüz yüze görüşmeyi kabul etmek istememesi hem de online anketin avantajları göz önünde bulundurularak online anket yöntemi tercih edilmiştir.

Araştırma kapsamında çalışanların hizmet içi eğitim uygulamalarına bakış açısı ve tükenmişlik düzeylerini ölçmek için iki bölümden oluşan bir anket uygulanmıştır. Anketin birinci bölümünde, Özer (2010) tarafından geliştirilen geçerliliği ve güvenilirliği yüksek, hizmet içi eğitim türleri ve uygulamalarını ölçen 8'i oryantasyon 6'sı rotasyon, 9'u mesleki geliştirme eğitimi ve 7'si hizmet içi eğitim uygulamalarına yönelik 30 ifadeden oluşan "Hizmet İçi Eğitim Ölçeği" ve çalışanların tükenmişlik düzeyini belirlemek için Maslach ve Jackson (1981) tarafından geliştirilen "Maslach Tükenmişlik Ölçeği" kullanılmıştır. Maslach Tükenmişlik Ölçeği 9'u duygusal tükenme, 5'i duyarsızlaşma ve 8'i kişisel başarı boyutları olmak üzere toplam 22 ifadeden oluşmaktadır. Ölçeğin orijinalinde duygusal tükenme ve duyarsızlaşma olumsuz, kişisel başarı ise olumlu ifadelerden oluşmaktadır. Ankette de ifadelere orijinal ölçeğe sadık kalarak yer verilmiş, ancak kişisel başarı alt faktörü analiz öncesi ters kodlanmıştır. Yorumlamalarda kolaylık sağlama açısından kişisel başarı faktörü ters kodlandığı için kişisel başarısızlık olarak adlandırılmıştır. Ölçekteki ifadeler beşli Likert kullanılarak (1: Kesinlikle Katılmıyorum,.....5: Kesinlikle Katılıyorum) ölçülmüştür. Anketin ikinci bölümünde ise, cinsiyet, yaş, aylık hane geliri, eğitim durumu, sektörde çalışma süresi, işletmede çalışma süresi ve çalışılmakta olunan pozisyon gibi demografik sorular sorulmuştur.

Pandemi koşullarından dolayı lojistik işletmelerinde çalışanlar LinkedIn gibi sosyal medya kanallarıyla tespit edilerek, anketler online olarak 8 Ekim 2020 – 1 Nisan 2021 tarihleri

arasında yapılmıştır. Anketler, sosyal medya ve e-mail aracılığıyla 1200 lojistik çalışanına gönderilmiş ancak sadece 354 anket cevaplanarak geri gelmiştir. Cevaplanan anketlerden 18 tanesi eksik veya hatalı doldurulması sebebiyle araştırmadan çıkartılmış ve sonuç olarak 336 anket üzerinden analizler yapılmıştır.

Araştırmanın verileri analiz edilmeden önce incelenmiştir. Anket yöntemi ile toplanan veriler bazı sebeplerden dolayı olması gereken değerden belirli oranlarda sapmalar gösterebilmekte ve bu durum da çıkacak sonuçları etkileyebilmektedir (Coşkun ve diğerleri, 2017, s.156). Bu sebepten ötürü anketler yapılacak analiz öncesinde kontrol edilmiş, hatalı ve eksik doldurulan anketler analize dahil edilmemiştir. Araştırmada Likert ölçeği kullanılmıştır. Şencan ve Fidan (2020,s.644) Likert verilerinin sıralı olma özelliği gösterdiğini, bu nedenle genellikle normal dağılıma uymadığını, ancak örneklem büyüklüğü 25'i aştığında normallik varsayımı için çarpıklık ve basıklık gerekleri gibi belli ölçütlerin karşılanması yeterli olabileceğini belirtmişlerdir. Bu konuda İbrahim ve Shariff (2014, s.127) çarpıklık değerinin 3'ten, basıklık değerinin ise 10'dan büyük mutlak değer almasının soruna neden olacağını bu nedenle, çarpıklık ve basıklık mutlak değerinin 3 ve 10'dan büyük olmaması gerektiğini vurgulamıştır. Yılmaz ve Varol (2015:30) YEM'de ordinal veriler kullanıldığı zaman genellikle çok değişkenli normallik şartının sağlanmadığını, ancak dağılımdan bağımsız metodun kullanımının, uygun bir tahmin metodu olarak yaygınlık kazandığını belirtmektedir. Kwak ve Kim (2017,s.148) ise örneklem sayısının 30 ve üzeri olduğu durumlarda "merkezi limit teoremi" gereğince verilerin normal dağıldığını kabul edilebileceğini dile getirmiştir. Çoklu normalliğin ilk adımı tekli normalliğin sağlanmasıdır. Ancak hem tekli hem de çoklu normallik dağılımı bakımından katılımcı sayısının fazla olması ve verilerin basıklık çarpıklık değerlerinin -1 ile +1 arasında olması neticesinde merkezi limit teoremi gereği verilerin normal dağıldığı varsayılmış ve yapısal eşitlik analizi için Analysis of Moment Structures (AMOS) programı kullanılmıştır.

4.5. Araştırmanın Geçerliliği ve Güvenilirliği

Bilimsel yöntemlerde temel amaç soru veya problemlere doğru cevap verebilmektir. Bu nedenle yapılan araştırmalarda güvenilirlik ve geçerliğe önem verilmektedir (Coşkun ve diğerleri, 2017, s.130). Araştırmada geçerliliği sağlama amacıyla, hazırlanan anket formu alanında uzman iki akademisyene gösterilmiş, görünüş geçerliliği için 36 lojistik çalışanı ile ön test yapılmıştır. Akademisyenler ve çalışanların geri dönüşleri ile ankette gerekli düzenlemeler yapılarak anket son haline getirilmiştir. Yapı geçerliliğinin test edilmesi için de doğrulayıcı faktör analizinden yararlanılmıştır. Araştırmanın güvenilirliği alfa katsayısı yöntemi kullanılarak test edilmiştir.

Tablo 1. Ölçekte Yer Alan Maddelerin Güvenilirliği

Bilgiler	Hizmet İçi Eğitim Ölçeği	Tükenmişlik Sendromu Ölçeği
Faktör Analizinden Önce	0,979	0,896
Faktör Analizinden Sonra	0,971	0,886
Faktör Analizinden Sonra Ölçek Rastgele İkiye Ayrıldığında	0,949	0,954
	0,958	0,812

Tablo 1'de ölçeklerin doğrulayıcı faktör analizine tabi tutulmadan önceki ve sonraki haline yapılan güvenilirlik analizi sonucu bulunan Cronbach alfa değerleri yer almaktadır. Yapılan güvenilirlik analiz sonucu en düşük değer 0,812, en yüksek değer ise 0,979 olarak bulunmuştur. Bu değerler ölçeklerin oldukça güvenilir oldukları anlamına gelmektedir. Ölçeklerin alt faktörlerinin güvenilirliği ise doğrulayıcı faktör analizinin sunulduğu tabloda gösterilmiştir.

4.6. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde öncelikle katılımcıların demografik özelliklerine, sonra doğrulayıcı faktör analizine, son olarak da hipotezleri test etmek amacıyla yapılan analizlere yer verilmiştir.

4.6.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların %46,7'si kadın, %53,3'ü erkektir. Araştırmaya katılım gösterenlerin yaş ile ilgili verilerine bakıldığında, %1,5'i 18 yaş ve altı, %22,3'ü 18-25 yaş, %31'i 26-32 yaş %21,7'si 33-39 yaş, %14,6'sı 40-46 yaş, %8,3'ünün 47 yaş ve üstünden oluştuğu görülmektedir. Aylık hane gelirine ilişkin verilerde, katılımcıların %3,9'u 2500 TL ve altı, %26,8'i 2501-4500 TL, %24,7'si 4501-6500 TL, %12,8'i 6501-8500 TL, %12,2'si 8501-10500 TL, %6'sı 10501-12500 TL, %13,1'i ise 12501 TL ve üstü aylık hane gelirine sahiptir. Katılımcıların eğitim durumları açısından ise, %5'1'i lise, %16,1'i ön lisans %16,7'si lisansüstü dereceye sahipken, %61'lik büyük bir çoğunluk lisans mezunudur.

Katılımcıların sektörde çalışma sürelerine bakıldığında, %11,6'sının 1 yıldan az, %21,7'sinin 1-3 yıl, %19'unun 4-7 yıl, %15,8'inin 8-11 yıl ve %31,5'inin 12 yıl ve üstü çalıştığı görülmektedir. Firmada çalışma süreleri ise, %23,2'sinin 1 yıldan az, %26,8'inin 1-3 yıl, %22,9'unun 4-7 yıl, %11,9'unun 8-11 yıl ve %14,6'sının 12 yıl ve üstüdür. Çalışmakta oldukları pozisyonlar incelendiğinde ise, %35,7'sinin yönetici, %11,9'unun yurt içi lojistik operasyon elemanı, %9,8'inin yurt dışı lojistik operasyon elemanı, %5,4'ünün dokümantasyon elemanı, %5,1'inin şef, %6,8'inin yurt içi satış elemanı, %10,7'sinin yurtdışı satış elemanı, %1,8'inin fiyatlandırma elemanı olduğu ve %11,9'luk kesiminin diğer pozisyonlarda çalıştığı anlaşılmaktadır.

4.6.2. Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Testi

Tablo 2. Tükenmişlik Sendromu Ölçeğinde Yapılan Değişiklikler

Ölçekler	Boyutlar	İfade Sayısı	Çıkarılan İfade Sayısı
Tükenmişlik Sendromu Ölçeği	Duygusal Tükenmişlik	9	1
	Duyarsızlaşma	5	-
	Kişisel Başarısızlık	8	1

Tablo 2 tükenmişlik sendromu ölçeğinin alt boyutlarını göstermektedir. Ölçek duygusal tükenmişlik, duyarsızlaşma ve kişisel başarısızlık olmak üzere üç alt faktörden oluşmaktadır. Yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucu duygusal tükenmişlik ve kişisel başarısızlık alt faktörlerinden birer ifade çıkartılmıştır. Yapılan modifikasyonlar sonucu regresyon, standardize edilmiş regresyon, varyans, korelasyon değerleri incelenmiş ve bu değerlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür.

Tablo 3. Tükenmişlik Sendromu Ölçeği Uyum Değerleri

Ölçekler	X ²	DF	X ² / df	GFI	CFI	SRMR	RMSEA
Tükenmişlik Sendromu Ölçeği	514,468	165	3,118	0,860	0,943	0,10	0,080
İyi Uyum Değerleri			≤3	≥0,90	≥0,97	≤0,05	≤0,05
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri			≤4-5	0,89-0,85	≥0,90	0,06-0,10	0,06-0,08

Not: CFI = Karşılaştırmalı Uyum İndeksi; GFI = Uyumu İyiliği İndeksi; RMSEA = Kestirim hataların Ortalama karekökü

Kaynak: Meydan, C.H. ve Şeşen, H. (2015, s.37); Çokluk ve diğerleri (2014, s.272)

Tablo 3'te ölçeklerin uyum değerleri bulunmaktadır. Tablo 3'te görüldüğü gibi tükenmişlik sendromu ölçeğinin uyum değerleri belirtilen sınırlar içerisinde yer almaktadır. Uyum değerleri incelendiğinde ölçeğinin üç boyutlu olduğunun doğrulandığı görülmektedir.

Tablo 4. Tükenmişlik Sendromu Ölçeğinin Ölçüm Modeli Sonuçları

Değişkenler	İfadeler	Kod	Ort	Fak. Yükü	CR. Alfa	AVE	CR
Duygusal Tükenmişlik (D_T)	1.İşimden duygusal olarak soğuduğumu hissediyorum.	dt1		0,836			
	2.İş gününün sonunda kendimi ruhen tükenmiş hissediyorum.	dt2		0,846			
	3.Sabah kalktığımda kendimi yorgun hissettiğim için işi bir gün daha kaldıramayacağımı düşünüyorum.	dt3		0,934			
	4.Bütün gün insanlarla çalışmak benim için gerçekten yorucu.	dt4	2,19	0,871	0,952	0,73	0,95
	5.Yaptığım işten yıldığımı hissediyorum.	dt5		0,948			
	6.İşimin beni hayal kırıklığına uğrattığını hissediyorum.	dt6		0,916			
	7.İşimde çok fazla çalıştığımı hissediyorum.	dt7		0,629			
	9.Yolun sonundaymışım gibi hissediyorum.	dt9		0,816			
	Duyarsızlaşma (D_Y)	1.İşim gereği karşılaştığım bazı kimselere sanki insan değillermiş gibi davrandığımı fark ediyorum.	dy1		0,791		
2.Bu işte çalışmaya başladığımdan beri insanlara karşı duygusuzlaştım.		dy2	2	0,882	0,887	0,62	0,89
3.Bu işin beni giderek katılaştırmasından korkuyorum.		dy3		0,873			
4.İşim gereği karşılaştığım insanlara ne olduğu umurumda değil.		dy4		0,748			
5.İşim gereği karşılaştığım insanların bazı problemleri için beni suçladıklarını hissediyorum.		dy5		0,627			
Kişisel Başarısızlık (K_B)	1.İşim gereği, karşılaştığım insanların ne hissettiklerini kolaylıkla anlayabiliyorum.	kb1		0,678			
	3.Yaptığım iş sayesinde, diğer insanların yaşamlarını olumlu etkilediğimi hissediyorum.	kb3		0,823			
	4.Kendimi çok enerjik hissediyorum.	kb4	2,36	0,817	0,928	0,64	0,92
	5.İşim gereği, karşılaştığım insanlarla aramda rahat bir hava yaratırım.	kb5		0,898			
	6.İnsanlara yakın bir çalışmadan sonra canlanmış hissediyorum.	kb6		0,839			
	7.Bu işte kayda değer birçok başarı elde ettim.	kb7		0,751			
	8.İşimdeki duygusal sorunlara, çok sakin bir şekilde yaklaşıyorum.	kb8		0,817			

Not: AVE = Ortalama Açıklanan Varyans; CR = Birleşik Güvenilirlik

Tükenmişlik sendromu ölçek ifadelerinin, ortalamaları, faktör yükleri, Cronbach Alfa, AVE ve CR değerleri Tablo 4'te sunulmuştur. Alt faktörlerin tamamında Cronbach Alfa değerleri 0,89'un üzerinde çıkmıştır. Yakınsama geçerliliğinin kanıtı olarak ölçeğin AVE değerleri geçerlik ile ilgilidir ve bu değer 0,5'ten büyük olmalıdır. Tablo 4'teki en küçük AVE değeri 0,62'dir, yani faktörler arasında 0,50'nin altında AVE değeri bulunmamaktadır. Tablodan AVE değerlerinin 0,62-0,73, CR değerlerinin ise 0,89-0,95 aralığında bulunduğu görülmektedir. İfadelerin faktör yükleri ise 0,627-0,948 arasında yer almaktadır. Çokluk vd (2014, s.194) 0,32'nin üzerinde olan faktör yüklerinin kabul edilebilir olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle de Tablo 4'ten ölçeklerin oldukça güvenilir ve faktör yüklerinin istenen seviyede olduğu anlaşılmıştır. Ek olarak kişisel başarısızlık alt faktörü 2,36, duygusal tükenmişlik 2,19 ve duyarsızlaşma 2 ortalamaya sahiptir. Burada unutulmaması gereken önemli bir nokta kişisel başarısızlık faktörünün ters kodlanmış olmasıdır.

Tablo 5. Hizmet İçi Eğitim Ölçeğinde Yapılan Değişiklikler

Ölçekler	Boyutlar	İfade Sayısı	Çıkarılan İfade Sayısı
Hizmet İçi Eğitim Ölçeği	Oryantasyon	8	2
	Rotasyon	6	2
	Mesleki Gelişim Eğitimi	9	2
	Hizmet İçi Eğitim Etkinliği	7	3

Tablo 5'te hizmet içi eğitim ölçeğinden doğrulayıcı faktör analizi sonucu çıkan ifadeler bulunmaktadır. Tablo 5'e göre oryantasyon alt faktörü 8 ifadeden oluşurken 6 ifadeye, rotasyon 6'dan 4'e, mesleki gelişim eğitimi 9'dan 7'ye ve hizmet içi eğitim etkinliği ise 7'den 4'e düşmüştür. Yapılan modifikasyonlar sonucu regresyon, standardize edilmiş regresyon, varyans, korelasyon değerleri incelenerek bu değerlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu da görülmüştür.

Tablo 6. Hizmet içi Eğitim Ölçeği Uyum Değerleri

Ölçekler	X ²	DF	X ² / df	GFI	CFI	SRMR	RMSEA
Hizmet İçi Eğitim Ölçeği	554,837	183	3,032	0,854	0,960	0,061	0,078
İyi Uyum Değerleri			≤ 3	≥ 0,90	≥ 0,97	≤ 0,05	≤ 0,05
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri			≤ 4-5	0,89-	≥ 0,90	0,06-0,10	0,06-0,08
				0,85			

Kaynak: Meydan, C.H. ve Şeşen, H. (2015, s.37); Çokluk ve diğerleri (2014, s.272)

Tablo 6'da belirtildiği gibi hizmet içi eğitim ölçeğinin uyum değerleri kabul edilebilir sınırlar içerisinde yer almaktadır. Hizmet içi eğitim ölçeğinin sahip olduğu dört alt faktörün uyum değerleri ile de kanıtlandığı görülmektedir.

Tablo 7. Hizmet İçi Eğitim Ölçeğinin Ölçüm Modeli Sonuçları

Değişkenler	İfadeler ve Kodları	Ort.	Kod	Fakt. Yükü	CR. Alfa	AVE	CR
Oryantasyon (O_T)	1.İşletmenin politikaları, (amaçları, hedefleri ve stratejisi) hakkında bilgi sahibiyim.		ot1	0,869	0,956	0,78	0,92
	2.İşletme yapısının işleyişini (Mesai, dinlenme, yemek saatleri, çalışma, güvenlik vs. kuralları) öğrendim.		ot2	0,940			
	3.Çalıştığım birimde hizmetler hakkında yeterli bilgiye sahibim.	4,10	ot3	0,948			
	4.İşimin sorumlulukları hakkında, yeterli bilgiye sahibim.		ot4	0,9118			
	5.Çalışanlara (sağlık, yıllık izinler, eğitim olanakları gibi) sağlanan yararlar hakkında, tam bilgiye sahibim.		ot6	0,721			
	6.İşe alıştırma eğitimi sonrasında, müşteri ile karşılaşılacak olası sorunların çözümleri hakkında tam bilgiye sahibim.		ot7	0,766			
	Rotasyon (R_T)	1.Rotasyon eğitimi, daha verimli (yatkın) olabileceğim işin belirlenmesini sağladı.		rt3			
2.Rotasyon eğitimi, sürekli aynı işi yapmaktan kaynaklanan monotonluk duygusunu ortadan kaldırdı.		3,61	rt4	0,960			
3.Rotasyon eğitimi, işimden aldığım zevki artırdı			rt5	0,961			
4.Rotasyon eğitimi, kariyer gelişimime katkı sağladı.			rt6	0,935			
Mesleki Geliştirme Eğitimi (M_G)	1.Mesleki geliştirme eğitimi kapsamında, alanım ile ilgili yeni bilgileri öğrenmem, bireysel gelişimime katkı sağladı.		mg1	0,913	0,962	0,82	0,96
	2.Mesleki geliştirme eğitimi, işimi daha doğru yapmamı sağladı.	3,91	mg2	0,957			
	3.Mesleki geliştirme eğitiminin, kariyer gelişimimde etkili olduğunu düşünüyorum.		mg3	0,954			
	4.Mesleki geliştirme eğitimi, kendimi daha başarılı hissetmemi sağladı.		mg4	0,966			
	5.Mesleki geliştirme eğitimi, iş arkadaşlarımla ilişkilerime olumlu katkılar sağladı.		mg5	0,891			
	6.Mesleki geliştirme eğitimi, müşterilerle ilişkilerime olumlu katkılar sağladı.		mg6	0,895			
	7.İletişim eğitimi, müşterilerle ilişkilerime olumlu katkı sağladı.		mg8	0,750			
Hizmet İçi Eğitimi Etkinliği (H_E)	1.Eğitilerde işlenen konular, çalışanların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenlenmiştir.		hie1	0,940	0,905	0,72	0,91
	2.Eğitilerde işlenen konular, işletmenin (nitelikli personel ve hizmet kalitesi vs.) ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenlenmiştir.	3,72	hie2	0,967			
	3.İşletmelerde uygulanan hizmet içi eğitim programları için ayrılan süre yeterlidir.		hie3	0,715			
	4.Hizmet içi eğitim konuları, uzman eğiticiler tarafından verilmektedir.		hie6	0,744			

Tablo 7 incelendiğinde hizmet içi eğitim etkinliğinin dört alt faktörden oluştuğu, ifadelerin faktör yüklerinin 0,715-0,967 arasında değiştiği, Cronbach Alfa değerlerinin 0,905-0,974 aralığında

bulunduğu ve gayet yüksek olduğu, AVE değerlerinin 0,72-0,90, CR'nin ise 0,80-0,96 arasında olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu değerler ölçeğin yeterli geçerlik ve güvenirlik koşullarını sağladığını ortaya koymaktadır. Alt boyutların ortalamaları incelendiğinde oryantasyonun 4,10 ile en yüksek, mesleki gelişim eğitiminin 3,90, hizmet içi eğitim etkinliğinin 3,72 ve son olarak rotasyonun 3,61 ile en düşük ortalamaya sahip olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 8. Yapısal Eşitlik Modeli Uyum Değerleri

Ölçekler	χ^2	df	χ^2/df	GFI	CFI	SRMR	RMSEA
Uyum Değerleri	3204,889	1518	2,111	0,791	0,898	0,19	0,058
İyi Uyum Değerleri			≤ 3	$\geq 0,90$	$\geq 0,97$	$\leq 0,05$	$\leq 0,05$
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri			$\leq 4-5$	0,89- 0,85	$\geq 0,90$	0,06-0,10	0,06- 0,08

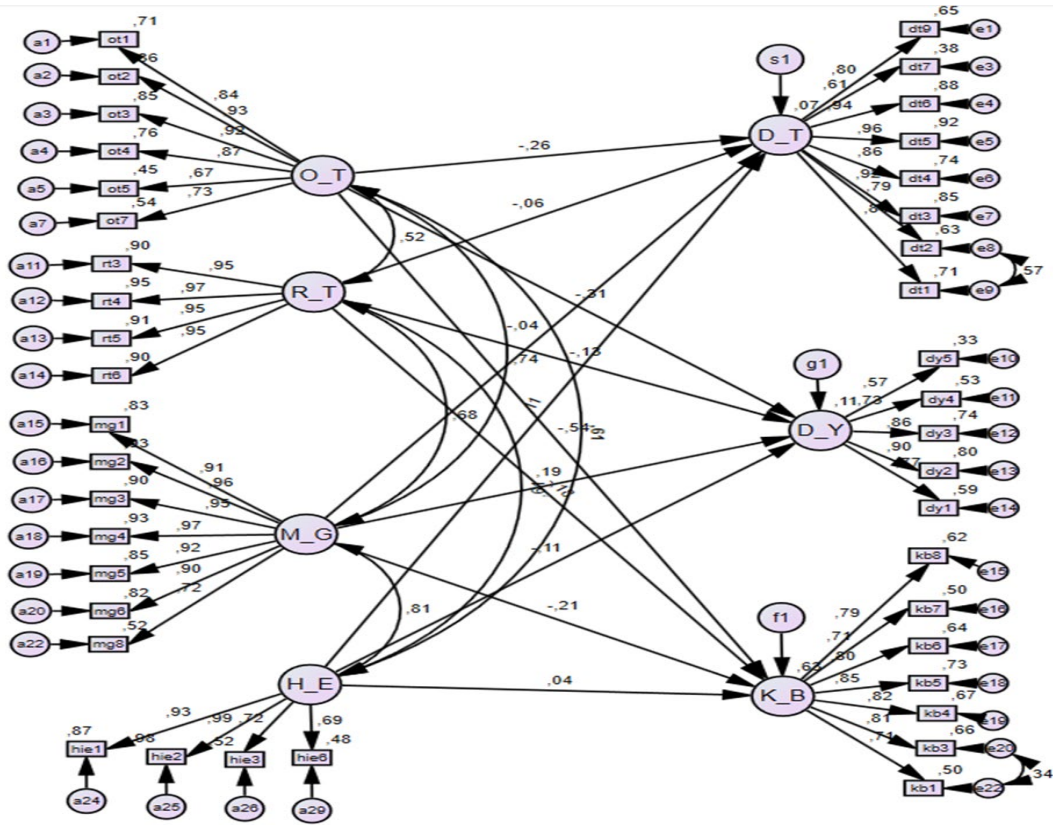
Kaynak: Meydan, C.H. ve Şeşen, H. (2015, s.37); Çokluk ve diğerleri (2014, s.272)

Tablo 8'de araştırmanın yapısal eşitlik modeli sunulmuştur. Uyum değerlerini sağlayabilmek için mg5 ve dt7 ifadeleri modelden çıkartılmıştır. Yapılan bu modifikasyon sonucu modelin uyum değerlerinin büyük çoğunluğu kabul edilebilir sınırlar içerisinde. Sadece GFI ve SRMR değerleri kabul edilebilir sınırların biraz altında çıkmıştır. MacCallum ve Hong (1997, s.209), GFI ve AGFI'ye dayalı model uyumu testleri için güç analizlerinin yürütülmesinin mümkün olduğunu ancak bunun yapılmasını GFI temelli analizler üzerindeki serbestlik derecelerinin istenmeyen etkisi ve her iki indeksin uygun ve alternatif değerlerinin oluşturulmasındaki zorluk nedeniyle önermediklerini, bunun yerine, güç analizleri ve model değerlendirmesi için RMSEA'nın kullanılmasını tavsiye ettiklerini ifade etmektedirler. Carlbäck ve Wong (2018, s.24) ise, GFI değerinin örneklem büyüklüğüne çok duyarlı olduğunu bu nedenle uyum indeksleri olarak giderek daha az güvenilir hale geldiğini, sık sık rapor edilmesinin gerçek faydasından ziyade tarihsel değerinden kaynaklandığını belirtmektedir. Tükenmişlik ve hizmet içi eğitim boyutlarında SRMR değeri kabul edilebilir sınırlarda olmasına rağmen modelin SRMR değeri istenilen değerlerden yüksek çıkmıştır. Bu konuda Asparouhov ve Muthen (2018, s.3) örneklem düşük olduğunda SRMR değerinin fazla çıkabildiğini, özellikle 500 ve üstü örneklemde bu değer istenilen sınırlarda olma ihtimalinin çok yüksek olduğunu, ancak çoğu uyum değeri kabul edilebilir sınırlardaysa SRMR yüksek bile olsa modelin uygun kabul edilmesi gerektiğini dile getirmektedir. Asparouhov ve Muthen (2009,s.417) ek olarak SRMR değerinin düşük çıkması nedeniyle modelin asla reddedilmemesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Tüm bunlara istinaden araştırmanın özellikle RMSEA değeri istenen seviyelerde olduğu için SRMR ve GFI değerlerinin düşük olmasına rağmen modelin uyum değerlerinin kabul edilebilir olduğu düşünülmektedir.

Tablo 9. Kadınlar İçin Yapısal Eşitlik Modeli Katsayıları

	Değişkenler	Standardize b	Standart hata	p	R²
Kadın	Oryantasyon Eğitimi Duygusal Tükenmişlik	-0,249	0,124	0,045	0,066
	Rotasyon Eğitimi Duygusal Tükenmişlik	-0,049	0,094	0,598	
	Mesleki Geliştirme Eğitimi Duygusal Tükenmişlik	-0,034	0,167	0,839	
	Hizmet İçi Eğitim Etkinliği Duygusal Tükenmişlik	0,119	0,154	0,440	0,110
	Oryantasyon Eğitimi Duyarsızlaşma	-0,231	0,098	0,018	
	Rotasyon Eğitimi Duyarsızlaşma	-0,086	0,073	0,237	
	Mesleki Geliştirme Eğitimi Duyarsızlaşma	0,135	0,130	0,298	
	Hizmet İçi Eğitim Etkinliği Duyarsızlaşma	-0,088	0,119	0,457	
	Oryantasyon Eğitimi Kişisel Başarısızlık	-0,524	0,094	***	0,632
	Rotasyon Eğitimi Kişisel Başarısızlık	-0,148	0,066	0,024	
	Mesleki Geliştirme Eğitimi Kişisel Başarısızlık	-0,194	0,117	0,095	
	Hizmet İçi Eğitim Etkinliği Kişisel Başarısızlık	0,047	0,106	0,655	

Tablo 9'da Şekil 4'te sunulan modelin katsayıları görülmektedir. Bu katsayılar incelendiğinde kadınlar için oryantasyon eğitiminin duygusal tükenmişliği, duyarsızlaşmayı ve kişisel başarısızlığı olumsuz, rotasyon eğitiminin de sadece kişisel başarısızlığı olumsuz etkilediği anlaşılmaktadır. Modele göre, oryantasyon eğitimindeki bir birimlik artış duygusal tükenmişliği 0,249 birim, duyarsızlaşmayı 0,231 birim ve kişisel başarısızlığı 0,524 birim azaltmaktadır. Aynı şekilde rotasyon eğitimindeki bir birimlik artış da kişisel başarısızlığı 0,148 azaltmaktadır. Modele ait R² değerleri incelendiğinde ise, duygusal tükenmişliğin yüzde 7'sinin, duyarsızlaşmanın yüzde 11'inin ve kişisel başarısızlığın yüzde 63'ünün hizmet içi eğitimin alt boyutları ile açıklandığı anlaşılmaktadır. Moksony (1999, s.3), bağımlı değişkeni açıklayan başka değişkenler olduğu zaman düşük R² değeri ile karşılaşıldığını dile getirmektedir. Atılğan (2012, s.100) da sosyal bilimlerde yapılan araştırmalarda amacın yüksek R² değeri elde etmekten ziyade güvenilir tahminler elde ederek istatistiksel çıkarımlarda bulunmak olduğunu vurgulamaktadır. Bu sonuçlara göre araştırmanın H1a, H5a, H9a ve H10a hipotezleri desteklenmiş, diğer hipotezleri desteklenmemiştir. Şekil 2'de kadınlar için yapılan yapısal eşitlik modeli sunulmuştur.

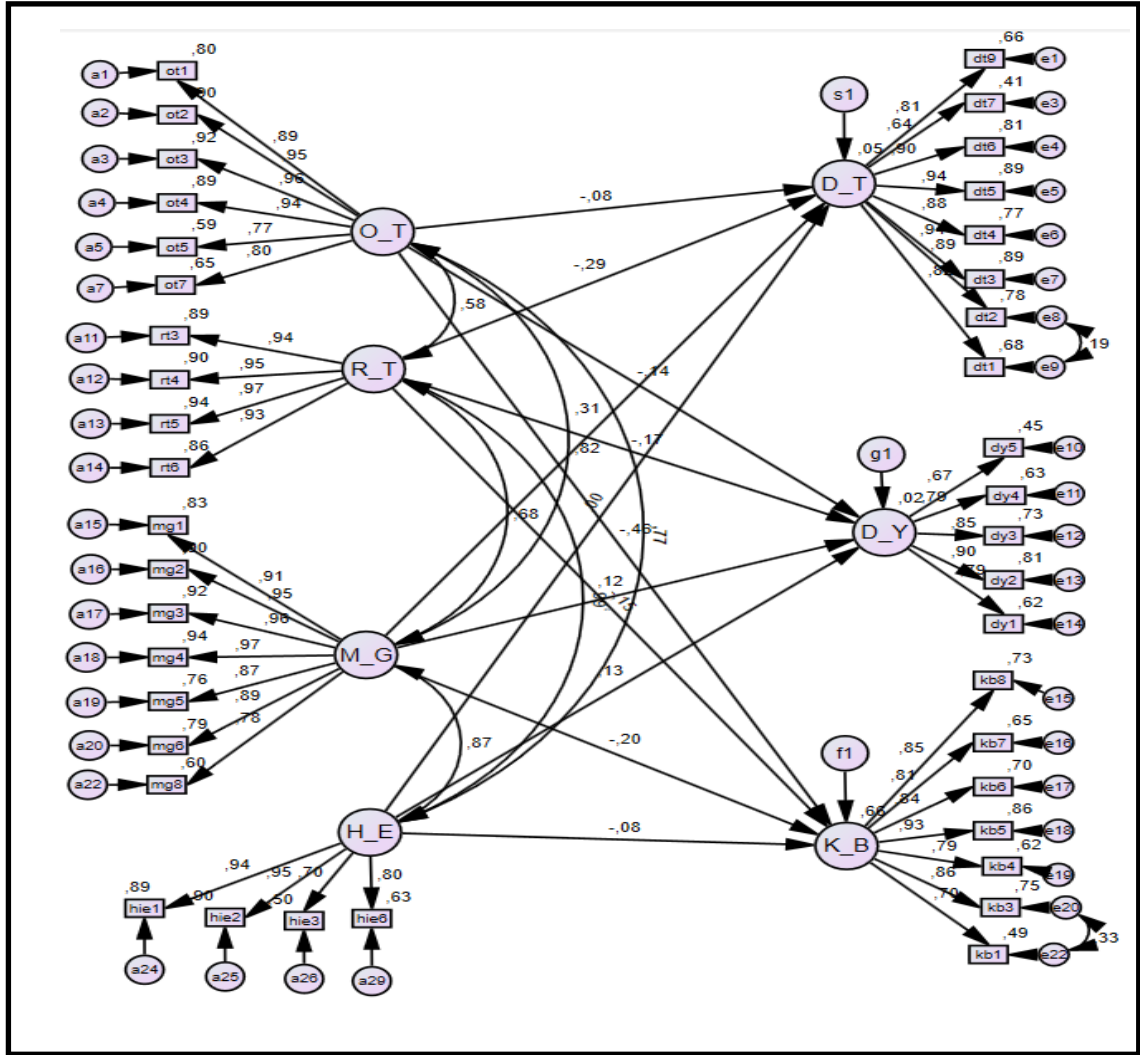
Şekil 2. Kadınlar İçin Yapısal Eşitlik Modeli

Tablo 10. Erkekler İçin Yapısal Eşitlik Modeli Katsayıları

Değişkenler	Standardize b	Standart hata	p	R ²
Oryantasyon Eğitimi Duygusal Tükenmişlik	-0,076	0,125	0,543	0,050
Rotasyon Eğitimi Duygusal Tükenmişlik	-0,231	0,088	0,009	
Mesleki Geliştirme Eğitimi Duygusal Tükenmişlik	0,277	0,176	0,116	
Hizmet İçi Eğitim Etkinliği Duygusal Tükenmişlik	0,004	0,172	0,980	
Erkek				
Oryantasyon Eğitimi Duyarsızlaşma	-0,108	0,111	0,334	0,023
Rotasyon Eğitimi Duyarsızlaşma	-0,119	0,077	0,121	
Mesleki Geliştirme Eğitimi Duyarsızlaşma	0,093	0,155	0,547	
Hizmet İçi Eğitim Etkinliği Duyarsızlaşma	0,104	0,153	0,496	
Oryantasyon Eğitimi Kişisel Başarısızlık	-0,427	0,086	***	0,662
Rotasyon Eğitimi Kişisel Başarısızlık	-0,126	0,057	0,026	
Mesleki Geliştirme Eğitimi Kişisel Başarısızlık	-0,180	0,115	0,118	
Hizmet İçi Eğitim Etkinliği Kişisel Başarısızlık	-0,084	0,113	0,457	

Tablo 10'a göre erkek katılımcılar için rotasyon eğitimi duygusal tükenmişliği ve kişisel başarısızlığı olumsuz, oryantasyon eğitimi ise sadece kişisel başarısızlığı olumsuz etkilemektedir. Rotasyon eğitimindeki bir birimlik artış duygusal tükenmişliği 0,231, kişisel

başarısızlığı 0,126 birim azaltırken, oryantasyon eğitimindeki bir birimlik artış ise kişisel başarısızlığı 0,427 birim düşürmektedir. Erkek çalışanlarda hizmet içi eğitimin alt boyutlarının tükenmişlik sendromunun duyarsızlaşma alt boyutunu etkilemediği Tablo 10'da ortaya konmuştur. Duygusal tükenmişliğin yüzde 5'i, kişisel başarısızlığın ise yüzde 66'sı hizmet içi eğitimin alt boyutları tarafından açıklanmaktadır. Analiz sonuçlarına göre H2b, H9b ve H10b hipotezleri desteklenmiş, diğer hipotezler ise desteklenmemiştir. Şekil 3'te erkekler için yapılan yapısal eşitlik modeli gösterilmiştir.

Şekil 3. Erkekler için Yapısal Eşitlik Modeli

5. SONUÇ

Teknolojinin sürekli gelişmesine bağlı olarak yaşanan değişimler ile tüketici istek ve ihtiyaçlarının farklılaşması işletmelerin farklı stratejiler belirleyerek gelişmeler ve değişimler karşısında hazır olmasını gerektirmektedir. Lojistik sektörünün de bu gelişmeleri ve değişimleri yakından takip etmesi icap etmektedir. İşletmeler, sektör çalışanlarının değişimler karşısında hazırlıklı olmasını sağlamak ve rekabet üstünlüğü elde etmek amacıyla çalışanlarına hizmet içi eğitimler vermektedir.

Hizmet içi eğitim alan çalışanların verimliliği sayesinde, işletmeye ve işe olan ilgi artmakta, öğrenme hızlarında artış gözlenmektedir, yapılan hatalar azalmakta ve buna bağlı olarak daha

fazla müşteri memnuniyeti sağlanmaktadır. Aynı zamanda hizmet içi eğitimlerin çalışanların çalışma arkadaşlarıyla uyumunu artırarak işletme içinde pozitif bir hava yaratması çalışanların motivasyonlarını yükseltmektedir. Lojistik işletmelerin önem kazanmasıyla beraber iş yükünün fazlaşması işletme içinde çalışanların aşırı strese maruz kalmasına neden olmaktadır. Aşırı strese maruz kalan çalışanlar psikolojik ve fiziksel olarak tükenmekte ve bu durum tükenmişlik sendromuna yol açabilmektedir. Yapılan bu çalışmada lojistik işletmelerinde hizmet içi eğitim almış çalışanların aldıkları eğitimin tükenmişlik sendromu üzerindeki etkisi cinsiyet bağlamında incelenmiştir.

Araştırmaya katılanların yarıdan fazlasının erkek olduğu görülmüştür. Katılımcıların büyük çoğunluğunun 26-32 yaş ve 33-39 yaş aralığında bulunduğu, yarısının 2501-6500 TL aylık hane gelirine sahip olduğu ve çoğunluğun lisans eğitimi aldıkları gözlemlenmiştir. Katılımcıların çoğunluğunun sektörde çalışma süresi 12 yıl ve üstü iken, işletmede çalışma süreleri ise 1 ila 7 yıl arasındadır. Çalışanların ön lisans, lisans ve yüksek lisans mezunu olmaları, çalışma hayatına başlamadan önce belirli konularda teorik bilgiye sahip olduklarını göstermektedir. Ayrıca lojistik işletmelerinde, ön lisans, lisans ve yüksek lisans mezunu bireylerin çoğunluğu oluşturması işyerlerinin eğitim anlamında nitelikli iş gücünü bünyesinde bulundurduğu sonucuna ulaşılmasına olanak tanımaktadır.

Araştırma sonuçlarına göre, katılımcılar kendilerini kişisel anlamda daha başarılı görseler de duygusal tükenmişliği duyarsızlaşmadan daha yoğun yaşamaktadırlar. Bu bulgu alanyazındaki bazı çalışmaların (Kalkızoğlu,2018; Kulaklıkaya,2013; Şanlı ve Akbaş,2008) sonuçları ile paralellik göstermektedir. Ek olarak çalışanlar hizmet içi eğitimler ile bilgi düzeylerinin arttığını düşünmektedirler. Oryantasyon eğitiminin ortalamasının diğerlerinden yüksek olması da çalışanların bu eğitim ile daha çok bilgi sahibi olduklarını ortaya koymaktadır. İşletmeler çalışanları işe başladığında onlara oryantasyon eğitimi vererek onların işletmenin politikaları, değerleri, yapısı, kendi hak ve sorumlulukları hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamalıdır. Mesleki geliştirme eğitimi ile işleri hakkında güncel bilgiler edinmelerine, iletişim kurmada sorun yaşamamalarına, iş arkadaşları ile daha iyi geçinmelerine, kendilerine olan güvenlerinin artmasına, bu sayede de müşteriler ile ilişkilerinin gelişmesine imkân tanınmalıdır. İlerleyen zamanlarda ihtiyaçlar dahilinde yapacağı rotasyon eğitimi ile çalışanların monotonluktan kurtulmalarına, işlerini daha zevkle yapmalarına, kariyer gelişimlerine katkıda bulunmalıdır. Ek olarak tüm bu eğitimlerin yeterli bir sürede, uzman bir eğitmen tarafından ve çalışanların kendilerini eksik hissettikleri alanlarda olmasına önem vermelidir.

İşe alıştırma eğitimi olarak bilinen oryantasyon eğitimi, kadınlarda duygusal tükenmişliği, duyarsızlaşmayı ve kişisel başarısızlığı olumsuz olarak etkilemektedir. Erkeklerde ise durum biraz daha farklıdır. Oryantasyon eğitiminin erkeklerde sadece kişisel başarısızlığa etkisi bulunmaktadır. Hizmet içi eğitimle tükenmişlik arasındaki ilişkiyi inceleyen başka bir çalışmaya rastlanılmadığı için bu sonucu diğer araştırma sonuçları ile karşılaştırmak pek mümkün olmamaktadır. Her işletmede oryantasyon eğitiminin verilmesi oldukça önemlidir. Bu eğitim hem işletmeye hem de çalışanlara çeşitli faydalar sağlamaktadır. Bu çalışmayla bu eğitimin tükenmişlik sendromunun giderilmesine de katkı sunabileceği anlaşılmıştır. Bu noktada lojistik işletmeleri özellikle kadın çalışanlara oryantasyon eğitimi vererek onların mutsuzluğunu, duyarsızlaşma durumunu kısaca tükenmişlik sendromuna yakalanma olasılıklarını en aza indirerek aynı zamanda kendilerini enerjik hissetmelerini, sorunlar karşısında daha sakin kalmalarını sağlayarak kişisel başarılarını artırabilir. Erkek çalışanlar içinse oryantasyon eğitimi ile kişisel başarı yükseltilebilmektedir.

Araştırmanın bir diğer sonucuna göre bireylerin sürekli aynı işi yapmasından kaynaklanan monotonluk duygusunun ortadan kaldırılmasına yönelik bir eğitim olan rotasyon eğitimi, erkeklerde duygusal tükenmişliği ve kişisel başarısızlığı olumsuz etkilemektedir. Kadınlarda ise rotasyon eğitiminin sadece kişisel başarısızlığı etkilediği görülmektedir. Kılıç (2008) da çalışmasında cinsiyet faktörü ile hizmet içi eğitim alt faktörü rotasyon arasında bir farklılık olduğunu belirtmiştir. Cinsiyet ile tükenmişlik arasındaki ilişkiyi inceleyen Kervancı (2013) da, cinsiyet ile kişisel başarı arasında ilişki bulmuştur. Lojistik işletmelerinde verilen rotasyon eğitimi, erkek çalışanların mesleki olarak başarısızlık, benlik duygusunun yok olması, sosyal ve iş hayatının olumsuz etkilenmesi gibi sorunların önüne geçmesine katkı sağlayarak tükenmişlik sendromuna yakalanma risklerini en aza indirebilmektedir. Ayrıca hem kadın hem de erkek çalışanların kişisel başarılarının artmasına yardımcı olarak üretkenliklerinin ve verimliliklerinin gelişmesine imkân tanıyabilmektedir. Ek olarak rotasyon eğitimi çalışanlarda kişisel başarıyı yükselttiğinden dolayı, çalışanların zaman içerisinde farklı farklı departmanlarda çalışmasına olanak sağlanması, buralarda başarılı olmaları için gereken eğitimlerin verilmesi onları eski sorun yaşadıkları çevrelerinden uzaklaştırıp daha yeni bir ortama sokacak, böylelikle de duygusal da dahil olmak üzere tüm sorunlara daha sakin yaklaşımlarına imkân tanıyacaktır.

Son olarak mesleki geliştirme eğitimi ve hizmet içi eğitimin etkinliği ne kadın ne de erkek çalışanların tükenmişlik sendromu üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir. Araştırmanın sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde hizmet içi eğitimin alt boyutlarının özellikle kadınların tükenmişlik sendromu üzerinde daha çok etkili olduğu tespit edilmiştir. Sütay (2019) da araştırmasında hizmet içi eğitim ile cinsiyet arasında anlamlı farklılık bulunduğunu, kadınların hizmet içi eğitim etkinliklerine yönelik tutumlarının erkeklere göre daha olumlu olduğunu vurgulamaktadır. Oryantasyon ve rotasyon eğitimi kariyer gelişimine de katkı sağlamaktadır. Özellikle cam tavan sendromu yüzünden kadınlar mesleki anlamda kendilerini geri plana itilmiş hissetmekte, aynı şartlarda çalıştıkları erkek meslektaşlarına sağlanan kariyer imkanlarının kendilerine verilmemesi ile daha kolay bir biçimde tükenmişlik sendromuna yakalanabilmektedirler. Bu nedenle oryantasyon ve rotasyon eğitiminin verilmesinin özellikle kadınlarda tükenmişlik sendromuna etki etmesi çok da şaşırtıcı değildir. Bu eğitimler, kadın çalışanların yeni bilgiler öğrenerek kariyer gelişimine katkıda bulunmakta, bu eğitimler sayesinde daha iyi pozisyonlara gelebilme umudu onların motivasyonunu artırmakta, bireysel olarak gelişmelerine, iş arkadaşlarıyla ve müşteriler ile olan ilişkilerine de katkı sağlayarak kadın çalışanların tükenmişlik sendromuna yakalanma olasılıklarını düşürmede yardımcı olabilmektedir.

Lojistik çalışanlarının tükenmişlik durumlarını ortadan kaldırmak ve yakalanma olasılıklarını en aza indirerek çalışanlarının verimliliklerini ve üretkenliklerini artırmak lojistik sektörünün gelişmesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Tükenmişliğin azaltılmasında hatta yok edilmesinde de hizmet içi eğitimler oldukça önemli araçlardır. Bu nedenle işletmeler hizmet içi eğitimlere gereken önemi vermeli, çalışanların hangi konularda eksikliklerinin olduğunu tespit edip onlara bu konularda eğitim olanakları sağlamalıdır. Hatta tükenmişlik sendromu konusunda bile eğitimlerin yapılması gerekmektedir. Böylelikle çalışanların birçok konudaki bilgisi artacak, kendilerine olan güvenleri gelişecek, çalışanlar işini seven daha mutlu bireyler haline gelip çalışanların tükenme olasılıkları azalacaktır.

Araştırma çeşitli kısıtlara sahiptir. İlk olarak araştırmada sadece anket yöntemi kullanılmıştır. Sonraki çalışmalar bu yöntemle ek olarak nitel araştırma yöntemleri ile konuyu daha derinlemesine araştırabilir, çalışanların görüşüne başvurarak hangi nedenlerden dolayı tükenmişlik yaşadıklarını, hizmet içi eğitimlerin bu tükenmişliği nasıl ve ne derece etkilediğini

ortaya koyabilir. İkinci olarak araştırmada hizmet içi eğitimin tükenmişlik üzerindeki etkisi sadece cinsiyet bağlamında incelenmiştir. İleride yapılacak çalışmalar cinsiyet dışında çalışma yılı, yaş gibi değişkenler üzerinden bu etkiyi ele alabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışmanın gerçekleşmesi için Tarsus Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından finansal destek (1.852,60 TL) sağlanmıştır.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Tarsus Üniversitesi Etik Kurulundan 17.09.2020 tarih ve 2020/37 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Sergen MUM (%70), Sezen BOZYİĞİT (%30)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Funding: For this study, Tarsus University Scientific Research Projects Coordinators provided financial support (1,852,60 TL).

Ethical Approval: The approval of the Tarsus University Ethical Committee no 2020/37 dated 17.09.2020 was obtained for this study.

Author Contributions: Sergen MUM (70%), Sezen BOZYİĞİT (30%)

KAYNAKÇA

- Asparouhov, T. ve Muthén, B. (2009). Exploratory structural equation modeling, *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 16(3), 397- 438. Erişim adresi: <https://www.statmodel.com/download/SEM-Asparouhov2009.pdf>.
- Asparouhov, T., ve Muthén, B. (2018). SRMR in Mplus. Erişim adresi: <http://www.statmodel.com/download/SRMR2.pdf>
- Aksungur, M. ve Bekmezci, M. (2020). Türkiye'nin lojistik performansının değerlendirilmesi: Boylamsal bir araştırma. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), 19-40. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iisbf/issue/54695/647883>
- Arikboğa, Ü. (2020). Belediyelerde hizmet içi eğitim ve belediye birliklerinin rolü. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(1), 55-68. Erişim adresi: <http://aksarayibd.aksaray.edu.tr/tr/pub/issue/53774/640641>
- Arulampalam, W. and Booth, L. A. (1998). Training and labour market flexibility: Is there a trade-off? *British Journal of Industrial Relations*, 36(4), 521-536. doi: 10.1111/1467-8543.00106
- Atılğan, K. (2012). Marka denkliğini oluşturan boyutların referans fiyat oluşumuna etkisinin hafif ticari araç markaları üzerinde incelenmesi (Yayımlanmamış doktora tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Avgits, T. A., Maddox, C. T., Taylor, E. ve Patterson, B. R., (2007). The influence of employee burnout syndrome on the expression of organizational dissent. *Communication Research Reports*, 24(2), 97-102. doi.org/10.1080/08824090701304725
- Barbosa, F. T., Raissa, J. E., Santos, L. M., Leao, B. A., Lima, F. J. C. and Rodrigues, C. F. (2017). Correlation between weekly working time and burnout syndrome among anesthesiologists of maceió-AL. *Revista Brasileira de Anestesiologia Journal*, 67(2), 115-121. doi: 10.1016/j.bjane.2015.06.001

-
- Barros, A. S. S. (2017). Subjective well-being (sb) and burnout syndrome (bns): Correlational analysis teleworkers education sector. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 237(2017), 1012-1018. doi: 10.1016/j.sbspro.2017.02.144
- Barutçu, E. ve Serinkan, C. (2008). Günümüzün önemli sorunlarından biri olarak tükenmişlik sendromu ve Denizli’de yapılan bir araştırma. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 8(2), 541-561. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yenifikirjournal/issue/61757/923206>
- Bayarmagnai, B. U. (2014). Hizmet içi eğitim algısı: Moğolistan’da bir işletme örneği (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Bayramlı, P. (2017). Azerbaycan’ın dış ticaretinde lojistiğin önemi ve lojistik merkez araştırması (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Bektaş, Ç. ve Peresadko, G. (2013). Frame of workplace guidance how to overcome burnout syndrome: A model suggestion. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 84(2013), 879-884. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.06.666
- Bolat, O. İ. (2011). İş yükü, iş kontrolü ve tükenmişlik ilişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(2), 87-101. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiibd/issue/2702/35643>
- Botero, R. L. M. and Romero, G. H. (2011). Burnout syndrome in professors from an academic unit of a Colombian university. *Invest Educ Enferm Journal*, 29(3), 427-434. Retrieved From: http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0120-53072011000300011
- Carlback, J. and Wong, A. (2018). A study on factors influencing acceptance of using mobile electronic identification applications in Sweden. Bachelor’s degree project, Jönköping University, Sweden,
- Chiarini, A., Baccarani, C. and Mascherpa V. (2018). Lean production, Toyota production system and kaizen philosophy, a conceptual analysis from the perspective of Zen Buddhism. *The TQM Journal*, 8(59), 1-15. doi: 10.1108/TQM-12-2017-0178
- Coşkun, R., Altunışık, R. ve Yıldırım, E. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri (SPSS uygulamalı)*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Council of Supply Chain Management Professionals (2021). Lojistiğin tanımı. Erişim adresi: https://cscmp.org/CSCMP/Educate/SCM_Definitions_and_Glossary_of_Terms.aspx
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. ve Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik SPSS ve Lisrel uygulamaları*. Ankara, Pegem Akademi
- Demirtaş, Z. (2010). Öğretmeni hizmet içinde yetiştirmenin bir aracı olarak denetim. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(31), 41-52. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6145/82484>
- Doğançay, Ö. S., (2018). Hizmet içi eğitim ile iş tatmini arasındaki ilişki: Banka personeli üzerinde bir araştırma. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Erzincan.
- Duran, G. ve Türkoğlu, M. (2019). Lojistik sektörünün önemi ve bölgesel kalkınmaya katkıları. *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, 1(2), 86-97. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosguz/issue/51299/646464>
-

-
- Dursun, Y. ve Kocagöz, E., (2010). Yapısal eşitlik modellemesi ve regresyon: Karşılaştırmalı bir analiz. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(35),1-17. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/66557>
- Elshaer, N. S. M., Moustafa, M. S. A., Aiad, M. W. and Ramadan, M. I. E. (2018). Job stress and burnout syndrome among critical care healthcare workers. *Alexandria Journal of Medicine*, 54(2018), 273-277. doi: 10.1016/j.ajme.2017.06.004
- Eroğlu, U. (2006). İşletmelerde eğitim faaliyetlerinin etkinliğinin ölçümüne ilişkin bir model önerisi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(2), 111-132. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/comuybd/issue/4115/54157>
- Ertuğrul, O. (2018). İnsan kaynakları uygulamalarının tükenmişlik sendromu üzerindeki etkisinde örgüt ikliminin düzenleyici rolüne yönelik bir araştırma (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Eter, E. A. (2019). Elâzığ ilinde acil servislerde çalışanların tükenmişlik sendromunun araştırılması (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Avrasya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Faivre, G., Kielwasser, H., Bourgeois, M., Panouilleres, M., Loisel, F. and Obert, L. (2018). Burnout syndrome in orthopaedic and trauma surgery residents in France: A nationwide survey. *Orthopaedics & Traumatology: Surgery & Research*, 1(104), 1291-1295. doi: 10.1016/j.otsr.2018.08.016
- Faiz, E. (2019). Aşırı iş yükü ve tükenmişlik sendromunun işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi: Satış personelleri üzerinde bir araştırma. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 10(1), 26-38. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cider/issue/41256/541043>
- Haynes, J. (2009). Conflict, conflict resolution and peace-building: the role of religion in Mozambique, Nigeria and Cambodia. *Commonwealth & Comparative Politics*, 47(1), 52-75. doi: 10.1080/14662040802659033
- Hazır, K. ve Orel, O., (2014). Organize perakende sektöründe çalışanların mesleki tükenmişlik düzeyleri ile işe bağlılıkları arasındaki ilişkinin belirlenmesi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 143-160. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/32277/353258>
- Ibrahim M. ve Shariff, M. (2014). Strategic Orientation, Access to Finance, Business Environment and SMEs Performance in Nigeria: Data Screening and Preliminary Analysis. *European Journal of Business and Management*, 6(35), 123-131.Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/347691618_Strategic_Orientation_Access_to_Finance_Business_Environment_and_SMEs_Performance_in_Nigeria_Data_Screening_and_Preliminary_Analysis
- İn, E. Ç. ve Kula, K. Ş. (2019). Üniversite öğrencilerinin tükenmişlik ve yaşam doyumunun incelenmesi: Kırşehir Ahi Evran üniversitesi. *Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(2), 403-441. doi: 10.19171/uefad.679322
- İraz, R. ve Ganiyusufoğlu, A. (2011). Örgütlerde mesleki tükenmişlik ve akademisyenler üzerinde bir uygulama. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11(21), 451-472. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susead/issue/28414/302392>
-

-
- Junejo, I. M. Sarwar, S. and Ahmed, R. R., (2017). Impact of in-service training on performance of teachers a case of stevta karachi region. *International Journal of Experiential Learning & Case Studies*. 2(2), 50-60. Retrieved From: <https://journals.iobmresearch.com/index.php/JELCS/article/view/1944>
- Kadıoğlu, İ. (2016). Küresel değişim ve bu değişime uyum sağlamada eğitimin rolü: lojistik sektöründe bir araştırma (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Okan Üniversitesi, İstanbul.
- Kalkancı, U., (2016). Kamu personelinin hizmet içi eğitim ihtiyaçlarının ve iş doyum düzeylerinin incelenmesi: Adana büyükşehir belediyesi örneği. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Kalkızoğlu, S. (2018). Tükenmişlik sendromunun iş tatminine etkisi: Perakende sektörü ve sanal örgüt çalışanlarına yönelik bir uygulama (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Karadere, M. Y. (2019). Hemşirelere verilen oryantasyon programının kurum içi iletişime etkisi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Beyken Üniversitesi, İstanbul.
- Karbuç, N. (2019). Bilgi toplumuna geçiş sürecinde kamuda eğitim sektöründeki yöneticilere yönelik hizmet içi eğitim stratejisi. *Uluslararası Eğitim Araştırmacıları Dergisi*, 2(1),22-39. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ueader/issue/46537/548850>
- Kervancı, F. (2013). Tükenmişlik sendromunun örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyetine etkisini belirlemeye yönelik bir araştırma (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Kılıç, E. (2008). İş tatmini ve rotasyon arasındaki ilişkinin incelenmesine ilişkin otomotiv sektöründe bir araştırma (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kılınçaraslan, B. T. ve Küçüksüleymanoğlu, R. (2019). Muhasebe meslek mensuplarının mesleki tükenmişlik düzeylerinin araştırılması: Bursa ili örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi, Özel Sayı*, 617-636. doi: 10.25095/mufad.607225
- Kır, A. (2018). *Örgütsel Sessizlik, tükenmişlik sendromu ve çalışan performansı ilişkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde.
- Korkmaz, H.T. (2019). Bir kamu kurumunda eğitim ihtiyaç analizinin katılımcı memnuniyetine olan etkisinin incelenmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Korkutan, D. (2015). Bankalarda hizmet içi eğitim ve eğitim ihtiyacının belirlenmesine yönelik bir araştırma (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Kozan, G. K. (2019). Lojistik yeteneğinin öncülleri ve lojistik yeteneğin lojistik performans üzerindeki etkisi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş.
- Kulaklıkaya, K. (2013). İşkoloklik, tükenmişlik sendromu ve iş yükü algısı arasındaki ilişki (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

-
- Kulualp, G. H. ve Sarı, Ö., (2019). Tükenmişlik sendromu: Kamu kuruluşu çalışanları üzerine bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(35), 211-230. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbe/issue/49505/543051>
- Kwak, S. G., ve Kim, J. H., (2017). Central limit theorem: The cornerstone of modern statistics. *Korean Journal of Anesthesiology*, 70(2), 144. doi: 10.4097/kjae.2017.70.2.144.
- Leiter, M.P. and Maslach, C. (2016). Latent burnout profiles: A new approach to understanding the burnout experience. *Burnout Research, Elsevier Journal*, 1(3), 89-100. doi: 10.1016/j.burn.2016.09.001
- Maccallum, R. C. and Hong, S. (2010). Power analysis in covariance structure modeling using GFI and AGFI. *Multivariate Behavioral Research*, 32(2), 193-210. doi: 10.1207/s15327906mbr3202_5
- Mahmutoğulları, D. ve Perçin, Ş. N. (2018). Hizmet içi eğitim algısının işgörenlerin öğrenme motivasyonu üzerindeki etkisi: Bodrum örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(39), 44-55. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbed/issue/61821/924953>
- Maslach, C. and Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behaviour*, 2(1), 99-113. doi: 10.1002/job.4030020205
- Maslach, C. and Jackson, S. E. (1985). The role of sex and family variables in burnout. *Sex Roles Journal*, 12(7), 837-851. doi: 10.1007/BF00287876
- Maslach, C. and Leiter, M. P. (2007). Burnout. G.Fink (Ed.). In book: Encyclopedia of Stress (368-371).Holland: Elsevier, doi: 10.1016/B978-0-12-800951-2.00044-3
- Meydan, C. H. ve Şeşen H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları*. Ankara, Detay Yayıncılık.
- Moksony, F. (1999). "Small is beautiful. the use and interpretation of r2 in social research". *Szociológiai Szemle*, Special issue. 130-138. Retrieved From: https://www.researchgate.net/publication/242329609_Small_Is_Beautiful_The_Use_and_Interpretation_of_R2_in_Social_Research
- Nguyen, T. T. H., Kitaoka, K., Sukigara, M. and Thai, A. L. (2018). Burnout study of clinical nurses in Vietnam: Development of job burnout model based on Leiter and Maslach's theory. *Korean Society of Nursing Science, Asian Nursing Research*, 12(1), 42-49. doi: 10.1016/j.anr.2018.01.003
- Ogresta, J. Rusac, S. and Zorec, L. (2008). Relation between burnout syndrome and job satisfaction among mental health workers. *Public Health Journal*, 1(49), 364-374. doi: 10.3325/cmj.2008.3.364
- Okutan, E. Yıldız, Ş. ve Konuk, F. (2013). İş hayatında tükenmişlik sendromu: Finans ve muhasebe çalışanlarının tükenmişlik düzeylerinin belirlenmesine ilişkin bir çalışma. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 1-17. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ckuiibfd/issue/32901/365484>
- Öz, B. ve Çeviren, M. S. (2017). Muhasebe meslek mensuplarında tükenmişlik sendromu: Mersin örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 41-59. doi: 10.25287/ohuiibf.309785
-

-
- Özer, E. (2010). Yiyecek içecek servisi bölümü işgörenlerinin hizmet içi eğitiminin iş tatminine etkisi: Afyonkarahisar'daki beş yıldızlı otel işletmelerinde bir uygulama (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Öztürk, A. M. ve Erdem, M. (2020). Sınıf öğretmenlerinin iş yükü algısı ile mesleki tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişki. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(1), 926-958. doi: 10.33711/yyuefd.751859
- Öztürk, M. ve Sancak, S. (2007). Hizmet içi eğitim uygulamalarının çalışma hayatına etkileri. *Yaşar Üniversitesi Dergisi*, 2(7), 761-794. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jyasar/issue/19119/202887>
- Öztürk, Z., Çelik, G. ve Örs, E. (2020). Sağlık çalışanlarında tükenmişlik ve iş doyumunu ilişkisi: Bir kamu hastanesi örneği. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 6(2), 328-349. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/usaysad/issue/56571/786801>
- Saiari, A., Moslehi, M. and Valizadeh, R. (2011). Relationship Between Emotional Intelligence and Burnout Syndrome in Sport Teachers of Secondary Schools, Abdulmir Saiari et al. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 15(2011), 1786-1791. doi: 10.1016/j.sbspro.2011.04.003
- Sawalqa, A. O. R. (2017). Emotional burnout among working wives: Dimensions and effect. *Canadian Social Science*, 13(2), 58-69. Retrieved From: <http://www.cscanada.net/index.php/css/article/view/9224>
- Selimoğlu, E. ve Yılmaz, H. B. (2009). Hizmet içi eğitimin kurum ve çalışanlar üzerine etkileri. *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 5(1),1-12. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asder/issue/43458/530204>
- Soğancıoğlu, T., (2020). İşletmelerde hizmet içi eğitiminin performansa ve kurum içi kariyere etkisi: banka çalışanları üzerinde bir araştırma. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Solana, E. I. D., Hernandez, L. P., Salmeron, A. R., Martos, N. S., Urquiza, J. L. G., Garcia, L. A. and Fuente, G. A. C. (2020). Burnout syndrome in paediatric oncology nurses: A systematic review and meta-analysis. *Healthcare (Basel)*, 8(3), 1-12. doi: 10.3390/healthcare8030309
- Subaşı, M. (2019). Hizmet içi eğitimin çalışanların performansına etkisi: Örnek bir uygulama Shell (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ufuk Üniversitesi, Ankara.
- Sütay, E. İ. (2019). Devlet okullarında görev yapan eğitim yöneticilerinin hizmet içi eğitim etkinliklerine ilişkin tutumlarının incelenmesi (İstanbul İli Sultangazi İlçesi Örneği) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Şad, B. ve Şahin, S. (2018). Otel çalışanlarının tükenmişlik düzeyinin yaşam doyumuna etkisi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 15(2), 461-480. doi: 10.24010/soid.393320
- Şahin, L. ve Güçlü, C. F. (2010). Genel olarak hizmet içi eğitim: Ülker şirketler topluluğu hizmet içi eğitim süreci ve uygulamaları. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 59(2), 217-270. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/888/10105>
-

- Şanlı, S. ve Akbaş, T. (2008). Adana ilinde çalışan polislerin tükenmişlik düzeylerinin bazı değişkinler açısından incelenmesi. *Polis Bilimleri Dergisi*, 10(2), 1-24. Erişim adresi: <https://arastirmax.com/tr/publication/polis-bilimleri-dergisi/10/2/adana-ilinde-calisan-polislerin-tukenmislik-duzeylerinin-bazi-degiskenler-acisindan-incelenmesi/arid/28c516c5-4949-4368-a789-5977800c5cf7>
- Şencan, H. ve Fidan, Y. (2020), Likert verilerinin kullanıldığı keşfedici faktör analizlerinde normallik varsayımı ve faktör çıkarma üzerindeki etkisinin SPSS, FACTOR ve PRELIS yazılımlarıyla sınanması, *BMIJ*, (2020), 8(1), 640-687 doi: <http://dx.doi.org/10.15295/bmij.v8i1.1395>
- Şengel, S. (2012). Bölgesel kalkınma açısından lojistiğin önemi ve sorunlar, çözüm önerileri: Trakya bölgesi örneği. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1),12-23. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bsbd/issue/43799/537984>
- Taymaz, H. (1975). Eğitim personelinin hizmet içi eğitimi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 14(1), 85-92. doi: 10.1501/Egifak_0000001428
- Temelli, F. Şendurur, U. (2018). Muhasebe meslek mensuplarında tükenmişlik sendromu: TRA1 ve TRA2 bölgelerinde bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(1), 375-406. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunisobil/issue/36497/403024>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2021). Ulaştırma ve depolama sektöründeki çalışan sayısı. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Ucretli-Calisan-Istatistikleri-Subat-2021-37499>
- Türkmenoğlu, B. ve Sümer, H. (2017). Sivas il merkezi sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeyleri. *Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2(2), 24-34. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/cusbed/issue/33432/371851>
- Wallberg, B. (1985). Training for service in developing countries. *European Journal of Engineering Education*, 10(1), 23-56. doi: 10.1080/03043798508939208
- Wexley, N. K. (1984). Personel training. *Annual Reviews Psychol*, 35, 519-551. doi: 10.1146/annurev.ps.35.020184.002511
- Yılmaz, V. ve Varol, S. (2015). Hazır yazılımlar ile yapısal eşitlik modellemesi: AMOS, EQS, LISREL, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, 28-44 Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/56061>
- Zengin, G. (2013). Türkiye’de belediye personel ve yöneticilerinin hizmet içi eğitim sorunu ve çözümleri üzerine bir değerlendirme. *Öneri Dergisi*, 10(39), 117-134. doi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruoneri/issue/17900/187807>

SUMMARY

Introduction

The disappearance of commercial borders with technological developments and globalization has increased the need for the logistics sector. The needs for the logistics sector and the dynamic structure of the logistics sector have increased the workload and thus led to an increase in the stress levels of logistics employees. With increased stress levels, employees' feeling bad psychologically and physically raises the likelihood of developing burnout syndrome. Enterprises provide in-service training to their employees to reduce stress caused by workload, ensure that employees are prepared in the face of changes, improve their qualifications, and ensure superiority in a competitive environment. With in-service training, businesses want to get more efficiency from their employees by raising their level of knowledge. However, some conditions cause the productivity of employees to decrease. For example, the heavy workload caused by the increase in the need for logistics can cause psychological and physiological problems in the employees and reducing the productivity to be obtained from the employees, can pave the way for the employees to catch the burnout syndrome.

Purpose

This research aims to examine the effect of in-service training received by employees in logistics enterprises on burnout syndrome in the context of gender. To reveal the effect of in-service training on burnout syndrome, 12 hypotheses were tested.

Method

The universe of this research is the logistics sector employees in Turkey. The reason for choosing the logistics sector as the universe is that logistics is a sector that provides a competitive advantage to countries today. Due to the activities carried out, the logistics sector is very dynamic compared to other industries. This situation increases the workload in logistics enterprises and requires intensive work. The sample of the research consists of 336 employees of logistics enterprises operating in Turkey who have received in-service training. The convenience sampling method, one of the sampling types, was used within the research. The questionnaire method was used as a data collection tool in the research. In the research, the online survey method was preferred considering the participants' reluctance to accept face-to-face interviews due to the pandemic and the advantages of the online survey. Within the scope of the research, a questionnaire consisting of two parts was applied to measure employees' perspectives on in-service training practices and their burnout levels. In the first part of the questionnaire, there are 30 statements consisting of 8 orientation, six rotations, nine vocational development training, and seven in-service training practices developed by Özer (2010) that measure in-service training types and practices with high validity and reliability. In-Service Training Scale" and "Maslach Burnout Scale" developed by Maslach and Jackson (1981) were used to determine the burnout level of employees. The Maslach Burnout Scale consists of a total of 22 statements, 9 of which are emotional exhaustion, 5 of which are depersonalization, and 8 of which are personal accomplishment dimensions. In the second part of the questionnaire, demographic questions such as gender, age, monthly household income, education level, working time in the sector, working time in the enterprise, and the position being worked were asked. In the study, data were analyzed using the Structural Equality Model.

Findings

As a result of the research, it was determined that the orientation training given in logistics enterprises negatively affected emotional exhaustion, depersonalization, and personal failure, which are the sub-dimensions of burnout syndrome in women, and only personal failure in men. With this research, it has been understood that this education can also contribute to eliminating burnout syndrome. At this point, logistics enterprises should minimize their unhappiness and depersonalization, in short, the possibility of getting burnout syndrome, by providing orientation training to predominantly female employees. For male employees, personal success can be increased with orientation training. In addition, it was observed that rotation training negatively affected personal success in men and women and emotional burnout in men. Rotation training given in logistics enterprises can minimize the risks of catching burnout syndrome by contributing to the prevention of problems such as professional failure, loss of sense of self, and negative impact on the social and business life of male employees. In addition, it can help increase the personal success of both male and female employees and enable them to improve their productivity and efficiency. In addition, since rotation training increases the individual success of employees, allowing them to work in different departments over time, providing the necessary training to be successful in these areas will take them away from their old problem environment.

Finally, the effectiveness of vocational development training and in-service training does not affect the burnout syndrome of either male or female employees. When the study's results were evaluated in general, it was determined that the sub-dimensions of in-service training were more effective in the burnout syndrome of women.

ETİK LİDERLİĞİN YENİLİKÇİ İŞ DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE DUYGUSAL BAĞLILIĞIN ROLÜ

Mihriban CİNDİLOĞLU DEMİRER¹

Çelebi YAŞAR²

Atıf/©: Cindiloğlu Demirer, M. ve Yaşar, Ç. (2022). Etik liderliğin yenilikçi iş davranışı üzerindeki etkisinde duygusal bağlılığın rolü. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 29-48. doi: 10.17218/hititsbd.1064426

Özet: Çalışmanın amacı, etik liderliğin yenilikçi iş davranışı üzerindeki etkisini ve duygusal bağlılığın bu iki değişken arasındaki aracılık rolünü belirlemektir. Araştırmanın örneklemini Çorum ilindeki tekstil işletmelerinde görev yapan toplam 333 çalışandan oluşmaktadır. Duygusal bağlılığın etik liderlik ve yenilikçi iş davranışı üzerinde ilişkisi ve etkisinin olup olmadığını belirlemek için, yapısal eşitlik modeli testinde sıklıkla kullanılan AMOS paket programı ile analiz yapılmıştır. Analiz sonucunda etik liderliğin yenilikçi iş davranışı ile anlamlı ve pozitif bir ilişki ve etkisi olduğu tespit edilmiştir. Etik liderliğin duygusal bağlılık ile duygusal bağlılığın ise yenilikçi iş davranışı ile ilişkisi ve etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Sonuç itibarıyla duygusal bağlılık bu ilişkide aracılık rolü üstlenmemektedir, sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmanın bulguları sonuç kısmında yorumlanmış ve ilgili öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Etik Liderlik, Yenilikçi İş Davranışı, Duygusal Bağlılık, Aracı Etki, Yapısal Eşitlik Modellemesi

Effect of Ethical Leadership on Innovative Work Behavior: Role of Affective Commitment

Citation/©: Cindiloğlu Demirer, M. ve Yaşar, Ç. (2022). *Effect of Ethical Leadership on Innovative Work Behavior: Role of Affective Commitment*. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(1), 29-48. doi: 10.17218/hititsbd.1064426

Abstract: The purpose of study is to determine the effect of ethical leadership on innovative work behavior and to investigate whether affective commitment plays a mediating role between these two variables. The sample of this research consisted of 333 of employees working in textile enterprises. The results of with the AMOS package program, which is frequently used in structural equation model testing, it is determined that affective commitment plays a partial mediating role on the interaction between ethical leadership and innovative work behavior. As a result of the analysis, it is found that ethical leadership has a positive interaction with innovative work behavior. It has been determined that ethical leadership has no relation and effect with affective commitment, and emotional commitment with innovative work behavior. As a result, affective commitment does not play a mediating role in this relationship. The findings of the research were interpreted in the conclusion part and relevant suggestions were presented.

Keywords: Ethical Leadership, Innovative Work Behavior, Affective Commitment, Mediating Effect, Structural Equation Modeling

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 28.1.2022

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 27.4.2022

¹Sorumlu Yazar Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, mihribancindiloglu@hitit.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-3530-2215>

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Dış Ticaret ve Tedarik Zinciri Yönetimi Anabilim Dalı, celebiyasarr@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-3742-9092>

Etik Onayı: Bu çalışma için etik onay, Hitit Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 30.04.2021 tarih ve 2021/66 sayılı olarak alınmıştır.

1. GİRİŞ

Etik liderlik, temelinde güvenilir ve dürüst olmayı içermektedir. Etik liderler, insanları, çevreyi veya toplumu önemseyerek, onların kendi özel ve mesleki yaşamlarında etik davranan, adalete uygun, dengeli ve ilkeli karar veren, şefkatli kişiler olarak görülmektedir (Brown ve Treviño, 2006, s.597). Etik liderler, örgüt içerisinde hem kendilerinin hem de çalışanlarının ahlaki değerleri yansımalarını, aynı zamanda örgütlerinde de etik kültür özelliklerinin gösterilmesini isterler (Alkan, 2016, s.94). Duygusal bağlılık çalışanın kendisini örgütü ile özdeşleştirdiği en güçlü bağlılık duygusudur (Allen ve Meyer, 1990, s.2). Yenilikçi davranış ise çalışanın fikir üretme, bunu geliştirme ve gerçekleştirme kavramlarını içermektedir (Scott ve Bruce, 1994, s.581). Bu kavramların hem yöneticiler hem de çalışanlar için önemli olduğu düşünülmektedir. Araştırmada bu kavramların tekstil sektörü çalışanları üzerindeki ilişkileri araştırılmıştır.

Örgütlerde etik değerlerin uygulanması ve buna yönelik bir liderlik davranışı çalışanların örgüte duygusal bağlılık bir diğer ifade ile aidiyet duygusu hissetmesine ve onların yenilikçi iş davranışı göstermelerine olumlu etki yaratabilir. Zira etik dışı davranışlar örgütlerde maddi ve manevi zararlara neden olabilir. İnsan sağlığına etkisi olan tekstil sektöründe kullanılan kumaşların kalitesi ve basılan etiketlerin doğruluğu, satın almalarda karşılıklı imza yönteminin uygulanması, veri uyumu sağlanması, belirli dönemlerde sayım yapılması, bilgi sızdırmaya yönelik önlem alınması, hukuka ve çevreye karşı etik, çalışanlara sağlıklı çalışma ortamı hazırlama, çalışan odaklı olma, işe alma, terfi olanakları, ödenen maaşlar, verilen ikramiyeler gibi pek çok konuda tekstil sektörü için etik ön plana çıkmaktadır. Tekstil sektöründe etik davranmayan lider davranışlarının, tüketicilerden de olumsuz tepki almalarına neden olacağı söylenebilir. Zira tekstil sektöründeki liderlerin sürdürülebilir olmaları için çalışanların emeğine ihtiyacı vardır. Bu emek sürekli modanın değiştiği yeniliği takip etme kavramını da içine alabilir. Etik davranış çalışanın bağlılığına onun yenilikçi davranış sergilemesine etki yaratabileceği gibi karlılığa da pozitif etki yaratabilir. Tekstil sektöründe yenilik ise modayı takip etme, öncü olabilmek, insan hayatını etkileyen konularda yenilikler yapabilme, yine örgüt içerisinde yenilikçi davranışlar sergileme gibi konuları içermektedir.

Açıklamalardan da anlaşılacağı gibi etik liderliğin, günümüzde hem yöneticilerin hem de çalışanların üzerinde önemli durduğu bir konu haline geldiği söylenebilir. Örgüt içerisinde uygun davranışların sergilenmesi, dürüstlük, adalet, eşitlik gibi kavramların ön plana çıkarılması takipçiler için önemlidir. Bu özellikte davranışta bulunma ise yöneticilere ve örgüte karşı güven, bağlılık, performans, yenilikçi davranış gibi olumlu davranış ve düşüncelerin gelişmesine ve pekişmesine neden olabilir. Bu açıklamalar doğrultusunda, çalışmanın amacı, etik liderliğin yenilikçi iş davranışı üzerine etkisinde, duygusal bağlılığın aracı rolünün belirlenmesidir. Belirlenen amaç çerçevesinde öncelikle etik liderlik, duygusal bağlılık ve yenilikçi iş davranışı kavramları teorik olarak açıklanmıştır. Daha sonra kuramsal çerçeveden destek alınarak hipotezler kurulmuştur. Kurulan hipotezlerin ardından etik liderlik, duygusal bağlılık ve yenilikçi iş davranışı kavramları arasındaki ilişkinin varlığı incelenmiştir. Son olarak etik liderliğin yenilikçi iş davranışı üzerindeki etkisi tespit edilmiş ve tespit edilen etkide duygusal bağlılığın aracı rolü üstlendiği mi yoksa üstlenmediği mi belirlenmiştir. Elde edilen bulguların çalışanların yenilikçi iş davranışı üzerinde etik liderliğin ve duygusal bağlılığın önemini görmeye yönelik hem literatüre hem de uygulamaya yönelik faydalı sonuçlar üreteceği düşünülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Etik Liderlik

Alan yazında etik liderliğin iki teoriye dayandırıldığı belirtilmektedir, sosyal öğrenme teorisi ve sosyal değişim/mübadele teorisidir (Brown ve diğerleri, 2005, s.118; Dhar, 2016, s.140). Sosyal öğrenme kuramı alan yazında sosyal bilişsel kuram olarak da kullanılmaktadır. Kuram, davranışçı ve bilişsel kuramlardan beslenmektedir (Aydın ve Basım, 2019, s.169). Sosyal öğrenme kuramına göre, bir bireyin davranış kalıplarına sahip olması, onu kazanması ve verilen görevleri başarıyla gerçekleştirebilmesi için diğer insanların nasıl davrandıklarını doğrudan ya da dolaylı bir şekilde gözlemlemesi gerekir (Bandura, 1993, s.118). Yine bu kurama göre, bireyler diğerlerini gözlemleyerek; tutumlar, davranışlar, inançlar, kurallar, beceriler, stratejiler hakkında bilgi sahibi olur (Aydın ve Basım, 2019, s.169). Kuram liderlik açısından değerlendirildiğinde takipçilerin, liderlerinin her yönünü dikkatlice gözlemleyip öğrendikleri için liderlerinin davranışlarını etkileme ve taklit etme eğiliminde olduklarını belirtir. Sosyal mübadele teorisi, liderler ve üyeleri tarafından paylaşılan karşılıklı ilişkileri anlamamıza yardımcı olur (Dhar, 2016, ss.140-141). Her iki teoride bireyin etik liderlik tarzına nasıl tepki verdiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Etik liderlik ile ilgili alan yazın incelendiğinde etik kavramı ahlaki açıdan da ele alınmıştır.

Etik ve ahlak kavramı birbirine benzer kavramlar olarak düşünülse de aralarında farklılıklar bulunmaktadır. Ahlak, bireylerin birbirleriyle veya devletle olan ilişkilerinde, karşılıklı yapmaları istenen davranışları, toplum düzenini sağlayan kural ve normları ifade etmektedir. Ahlakın bu şekilde ifade edilmesinin nedeni yerel olabilmesi, toplumsal yaşamdaki kültüre, sosyal ve ekonomik şartlara göre değişebilmesidir (Ülgen ve Mirze, 2007, s.441). Etik ise daha çok geniş kapsamlı, evrensel bir boyut içermektedir. Dürüstlük, doğruluk, güvenilirlik üzerine oturtulmuş bir kavramdır. Etik, iyi ve kötüyü temellendirmeyi kapsar (Akdoğan ve Demirtaş, 2014, s.109). Etikin amacı, ahlakı, iyiliği, kötülüğü, onurlu yaşamayı, erdemi vb. kavramları temellendirmek, açıklığa kavuşturmak ve doğru yorumlamaktır (Demirtaş, 2020, s.109). Etik, adaletli olmakla birlikte neyin yanlış ya da neyin doğru olduğuna karar vermek, bireyler ve gruplar arasında sorumlu davranışın temelini oluşturan uygulamaları ve kuralları tanımlamakla ilgilidir (Connock ve Johns, 1995, s.2). Etik kavramı Hatcher (2004) tarafından; fayda, iyi, kötü, yapılı, yapılmaz, doğru, yanlış gibi kavramları ele alıp inceleyen, hem bireyin bireysel ve grup içindeki davranış ilişkilerinde hangi davranışın iyi hangi davranışın kötü olduğunu belirleyen temel ahlaki ilkeler, değerler, kurallar ve standartlar sistemi olarak tanımlanmaktadır (s.362).

Etik ve ahlak kelimeleri köken itibarıyla de farklılık göstermektedir. Etik kavramı Yunanca "karakter" anlamına gelen "ethos" kelimesinden türemiştir. Türkçe'de ahlak kavramı, Latince olan "moral" kelimesinin karşılığıdır. Ahlak kelimesi Arapça'da huy, mizaç, karakter (Aslan, 2013, s. 211), gelenek, görenek, alışkanlık (Ülgen ve Mirze, 2007, s.441) anlamlarına gelen "hulk" kelimesinden türemiştir. Etik kelimesi Türk Dil Kurumu'nda (2020) anlamı bakımından *a*-töre bilimi, *b*-çeşitli meslek kolları arasında yer alan tarafların uyması veya uymaması/kaçınması gereken davranışlar bütünü, *c*-etik bilimi, *d*-ahlâkı, ahlakla ilgili olarak yer almıştır. Ahlak ise *a*-bir toplum içinde yaşayan bireylerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları, aktöre, sağtöre ile *b*-huylar olmak üzere iki ifade ile açıklanmıştır (www.tdk.gov.tr, 2020). Etik liderlik yapısı ile dönüşümcü liderlik, otantik liderlik ve manevi (spiritual) liderlik teorileri de liderliğin etik boyutuna vurgu yapmaktadır (Brown ve Treviño, 2006, s.596).

Bu aşamada sorulması gereken soru "etik liderlik nedir" ve "etik liderler nasıl davranmalıdır" olmalıdır. Etik liderler dürüst ve güvenilir kişilerdir. Bunun yanı sıra etik liderler, insanları ve

daha geniş olarak toplumu önemseyen, bireysel ve mesleki yaşamlarında etik davranan, adil, dengeli ve ilkeli karar veren, şefkatli kişiler olarak görülmektedir (Brown ve Treviño, 2006, s.597). Brown ve arkadaşları (2005) etik liderliği, bireysel hareketler, eylemler ve bireylerarası karşılıklı ilişkiler yoluyla normatif olarak uygun davranışın ve bu tür davranışların karşılıklı iletişim, karar alma ve güçlendirme aracılığıyla takipçilere tanıtımı olarak tanımlamışlardır. Tanımda geçen “bireysel eylemler ve bireylerarası ilişkiler aracılığıyla normatif olarak uygun davranış gösterilmesi”, etik liderler olarak algılananların, takipçilerin normatif olarak uygun gördükleri davranışları (örneğin, adalet, dürüstlük, güvenilirlik ve özen), lideri meşru ve güvenilir bir rol modeli haline getirdikleri yönündedir (s.120).

Etik liderler ayrıca takipçileriyle etik hakkında sık sık iletişim kurar, açık etik standartlar belirler ve bu standartlara uyulduğunu görmek için ödülleri ve cezaları kullanırlar. Bunun yanı sıra, etik liderler sadece ağız laf yapan, uygulamada sözünde durmayan bireyler değildir, yapamayacakları hakkında konuşmazlar - vaat ettiklerini uygularlar, gerçekleştirmek için ellerinden geleni yaparlar ve etik davranış için proaktif rol modellerdir (Brown ve Treviño, 2006, s.597). Etik liderlik, hem “ahlaki bir kişi” hem de “ahlaki bir yönetici” olarak algılanır ve etik lider, örgüt içinde takipçileriyle güven, saygı ve destek unsurlarıyla ilişkiler kurarak aldığı kararlarının birden fazla paydaş üzerindeki etik etkisini hesaba katar ve adil bir davranış sergiler (Trevino ve Brown, 2004, s.75). Piccolo ve arkadaşları (2010, s.261) etik liderlik kavramını, kurum içerisinde çalışanlar arasında uygun davranışların oluşumunu sağlayarak, takipçilerine ek çaba göstermeye ve işte üretken davranışlar sergilemeye teşvik eden bir liderlik türü olarak görmektedir. Gerçek bir lider, organizasyonun içerisinde dürüstlüğü, samimiyeti ve itibarını göz önünde bulundurarak etik bir temsilci olabilmelidir. Etik liderler, örgüt içerisindeki çalışanlarıyla iletişime geçerek ahlaki değerleri yansıtmalarını ve aynı zamanda etik kültür özelliklerini göstermelerini isterler (Alkan, 2016, s.94). Freeman ve Stewart (2006, s.3) ise, etik liderliği, liderlerin iyi karaktere sahip olarak açık sözlü bir lider olabilmenin öneminden söz etmektedir. Etik bir liderin bulunduğu ortamda çalışanlar, örgüt kültürünü daha rahat anlayabilir, hissedebilir ve bu kültüre uygun davranabilmektedir. Etik bir liderin bulunduğu ortamda örgütteki tüm çalışanlar saygı çerçevesinde sorunlarını, fikirlerini veya önerilerini rahatça ifade edebilme özgürlüğü içerisindeydir. Bu sayede de örgüt içerisinde dayanışma ve birlikte hareket edebilme kabiliyetlerini pozitif etkilemektedir.

Harvey ve arkadaşları (2003) çalışmalarında etik liderlik için 10 davranışsal özellik sıralamışlardır. Bunlar;

1. Değer ve etik bilinci oluşturulması.
2. İnsanlara sorumluluk verebilmek.
3. Örnek birey olabilmek.
4. Karar verirken değerleri kullanabilmek.
5. Örgüt içinde uygulanacak olan politika uygulamaların uyum içerisinde olmasını sağlayabilmek.
6. Değerler ve etik hakkında eğitimler vermek.
7. Örgüt içindeki algılara dikkat etmek.
8. İstikrarlı ve kademeli olarak artan değişikliğe odaklanmak.
9. Etik fikir ve davranışlara sahip insanları işe alarak teşvik edebilmek.
10. Girişkenliği destekleyebilmek (ss.6-7).

Etiklik ve liderlik birbirlerini tamamlayan iki unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Her lider etik lider, her etik kişi de etik lider olmayabilmektedir. Bu yüzden kişide yer alan liderlik yetisinin etik davranışlarla bütünleşmesi gerekmektedir. Bu unsurlar ile birlikte etik liderlik farklı boyutlarla da açıklanmıştır. Brown ve arkadaşları (2005, s.124) tek boyut içerisinde etik liderliği

tanımlarken, Resick ve arkadaşları (2006) etik liderliği karakterize eden altı temel özellik belirlemiştir. Bu 6 temel özellikler ise şunlardır:

1. Karakter ve dürüstlük,
2. Etik farkındalığı,
3. Topluluk/insan odaklılığı,
4. Motive edebilme,
5. Teşvik etme ve yetkilendirebilme,
6. Etik hesap verebilirliği yönetebilmektir (s.345).

Akdoğan ve Demirtaş'ın (2014) Savunma Sanayii'nde havacılık sektöründe faaliyette bulunan kamuya ait olarak görev yapan üç lojistik destek merkezindeki 547 kişi üzerinde yaptıkları araştırmada etik liderlik davranışlarının örgütsel politik algılamaları negatif yönde etkilediği; etik iklimi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca bağımsızlık etik iklim boyutu hariç belirlenen diğer alt boyutlarda örgütsel politik algılamaların etik liderlik davranışları ile etik iklim arasında aracı değişken olarak rol aldığı sonucuna da ulaşılmıştır. Eroğlu ve Yılmaz'ın (2015) İstanbul'da faaliyet gösteren bir tekstil firmasında 166 çalışan üzerinde yaptıkları araştırmada, etik liderliğin algılanan örgüt iklimine etkisinde duygusal yalnızlığın aracı rolünü incelemiştir. Model üzerinden kurulan hipotezler doğrulanmış ve duygusal yalnızlığın kısmi aracı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dhar (2016) Hindistan'da küçük ve orta ölçekli oteller üzerinde yaptığı araştırmada etik liderliğin lider-üye etkileşimi aracılığıyla otel çalışanlarının hizmette yenilikçi davranışlarını teşvik ettiğini ortaya koymuştur. Yıldız (2019) Türkiye'de çeşitli sektörlerde orta ve büyük ölçekli firmalarda 222 çalışan beyaz yakalılar üzerine yaptığı araştırmada, etik liderlik ve örgütsel adalet üzerinde iletişim tatmininin aracılık rolünü incelemiş, model üzerinden kurulan hipotezler doğrulanmış ve iletişim tatmininin kısmi aracılık etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kim ve Kim'in (2020) Güney Kore'de 301 çalışan üzerinde yaptıkları araştırmada, etik liderliğin iş güvenliği ve performans arasında aracı etki yaptığı sonucuna ulaşmışlardır.

2.2. Etik Liderlik ve Duygusal Bağlılık

Örgütsel bağlılığa yönelik alan yazın araştırmasında en çok kabul gören sınıflandırmanın Allen ve Meyer'e (1990) ait olduğunu söylemek mümkündür. Allen ve Meyer'in (1990) örgütsel bağlılığa yönelik yapmış oldukları sınıflandırmaya göre; örgütsel bağlılık "zorunlu (devam), minnet (normatif) ve duygusal" olmak üzere üç boyutta açıklanmaktadır. Zorunlu bağlılık, örgütten ayrılmanın maddi ve manevi bir bedeli olacağı düşüncesiyle ortaya çıkmaktadır (Wasti, 2002, s.529). Minnet bağlılığı, bireyin örgütten kazanımlarına karşılık kendini o örgüte borçlu hissetmesi sonucu ortaya çıkan bir bağlılık boyutudur (Meyer ve diğerleri, 1993, s.539). Duygusal bağlılık bireyin kendisini örgütü ile özdeşleştirdiği; içinde sadakat ve içselleştirme bileşenlerinin de bulunduğu en güçlü bağlılık boyutu olarak ifade edilmektedir (Mowday ve diğerleri, 1979, s.226; Allen ve Meyer, 1990, s.2). Bu çalışmada etik liderlik ve yenilikçi iş davranışı ile duygusal bağlılık boyutunun ilişkisi ve etkisi incelenmiştir.

Duygusal bağlılık, kişinin örgüte yönelik hissettiği aidiyet duygusu ile örgütün yararı için çaba göstermeye hazır olabilmeyi, kendini örgütün bir parçası olarak görmeyi, ihtiyaç veya zorunlu olmadan kendi isteğiyle çalışmasına yönelik bağlılığı ifade etmektedir (Porter ve diğerleri, 1974, s.604, Allen ve Meyer, 1990, s.2; Meyer ve diğerleri, 2002, s.21). Duygusal bağlılık hisseden birey, güçlü bir şekilde örgütü ile özdeşleşir, bulunduğu örgütte olmaktan memnundur ve o örgüt için çalışmaya isteklidir, duygusal anlamda kendisi istediği için örgütte kalmak ister (Allen ve Meyer, 1990, ss.2-3). Allen ve Meyer (1990), duygusal bağlılığın örgüt içerisindeki gelişiminde kişisel özellikler, örgütsel özellikler ve iş deneyimleri olmak üzere 3 önemli faktörden etkilendiğini belirtmişlerdir. Nitekim yapılan çalışmalarda da, iş deneyimlerinin örgüt içerisinde yöneticiler ile

örgütte çalışanlar arasındaki ilişkilerin duygusal bağlılığa etki ettiği tespit edilmiştir (Mathieu ve Zajac, 1990, s.186). Çalışanların örgütleri ile duygusal bağ oluşturmalarında etik liderlerin önemli bir yeri olduğu söylenebilir.

Etik liderler vaat ettiklerini gerçekleştirmek için ellerinden geleni yapan, etik davranış için proaktif rol modelleridir (Brown ve Treviño, 2006, s.597). Etik liderlik örgüt içerisinde çalışanlar arasında uygun davranışların oluşumunu sağlayan, uygun kararların alınmasında çift yönlü iletişim odaklı olan bir liderlik türüdür (Brown ve diğerleri, 2005, s.120). Bu liderler örgüt içerisinde dürüstlük, samimiyet, adalet, denge, şefkat gibi önemli kavramları temsil edip, bu yönlü bir örgüt kültürü oluşturdukları için, çalışanlar üzerinde duygusal bir bağlılık oluşturabileceği söylenebilir.

Etik liderlik ve örgütsel bağlılık kavramı içerisinde duygusal bağlılık kavramları alan yazın içerisinde birlikte incelendiğinde Hunt ve diğerleri (1989) yaptıkları araştırmada kurumsal etik değerler ile örgütsel bağlılık arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlar ve etik kavramının sadece toplumlar için değil örgütler içinde önemli bir yeri olduğunu ifade etmişlerdir. Küçüksüleymanoğlu ve Çelik (2014) Bursa ilindeki genel lise, meslek lisesi, Anadolu lisesi şeklindeki üç okulda görev yapan 123 öğretmen üzerinde etik liderliğin örgütsel bağlılık üzerindeki ilişkisini incelemişler ve araştırmada okulda görev yapan yöneticilerin orta düzeyde etik liderlik davranışı sergiledikleri, görev yapan öğretmenlerin ise yüksek düzeyde örgütlerine karşı bağlılıkta buldukları tespit edilmiştir. Demirtaş ve Akdoğan (2015) üç havacılık bakım merkezinde 447 çalışan üzerinde yaptıkları araştırmada etik liderliğin duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı etkisi olduğunu sonucuna ulaşmışlardır. Demirdağ ve Ekmekçioğlu (2015) Bursa ilinde otomotiv alanında faaliyette bulunan 76 mavi ve beyaz yakalı çalışan üzerinde yaptıkları araştırma sonucunda, etik liderlik ile örgütsel bağlılık arasında hem pozitif yönlü hem de anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Örgütsel bağlılığın alt boyutlarında duygusal bağlılık ile de pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir. Aynı zamanda örgütsel bağlılığın yüksek oranda etik liderlik tarafından açıklandığı sonucuna ulaşmışlardır. Dedeoğlu ve diğerleri (2016) Antalya’da 391 otel çalışanı üzerinde yaptıkları araştırmada, etik liderliğin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinde kadın çalışanların erkeklere göre daha belirleyici olduklarını, bu algının kadın çalışanların performansı üzerinde etkili ve verimli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yine yaptıkları araştırmada bir yıl ve bir yıldan daha az zamandır çalışanların bir yıldan daha fazla zamandır çalışanlara oranla etik liderliğin örgüte bağlılıkları açısından daha belirleyici olduğu tespit etmişlerdir. Negiş Işık (2020) 306 öğretmen üzerinde yaptığı araştırmada etik liderliğin duygusal bağlılık ile önemli derecede ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yapılan alan yazın araştırması sonucunda kurulan hipotez şu şekildedir:

H1: Etik liderlik ve duygusal bağlılık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

2.3. Etik Liderlik ve Yenilikçi İş Davranışı

Yenilikçi davranış örgüt içerisinde, bireylerden beklenen ve istenen bir davranış biçimi şeklinde ifade edilebilir. Bireylere bu konuda yol göstermek, onları desteklemek ve teşvik etmek, örgütün en genel görevlerinden birisi haline gelmiştir. Bireylerin fikirlerini kolayca, içtenlikle ifade edebileceği bir örgüt ortamının hazırlanması, çalışanın işini sevmesi, işi ile barışık olması, örgütüne bağlılık göstermesi gibi örgüt için önem arz eden konular yenilikçi davranışın ortaya çıkmasında belirgin bir etken olmaktadır (Cindiloğlu Demirer, 2020, s.170). Örgüt ortamında fikirleri geliştiren, başarıya götüren, tepki veren ve değişimi gerçekleştiren insan olduğu için yenilikçi iş davranışı üzerine ilgi gösterilmesi gereken bir kavramdır (Scott ve Bruce, 1994, s.580). Bireyi örgütte yenilikçi davranışa sevk eden motivasyon unsurları neler olabilir? Bu çalışmada etik

liderliğin ve aracı değişken olarak duygusal bağlılığın bu motivasyona öncü olabileceği araştırılmaktadır.

Yenilik İngilizce 'de gerek "inovation" gerekse "innovation" olarak ifade edilmektedir. Yenilik ya da inovasyon kavramı genellikle, yeni fikir veya davranışların ortaya konulması, bunların benimsenmesi ve uygulanması olarak tanımlanmaktadır (Scott ve Bruce, 1994, s.581; Yılmaz, 2015, s.3). Yenilik, fikri pazarlanabilir bir ürüne, sürece, imalat ve dağıtım yöntemine ya da yeni bir toplumsal ve çevresel hizmet yöntemine dönüştürmeyi ifade etmektedir (Marangoz, 2016, s.146). Tanımlardan da anlaşıldığı üzere fikir veya davranış, belirli bir hizmete, ürüne, sisteme, teknolojiye, uygulamaya vb. özgü olabilir. Örgütler inovasyonu ya kendileri için ya da başka örgütlerin kullanması için üretirler (Yılmaz, 2015, s.3).

Yenilikçi davranış çalışanın kendi isteği ile hizmet, ürün, süreçlere vb. yönelik düşünceleri benimseyip kabul ederek, bu fikirleri kendi işine, departmanına veya örgütünün bütününe uygulaması olarak tanımlanmaktadır (Çalışkan ve Urtekin, 2019, s.20). Yenilikçi davranış ilk olarak fikir üretme, daha sonra fikir geliştirme ve son olarak fikir gerçekleştirme olmak üzere üç boyuttan oluşmaktadır (Scott ve Bruce, 1994, s.581; Janssen, 2000, s.288; Damanpour ve Schneider, 2008, s.496). Fikir üretme genellikle yeniliğe olan ihtiyaç algılandığı zaman ortaya çıkmaktadır. Fikir geliştirme yeniliğin alt yapısını oluşturmak için kaynakların kullanılarak fikirlerin ortaya çıkarıldığı aşamadır. Fikir gerçekleştirme üretilen yenilikçi fikirlerin hayata geçirilmesi, kullanılabilir hale getirilmesi bir başka ifade ile yeniliğin uygulamaya konulmasıdır (Çalışkan ve Urtekin, 2019, ss.20-21).

Örgüt ortamında yenilikçi davranışın ortaya çıkarılması için çalışanların buna yönelik bir liderlik modeline ihtiyacı vardır. Lider örgüt ortamında dengeyi, adaleti, uyumu sağlayan, sevgi-saygı ve paylaşmayı önemseyen, güvenilir, yenilik ve yaratıcılık kavramlarını destekleyen bir rol model olmalıdır. Bu açıdan son yıllarda liderlik teorileri ya da yaklaşımları arasında etik liderlik oldukça önemli bir hale gelmiştir (Akay ve Çetin Gürkan, 2021, s.8). Alan yazında etik liderlik ve yenilikçi iş davranışı arasındaki ilişki ve etkiyi inceleyen çalışmalara rastlamak mümkündür.

Mumford (2000) tarafından yapılan çalışmada çalışanların liderlerini etik olarak algıladıklarında, yeni ve yeni fikirlerin geliştirilmesinde "yaratıcı-yapıcı" düşünceye dahil olmak için fazladan çaba sarf ettikleri ifade edilmiştir (Aktaran: Javed ve diğerleri, 2018, s.218). Tu ve Lu (2013) Çin'de bir işletmenin 34 biriminde çalışan 302 çalışan üzerinde yaptıkları çalışmada yenilikçi iş davranışının hem bireysel etik hem de grup etiği ile ilişkisinin pozitif yönlü olduğunu ve içsel motivasyonunda her iki ilişkide aracılık ettiği sonucuna ulaşmıştır. Aynı zamanda grup etik liderliği ve yenilikçi iş davranışı arasında grubun içsel motivasyonunun aracılık ettiği sonucuna ulaşmıştır. Zahra ve arkadaşlarının (2017) Pakistan, Rawalpindi ve Islamabad'da beş kamu üniversitesinde 113 öğretim üyesi üzerine yaptıkları çalışmada, etik liderlik algısının çalışanların yenilikçi iş davranışını geliştirdiği sonucuna ulaşmışlardır. Aynı çalışmada etik liderlik ve yenilikçi iş davranışı arasında öz-yeterliliğin kısmen aracılık etkisi oluşturduğu tespit edilmiştir. Javed ve arkadaşları (2018) Kanada'da küçük ve orta büyüklükteki kargo lojistiği yapan firmalardan ve Pakistan'dan ilaç, tekstil ve hizmet sektöründe 291 çalışan ve 51 yöneticiden elde ettikleri veriler doğrultusunda yaptıkları çalışmada, deneyime açıklığın yenilikçi iş davranışı üzerindeki etkisinin yüksek etik liderlik algısı altında güçlendiği sonucuna ulaşmışlardır. Iqbal ve arkadaşları (2020) İngiltere ve Pakistan'da 349 hizmet sektörü çalışanı üzerinde yaptıkları çalışmada, etik liderlik ve yenilikçi iş davranışı arasında işte başarılı olmanın/işte gelişmenin ve iyi performans göstermeye yönelik tutumu araştırmışlardır. Akay & Çetin Gürkan (2021) yaptıkları çalışmada Trakya Bölgesi'nde bir kamu hastanesinde 345 sağlık çalışanı üzerinde etik liderliğin bireysel yenilikçilik düzeyine etkisini incelemiştirlerdir. Araştırma

sonucunda etik liderlik algısının bireysel yenilikçilik düzeyinin risk alma ve değişime direnç alt boyutları üzerinde düşük fakat anlamlı bir etkisi olduğunu diğer alt boyutlarda ise herhangi bir ilişki olmadığını saptamışlardır. Bu alan yazın araştırması sonucunda kurulan hipotez şu şekildedir:

H2: Etik liderlik ve yenilikçi iş davranışı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

2.4.Etik Liderliğin Yenilikçi İş Davranışı Üzerindeki Etkisinde Duygusal Bağlılığın Aracılık Rolü

Etik liderliğin yenilikçi iş davranışı üzerindeki etkisinde duygusal bağlılığın değişkeninin aracılık etkisi üzerine değinmeden önce, duygusal bağlılık ve yenilikçi iş davranışı ilişkisini incelemekte yarar görülmektedir. Duygusal bağlılık çalışanın örgütüne karşı hissettiği bağın gücünü göstermektedir. İçsel, olumlu, yüksek dereceye sahip bir duygudur. Bu duyguya sahip bir çalışan örgüt ortamında beklentilerin üstünde performans sergileyebilir ve örgütüne faydalı olmak için kendisini içsel olarak güdüler. Yenilikçi iş davranışı ise, günümüz örgütlerinde rekabet avantajı elde etmek için önemli bir güç olarak görülmektedir. Duygusal bağlılık yenilikçi iş davranışının altında yatan motivasyon kaynağı olabilir. Bu nedenle çalışanların yenilikçi davranış üzerindeki etkini belirlemek için bu iki değişken incelenmiştir. Alan yazın araştırması sonucunda yenilikçi iş davranışına motivasyon kaynağı olacağı düşünülen bu iki değişkenin bir arada incelendiği çalışmalara daha çok 2010 yılı sonrasında rastlanmıştır. Yapılan çalışmalar ise şunlardır:

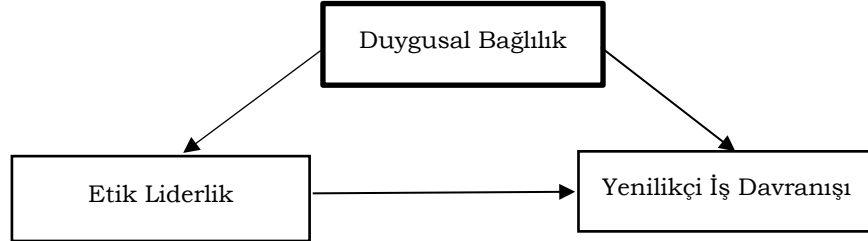
Xerri ve Brunetto (2013) çalışmalarında çalışanların yenilikçi davranış sergileyerek örgütsel etkililiğe katkı sağlamaları için duygusal bağlılığa ve örgütsel vatandaşlık davranışına ihtiyaç olduğu ve bunlar içinde örgüt için etkili işyeri ilişkilerinin teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Avustralya'da bulunan bir kamu ve iki özel hastanede 210 hemşire üzerinde yaptıkları araştırma sonucunda ise duygusal bağlılık ve örgütsel vatandaşlık davranışının yenilikçi iş davranışı ile ilişkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Montani ve arkadaşlarının (2015) İtalya'da 442 belediye çalışanı üzerinde yaptıkları çalışmada, proaktif hedef belirlemenin yenilikçi iş davranışıyla pozitif yönlü ilişki içinde olduğu aynı zamanda çalışanların örgütlerine duygusal olarak bağlı olduklarında ve üretimi sahiplendiklerinde bu ilişkinin daha güçlü olduğunu tespit etmişlerdir. Hakimian ve arkadaşlarının (2016) Malezya'da küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin 219 çalışanı üzerinde yaptıkları çalışmada duygusal bağlılık ile yenilikçi iş davranışı arasında önemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Tekin ve Akgemci'nin (2019) otomotiv sektöründe 406 beyaz yakalı üzerinde yaptıkları çalışmada duygusal bağlılığın, yenilikçi iş davranışı boyutları olan araştırma, fikri destekleme ve fikir üretme ile uygulama boyutlarını pozitif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Ağızan ve Bayramoğlu (2020) Konya ili Çumra ilçesinde faaliyet gösteren 76 tarım işletmesinde duygusal bağlılığın yenilikçi iş davranışı üzerine etkisini incelemişlerdir. Bu alan yazın araştırması sonucunda kurulan hipotez şu şekildedir.

H3: Duygusal bağlılık ve yenilikçi iş davranışı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

Etik liderlik yaklaşımı, yenilikçi iş davranışı ve duygusal bağlılık üzerinde önemli görülmektedir. Etik liderlik yaklaşımının çalışanların yenilikçi iş davranışı sergilemeleri yönünde itici bir güç, bir motivasyon aracı olduğu ve bu süreçte duygusal bağlılığın da etki edeceği düşünülmektedir. Yapılan alan yazın araştırması sonucunda, etik liderliğin yenilikçi iş davranışı üzerinde duygusal bağlılık değişkeninin aracı rolü üstlendiği ya da üstlenmediği doğrultusunda bir araştırmaya rastlanmamıştır, yapılan çalışmanın araştırma sonuçlarının alan yazına katkı sağlayacağı ifade edilebilir.

H4: Etik liderliğin yenilikçi iş davranışı üzerindeki etkisinde duygusal bağlılığın aracılık rolü vardır.

Buraya kadar açıklanan literatür ve ifade edilen hipotezler ışığında geliştirilmiş olan araştırma modeli aşağıdaki gibidir:

Şekil 1: Araştırma Modeli

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu başlıkta araştırmanın örnekleme, veri toplama araçları ve bulgulara yer verilmiştir. Bu çalışma için etik onay, Hitit Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 30.04.2021 tarih ve 2021/66 sayılı olarak alınmıştır.

3.1. Araştırmanın Örnekleme

Araştırmanın evrenini değerlendirdiğimizde Çorum ilindeki Tekstil İşletmeleri oluşturmaktadır. Örneklem büyüklüğü hesaplanırken ana kütle hacmi dikkate alınmıştır. Araştırmada kullanılan anket formu üç adet ölçekten oluşmaktadır. Yapılan araştırmada örnekleme metodu için literatürde sıklıkla kullanılan kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Evren 2021 yılı itibariyle Çorum Organize Sanayi Bölge Müdürlüğü'ne bağlı web sitesinden tespit edilmiştir. Site bilgilerine göre bölge müdürlüğüne bağlı on altı tekstil işletmesi mevcuttur (<https://www.corumosb.org.tr/FirmaListele.aspx>). Veriler bu işletmelerde çalışan tekstil işletmeleri çalışanlarından elde edilmiştir. %95 güven aralığında 3000 evren büyüklüğü için 341 örneklem büyüklüğü ifade etme yeteneğine sahiptir (Gürbüz ve Şahin, 2014, s.126). Araştırma verileri 15.05.2021-10.11.2021 tarihleri arasında toplanmıştır. 400 çalışana anket formu dağıtılmıştır, eksik formlar çıkarılmasından sonra 333 veri ile analiz gerçekleştirilmiştir. Belirlenen evrene göre, elde edilen örneklem büyüklüğünün evreni temsil yeteneği vardır.

Araştırmanın örnekleminin %62,2'si (207) kadın, yaş ortalaması 34.59'tür. Katılımcıların %64,9'u (216) evli, %47,47'ü (158) lise mezunu, %42,9'u (143) 0-5 yıllık mesleki deneyime sahiptir. %5,7'si (19) muhasebe, %4,8'i (16) ar-ge, %76,9'u (256) üretim, departmanında çalışmaktadır. %77,8'i (259) mavi yakalı çalışan, %12,3'ü (41) beyaz yakalı çalışandır. %72,7'si (242) 0-5 yıllık deneyime sahiptir.

3.2. Veri Toplama Araçları

Yapılan araştırmada kullanılan anket formunu değerlendirdiğimizde dört ayrı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde "Etik Liderlik", ikinci bölümde "Duygusal Bağlılık", üçüncü bölümde "Yenilikçi İş Davranışı Ölçeği" kullanılmıştır. Anket formunun dördüncü ve son bölümünde araştırmaya katılan çalışanların demografik özelliklerini ifade etmeleri için sorular yer almaktadır. Ölçeklerde 5'li Likert kullanılmıştır.

Etik Liderlik Ölçeği: Etik liderliği için Brown ve arkadaşlarının (2005) geliştirmiş olduğu 10 ifadeli ölçek kullanılmıştır. Ölçekte sorular "Yöneticiler, çalışanların düşüncelerini dinlerler". ve "Yöneticiler etik dışı davranışlar hakkında disiplin kurallarını uygularlar." şeklindedir. Etik

liderlik ölçeğine açımlayıcı faktör analizi yapmak için SPSS paket programı kullanılmıştır. Faktör çıkarma yöntemini değerlendirmizde “Temel Bileşenler Analizi (Principal Components Analysis-PCA)”, rotasyon yöntemi olarak “Varimax” yöntemi uygulanmıştır. Gerçekleştirilen analize göre, tek faktörlü ölçeğin en iyi uyumu veren ölçek olduğu görülmüştür.

Ölçeğin DFA’sı (doğrulayıcı faktör analizi) yapısal eşitlik modellemesi analizlerinde sıklıkla kullanılan AMOS paket programında yapılmıştır. DFA’da çıkan sonuca göre ((Chi-Square of Fit) $\chi^2= 59,097$, ((Degrees of Freedom) $df=23$), ((Chi-Square of Fit/Degrees of Freedom) $\chi^2/df= 2,569$, ((Root Mean Square of Error Approximation) $RMSEA= 0,069$, ((Adjusted Goodness of Fit Index) $AGFI=0,922$, ((Goodness of Fit Index) $GFI= 0,967$, ((Normed Fit Index) $NFI= 0.982$, ((Comparative Fit Index) $CFI= 0,989$, ((Incremental Fit Index) $IFI=0,989$) uyum iyiliği değerlerinin belirlenen temsil yeteneği aralığında olduğu görülmektedir. İyi uyum: $\chi^2/df \leq 5$, $RMSEA \leq 0.08$, $AGFI \geq 0.85$, $GFI \geq 0.90$, $NFI \geq 0.90$, $CFI \geq 0.90$ (Çokluk ve diğerleri, 2014, ss.271-272). Bu durumda 10 ifade ile etik liderlik ölçeği doğrulanmış ve sonuç olarak geçerliliği sağlanmıştır. Yapılan doğrulayıcı faktör analizinde elde edilen faktör yüklerinin 0,569 ile 0,927 aralığında olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada 10 ifadeli etik liderlik ölçeğinin güvenilirlik katsayısı (α =Cronbach alfa) 0,951 olarak tespit edilmiştir.

Duygusal Bağlılık Ölçeği: Duygusal bağlılık için Allen ve Meyer (1990) tarafından geliştirilip Meyer, Allen ve Smith (1993) tarafından sadeleştirilmiş olan 18 ifadeli “Örgütsel Bağlılık Ölçeği” içerisindeki duygusal bağlılık alt boyutu ile ilgili olan 6 ifade kullanılmıştır. Ölçekte sorular “Meslek hayatımın geri kalan bölümünü çalıştığım kurumda geçirmek beni mutlu eder.” ve “Çalıştığım kurumun karşılaştığı sorunları, kendi kişisel sorunummuş gibi düşünür ve çözmeye çalışırım.” şeklindedir. Duygusal bağlılık ölçeğine açımlayıcı faktör analizi yapmak için SPSS paket programı kullanılmıştır. Faktör çıkarma yöntemini değerlendirdiğimizde etik liderlikte olduğu gibi aynı yöntemle “Temel Bileşenler Analizi” ve “Varimax” uygulanmıştır. Gerçekleştirilen analiz sonucunda DB3, DB4 ve DB6 maddelerinden oluşan tek faktörlü ölçeğin en iyi uyumu veren ölçek olduğu görülmüştür. 6 ifadeli ölçeğin DFA programında faktör yükleri değerlendirilmiş, faktör yükü düşük olan maddeler olan DB5, DB1 ve DB3 sırasıyla çıkarılmıştır. Bu ifadelerin SPSS programında Cronbach alfa güvenilirlik katsayısı içsel tutarlılığı da düşürdüğü saptanmıştır.

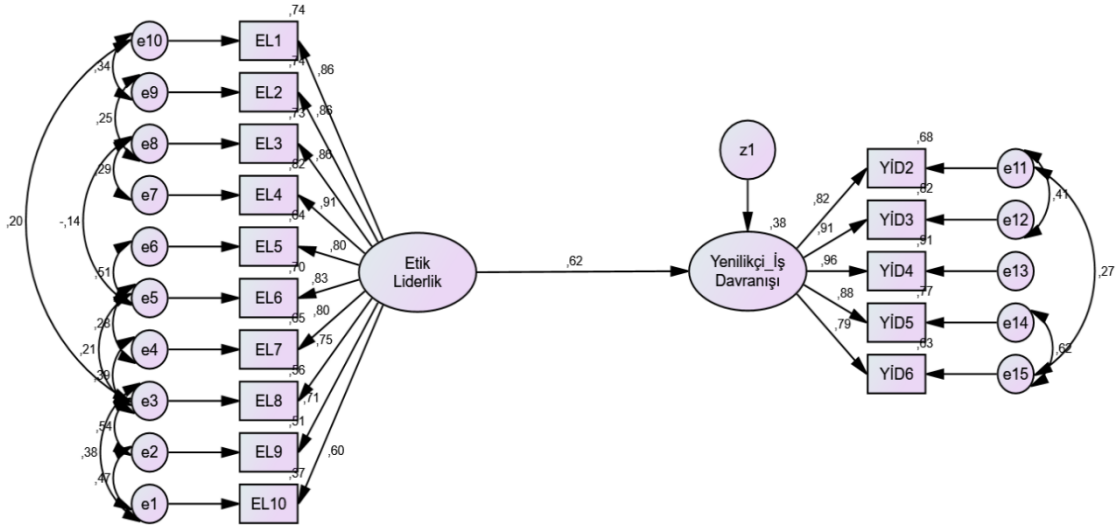
Ölçeğin DFA’sı yapısal eşitlik modellemesi analizlerinde sıklıkla kullanılan AMOS paket programında yapılmıştır. DFA’da çıkan sonuca göre ($\chi^2=0,00$ ($df=0$), $GFI=1$, $CFI=1$, $NFI=1$, $IFI=1$) uyum iyiliği değerlerinin belirlenen temsil yeteneği aralığında olduğu görülmektedir. İyi uyum: $\chi^2/df \leq 5$, $RMSEA \leq 0.08$, $AGFI \geq 0.85$, $GFI \geq 0.90$, $NFI \geq 0.90$, $CFI \geq 0.90$, mükemmel uyum $\chi^2/df \leq 2$, $RMSEA=0$, $AGFI=1$, $GFI=1$, $NFI=1$, $CFI=1$ (Çokluk ve diğerleri, 2014, ss.271-272). Bu duruma göre, 6 ifade ile duygusal bağlılık ölçeği doğrulanmış sonuç olarak geçerliliği sağlanmıştır. Yapılan doğrulayıcı faktör analizinde elde edilen faktör yüklerinin 0,70 ile 0,94 arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada 3 ifadeli duygusal bağlılık ölçeğinin güvenilirlik katsayısı (α =Cronbach alfa) 0,853 olarak tespit edilmiştir.

Yenilikçi İş Davranışı Ölçeği: Yenilikçi iş davranışı için Scott ve Bruce (1994) tarafından geliştirilen 6 ifadeli ölçek kullanılmıştır. Bu ölçekte ifadeler “İşimi yaparken yaratıcı fikirler üretirim.” ve “İşimde yenilikçiyim.” şeklindedir. Yenilikçi iş davranışı ölçeğine açımlayıcı faktör analizi yapmak için SPSS paket programı kullanılmıştır. Faktör çıkarma yöntemini değerlendirdiğimizde etik liderlik ve duygusal bağlılıkta olduğu gibi aynı yöntemle “Temel Bileşenler Analizi” ve “Varimax” uygulanmıştır. Gerçekleştirilen analize göre, tek faktörlü ölçeğin en iyi uyumu veren ölçek olduğu görülmüştür.

Ölçeğin DFA'sı yapısal eşitlik modellemesi analizlerinde sıklıkla kullanılan AMOS paket programında yapılmıştır. DFA sonucunda modelin uyum iyiliği değerlerini düşürmesi sebebi ile bu ölçeğin birinci maddesi analizden çıkartılmıştır. Beş madde ile yapılan DFA'ya göre ($\chi^2=4,234$ ($df=2$), $\chi^2/df= 2,117$, RMSEA= 0,058, AGFI=0,963, GFI= 0,995, NFI= 0,998, CFI= 0,999, IFI=0,999) uyum iyiliği değerlerinin belirlenen temsil yeteneği aralığında olduğu görülmektedir. İyi uyum değerleri etik liderlik ölçeği başlığı altında verilmiştir. Bu durumda 5 ifade ile yenilikçi iş davranışı ölçeği doğrulanmış sonuç olarak geçerliliği sağlanmıştır. Yapılan doğrulayıcı faktör analizinde elde edilen faktör yüklerinin 0,79 ile 0,96 arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada 5 ifadeli yenilikçi iş davranışı ölçeğinin güvenilirlik katsayısı (α =Cronbach alfa) 0,950 olarak tespit edilmiştir.

3.3 Bulgular

Duygusal bağlılık değişkeninin etik liderlik ve yenilikçi iş davranışı arasındaki ilişkide aracı etkisini belirlemek amacıyla aracılık etkisi analizi, yapısal eşitlik modelinde sıklıkla kullanılan Amos programı ile incelenmiştir.

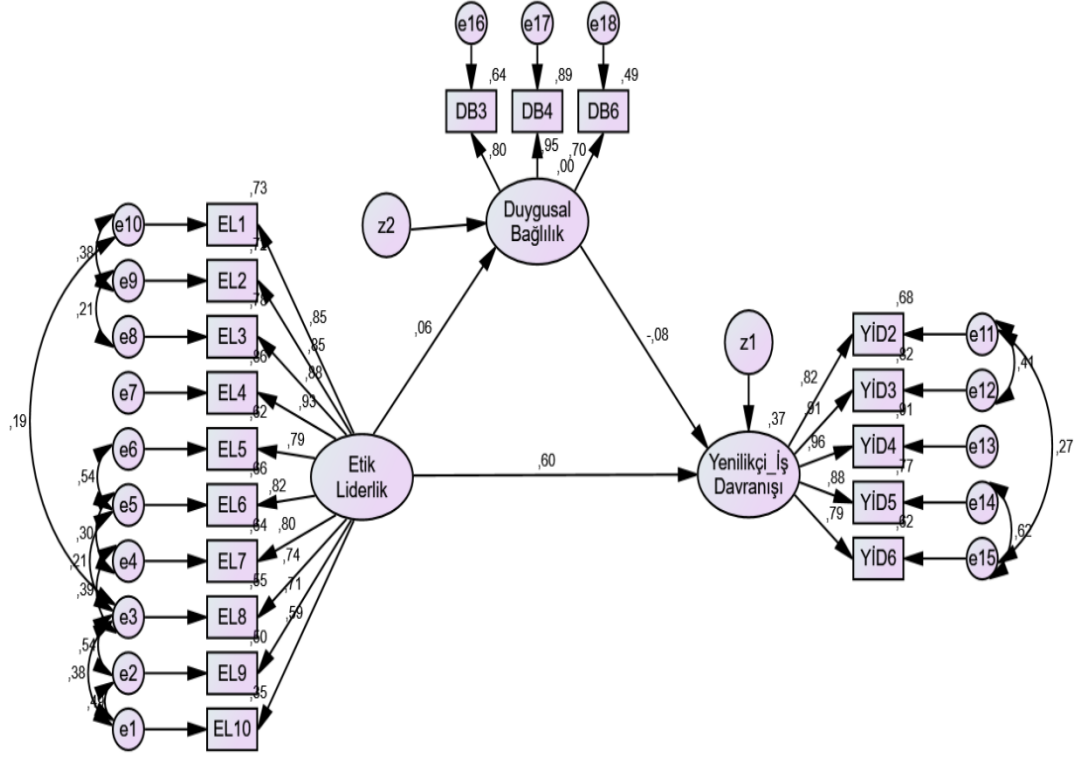
Şekil 2. İlk Modelin Test Sonucu

Şekil 2'de model analizi testi sonucunda elde edilen uyum değerlerine göre, modelin kabul edilebilir çerçevede olduğunu göstermektedir ($\chi^2=203,323$, $df=84$, $\chi^2/df= 2,748$, RMSEA=0,073, GFI=0,927, AGFI=0,881, CFI=0,976, NFI=0,963, IFI=0,976). Etik liderlik değişkeninden yenilikçi iş davranışı değişkenine giden yola ait anlamlılık değerleri, standart hata ve standardize (β) beta değerleri aşağıda yer alan tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Şekil 2'nin Yol Katsayıları

Yol	Standardize β	Standart Hata	p
Etik Liderlik →Yenilikçi İş Davranışı	0,617	0,094	0.000

Modele ve tabloya göre, bağımsız değişken olan etik liderlik ile bağımlı değişken olan yenilikçi iş davranışı arasında anlamlı bir ilişki söz konusudur. Bu bulgudan yola çıkarak aracı değişken olan duygusal bağlılığı modele dahil edip aracılık etkisinin olup olmadığı tartışılacaktır.

Şekil 3. Duygusal Bağlılığın Etik Liderlik ve Yenilikçi İş Davranışı Arasındaki Aracı Etkisi

Şekil 3'te gösterilen ikinci modelde, yenilikçi iş davranışı bağımlı, etik liderlik bağımsız ve duygusal bağlılık değişkeni aracı değişken olarak alınmıştır. Şekil 3'ün analizi sonucu elde edilen uyum indeksleri, kurulan modelin kabul edilebilir çerçeve içinde olduğunu göstermektedir ($\chi^2=326,038$, $df=119$, $\chi^2/df=2,740$, $RMSEA=0,072$, $GFI=0,901$, $AGFI=0,858$, $CFI=0,965$, $NFI=0,946$, $IFI=0,965$).

Tablo 2. Şekil 3'ün Yol Katsayıları

Yol	Standardize β	Standart Hata	p
Etik Liderlik → Yenilikçi İş Davranışı	0,604	0,097	0,000
Etik Liderlik → Duygusal Bağlılık	0,058	0,095	0,324
Duygusal Bağlılık → Yenilikçi İş Davranışı	-0,080	0,042	0,100

Yukarıdaki modeldeki ve tablodaki bulgulara göre duygusal bağlılık etik liderlik ve yenilikçi iş davranışı arasında aracılık etkisi yapmamaktadır. Bu modelde aracı değişkenin anlamsız etkisini doğrulamak amacıyla Sobel testi yapılmıştır. Bu teste göre, etki anlamlı değilse aracılıktan söz edilemez (Meydan ve Şeşen, 2011, s.133). Bu etkinin anlamsızlığı Sobel testi aracılığıyla incelendiğinde aracı değişkenin anlamsız olduğu görülmüştür ($p<0,05$ - Test istatistiği: -0.86599919; Standart hata: 0.00837645; p-değeri: 0.38649061). Araştırma bulguları sonuç kısmında tartışılmaktadır.

4. SONUÇ

Bu çalışmanın amacı etik liderliğin yenilikçi iş davranışı üzerinde duygusal bağlılığın aracılık rolü üstlenip üstlenmediğini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda tekstil işletmelerinde çalışan iş görenler üzerinden veriler elde edilmiştir. Elde edilen veriler SPSS ve AMOS programlarında yapılan analizlerle çözümlenmiştir. Analizler sonucunda etik liderlik, yenilikçi iş davranışı ve duygusal bağlılığa yönelik ölçüm modellerinin uyum değerlerinin iyi düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra modelin yapı geçerliliğinin de sağlandığı bulgulanmıştır.

AMOS programında gerçekleştirilen yapısal eşitlik modeli analizinde, etik liderliğin yenilikçi iş davranışı üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki ve etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna karşın, etik liderlik ile duygusal bağlılık ve duygusal bağlılık ile yenilikçi iş davranışı arasında anlamlı bir ilişki ve etkinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç doğrultusunda H1, H3, H4 hipotezleri reddedilmiş, sadece H2 hipotezi kabul görmüştür. Bu bulgulara göre, etik liderlik anlayışı örgütlerde çalışanlarda yenilikçi iş davranışı göstermelerini desteklemektedir. Yapılan çalışmalara baktığımızda, Tu ve Lu'nun (2013) Çin'de bir işletmenin 34 biriminde görev yapan 302 çalışan üzerinde; Zahra ve arkadaşlarının (2017) Pakistan, Rawalpindi ve Islamabad'da beş kamu üniversitesinde 113 öğretim üyesi üzerinde; Javed ve arkadaşlarının (2018) Kanada'da küçük ve orta büyüklükteki kargo lojistiği yapan firmalardan ve Pakistan'dan ilaç, tekstil ve hizmet sektöründe 291 çalışan ve 51 yöneticiden elde ettikleri veriler doğrultusunda; Iqbal ve arkadaşlarının (2020) İngiltere ve Pakistan'da 349 hizmet sektörü çalışanı üzerinde yaptıkları araştırma ile benzer sonuçlara ulaştığımızı ifade edebiliriz.

Elde edilen diğer bulgu, etik liderlik anlayışının örneklem üzerinde duygusal bağlılığı desteklememesidir. Literatürde yapılan çalışmalarda etik liderliğin duygusal bağlılık ile pozitif yönlü bir ilişkisinin ve etkisinin olduğuna yönelik bulgular olmasına rağmen, yapılan çalışmada bu yönde bir sonuç elde edilmemiştir. Etik iklim açısından yapılan çalışmalara baktığımızda, Demirdağ ve Ekmekçioğlu'nun (2015) Bursa ilinde otomotiv yan sanayisinde faaliyet göstermekte olan örneklemdeki işletmenin mavi ve beyaz yakalı 168 çalışanı üzerinde yaptıkları araştırmada, etik iklimin tek başına örgütsel bağlılığı açıklayamadığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu bulguların tekstil sektörü üzerinde bir etkisi olduğu söylenebilir. Şöyle ki tekstil sektörü çalışanlarında, etik liderlik anlayışının sahiplenme, aidiyet duygusunu ortaya çıkarmadığı düşünülebilir. Mavi yakalı olarak tanımladığımız iş görenlerin işten çıkarılma kaygısı ya da işten çıkarıldıklarında diğer tekstil sektörü işletmelerinde işe başlarım, düşüncesi çalışanlarda aidiyet duygusunu düşürebilir. Yine tekstil sektörü üzerinde aidiyet duygusunu ortaya çıkaracak farklı liderlik özelliklerinin çalışılması ve bulguların karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmesi önerilebilir. Araştırmada elde edilen bir diğer sonuç duygusal bağlılık ile yenilikçi iş davranışının pozitif yönlü bir ilişkisinin ve etkisinin olmadığıdır. Literatürde yapılan çalışmalarda duygusal bağlılığın yenilikçi iş davranışı ile pozitif yönlü bir ilişkisinin ve etkisinin olduğuna yönelik bulgular olmasına rağmen, bu yapılan çalışmada bu yönde bir sonuç elde edilmemiştir. Yenilikçi iş davranışının ortaya çıkabilmesi için öncesinde iş görenlerin işletmesine, yaptığı işe, liderine vb. aidiyet duygusu gibi pozitif tutum beslemesi gerekmektedir. Bu örneklem üzerinde aidiyet duygusunun var olmaması yenilikçi iş davranışının varlığını olumsuz yönde etkilemektedir, şeklinde ifade edilebilir. Bu bulgunun da tekstil sektörü çalışanlarına özgü mü olduğu sorusu akla gelmektedir.

Aracılık etkisinin tam etki ya da kısmi etki olabilmesi için tüm değişkenler arasında korelasyon ilişkisinin olması gerekmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2014: 277). Araştırmamızda yapılan analizde analiz sonuçlarında H1, H3, H4 hipotezleri reddedilmiş ve duygusal bağlılığın etik liderlik ve yenilikçi iş davranışı arasında aracılık rolü üstlenmediği tespit edilmiştir. Bu sonuca göre,

çalışanların yenilikçi iş davranışı göstermelerinde etik liderlik önemli bir değişkendir ancak duygusal bağlılık yenilikçi iş davranışının artmasında etkili değildir.

Araştırmanın sınırlılıkları, pandemi koşulları, zaman ve mali imkanlar göz önünde bulundurularak bir ilde Organize Sanayi Bölge Müdürlüğü'ne bağlı, ilgili web sitesinden tespit edilen tekstil sektörü çalışanları üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma modelinin farklı illerde özel veya kamu kurumlarda (özellikle tekstil işletmelerinde) karşılaştırma yapılarak incelenmesi muhtemel farklılıkların ortaya konulması açısından öneri olarak belirtilebilir. Son olarak yapılacak incelemelerde araştırma modeline farklı bağımlı ve aracı değişkenler eklenerek analizler yapılabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: "Yoktur"

Finansal Destek: "Yoktur"

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Hitit Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 30.04.2021 tarih ve 2021/66 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Doç. Dr. Mihriban CİNDİLOĞLU DEMİRER, (%50), Çelebi YAŞAR, (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed

Conflict of Interest: "None"

Funding: "None."

Ethical Approval: The approval of the Hitit University Ethical Committee no 2021/66 dated 30.04.2021 was obtained for this study.

Author Contributions: Doç. Dr. Mihriban CİNDİLOĞLU DEMİRER (50%), Çelebi YAŞAR, (%50)

KAYNAKÇA

- Ağızan, K. ve Bayramoğlu, Z. (2020). Tarım işletmelerinde duygusal bağlılığın yenilikçilik iş davranışına etkisi. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 162-171. doi: 10.33462/jotaf.598091
- Akay, D. ve Çetin G. G. (2021). Sağlık çalışanlarında etik lider algısının bireysel yenilikçilik düzeyi üzerindeki etkisi. *Journal of Organizational Behavior Review*, 3(1), 1-18. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1230639>
- Akdoğan, A. ve Demirtaş, Ö. (2014). Etik liderlik davranışlarının etik iklim üzerindeki etkisi: örgütsel politik algılamaların aracı rolü. *AKÜ İİBF Dergisi*, XVII(1), 107-123. doi: 10.5578/jeas.7819
- Alkan, D. P. (2016). *Etik Liderlik*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Allen, N. J. and Meyer, J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63(1), 1-18. doi: 10.1111/j.2044-8325.1990.tb00506.x
- Aslan, Ş. (2013). *Geçmişten günümüze liderlik kuramları (Sağlık yönetimi bakış açısıyla)*. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Aydın, E. ve Basım, H. N. (2019). Sosyal öğrenme kuramı. S. Yürür (Ed.). *Örgütsel davranış kuramları içinde*, (s. 159-186). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Bandura, A. (1993). Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning. *Educational Psychologist*. 28(2), 117-148. doi: 10.1207/s15326985ep2802_3
-

- Brown, E. M. ve Treviño, K. L. (2006). Ethical leadership: A review and future directions, *The Leadership Quarterly* 17, 595-616. doi: 10.1016/j.leaqua.2006.10.004
- Brown, M. E., Trevino, L. K., and Harrison, D. A. (2005). Ethical leadership: A social learning perspective for construct development and testing. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 97, 117-134. doi: 10.1016/j.obhdp.2005.03.002
- Cindiloğlu Demirer, M. (2020). Yapısal ve psikolojik güçlendirmenin kariyer tatmini ve yenilikçi iş davranışı üzerine etkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(1), 165-184. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/967201>
- Connock, S., and Johns T. (1995). *Ethical leadership*. London: Institute of Personnel and Development.
- Çalışkan, A. ve Urtekin, S. (2019). Yenilikçi davranışların bireylerin işten ayrılma niyetine etkisi, çalışma arkadaşları ile çatışmanın aracılık rolü üzerine mersin ili serbest muhasebeci mali müşavirlerine ve muhasebe çalışanlarına yönelik bir araştırma. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 19-34. Erişim adresi: <http://tursbad.hku.edu.tr/tr/download/article-file/705849>
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. ve Büyüköztürk, Ş. (2014), *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik SPSS ve LISREL uygulamaları*. Ankara: Pegem Akademi.
- Damanpour, F. ve Schneider, M. (2008). Characteristics of Innovation and Innovation Adoption in Public Organizations: Assessing the Role of Managers. *JPART*, 19, 495-522. doi: 10.1093/jopart/mun021
- Dedeoğlu, B., Çelik, S., İnanır, A. ve Altay, H. (2016). Etik liderlik, örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasındaki ilişkide: cinsiyet ve çalışma süresinin farklılaştırıcı (moderate) rolü. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(4), 45-70. doi: 10.11611/yead.282215
- Demirdağ, G. E. ve Ekmekçioğlu, E. B. (2015). Etik iklim ve etik liderliğin örgütsel bağlılık üzerine etkisi: Görgül bir araştırma. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 17(1), 197-216. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/287197>
- Demirtaş, Ö. ve Akdoğan, A. A. (2015). The effect of ethical leadership behavior on ethical climate, turnover intention, and affective commitment. *Journal of Business Ethics*, 130(1), 59-67. doi: 10.1007/s10551-014-2196-6
- Demirtaş, Ö. (2020). Etik liderlik. S. Polatçı (Ed.). *Kuramsal temelleriyle örgütsel davranış ölçekleri rehberi* içinde (s.109-115). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Dhar, R. L. (2016). Ethical leadership and its impact on service innovative behavior: The role of LMX and job autonomy. *Tourism Management*, 57, 139-148. doi: 10.1016/j.tourman.2016.05.011
- Eroğlu, K. ve Özer, Y. (2015). Etik liderlik davranışlarının algılanan örgüt iklimi üzerine etkisine yönelik bir uygulama: İş yaşamında yalnızlık duygusunun aracılık etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 280-308. Erişim adresi: https://isarder.org/isardercom/2015vol7issue1/vol.7_issue.1_article015_full_text.pdf
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2014). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, Felsefe Yöntem-Analiz*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
-

-
- Janssen, O. (2000). Job demands, perceptions of effort-reward fairness and innovative work behaviour. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 73(3), 287-302. doi: 10.1348/096317900167038
- Javed, B., Khan, A.K., Arjoon, S., Mashkoo, M., ve Haque, A.U. (2018). Openness to Experience, Ethical Leadership, and Innovative Work Behavior. *Journal of Creative Behavior*, 54(1), 211-223. doi: 10.1002/jocb.360
- Hakimian, F., Farid, H., Ismail, M.N. and Nair, P.K. (2016). Importance of commitment in encouraging employees' innovative behaviour. *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, 8(1), 70-83. doi: 10.1108/APJBA-06-2015-0054
- Harvey, E., Smith, A. and Sims, P. (2003). *Leading to Ethics*. Dallas: The Walk the Talk Company.
- Hatcher, T. (2004). Environmental Ethics As An Alternative For Evaluation Theory in For Profit Business Context. *Evaluation and Program Planning*, 27, 357-363. doi: 10.1016/j.evalprogplan.2004.04.009
- Hunt, Shelby D., Wood, Van R. & Chonko, Lawrence B., (1989). Corporate Ethical Values and Organizational Commitment in Marketing. *Journal of Marketing*, 53(3), 79-90. doi: 10.2307/1251344
- Iqbal, Z. A., Abid, G., Contreras, F., Hassan, Q. & Zafar, R. (2020). Ethical Leadership and Innovative Work Behavior: The Mediating Role of Individual Attributes. *Journal Open Innovation Technology Market and Complexity*, 6(3-68). 1-15. doi: 10.3390/joitmc6030068
- Freeman, R. E. & Stewart, L. (2006). *Developing ethical leadership*. Business Roundtable Institute for Corporate Ethics, 2-15. Erişim adresi: http://www.corporate-ethics.org/pdf/ethical_leadership.pdf
- Kim, M. J. ve Kim, B. J. (2020). The performance implications of job insecurity: the sequential mediating effect of job stress and organizational commitment, and the buffering role of ethical leadership. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(7837), 2-16. doi: 10.3390/ijerph17217837
- Küçüksüleymanoğlu, R. ve Çelik, N., (2014). Ortaöğretim kurumları yöneticilerinin etik liderlik özellikleri ile öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişki. *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken* 6(3), 19-43. Erişim adresi: <https://www.dieweltdertuerken.org/index.php/ZfWT/article/viewArticle/602>
- Marangoz, M. (2016). *Girişimcilik*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Mathieu, J. E. ve Zajac, D. (1990). A review and meta-analysis of the antecedents, correlations, and consequences of organizational commitment. *Psychological Bulletin*, 108(2), 171-194. doi: 10.1037//0033-2909.108.2.171
- Meydan, C. H. ve Şeşen, H. (2011). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Meyer, P. J., Allen, J. N. ve Smith, A. C. (1993). Commitment to organizations and occupations: extension and test of a three-component conceptualization. *Journal of Applied Psychology*, 78(4), 538-551. doi: 10.1037/0021-9010.78.4.538
-

-
- Meyer, J. P., Stanley D. J, Herscovitch L ve Topolnytsky, L. (2002). Affective, continuance, and normative commitment to the organization: A meta-analysis of antecedents, correlates, and consequences. *Journal of Vocational Behavior*, 61(1), 20-52. doi: 10.1006/jvbe.2001.1842
- Montani, F., Battistelli, A. ve Odoardi, C. (2015). Proactive goal generation and innovative work behavior: the moderating role of affective commitment, production ownership and leader support for innovation. *The Journal of Creative Behavior*, 51(2), 107-127. doi: 10.1002/jocb.89
- Mowday, R. T., Steers, M. R. ve Porter, W. L. (1979). The measurement of organizational commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 14, 224-247. doi: 10.1016/0001-8791(79)90072-1
- Mumford, D. M. (2000). Managing creative people: Strategies and tactics for innovation. *Human Resource Management Review*, 10(3), 313-351. doi: 10.1016/S1053-4822(99)00043-1
- Negiş Işık, A. (2020). Ethical Leadership and School Effectiveness: The Mediating Roles of Affective Commitment and Job Satisfaction. *International Journal of Educational Leadership and Management*, 8(1), 60-87. doi: 10.17583/ijelm.2020.4114
- Piccolo, R. F., Greenbaum R, den Hartog D. N and Folger R. (2010). The relationship between ethical leadership and core job characteristics. *Journal of Organizational Behavior*, 31(2-3), 259-278. doi: 10.1002/job.627
- Porter, L. W., Steers R. M, Mowday R. T ve Boulian P. V. (1974). Organizational commitment, job satisfaction, and turnover among psychiatric technicians, *Journal of Applied Psychology*, 59(5), 603-609. doi: 10.1037/h0037335
- Resick, C. J., Hanges, P. J., Dickson, M. W., ve Mitchelson, J. K. (2006). A cross-cultural examination of the endorsement of ethical leadership. *Journal of Business Ethics*, 63(4), 345-359. doi: 10.1007/s10551-005-3242-1
- Scott, G. Susanne and Bruce, A. Reginald (1994). Determinants of innovative behavior: a path model of individual innovation in the workplace. *Academy of Management Journal*, 37(3), 580-607. doi: 10.2307/256701
- Tekin, İ.Ç. ve Akgemci, T. (2019). Örgütsel bağlılığın yenilikçi iş davranışına etkisi. *BMIJ*, 7(4), 1709-1739. doi: 10.15295/bmij.v7i4.1189
- Trevino, L.K ve Brown M.E. (2004). Managing to be ethical: Debunking five business ethics myths. *Academy of Management Executive*, 18(2), 69-81. doi: 10.5465/ame.2004.13837400
- Tu, Y. D. ve Lu, X. X. (2013). How ethical leadership influence employees' innovative work behavior: A perspective of intrinsic motivation, 'erratum'. *Journal of Business Ethics*, 116(2), 441-455. doi: 10.1007/s10551-012-1509-x
- Ülgen, H. ve Mirze, S. K. (2007). *İşletmelerde stratejik yönetim*, İstanbul: Arıkan Yayıncılık.
- Yılmaz, H. (2015). *Stratejik inovasyon yönetimi*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Yıldız, M. L. (2019). Etik liderlik ve örgütsel adalet: iletişim tatmininin aracı rolü. *İş Ahlakı Dergisi*, 12(1), 75-112. doi: 10.12711/tjbe.2019.12.1.0122
- Zahra, T. T., Ahmad, H. M. and Ajmal W. (2017). Impact of ethical leadership on innovative work behavior: mediating role of self-efficacy. *Journal of Behavioural Sciences*, 27(1), 93-107. doi: 10.3390/ejihpe11030071
-

Wasti, S. A. (2002). Affective and continuance commitment to the organization: test of an integrated model in the Turkish context. *International Journal of Intercultural Relations*, 26, 525-550. doi: 10.1016/S0147-1767(02)00032-9

Xerri, J. M. and Brunetto, Y. (2013). Fostering innovative behaviour: the importance of employee commitment and organizational citizenship behaviour. *The International Journal of Human Resource Management*, 24(16), 3163-3177. doi: 10.1080/09585192.2013.775033

Türk Dil Kurumu. (2021, 15 Ocak). Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

Çorum Organize Sanayi Bölge Müdürlüğü. (2021, 18 Ocak). Erişim adresi: <https://www.corumosb.org.tr/FirmaListele.aspx>

SUMMARY

The purpose of study is to determine the effect of ethical leadership on innovative work behavior and to investigate whether affective commitment plays a mediating role between these two variables. In accordance with this purpose, data were obtained from the employees, working in textile enterprises. The obtained data were analyzed by the analyzes made in SPSS and AMOS programs. Exploratory factor analyzes in SPSS program and confirmatory factor analyzes were performed in AMOS program. As a result of the analyzes, it was determined that the fit values of the measurement models for ethical leadership, innovative work behavior and affective commitment were at a good level. In addition, it was found that the construct validity of the model was also ensured.

In the structural equation model analysis carried out in the AMOS program, it was concluded that ethical leadership has a significant and positive relationship and effect on innovative work behavior. On the other hand, it was concluded that there was no significant relationship or effect between ethical leadership and affective commitment, and between affective commitment and innovative work behavior. In line with this result, the H1, H3, H4 hypotheses were rejected, only the H2 hypothesis was accepted. According to these findings, ethical leadership understanding supports the innovative work behavior of employees in organizations.

Another finding is that the ethical leadership approach does not support affective commitment on the sample. Although there are findings in the literature showing that ethical leadership has a positive relationship and effect with affective commitment, no result in this direction was obtained in this study. It can be said that these findings have an impact on the textile industry. Namely, it can be thought that the ethical leadership understanding does not reveal the sense of ownership and belonging in the textile sector employees. Anxiety about dismissal of the employees we define as blue-collar, or the thought that when they are fired, I will start working in other textile sector businesses, may decrease the sense of belonging in the employees. Again, it can be suggested to study different leadership characteristics that will reveal the sense of belonging on the textile industry and to evaluate the findings comparatively.

Another result obtained in the research is that there is no positive relationship or effect between affective commitment and innovative work behavior. Although there are findings in the literature showing that affective commitment has a positive relationship and effect with innovative work behavior, no result in this direction was obtained in this study. In order for innovative work behavior to emerge, the employees must first be informed about their business, their work, their leader, etc. It is necessary to foster a positive attitude such as a sense of belonging. The absence of a sense of belonging in this sample negatively affects the existence of innovative work behavior. The question arises whether this finding is specific to textile industry workers.

In order for the mediation effect to be a full effect or a partial effect, there must be a correlation relationship between all variables. In the analysis made in our research, H1, H3, H4 hypotheses were rejected in the analysis results, and it was determined that affective commitment did not play a mediating role between ethical leadership and innovative work behavior. According to this result, ethical leadership is an important variable in the innovative work behavior of employees, but affective commitment is not effective in increasing innovative work behavior. Considering the limitations of the research, financial opportunities, and time, it was carried out only in one province and on the textile sector employees. Comparative research of the research model on larger samples in private or public institutions in different provinces can be expressed as a

suggestion in terms of detecting possible differences. At the same time, analyzes can be made by adding different variables to the research model in subsequent studies.

COVID-19 GÖLGESİNDE ÇOCUK İŞÇİLİĞİ

Nurgün KUL PARLAK¹

Çiğdem ULUDAĞ GÜLER²

Atıf/©: Kul Parlak, N. ve Uludağ Güler, Ç. (2022). COVID-19 gölgesinde çocuk işçiliği. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 49-66. doi: 10.17218/hititsbd.1063687

Özet: Gelişmekte olan ülkelerin çalışma yaşamında en önemli sorunlardan biri çocuk işçiliğidir. Sosyoekonomik nedenlerle ortaya çıkan karmaşık bir problemdir. Çocuk işçiliği, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 1999 tarihli 182 sayılı En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi sonrasında küresel düzeyde önemli ölçüde azalmıştır. Ne var ki, COVID-19 Pandemisiyle yaşanan sağlık, ekonomik, sosyal ve insani krizin etkisiyle çocuk işçiliği tekrar yükselişe geçmiştir. Bugün dünyada fiziksel, sosyal ve ruhsal gelişimini henüz tamamlamamış olan yaklaşık 160 milyon çocuk, uluslararası standartlara uymayan şartlarda çalıştırılmaktadır. Bu çalışma COVID-19 Pandemisinin çocuk işçiliğini nasıl ve ne ölçüde etkilediğini incelemektedir. Çalışan çocukların virüsle birlikte "çocuk işçiliğinin en kötü biçimine" maruz bırakıldığını iddia etmekte ve çocuk işçiliğini ortadan kaldırılmasında çocuklar ve aileleri için sosyal korumayı sağlayabilecek uzun vadeli stratejiler geliştirmesinin gerektiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çocuk İşçiliği, Yoksulluk, Sosyal Koruma, Kayıt Dışı Çalışma, COVID-19

Child Labor in the Shadow of COVID-19

Citation/©: Kul Parlak, N. and Uludağ Güler, Ç. (2022). Child labor in the shadow of COVID-19. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(1), 49-66. doi: 10.17218/hititsbd.1063687

Abstract: Child labour is one of the most important problems in the world of working life of developing countries. It is a complex problem caused by socio-economic problems. The Child labor problem has declined significantly in the world following the ratification of the Worst Forms of Child Labor Convention No 182, banning the worst form of child labor, by the International Labor Organization in 1999. However, the health, economic, social, and humanitarian crisis caused by the COVID-19 Pandemic it has started to rise again. Today, around 160 million children, who have not yet completed their physical, social, and spiritual development, are working under terrifying conditions, not complying with the international standards. This study seeks to examine how and to what extent the COVID-19 Pandemic has affected on the child labor by arguing that working children are exposed to the "worst form of child labor" because of the COVID-19 and that a longer-term strategy, providing social protection for children and their families, must be advanced to eliminate the child labor.

Keywords: Child labor, Poverty, Social Protection, Informal Work, COVID-19

1. GİRİŞ

Önemli bir sosyal sorun olan çocuk işçiliği, tarihin farklı dönemlerinde farklı coğrafyalarda, ekonomik hayatın bir parçası olmuştur. Sanayi devrimi döneminde Avrupa'da ve 19. yüzyılın ortalarından itibaren ABD'de fabrikalarda çok sayıda çocuk çalıştırılmıştır. Günümüzde de toplumda yıkıcı etkilere sahip bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Çocuk işçiliği, çocukları çocukluklarından, potansiyellerinden ve onurlarından yoksun bırakmakta, fiziksel ve zihinsel gelişimlerine zarar vermekte ve eğitimlerini engellemektedir. Çocuk işçiliği, başta yoksulluk olmak

İnceleme Makalesi / Review Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 27.1.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 27.4.2022

¹ Sorumlu Yazar, Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, nurgun.kulparlak@iuc.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0497-9098>

² Dr., cigdem.uludag@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0217-3963>

üzere birçok nedeni olan karmaşık bir olgu olup çocukların, gençlerin ve yetişkinlerin insana yakışır istihdama erişim şanslarını azaltıp nesiller arası yoksulluğu pekiştirmektedir. Bununla birlikte ulusal ekonomileri tehdit etmekte ve Birleşmiş Milletler (BM) Çocuk Haklarına Dair Sözleşme tarafından güvence altına alınan hakların altını oymaktadır. Çocuk işçiliği aslında insan hakları ihlalidir ve insan onuruna yaraşır bir yaşamın sağlanamaması anlamına gelmektedir. Çocuk işçiliğini yasaklayan kapsamlı normatif bir uluslararası çerçeveye rağmen gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde tüm üretim sektörlerinde, okulda olması gereken çocuklar çalıştırılmaktadır. COVID-19 Pandemisinin yol açtığı olumsuz sosyo-ekonomik şartlar, son 20 yılda birçok ekonomik krize rağmen tüm dünyada çocuk işçiliğini önlemede elde edilen başarı trendini tersine çevirmiştir. Çocuklar bu sağlık krizinden diğer yaş gruplarına göre daha az etkilenmesine rağmen, sosyo-ekonomik sonuçlara maruz kalmaktadır. Salgını engelleme amaçlı sosyal mesafe önlemlerinin uygulanması ve birçok ülkede yaşanan ekonomik zorluklar, çocuklara yönelik şiddet ve istismar risklerini artırırken çocukların esenliğini ciddi bir şekilde tehdit etmektedir. Bu ekonomik, sosyal ve insani krizden daha çok marjinalleştirilmiş ve yoksun bırakılmış çocuklar darbe almaktadır. O yüzden COVID-19 Pandemisinin çocuk işçiliği üzerindeki olumsuz etkilerinin araştırılması önem arz etmektedir. Bu alanda uluslararası kurumların çok sayıda raporu ve çalışması mevcut olsa da, konunun henüz yeni olması nedeniyle ülkemizde akademik literatür yeterince zengin değildir. Bu makalenin amacı, COVID-19'un çocuk işçiliği üzerindeki etkilerini ve mücadele yollarını ikincil kaynaklara ve uluslararası kurumların verilerine dayalı olarak incelemektir. Çalışma, COVID-19 Pandemisiyle çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasında son 20 yılda elde edilen başarının âdeta yok olduğunu ve tüm dünyada çocuk işçiliğinin en kötü biçiminin şiddetli bir şekilde yaygınlaştığını iddia etmektedir. Bu kapsamda öncelikle uluslararası kurumların sözleşmeleri çerçevesinde çocuk işçiliğinin tanımı yapıp çeşitli verilerle küresel ölçekte çocuk işçiliğinin durumu ve nedenleri ele alınmıştır. Daha sonra da COVID-19 Pandemisinin çocuk işçiliğine etkisi ve nasıl mücadele edildiğine yer verilmiştir.

2. ÇOCUK İŞÇİLİĞİNİN TANIMI VE ULUSLARARASI ÇERÇEVE

19. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkan çocuk işçiliği kavramı, özellikle uluslararası hukukta çocuklar için zararlı olabilecek çalışma biçimlerini belirtmek için kullanılmaktadır. Yapılan işin niteliği esasında çocukları sömürmeye yönelik olan ve olmayan işler şeklinde bir ayırım yapılarak çocuk işçiliği, çocukların yaşlarına uygun olmayan koşullarda çalıştırılmasıyla ilişkilendirilmektedir (Karaaslan, 2021, s.344). Çocuk işçiliği, çocuklar tarafından gerçekleştirilen yasadışı faaliyetler (uyuşturucu kaçakçılığı) veya tehlikeli ev işleri gibi ekonomik üretimle doğrudan ilgili olmayan faaliyetleri de içerdiği kabul edilmektedir

Devletlerin var olma amaçlarından biri olan insana yaraşır bir yaşam sunmak, uluslararası düzeyde korunmaya çalışılan bir konudur. Toplum için ortalama yaşam standardı sağlamak herkesin sosyal güvenlik kapsamı içinde yer almasını gerektirmektedir. Bu amaçla BM, gerek İnsan Hakları Evrensel Beyannameinde (22-25.madde) gerekse de Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nde, herkesin sosyal risklere karşı sosyal güvenlik ve yeterli bir yaşam standardı hakkına sahip olduğunu insan hakları çerçevesinde kabul etmektedir (United Nations [UN], 2015a, s.52; UN, 1967, s.6). Bu hak, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (International Labour Organization [ILO]) 1952'de kabul edilen 102 No'lu Sosyal Güvenlik (Asgari Standartlar) Sözleşmesi'nde de ele alınmaktadır. Bu sözleşme sosyal güvenlik hakkının kapsamı ve içeriği hakkında ayrıntılı bir rehberlik sağlamaktadır. Ek olarak ILO'nun 2012 tarihli 202 No'lu Sosyal Koruma Tabanlarına İlişkin Tavsiye Kararı, sosyal güvenlik hakkının asgari temel içeriğini yansıtmakta, çocuklar da dâhil olmak üzere ihtiyaç sahibi herkese temel sosyal güvenlik

teminatlarının sağlanmasını öngörmektedir (ILO, 2012). Öte yandan 1989 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen ve çocuk haklarının uluslararası korunmasında önemli olan BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme (ÇHS) ise, her çocuğun hayatta kalma ve gelişme için ayrımcılığa tabi tutulmadan aynı fırsatlara sahip olduğunu belirtmekte ve çocuklara yeterli yaşam standardının sağlanması gerektiğini de vurgulamaktadır (2.madde). Bununla birlikte Sözleşme, her çocuk için sosyal sigorta dâhil sosyal güvenlikten yararlanma hakkını ve bu hakkın tam olarak gerçekleşmesini sağlamak için ulusal hukuka dayalı gerekli önlemlerin alınmasından da taraf devletleri sorumlu tutmaktadır (26. ve 27. Madde; UN, 1989, s.8). Ayrıca bu hakların 2015 yılında kabul edilen BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının (SKA) hedeflerinden biri olması (Hedef 1.3) sosyal koruma sisteminin oluşturulmasının önemini gündemde tutmaktadır. Bu kapsamda yoksullukla mücadele için sosyal koruma tabanları da dâhil olmak üzere herkes için ulusal olarak uygun sosyal koruma sistemlerinin uygulanması taahhüt edilmektedir (UN, 2015b).

Bununla birlikte çeşitli uluslararası sözleşmelerde çocuk işçiliğinin tanımı yapılmaktadır. Öncelikle ÇHS, çocuk işçiliğinin gerek önüne geçilmesi gerekse de düzenleyici çerçevenin benimsenmesi konusunda taraf devletlere yükümlülükler getirirken çocuk işçiliğini 32.maddede genel olarak tanımlamaktadır (UN, 1989, s.9). Diğer bir uluslararası kurum olan ILO ise 138 sayılı Asgari Yaş Sözleşmesi'yle ve 182 sayılı En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi'yle çocuk işçiliğinin tanımına açıklık getirmektedir. Çocuklar tarafından yapılan her çalışma çocuk işçiliği olarak kabul edilmemektedir. Çalışma aslında onur, ailenin devamı, toplumsal barış, demokrasi, verimlilik, kurumsal gelişim için ekonomik büyümenin hem kaynağı hem fırsattır. Bu bağlamda çocukların yaş ve becerilerine uygun, eğitimlerine ve refahlarına müdahale etmeyen, gelişimlerine olumlu katkı sağlayabilen üretken nitelikteki faaliyetler dışındaki çalışma biçimleri, çocuk işçiliği olarak nitelendirilmektedir. 1973'te kabul edilen 138 sayılı Asgari Yaş Sözleşmesi, sağlıklarına veya gelişimlerine zararlı olmaması ve okula veya mesleki eğitime devam etmelerine engel oluşturmayan "hafif işlerde" 13 ila 15 (hatta bazı ülkelerde 12 ila 14) yaşlarındaki kişilerin istihdam edilmesine izin vermektedir. Tehlikeli işlerde ise, istihdama erişim için asgari yaş 18 (belirli koşullar altında 16) olarak belirlenerek sözleşmenin kapsamı dışında tutulabilecek ekonomik sektörler, tehlikeli ve hafif işler için asgari yaşın belirlenmesi gibi konularda taraf ülkelere önemli derecede esneklik sağlanmaktadır (ILO, 1973).

Çocuk işçiliği ile ilgili diğer bir sözleşme olan 1999'da 187 ülke tarafından onaylanan, 182 Sayılı En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi, çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerini tanımlarken taraf ülkeleri bunlarla mücadele etmede sorumlu tutmaktadır. Bu sözleşmeye göre, her türlü kölelik veya köleliğe benzer uygulamalar, fuhuş, pornografi ve yasa dışı faaliyetlerde (uyuşturucu kaçakçılığı gibi) çocuğun kullanılması ve doğası veya yürütüldüğü koşullar nedeniyle çocukların sağlığına, güvenliğine ya da ahlakına zarar verme olasılığı bulunan işler, çocuk işçiliğinin en kötü biçimidir (ILO, 1999). En uç biçimleriyle, çocuk işçiliği, çocukların köleleştirilmesini, ailelerinden ayrılmasını, ciddi tehlikelere ve hastalıklara maruz bırakılmasını ve/veya küçük yaştan itibaren büyük şehirlerin sokaklarına kendi başlarının çaresine bakmak üzere bırakılmasını içermektedir. Belirli "çalışma" biçimlerinin "çocuk işçiliği" olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı ise, çocuğun yaşına, yapılan işin türüne ve saatlerine, çalışmanın gerçekleştirildiği koşullara ve her bir ülkenin izlediği hedeflere bağlı olarak belirlenmektedir.

Görüldüğü üzere bu sözleşmelerle taraf ülkelere gerekli düzenleyici yasal çerçevenin benimsenmesi ve uygulanma yükümlülüğü getirilmiştir. Ancak tüm ülkelerin bu sözleşmeleri onaylamadığının yanı sıra onaylayan ülkelerin iç hukuka aktarmada ve uygulamada yetersiz

kaldığı dikkat çekmektedir. Bu sebeple çocuk işçiliği ile mücadelenin geliştirilmesi amacıyla BM önemli bir adım atarak 2030 Gündem'inde SKA'nın hedeflerinden biri olarak bu meseleyi belirlemektedir. Bu kapsamda 2015'te dünya liderleri, 2015-2030 yılları arasındaki dönem için küresel kalkınma vizyonunu tespit etmek amacıyla birbiriyle ilişkili, birbirini güçlendiren ve evrensel olarak uygulanabilir 169 alt hedeflerden oluşan 17 amacı kabul etmiştir. Buna göre Hedef 8.7, çocuk işçiliği için herkesi acil ve etkili önlemler almak için çağrıda bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle bu hedef, çocuk işçiliğini sona erdirmek için yenilenmiş bir küresel taahhüttür. Üye devletler zorla çalıştırılmayı ortadan kaldırmak, modern köleliği ve insan ticaretini sona erdirmek ve çocuk askerlerin işe alınması ve kullanılması da dâhil olmak üzere çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinin yasaklanması ve ortadan kaldırılması için acil ve etkili önlemler almalıdır. Aynı zamanda 2025'e kadar her türlü çocuk işçiliğini sona erdirmelidir (UN, 2015b). Ek olarak BM'in 2021 yılını "Çocuk İşçiliğinin Uluslararası Ortadan Kaldırılması Yılı" ilan etmesi, SKA 8.7 hedefine ulaşma çabasının devamı niteliğindedir.

3. DÜNYADA ÇOCUK İŞÇİLİĞİ

Savunmasız çocukları tanımlayan en çarpıcı göstergelerden biri olan çocuk işçiliği, kültürel, sosyal, ailevi ve ekonomik hayatın derinliklerinde yer alan farklı nedenlerin, farklı düzeylerde birbirleriyle etkileşime girmesiyle yerleşik bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Gerçekte çocuk işçiliği, dinamik ve kapsayıcı ekonomik büyümenin, artan üretkenliğin ve sosyal ilerlemenin bağlı olduğu beşeri sermayeyi aşındırdığı gibi insani gelişmeyi engellemektedir. Esasen ekonomik büyümenin yeterli düzeyde sağlanamamasına işaret etmektedir. Çocuk işçiliği, çocukların eğitime ve fiziksel gelişimine müdahale ederek, uzun vadede daha az üretken yetişkin işgücünün oluşmasına yol açmaktadır. Oluşan bu vasıfsız işgücü, katma değeri yüksek üretim ve teknoloji yoğun sistemlerin kullanımını engellediğinden uzun vadede ekonomik büyümeyi baskılanmakta ve bir yoksulluk döngüsü oluşmaktadır (Edmonds, 2016, s.4). Böylelikle çocuk işçiliği, yoksul hanelerin hayatta kalabilmesinin tek seçeneği haline gelmektedir ve dünyanın her yerindeki çocuklar, iş olarak sınıflandırılacak çok sayıda faaliyetle uğraşmaktadır. Hem gelişmiş ülkelerde hem de Latin Amerika, Ortadoğu, Asya ve Afrika'daki gelişmemiş ve gelişmekte olan pek çok ülkenin tüm üretim sektörlerinde çocuk emeğinden yararlanılmaktadır. Güncel veriler, 2020'de dünyada çocukların yaklaşık %10'nun (97 milyonu erkek ve 63 milyonu kız olmak üzere toplam 160 milyon) çocuk işçi olarak çalıştırıldığını söylemektedir. Bu çocuk işçilerden neredeyse yarısı (79 milyon), sağlıklarına, güvenliklerine ve ahlaki gelişimlerine doğrudan zarar veren tehlikeli işlerde çalışmaktadır (ILO ve United Nations Children's Fund [UNICEF], 2021, s.12).

Çocuk işçiliğine ilişkin küresel tahminlere göre uluslararası kurumların desteği ile yürüyen projeler ve acil önlemlerle çocuk işçiliğinde dikkate değer bir gerilemenin yaşanması sevindirici bir gelişmedir (Hagemann ve diğerleri, 2006). ILO'nun dört yıllık rapor serisinin beşinci baskısında, ILO'nun 2000 yılında çocuk işçiliğini izlemeye başlamasından bu yana geçen 16 yıl içinde çocuk işçiliğinde dramatik bir düşüş olduğundan bahsetmektedir (ILO, 2017). Tablo 1'den de izleneceği gibi, ilk olarak 2000 yılı için dünya çapında çocuk işçi sayısı, yaklaşık 246 milyon olarak kaydedilmişken, 2004 yılında önemli bir azalış ile 222,3 milyona doğru bir gerileme söz konusudur. Tehlikeli işlerde çalışan çocukların sayısı ise, 2000 yılında tahminen 170,5 milyon iken 2004'te 128,4 milyona düşmüştür. 2000 yılında başlayan 16 yıllık dönem itibarıyla baktığımızda çocuk işçiliğinde 94 milyonluk net bir azalmanın yaşanması ve aynı dönemde tehlikeli işlerde çalışan çocuk sayısının yarı yarıya düşmesi, çocuk işçiliğiyle mücadelede gerçek ilerlemeler sağlandığı göstermektedir. Ayrıca ileriye dönük çabalar için önemli bir temel oluşturduğu kabul edilmektedir (ILO ve UNICEF, 2021).

Tablo 1. Çocuk İşçi ve Tehlikeli İşlerde Çalışan 5-17 Yaş Arası Çocukların Yüzdesi ve Sayısı (2000-2020)

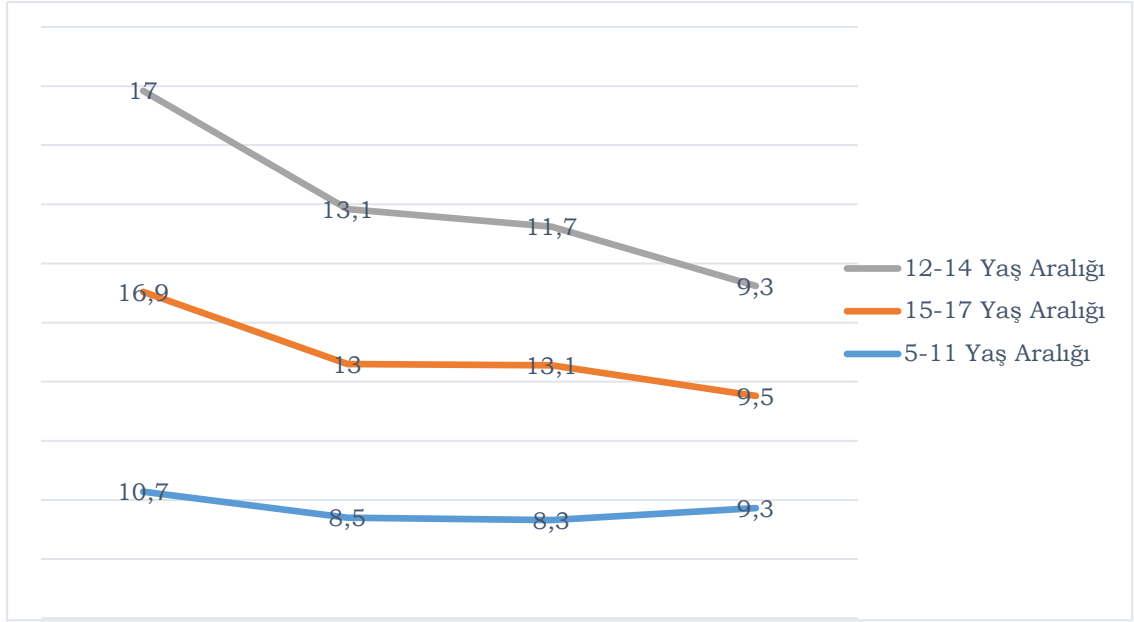
Yıllar	Çocuk İşçi		Tehlikeli İşlerde Çalışan Çocuklar	
	Milyon	Yüzde (%)	Milyon	Yüzde (%)
2000	245,5	16,0	170,5	11,1
2004	222,3	14,2	128,4	8,2
2008	215,2	13,6	115,3	7,3
2012	168,0	10,6	85,3	5,4
2016	151,6	9,6	72,5	4,6
2020	160,0	9,6	79,0	4,7

Kaynak: International Labour Organization and United Nations Children's Fund (ILO ve UNICEF), (2021). Child labour: global estimates 2020, trends and the road forward, New York: International Labour Organization and United Nations Children's Fund. s.12

Bu konuda, ILO'nun Çocuk İşçiliğinin Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Programı (IPEC), UNICEF Araştırma Ofisi Innocenti, ILO'nun Asya Bölgesel Çocuk İşçiliği Programı gibi çeşitli uluslararası kuruluşlar kadar, Save the Children, Love 146, HAQ Center for Child Rights, The International Initiative to End Child Work, Plan International, World Vision gibi sivil toplum kuruluşları da önemli çabalar sarf etmiştir (Fallon ve Tzannatos, 1998). Bunun dışında yoksulluğun, eğitimdeki eşitsizliğin ve çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik taahhütleri belirleyen çeşitli politikalarla da çocuk işçiliği oranlarında önemli düşüşler sağlanmıştır. Ancak bu düşme eğiliminin 2012-2016 arasında yavaşlaması (Tablo 1), SKA 8.7 numaralı hedefinde öngörülen "2025 yılına kadar çocuk işçiliğini bitirilmesinden" (ILO, 2017, s.11) uzaklaştığını göstermektedir. 2012-2016 döneminde çocuk işçiliğindeki azalma göreceli olarak ifade edildiğinde, önceki dört yıllık dönemdeki %3'lük bir düşüşe kıyasla 2012-2016 döneminde yalnızca %1'lik bir düşüşle gerçekleşmiştir (ILO, 2017, s.9). Son dört yıllık dönemde (2016-2020) ise, çocuk işçiliğine maruz kalan çocukların mutlak sayısı 8 milyonun üzerine çıkmıştır. Benzer şekilde, tehlikeli işlerde çalışan çocukların yüzdesi hemen hemen değişmese de mutlak olarak 6,5 milyon civarında bir artış yaşanmıştır. Küresel tahminler çocuk işçiliğinin dünyanın farklı bölgelerinde özellikle kırsal kesimlerde varlığını sürdürdüğünü ve COVID-19 krizi ile bu mücadelenin zorlaştığını göstermektedir (ILO ve UNICEF, 2020, s.6). Acil önlemler alınmadığı takdirde çocuk işçiliğine karşı elde edilen küresel ilerlemenin duracağı belirtilmektedir. Pandemi nedeniyle artan yoksulluğun bir sonucu olarak 2022'nin sonuna kadar 8,9 milyon daha fazla çocuğun çocuk işçiliğine itilme riskiyle karşı karşıya olduğu vurgulanmaktadır. Bu çocukların sosyal güvenliğe erişimlerinin kısıtlı olduğu düşünüldüğünde, bu sayının 46 milyona çıkabileceği iddia edilmektedir (ILO ve UNICEF, 2021, s.12).

Öte yandan çocuk işçilerin görünümüne bakıldığında çarpıcı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Şekil 1'de görüldüğü üzere, çocuk işçiliğinin 5-17 yaş arası çocuklar için hâlâ önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. Verilerine göre, 160 milyon olan çocuk işçilerin 89,3 milyonunu (%9,7) 5-11 yaş arasındaki küçük çocuklar oluşturmaktadır. Buna karşılık, 12-14 yaş arasındaki çocuklar 35,6 milyon (%9,3) iken, 15-17 yaş arasındakiler ise 35 milyon (%9,5) kadardır. Ne var ki, 2016 yılına kadar 5-17 yaş arasındaki çocuk işçi sayısında hem mutlak hem de yüzdesel olarak azalma, 2016-2020 döneminde tersine dönmüştür. Özellikle 5-11 yaş arasındaki küçük çocuklar arasında çocuk işçiliğinde yaklaşık 16,8 milyon gibi endişe verici bir artış yaşanmıştır. Üstelik bu dönemde tehlikeli işlerde çalışan çocukların yaklaşık beşte ikisinin, 5-11 yaş aralığındaki çocuklardan oluşması oldukça dramatiktir (ILO ve UNICEF 2021, s.32). Her yaştaki çocuğun tehlikeli işlerde çalışmasının engellenmesi gerekirken bunun devam etmesi ve küçük yaştaki çocuklar arasında

çocuk işçiliğinin yaygınlaşması düşündürücüdür. Bununla beraber çocuk işçiliğini cinsiyet farklılıkları açısından değerlendirdiğimizde dikkat çekici sonuçlar görülmektedir.

Şekil 1. 5-17 Yaş Arası Çocuk İşçilerin Yaşlarına Göre Yüzdesi (2008-2020)

Kaynak: International Labour Organization and United Nations Children's Fund (ILO ve UNICEF), (2021). Child labour: global estimates 2020, trends and the road forward, New York: International Labour Organization and United Nations Children's Fund. s.30.

Tablo 2'de olduğu gibi her yaşta erkek çocuklar (%11,2), kızlara (%7,8) kıyasla daha yüksek oranda çocuk işçi olarak çalışmaktadır. Bununla birlikte cinsiyet farkı yaşla birlikte büyümekte ve 15-17 yaş arasındaki erkek çocuklarının çalışma olasılığı bu farkı iki katına çıkarmaktadır. Tablo 2'ye göre, bu oran erkek çocuklar için %12,2 iken, kız çocukları için %6,6'dır.

Tablo 2. Yaşa ve Cinsiyete Göre 5-17 Yaş Arası Çocuk İşçiliğindeki Çocukların Yüzdesi (%)

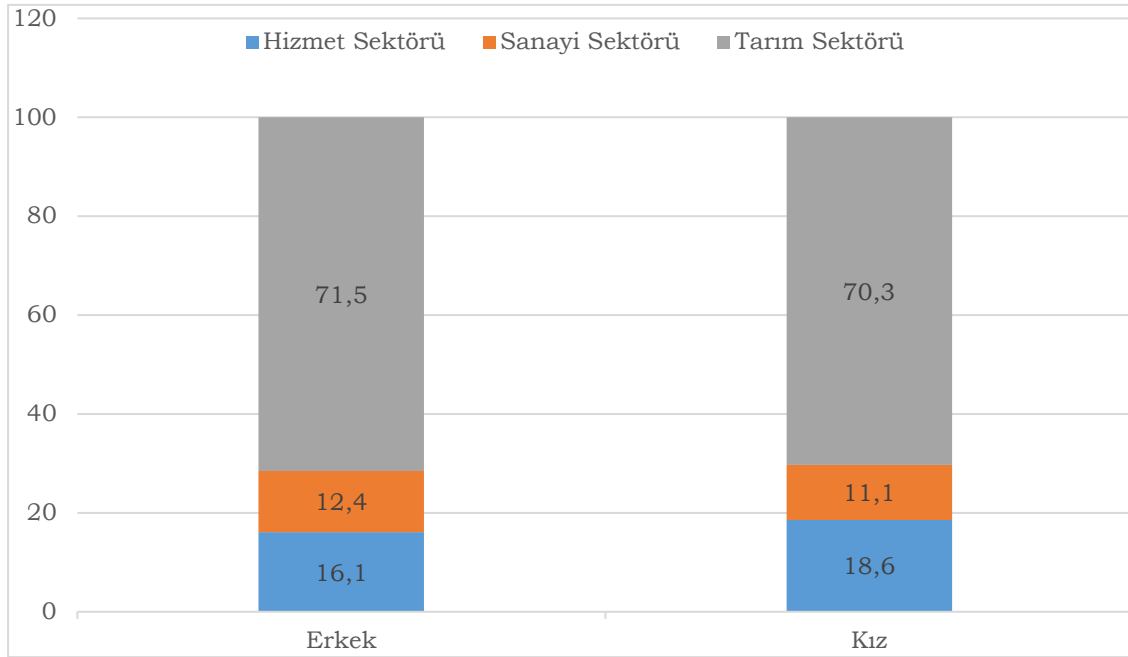
Yaş aralığı	Erkek	Kız	Toplam
5-11 Yaş Aralığı	10,9	8,4	9,2
12-14 Yaş Aralığı	11	7,5	9,3
15-17 Yaş Aralığı	12,2	6,6	9,5
5-17 Yaş Aralığı	11,2	7,8	9,6

Kaynak: International Labour Organization and United Nations Children's Fund (ILO ve UNICEF), (2021). Child labour: global estimates 2020, trends and the road forward, New York: International Labour Organization and United Nations Children's Fund. s.32.

Yalnız çocuk işçiliğinin tanımı, hem haftalık çalışma süresinin 21 saat veya üstünde bir çalışmayı hem de ev ve bakım işlerini dâhil edecek şekilde genişletildiğinde, her iki cinsiyetteki 5-14 yaş aralığındaki çocuklar arasında cinsiyet farkının neredeyse yarı yarıya azalacağı belirtilmektedir. Buna göre ev işleri haricinde çalıştırılan erkek çocuklarının oranı %10,9, kız çocukları %8,1 oranında iken, ev işleri dâhil olduğunda bu oranlar sırasıyla %12,5'e ve %10,9'a yükselmektedir (ILO ve UNICEF, 2021, ss.32-33). Diğer yandan kırsal ve kentsel ortamlarda çocuk işçiliğine katılım, çocuk işçiliği ile mücadelede önemli bir göstergedir. ILO'nun 2020 verileri, kırsal bölgelerde çocuk işçiliğinin ezici bir çoğunlukla tarımda yoğunlaştığını göstermektedir. Şekil 2'de görülen 5 ile 17 yaş arasındaki %71 oranında erkek ve %70,3 oranında kız çocuğu tarım

sektöründe çalışmaktadır. Bu oranlar, sanayi ve hizmet sektöründe bulunanlardan 3 kat daha fazladır (ILO ve UNİCEF, 2021, s.38). Neticede çocukların işçi olarak çalışmasında tarım sektörü oldukça önemlidir. Bu sektörde çocuklar çiftçilik, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve su ürünleri yetiştiriciliği gibi işlerde çalışmaktadır (FAO ve ILO, 2013). 2012-2016 yılları arasında çatışmalar, zorunlu göç ve iklim kaynaklı afetler gibi nedenlerle tarımda çocuk işçi oranında %10 üzerinde bir artışın gerçekleşmesi kaygı vericidir (ILO, 2017). Bu yükseliş, çocuklar ve toplumun geneli için ekonomik ve sosyal maliyet anlamına gelmektedir. Bir taraftan yoksulluk nesillere aktarılmakta diğer taraftan SKA'nın 8.7 numaralı hedefine ulaşma çabaları zorlaşmaktadır.

Şekil 2. Cinsiyete Göre 5-17 Yaş Aralığında Çocuk İşçiliğinin Sektörel Dağılımı, 2020 (%)

Kaynak: The Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2020), *FAO Framework on Ending Child Labour in Agriculture*, Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, s.xiv.

Hizmet ve sanayi sektöründe ise çocuk işçiliği tarım sektörüne nazaran daha az oranda görülmektedir. Çocuklar hizmet sektöründe ev içi işlerde, ticaretle, ulaşımda ve motorlu araç tamir işlerinde, sanayi sektöründe, inşaat, madencilik ve imalat işlerinde çalışmaktadır. Sektörler arasında çocuk işçilerin cinsiyet farkına göre durumuna bakıldığında ise, tarımda cinsiyet aralığı birbirine yakın iken, hizmet ve sanayi sektöründe aralık değişmektedir. Bu değişimi belirleyen toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü olduğu söylenebilir. Kadın ve erkeklerin, emek piyasasında geleneksel rollerinin uzantısı olan işlerde çalıştığı bilinmektedir (Antonopoulos, 2007, s.6). Nitekim çocuk işçiliğinde çalışan kızların ev işleri de dâhil olmak üzere hizmet sektöründe, erkek çocuklarının ise sanayi sektöründe çalışma olasılığı çok daha yüksektir (Ferrant ve diğerleri, 2014). Bu durum emek piyasalarında cinsiyete dayalı ayrımcılığın pekiştiği anlamına gelmektedir.

Ek olarak çocuk işçiliğinin bölgeler arasında dağılımında da önemli ölçüde farklılık söz konusudur. Sahra Altı Afrika, çocuk işçiliğinin en yaygın ve çok sayıda çocuk işçinin var olduğu bölge olarak ilk sırada (%23,9), ikinci sırada Kuzey Afrika ve Batı Asya (%7,8) yer almaktadır (ILO ve UNİCEF, 2021, s.24). Bu bölgelerde öncelikle tarım sektöründe 5-11 yaş arasındakilerin çocuk işçiliği yoğunlaşırken, Latin Amerika ve Karayipler ile Avrupa ve Kuzey Amerika'da, 15-17 yaş arası çocukların çocuk işçiliği hizmet ve sanayi sektöründe daha yaygındır (ILO ve UNİCEF, 2021,

s.29). Bununla beraber çocuk işçiliği sadece düşük gelirli ülkelerin açmazı değildir. Çocuk işçiliği, her ne kadar düşük gelire sahip olan ülkelerde yüksek düzeyde görülse de gelişmekte olan ülkelerde hatta az da olsa gelişmiş ülkelerde var olan bir olgudur (Human Rights Watch, 2010). Nitekim 2021 verilere göre, düşük gelirli ülkelerde çocuk işçiliği %26,2 oranında iken, orta gelirli ülkelerde %9 oranındadır. Bu çocuk işçiliğinde çalışan her beş çocuktan üçünün orta gelirli ülkelerde yaşadığına işaret etmektedir (ILO ve UNICEF, 2021, s.29).

Çocuklar çalıştıkları her alanda gelişimlerini olumsuz şekilde etkileyecek tehlikelere maruz kalmaktadır. Tarım, sanayi ve hizmet sektöründeki tehlikeli işlerin önemli bir kısmını 5 ila 14 yaş arasındaki çocuklar yapmaktadır. Özellikle sanayi sektöründeki tehlikeli işlerde %54,8 oranında çocuk işçi çalıştırılmaktadır. Öte yandan 2016-2020 yılları arasında tehlikeli çocuk işçiliğinin sektörler arası dağılımı farklılaşmakla beraber çok az bir değişim görülmektedir. Buna göre tehlikeli işlerde çalışan çocukların oranı, sanayi sektöründe düşerken hizmetler sektöründe artmaktadır (ILO ve UNICEF, 2021, ss.38-40). Lakin tehlikeli işlerin önemli bir kısmı güvenli bir çalışma ortamı olarak algılanan aile içinde gerçekleşmektedir. Aslında kısmen yoksulluk nedeniyle kısmen sorumluluk sahibi olmanın doğal bir yolu olarak çocuklar ailelerine yardım etmektedir. Çocukların ebeveynlere yardım etmesi birçok toplumda yaygın bir durumdur. Ne var ki, çocuklar tarım sektöründe ya kendi arazilerinde ya da küçük işyerlerinde veya ev işletmelerinde gittikçe ağırlaşan işlerde eğitimlerini aksatma pahasına çalışmaktadır (Radfar ve diğerleri 2018). Bu durumda çalışma, çocuklar için bireysel yaratıcılık ve bireysel özgürlük anlamına gelmediği gibi bireysel hedeflere ulaşmanın ve öz gerçekleştiriminin kaynağı değildir. Aksine sömürü ve zulüm ile eş değerdedir. Nitekim dünya çapında 7,1 milyon çocuk, ev içi işlerde ya ücretsiz aile işçisi ya da işçi olarak çalışmaktadır. Bu çocukların 4,4 milyonu kız, 2,8 milyonu erkek çocuklardır. Her iki cinsiyette de ev içi işlerde en fazla çalışan çocukların yaşı 5-11 aralığındadır. Ayrıca tehlikeli ev içi işlerde cinsiyet rolleri gereği, ezici çoğunlukta kız çocukları yer almaktadır. Bu türde çalışma, dünyada tüm bölgelerde baskındır. Bilhassa Sahra altı Afrika'da tüm çocuk işçiliğinin %82'si aile içinde tehlikeli işlerde gerçekleşmektedir. Bununla birlikte küresel düzeyde aile içinde tehlikeli işlerde 2016-2020 yılları arasında bir artış yaşandığına dikkat çekilmektedir (ILO ve UNICEF, 2021, s.42).

Öte yandan çocuk işçiliği ile eğitim arasında güçlü bir ilişki vardır. Eğitim, beşeri sermayenin geliştirilmesinde, yoksulluğun azaltılmasında, cinsiyete dayalı eşitsizliğin giderilmesinde ve ekonomik büyümenin sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır (Öcal, 2021, ss.113-115). Eğitim bireylerin insana yaraşır bir işte çalışabilmesinde anahtar bir faktördür ve herkese eşit fırsatların tanınması gerektiğini ifade etmektedir. Ne var ki düşük vasıflı işlerin “çocuklara uygun işler” olarak tanımlanması ve istihdam seçeneklerinin azalması karşısında hayatta kalabilmek amacıyla giderek artan sayıda çocuk okulda olması gerekirken çalıştırılmaktadır (Edmonds 2016; Hou, 2009; Cogneau ve Jedwab 2008). Hassaten tehlikeli çocuk işçiliği, çocukların eğitimlerini sürdürmelerinde bir engel teşkil etmektedir (Quattri ve Watkins, 2016). Tüm çocuk işçilerin üçte birinden fazlası okula devam etmeyerek zorlu bir yaşam sürdürmektedir. Bu durumda kaygı verici olan, zorunlu eğitim yaşında olmasına rağmen okula gitmeyen küçük yaşta çocukların emeğinden yararlanılmasıdır. Bu noktada COVID-19 Pandemisinin ailelerin geçim kaynaklarını kaybetmelerine neden olmasıyla 1,5 milyardan fazla çocuğun eğitiminin kesintiye uğraması dramatiktir (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [UNESCO], 2020). Gerçekten çocuk işçiliğinde çalışan 5-11 yaş arasındakilerin yaklaşık %28'i ve 12-14 yaşındakiilerin %35'i okula gitmemektedir (ILO ve UNICEF 2021, s.48). Bu, gençlerin insana yaraşır iş bulma ve geleceğe dair umutlarının tükendiği ve yoksulluğun gelecek nesillere aktarıldığı anlamına gelmektedir (Bourdillon ve diğerleri 2015, ss.3-5). Tehlikeli işlerde çalışan çocukların okula gitme olasılığı oldukça azdır. ILO verilerine göre, tehlikeli işlerde çalışan ve okula

gitmeyen 15-17 yaş aralığında çocukların oranı %53,2, 12-14 yaş için %40,2, 5-11 yaş aralığındakiler için %33 düzeyindedir (ILO ve UNİCEF 2021, s.48). Dolayısıyla çalışılan işin daha çok zaman ve enerji gerektirmesi, ücretsiz ve kaliteli okullara erişimin kısıtlı olması, ailenin eğitimin önemi ve tehlikeli işlerin sonuçları hakkında farkındalığının olmaması ve çocuğun elde edeceği ücretin ailenin geçimini kolaylaştıracağı düşüncesi çocukların okula başlamasını, devam etmesini ve başarılı olmasını imkânsız hale getirmektedir (Brown, 2012).

4. COVID-19 PANDEMİSİNİN ÇOCUK İŞÇİLİĞİNE ETKİSİ

COVID-19 Pandemisinin yol açtığı ekonomik kriz beraberinde işsizlik ve büyük bir geçim sıkıntısı getirmiştir. Bu sağlık krizi tüm etkileriyle devam etmektedir. Ekonomik kriz ya da bulaşıcı hastalıkların salgınlara dönüştüğü dönemlerde genellikle ilk etkilenenler yoksul hanhalklarıdır. Her ne kadar COVID-19 salgınından çocuklar diğer yaş gruplarına kıyasla daha az etkilenmiş olsalar da yaşanan sağlık krizinin olumsuz ekonomik ve sosyal etkilerine daha fazla maruz kalmaktadır. En ağır darbeyi marjinalleştirilmiş ve yoksun bırakılmış çocukların aldığı ifade edilmektedir. Nitekim Pandemiyle gelen kriz nedeniyle daha çok çocuk çalışmak zorunda kalmış ve çalışan çocuk sayısı hızla artmıştır. Ayrıca hâlihazırda çalışan çocukların bir kısmı işini kaybederken, büyük bir kısmı da hem virüse daha fazla maruz kalmış hem de çalışma süreleri artmış ve ücretleri de düşmüştür. ILO'nun 182 sayılı sözleşmesinin yasakladığı “çocuk işçiliğinin en kötü biçimi” tüm dünyanın gözleri önünde yaygınlaşmıştır. Bu, bazı uluslararası kurumların yayınladıkları son raporlarda açıkça ifade edilmektedir (Human Rights Watch 2021; ILO ve UNICEF 2021; FAO 2020; The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action [CPHA], 2020).

COVID-19 Pandemisi ilk dalgadan sonra uzun süre devam etmesi muhtemel bir ekonomik krizi başlatarak çok sayıda endüstrinin ve sektörün yanında etkilenmesine neden olmuş hem arz hem de talepte şoklarla karşılaşmıştır (Johnson ve Roberto 2020, ss.232-234). Bu eşzamanlı şok dalgalarının, iş, gelir ve geçim kaynağı kaybına yol açması, sosyal korumadan yararlanamayan milyarlarca insanın kırılganlığını ortaya çıkarmıştır. 400 milyon civarında insanın işini kaybetmesi tüm dünyada yoksulluğun derinleşmesine sebep olmuştur (Lee ve diğerleri 2020, s.12). Bununla beraber 2020 itibariyle, dünya nüfusunun yalnızca %46,9'u en az bir sosyal koruma yardımına sahip iken, geride kalan %53,1'in (4,1 milyar) tamamen korumasız olması dikkate değerdir. Diğer taraftan çalışma çağındaki nüfusun sadece %30,6'sının sosyal güvenlik sistemine dâhil olup %69,4'nün (4 milyar) kısmen korunduğu veya hiç korunmadığı gerçeği devam eden veya devam edebilecek şoklara karşı zarar görebilirliğin boyutunu ve yoksullukta kaçınılmaz olan artışı ifade etmektedir (ILO, 2021b, s.20). Esasen Dünya Bankası, günde 1,90 ABD dolarının altında yaşayan aşırı yoksulların 2020'de 88-93 milyon arasında arttığını ve 2021'de COVID-19 kaynaklı yeni yoksulların 119-124 milyona yükseldiğini tahmin etmektedir (Lakner ve diğerleri, 2021). Ayrıca ILO ve UNICEF, yoksullukta %1 oranında bir artışın, çocuk işçiliğine %0,7'lik bir artışla yansıdığını belirtmektedir (2021, s.8). Dolayısıyla yaşam standartlarının düşmesine neden olan bu krizin, daha önce yaşanan salgınlar ve ekonomik krizlerden elde edilen deneyimlerle başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere pek çok ülkede çocuk işçiliğine ilişkin risk faktörlerini kötüleştireceği ve yaygınlaştıracağı düşünülmektedir (CPHA, 2020, s.2). Gerek 2014-2016 yılları arasında Batı Afrika'daki Ebola ve 1980-1990'lardaki HIV/AIDS salgınında gerekse 2008 küresel mali krizde yaşanan olumsuzlukların zincirleme etkileriyle yoksulluk ve çocuk işçiliği artmıştır (Idris, 2020, ss.2-3). COVID-19 salgını ile ilgili yapılan araştırmaların bulguları, kayıt dışı sektörde işlerin kaybı, artan yoksulluk ve sosyal korumanın olmayışı, uzun karantina döneminde okul kapanmalarıyla birleştiğinde, hayatta kalabilmek için çocukları çalışmaya zorladığını doğrulamaktadır (Human Rights Watch, 2021, s.3). Hâlihazırda çalışan çocuklar, daha düşük ücret ve daha uzun çalışma saatleri ile daha zor

çalışma koşullarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Ayrıca hazır giyim ve tarım sektörü, çocuk işçiliğinde artışın yaşanabileceği iki sektör olarak tanımlanmaktadır (U.S. Department of Labor's Bureau of International Labor Affairs, 2021; ILO, 2021a). Ekonomide görülen daralmanın etkisi ile ebeveynler için işgücü piyasasındaki iş fırsatlarının azalması, çocukların çalıştırılma ihtimalini yükseltmektedir. Ayrıca daha az istihdam fırsatı ve daha düşük ücretler, insanları kayıt dışı işlere yönlendirerek ücretlerin daha da düşmesine neden olabilmektedir. Böylelikle çocuk işçiliği yüksek düzeyde görülebilmektedir. Yetişkinlerle karşılaştırıldığında, çocukların daha az ücret karşılığında ve zor koşullarda çalışmayı kabul etme olasılıkları daha yüksektir. İşletmeler, maliyetleri düşürmek ve kazançları artırmak için bilhassa çocukları işe alabilmektedir (ILO ve UNICEF, 2021, s.9). Aynı zamanda mevcut kriz, kayıt dışılığı farklı yollarla yönlendirebilmektedir. Sermaye yoğun küçük işletmelerin karantina döneminde faaliyetlerini durdurmaları karşısında önemli miktarda sermayeye ihtiyaç duymayan serbest meslekler, çocukların çalışmasına elverişli işler üreterek büyüyebilmektedir. Ek olarak sınır ötesi tedarik zincirlerinin bozulması ve salgını durdurma amaçlı uzun kapanmaların gıda arzını düzensiz hale getirmesi tarımda daha fazla iş kaybına ve gelir azalmasına yol açabilmektedir. Bu durumda tarım sektörü çocuk işçiliği için elverişli hale gelmektedir.

Sonuç olarak COVID-19 kaynaklı bu değişimler, dünyanın pek çok bölgesinde karşılık bulmaktadır. Örneğin küresel olarak en yüksek çocuk işçiliği düzeyine sahip olan Güney Asya'da, uzun saatlerde ve düşük ücretlerde çocukların çalıştırılma riski söz konusudur ve artan köleliğe ve çocuk işçiliğine yol açabilecek ihtimaller üzerinde durulmaktadır (Idris, I. 2020, ss.10-11). İnsan Hakları İzleme Örgütü Gana, Nepal ve Uganda'da yaptığı saha araştırmasında Pandemi sürecinde çocuk işçiliğinde ve yoksulluktaki artışın, çocuk haklarına etkisini ve hükümetlerin tepkilerini incelemektedir. Görüşülen düşük gelirli hanelerde yaşayan 81 çocuk, aile gelirlerinin uygulanan karantina önlemlerinden olumsuz etkilendiğini, temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlandıklarını dahası açlıkla karşı karşıya kaldıklarını söylemektedirler. Çocuklardan bazıları Pandemi öncesi zaten çalıştığını belirtirken bazıları da yaşadıkları açlık karşısında ilk kez çalışmaya başladığını ifade etmişlerdir. Hanelerde en uygun işgücü olarak her üç ülkede ağır ve tehlikeli işlerde çalışan bu çocukların üçte birinden fazlası, haftada yedi gün olmak üzere günde 10-16 saat arasında çalıştığını açıklamıştır. COVID-19 salgını öncesinde çalışan çocukların ise, okulların kapanmasıyla birlikte çalışma saatlerinin daha da arttığını dile getirmeleri yaşanan olumsuzluğun boyutunu göstermektedir (Human Rights Watch, 2021, s.3). Ek olarak Brezilya, Fildişi Sahili ve Mısır gibi dünyanın başka bölgelerinden elde edilen bulgular, COVID-19 Pandemisinde tarım sektöründe çocuk işçiliğinin arttığını bildirmektedir. Bu durumda okulların kapanmasının etkili olduğunu Batı Afrika ülkelerinde yapılan çalışma belirtmektedir (ILO, 2020). Benzer şekilde World Vision'nın (2020, s.22) yaptığı çalışmada da bu vurgu mevcuttur. Diğer taraftan Latin Amerika ve Karayipler'de 2017'de, hükümet, işverenler ve işçi örgütleri, sivil toplum ve uluslararası kurumların iş birliği ile sürdürülen ortak çaba sayesinde elde edilen çocuk işçiliğini azaltma başarısının, Pandeminin getirdiği krizle birlikte tersine döneceği endişesi hâkimdir. Dolayısıyla bu bölgenin SKA'nın 8.7 Hedefine ulaşamama riskiyle karşı karşıya kalacağı kaygıyla karşılanmaktadır (Castelló ve diğerleri, 2020, s.18).

Son olarak ILO'nun yapmış olduğu modelleme çalışması COVID-19'un kısa vadede çocuk işçiliğine muhtemel etkileri hakkında bilgi sağlamaktadır. Buna göre Pandemi kesin olarak çocuk işçiliğinde önemli bir ek artışa neden olacak ve uzun dönemde de etkisini sürdürecektir. Rakamlarla ifade edecek olursak 2022 yılı sonuna kadar 8,9 milyon daha fazla çocuğun çalışması öngörülmektedir. Bu artışın 5-11 yaş arasındaki çocuklar için daha fazla olacağını (4,9 milyon) ileri sürülmesi oldukça vahimdir (ILO ve UNICEF, 2021, s.56).

Neticede COVID-19 Pandemisi sağlık krizinin daha da ötesine geçerek çocuk işçiliği için potansiyel riskleri beraberinde getirmektedir. Okulların kapanması ve uzaktan öğrenime sınırlı erişim evde geçirilen zamanı artırmış, ölüm, hastalık ve karantina önlemleri iş kaybına ve buna bağlı olarak aile gelirinin azalmasına, temel ihtiyaçların karşılanamamasına, evde geleneksel cinsiyet rollerinin güçlenmesiyle kız çocuklarının ev ve bakım işlerinden sorumlu tutulmasına, erkek çocuklarının gelir getirici faaliyetlerde bulunmasına, çocuk işçiliği riski altındaki çocuklara yönelik temel hizmetlerin azaltılmasına ve bu nedenle temel ihtiyaçların karşılanamamasına neden olmaktadır. Bu risk faktörleri karşısında ailelerinin temel ihtiyaçlarını karşılamak için ticari cinsel sömürü de dâhil olmak üzere çocuklar, çocuk işçiliğine hatta tehlikeli işlerde çalışmaya itilmektedir. Bununla birlikte Pandemi, düşük vasıflı, düşük ücretli işlerde çalışan, özellikle tarımda çalışan ergenler için de risk faktörlerini arttırmaktadır. Bu çocuklar, iş sağlığı ve güvenliğine yönelik koruyucu donanımına, tıbbi bakıma, hastalık iznine veya sosyal korumaya erişememekte ölüm, hastalık ve uzun kapanmalarla nedeniyle iş kaybı, ücretlerinde düşme görülmekte veya azaltılmış çalışma saatleriyle çalışmaktadır. Bunun yanı sıra düzensiz göçmen/mülteci çocuklar da cinsel şiddet, sömürü ve istismar dâhil olmak üzere insan ticaretine ve her türlü şiddete maruz kalma gibi risklerle karşılaşmaktadır (CPHA, 2020).

6. COVID-19 VE ÇOCUK İŞÇİLİĞİ İLE MÜCADELE

Çocuk işçiliği ile ilgili mücadelede son yirmi yılda önemli adımlar atılmıştır. Ancak 2019 itibariyle yaşanan Pandeminin getirdiği krizin etkileri, süresi ve farklı insanları nasıl etkileyeceği belirsiz olsa da mevcut kriz oldukça barizdir ve çocuk işçiliğinde sağlanan başarının devam ettirilmesini dahası SKA 8.7 hedefine ulaşmayı güçleştirmektedir. Bu sonuç Pandeminin çocuklara ve ailelerine verdiği zararı önlemek ve azaltmak için koordineli, kararlı ve yenilikçi acil politika eylemlerin uygulanmasını gerekli hale getirmektedir.

Bu çerçevede ILO, COVID-19 krizinde uluslararası standartlara bağlı kalarak bazı politikaların geliştirilmesini önemsemektedir. Her şeyden önce, eşi benzeri görülmemiş bir ölçekteki bu krizin sosyal ve ekonomik boyutuyla mücadele etmek hedeflenmektedir. Buna göre, ülkeler ilk olarak ekonomiyi ve istihdamı canlandırma konusunda hassasiyet göstermeli, işletmelerin işleri ve kazançları sürdürülerek çalışanlar korunmalıdır. Tabii ki, bunlara çözüm üretmek amacıyla sosyal diyalog da geliştirilmelidir (ILO, 2021b, s.23). ILO, tüm toplumu kapsayacak sosyal koruma yaklaşımıyla krizin getirdiği sağlık, sosyal ve ekonomik sorunlara cevap verecek etkili politikalar üzerinde kamu, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarını birlikte çalışmaya çağırılmaktadır. İlgili tüm aktörlerin, bütüncül bir bakış açısını benimsemeleri ve disiplinler arası bir yanıt vermeleri gerekmektedir (ILO ve UNICEF, 2020). Aynı zamanda ILO, çocuk işçiliği ile mücadelede için tüm ulusal kalkınma plan ve programlarının odağına yoksulluğun azaltılması, eğitim reformu ve bütçe tahsisinin dâhil edilmesini gerekli görürken COVID-19'un etkisinin dengelenmesi ve ilerlemesinin hızlanmaması için uygun sosyal koruma sistemlerinin oluşturup sosyal yardımların çocuk işçiliği azaltacak miktarlarla genişletilmesini önemsemektedir (ILO, 2020).

Diğer taraftan UNICEF, COVID-19 ile ilgili uygulanabilecek eylem gündemini oluşturmuştur. İlk olarak yaşanan sağlık krizinin çocuk hakları krizine dönüşmesini önlemek amacıyla küresel koordinasyon çağrısında bulunmaktadır. Çocukların sağlıklı beslenme, sanitasyon, hijyen ve temiz su kullanımına ulaşabilme, eğitim ve ailelere çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamalarında destek konusunda harekete geçilmesini savunmaktadır. Bunun yanı sıra mülteci/göçmen ve çatışmalardan etkilenen çocuklar da dâhil olmak üzere tüm çocukların şiddet, sömürü ve istismardan korunmaları yönünde ülkelerin sorumluluğunu vurgulamaktadır (ILO ve UNICEF, 2020). Bununla beraber bu krize anında yanıt verebilmek için tüm çocukları kapsama alabilecek nakit transfer programlarının yaygınlaştırılması, başta sağlık hizmetleri olmak üzere tüm kamu

hizmetlerine erişimin hızla genişletilmesi, ücretli ve hastalık izni gibi aile dostu politikaların yaygınlaştırılmasının desteklemesi, sosyal koruma için kamu finansmanı müdahalesinin güçlendirilmesi şeklinde dört politikayı önemsemektedir. Ayrıca UNICEF orta ve uzun vadede şoklara duyarlı sosyal koruma sistemlerini güçlendirmesi ve genişletilmesi gerekliliğinin de altını çizmektedir (ILO ve UNICEF, 2020).

Ciddi olumsuzluklarla baş etmede uluslararası kuruluşların bu çağrılarını karşısında ülkeler, bugün Pandeminin seyrini ve sonuçlarını belirleyecek politik seçimler yapabilmektedir. Fakat bu seçimlerin, çocuk işçiliğini önlemek ve ortadan kaldırmak hususunda bilinçli önlemleri içermesi önemli bir konudur. Ülkeler sosyal koruma programlarını kısa dönemde ekonomik krize cevap verebilecek bir politika olarak değerlendirilmektedir. Sosyal koruma bir taraftan kriz dönemlerinde korunmaya ihtiyaç duyan bireylere finansal destek ve kaynak sağlarken diğer taraftan döngüsel olmayan ekonomi politikasının bir ayağı olarak hizmet etmektedir (UNICEF, 2020). Sosyal koruma önlemleri, şoklara karşı cevap verebilecek eşgüdümlü politiklardır. Bu önlemler, nakit transfer programlarının genişletilmesinden sağlık hizmetlerine erişim sağlanmasından iş, gelir ve gıda güvenliğinin desteklenmesine kadar birçok önlemi içerebilmektedir (ILO, 2020).

Bu bağlamda küresel olarak, 2021 Mayıs ayı itibarıyla 209 ülke, COVID-19'a yanıt olarak 1698 sosyal koruma önlemini planlamış ve uygulamaya koymuştur. Ülke ve bölgeler açısından en fazla sosyal koruma tedbirlerini uygulayanlar arasında Afrika, Amerika, Avrupa ve Orta Asya yer alırken Asya, Pasifik ve Arap ülkeleri arkadan gelmektedir. Sosyal yardım programları, küresel müdahalelerin yarısını kapsamaktadır. Ülkelerin almış oldukları önlemlerin çoğunu ise, sosyal güvenlik sistemi içinde yer alan nakit transfer programları oluşturmaktadır. Önlemler arasında yeni programlar veya yardımlar (%51,9), sosyal koruma programı düzenlemeleri (%21,6), sosyal harcama düzenlemeleri (%13) ve yönetimde iyileştirmeler (%7,5) yer almaktadır. Son zamanlarda da bazı yeni önlemlerin veya yardımların sürelerinin uzatılması gibi düzenlemelerin (%6) uygulandığı fark edilmektedir (Social Protection, 2021). Ek olarak ülkelerin COVID-19 Pandemisine karşı uyguladıkları sosyal koruma müdahalesine kişi başına ortalama 45 dolar harcadığı dikkat çekmektedir. Küresel sosyal korumanın hacmi ise küresel GSYİH'nın %0,6'sına (yaklaşık 85 trilyon dolar) tekabül etmektedir (Gentilini, 2020). Bundan başka bu kapsamda mevcut veya yeni sosyal yardım programları aracılığıyla yardım düzeylerinin artırılması ve kapsamın genişletilmesi ve hak kazanma koşullarının, yükümlülüklerin ve dağıtım mekanizmalarının uyarlanması da söz konusudur. Ayrıca sosyal koruma programları aracılığıyla kayıt dışı ekonomideki işçilerin korunması kayıtlı sektördeki için nakit transferleri, gelirin ve işlerin korunması, işletmelerin işçi çıkarmamasını desteklemesi gibi işsiz olanlara yönelik işsizlik ödeneği ve gelir desteği yapılmaktadır (UNICEF, 2020). Tüm bu uygulamalar nakit transferi programlarının, hem bireyler ve aileler için gelir güvenliğini artıran hem de çocuk işçiliği ile mücadelede yaygın olarak kullanılan ve kanıtlanmış sonuçları olan bir sosyal koruma önlemi olduğunu göstermektedir (ILO ve UNICEF, 2019). Kısacası milyonlarca insanın yaşamını, geçim kaynaklarını ve reel ekonomi üzerindeki zincirleme etkileri hafifletmek için mümkün olan her şeyi yapmayı ifade etmektedir. Ancak burada göz önüne alınması gereken çocuk işçiliği ülkenin sürdürülebilir kalkınma sürecini zorlaştıran, toplumların refahını düşüren bir insan hakları ihlalidir. Fiziksel ve ruhsal gelişimi baskılanan çalışan çocukların gelecekteki yetişkin işgücü olarak ekonomik kalkınmaya katkı bulunabilmelerinin yolu, çocuk işçiliğinin bir insan hakları sorunu olarak kabul edilmesinden geçmekte ve çocuklar ve aileleri için sosyal korumayı sağlayabilecek uzun vadeli stratejiler geliştirmeyi gerektirmektedir. Sonuç olarak çocuk işçiliğinin çeşitli nedenleriyle birlikte mücadelede çeşitli boyutlarda uygulanacak önlemlerin çocuklar için güvenli bir yol inşa etmeye, onlara bireysel kapasitelerine ve ilgi alanlarına göre topluma katkıda

bulunma seçeneği sunmaya imkân verdiğini ve bunun da potansiyel olarak dönüşüm ve modernleşmenin aktif aktörleri olmalarını sağlamak anlamına geldiğini söylemek önemlidir.

7. SONUÇ

Çocuk işçiliği, gelişmekte olan ülkelerde yaygın olsa da gelişmiş ülkelerde bile mevcut olan son derece karmaşık bir sosyal problemdir. Beşeri, ekonomik ve sosyal gelişmeyi engelleyen sonuçlara sahiptir. Çocukların eğitime ve fiziksel gelişimine müdahale eden çocuk işçiliği, uzun vadede vasıf düzeyi düşük yetişkin işgücünün oluşmasına yol açarak bir yoksulluk döngüsü oluşturmakta ve uzun vadede ekonomik büyümeyi baskılamaktadır. Bu çocuk işçiliğinin bir ekonomik kalkınma sorunu kadar insan hakları ihlali olduğunu göstermekte ve çocuk işçiliğini önleme politikalarının, öncelikle insan hakları sorunu olarak konuyu ele alması gerektiğinin altını çizmektedir. Çocuk işçiliğini yasaklayan kapsamlı normatif uluslararası çerçeveye ve ülkelerin ulusal mevzuatlarına rağmen, bugün gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerin tüm üretim sektörlerinde her on çocukta biri çalıştırılmaktadır. Yoksulluğun ortadan kaldırılması, eğitim fırsatlarının sağlanması ve çocuk işçiliğinin engellenmesine yönelik çeşitli ekonomik politikalarla çocuk işçiliğiyle mücadelede elde edilen küresel ilerlemenin, yaşanan COVID-19 krizi karşısında acil önlemler alınmadığı takdirde duracağı ve 2025 yılına kadar çocuk işçiliğinin bitirilmesini taahhüt eden SKA 8.7 hedefine ulaşamayacağı belirtilmektedir. Pandeminin, salgını önleme amaçlı alınan izolasyon önlemleriyle hızlı bir şekilde insani krize dönüşmesi, milyonlarca çocuğu çocuk işçiliğine itilme hatta tehlikeli işlerde çalışma riskiyle karşı karşıya bıraktığı söylenebilir. Bu süreçte eğitimin kesintiye uğramasını fırsat bilen, geçim kaynaklarının kaybetmiş pek çok ailenin çocuklarını çalıştırmak zorunda kalması ve hassaten okulda olması gereken 5-11 yaş arasındaki küçük çocukların çalıştırılması çocuk işçiliği sorununun vahim bir hale geldiğini açıklamaktadır.

Bununla beraber Pandemi tedbirleri gevşetildikten sonra okullara dönüş olsa bile devam eden işsizlik ve ekonomik kriz nedeniyle ailelerin yeterli gelirden yoksun olması, daha fazla çocuğu “çocuk işçiliğinin en kötü biçimini” ifade eden tehlikeli işlerde çalışmaya zorlayacağı mümkün görünmektedir. Özellikle diğer sektörlerle nazaran tarım sektöründe yoğun olarak bulunan çocuk işçilerin bu riske daha fazla açık olduğu söylenebilir. Hatta çatışmalar, zorunlu göç ve iklim kaynaklı afetler gibi nedenlerle daha da artabileceği ve sosyal güvenliğe erişimin kısıtlı olduğu düşünüldüğünde çocuk işçiliğinin önlenmesinin zorlaşacağı açıktır. Ek olarak kız çocuklarının tarımda ve ev işlerinde sömürüye açık olmaları, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ve buna bağlı olumsuz ekonomik sonuçları artırabileceği de öngörülmektedir. Bu şartlar altında, bütüncül bir bakış açısına sahip ilgili tüm aktörlerin katılımıyla koordineli, kararlı ve yenilikçi acil politika eylemlerinin geliştirilmesi, ilaveten tüm çocukları kapsayacak şekilde dayanışma ilkesine dayalı, hak temelli sosyal korumanın sağlanıp genişletilmesi bir gereklilik arz etmektedir. Bu hususta çocuk işçiliği ile mücadelede bir sosyal koruma önlemi olarak kullanılan ve kanıtlanmış sonuçlara sahip nakit transferi programlarının yaygınlaştırılması ve kapsamının genişletilmesi önemlidir. Böylece bireylere ve ailelerine istikrarlı ve öngörülebilir bir gelir kaynağının sağlanmasıyla krizin insanların yaşamı, geçim kaynakları ve çocuk işçiliği üzerindeki zincirleme etkilerinin hafifletilmesi mümkün olabilir. Buna ilaveten nakit desteğinin, kaliteli eğitim ve çocuk koruma hizmetlerine erişimin iyileştirilmesine yönelik olarak verilmesi ve bunların çocuk işçiliği üzerindeki etkilerinin yakından izlenmesi tehlikeli ve sömürüye dayalı çocuk işçiliğine en kısa zamanda son verilmesi açısından zaruridir. Çocukların bilgi ve yeteneklerini geliştirip toplumsal yaşama özgüvenleri gelişmiş bireyler olarak katılabildikleri, temel haklarını kullanabildikleri, insana yakışır iş ve sosyal adaletin merkezinde bir toplumun inşası ancak böylelikle mümkün olabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Nurgün KUL PARLAK (%50), Çiğdem ULUDAĞ GÜLER (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Nurgün KUL PARLAK (50%), Çiğdem ULUDAĞ GÜLER (50%)

KAYNAKÇA

- Antonopoulos R. (2007). The unpaid care work–paid work connection. Working Paper No. 541, The Levy Economics Institute.
- Bourdillon, M., Crivello G. ve Pankhurst, A. (2015). Introduction: Children’s work and current debates. Pankhurst, A, M. Bourdillon ve G. Crivello (Ed.), *Children’s work and labor in East Africa*. Addis Ababa: Organization for Social Science Research in East Africa, 1-18.
- Brown G., (2012). *Child labour and educational disadvantage: breaking the link, building opportunity*. London: The Office of the UN Special Envoy for Global Education.
- Castelló, A. L., Olave, M. ve Denkers, N. (2020). *The COVID-19 Pandemic could increase child labour in Latin America and the Caribean*. Technical Note No.1, Economic Commission for Latin America and the Caribbean.
- Cogneau, D. ve Jedwab, R. (2008). *Family income and child outcomes: The 1990 Cocoa price shock in Côte d’Ivoire*. Discussion Paper 08-13. London: Centre for Economic Development and Institutions.
- Edmonds, E. V., (2016). *Economic growth and child labor in low-income economies, Gender Growth, Gender, and Labour Market in Low-Incomes Countries Synthesis*, Bonn: Institute of Labor Economics.
- Fallon P. ve Tzannatos, Z. (1998). *Child labor issues and directions for the World Bank*, Washington: The International Bank for Reconstruction and Development-The World Bank.
- Ferrant, G., Pesand L. M. ve Nowacka, K. (2014). *Unpaid care work: the missing link in the analysis of gender gaps for labor outcomes*. Boulogne Billancourt: Organisation for Economic Co-operation and Development Center.
- Gentilini, U. (2020). SP Links May 22 – global social protection COVID-Response paper v.10, Weekly Social Protection Links.
- Hagemann F., Diallo, Y., Etienne, A. ve Mehran, F. (2006). Global child labour trends 2000 to 2004, Geneva: International Labour Office.
- Hou, X. (2009). *Wealth: crucial but not sufficient evidence from Pakistan on economic growth, child labor and schooling*. World Bank Policy Research. Working Paper No. 4831, Washington: World Bank.
- Human Rights Watch, (2010). *Fields of peril child labor in US agriculture*. New York: Human Rights Watch.

-
- Human Rights Watch, (2021). *"I must work to eat": COVID-19, poverty, and child labor in Ghana, Nepal, and Uganda*, USA: Human Rights Watch.
- Idris, I. (2020). Impact of COVID-19 on child labour in South Asia. The Knowledge, Evidence and Learning for Development Helpdesk Report 819. Brighton: Institute of Development Studies.
- International Labour Organization (ILO), (1973). Erişim adresi: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=normlexpub:12100:0::no::P12100_ilo_code:C138
- International Labour Organization (ILO), (1999). Erişim adresi: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_norm/declaration/documents/publication/wcms_decl_fs_46_en.pdf
- International Labour Organization (ILO), (2012). Erişim adresi: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:3065524
- International Labour Organization (ILO), (2015). Erişim adresi: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:3065524
- International Labour Organization (ILO), (2017). Global estimates of child labour results and trends, 2012-2016. Geneva: International Labour Organization.
- International Labour Organization (ILO), (2020). Social protection responses to the COVID-19 crisis around the world. Regularly Updated Dashboard, International Labour Organization, Geneva.
- International Labour Organization (ILO), (2021a). 2020 Third-party monitoring of child labour and forced labour during the cotton harvest in Uzbekistan, Geneva: International Labour Organization.
- International Labour Organization (ILO), (2021b). World social protection report 2020–22, social protection at the crossroads – in pursuit of a better future, Geneva: International Labour Organization.
- International Labour Organization and United Nations Children's Fund (ILO ve UNICEF), (2019). Towards universal social protection for children. Achieving SDG 1.3.
- International Labour Organization and United Nations Children's Fund (ILO ve UNICEF), (2020). COVID-19 and child labour: a time of crisis, a time to act. New York: International Labour Organization and United Nations Children's Fund.
- International Labour Organization and United Nations Children's Fund (ILO ve UNICEF), (2021). Child labour: global estimates 2020, trends and the road forward, New York: International Labour Organization and United Nations Children's Fund
- Johnson, A.F. ve Roberto, K. J. (2020). The COVID-19 Pandemic: time for a universal basic income?. *Public Administration and Development*, 40(4), 232–235.
- Karaaslan, İ. (2021). Çocuk işçiliği ve sosyal içerme. E. Yüksek Oktay, Y. Çölgeçen (Ed.), *Sosyal içerme ve dezavantajlı gruplar içinde* (s.341-355). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Lakner C., Yonzan, N., Gerszon Mahler, D., Aguilar, R. ve Wu, A. C. H. (2021). Updated estimates of the impact of COVID-19 on global poverty: looking back at 2020 and the outlook for 2021. World Bank Blogs.

-
- Lee, S., Dorothea, Schmidt-Klaus ve Sher, V. (2020). The labour market impacts of the COVID-19: a global perspective. *The Indian Journal of Labour Economics*, 63(1), 11–15. doi: 10.1007/s41027-020-00249-y
- Quattro, M. ve Watkins, K. (2016). *Child labour and education a survey of slum settlements in Dhaka*. Overseas Development Institute.
- Öcal, A. T. (2021), Eğitim ve yoksulluk boyutlarıyla COVID-19'un çocuk işçiliğine etkileri, Ö. Demir (Ed.), *COVID-19 ve sosyal politika: Pandemi sürecinde yaşanan sosyo-politik sorunlar* içinde (s.109-138). Ankara: Ekin Yayınevi.
- Radfar, A., Asgharzadeh, S. A. A., Quesada, F. ve Filip, I. (2018). Challenges and perspectives of child labor. *Industrial Psychiatry Journal*, 27(1), 17–20. doi: 10.4103/ipj.ipj_105_14
- Social Protection, (2021). Erişim adresi: <https://www.social-protection.org/gimi/ShowWiki.action?id=3417>
- The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action (CPHA), (2020). Technical note: COVID-19 and child labour. <https://alliancecpa.org/en/COVID19childlabour>.
- The Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), ILO, (2013). *Guidance on addressing child labour in fisheries and aquaculture*, The Food and Agriculture Organization of the United Nations and the International Labour Organization.
- U.S. Department of Labor's Bureau of International Labor Affairs, (2021), 2020 Findings on the worst forms of child labor, ILAB's Projects at Work. https://www.dol.gov/sites/dolgov/files/ILAB/child_labor_reports/tda2020/2020_TDA_BigBook_Online_optimized.pdf
- United Nations (UN), (1967). International covenant on economic, social, and cultural rights, United Nations. Erişim adresi: https://treaties.un.org/doc/treaties/1976/01/19760103%2009-57%20pm/ch_iv_03.pdf
- United Nations (UN), (1989). Convention on the rights of the child. United Nations. Erişim adresi: <https://www.ohchr.org/documents/professionalinterest/crc.pdf>
- United Nations (UN), (2015a). Universal declaration of human rights. United Nations. Erişim adresi: https://www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf
- United Nations (UN), (2015b). Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development, Erişim adresi: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>
- United Nations Children's Fund (UNICEF), (2020). Social protection response technical note, social policy section programme. New York: United Nations Children's Fund.
- United Nations Children's Fund and Save the Children, (2020). *Children in monetary poor households and COVID-19: technical note*. New York: United Nations Children's Fund.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), (2020). Education: from disruption to recovery. <https://en.unesco.org/themes/education-emergencies/coronavirus-school-closures>.
- World Vision International, (2020). Act Now: experiences and recommendations of girls and boys in West Africa during COVID-19. Erişim adresi: <https://www.wvi.org/sites/default/files/2020-11/5-WV-WARO-Report-29-10-20.pdf>
-

SUMMARY

Child labor, which has devastating impact on societies, is an intricate phenomenon, existing historically in different periods and different geographies of the world. The children are employed in all sectors of production in the underdeveloped and the developing countries owing to the interactions among several reasons, primarily poverty, at different levels. Child labor may be defined as “the employment of children in jobs preventing them living their childhood, diminishing their potentials and dignity, and harm their physical and mental development”. It may be considered ultimately as a human rights violation. Child labor violates the rights guaranteed by the UN Convention on the Rights of the Child (UNCRC) and extends the current poverty to the future generations and undermines national economies. It also means that a decent life worthy of human dignity is not provided.

The implementations of the legislations and the regulatory measures, related to the child labor within a normative framework created by the international institutions, at the national level have been significant for eliminating child labor. For this purpose, the International Labor Organization (ILO) has made significant efforts to establish social justice, apart from the UNCRC, which imposes obligations on the member states to implement the regulatory framework for the prevention of child labor.

While the Minimum Age Convention No. 138 envisages raising the minimum age for admission to work to a level that will enable young people to fully develop physically and mentally, the ILO Convention No. 182 defines the worst forms of child labor and holds the parties responsible for combating them. However, the prohibition and elimination of the worst forms of child labor has been one of the aims of the UN Sustainable Development Goals (8.7) in its 2030 Agenda and calls for urgent and effective measures. It also calls for the end of all forms of child labor by 2025.

With this international framework, it has been a pleasing development that there has been a remarkable decline in the child labor due to the projects and urgent measures, supported by the various international institutions and organizations. The decline of the number of child workers by 94 million and the number of children working in dangerous jobs by 50 percent between 2000 and 2016, have been a real progress in the fight against child labor and provided a solid basis for the future struggle. Nevertheless, the upsurge in the number of child workers more than 8 million and the number of children working in dangerous jobs to approximately 6.5 million between 2012 and 2016, indicates that the downward trend is slowing down and moving away from 8.7 targets of the SDG.

The international estimates suggest that child labor overwhelmingly persists in many different areas of the world, particularly in the agricultural sector, and it states that the trend of success achieved in child labor will be intercepted by the COVID-19 crisis unless urgent some measures are taken. Although children are less affected by this health crisis than other age groups, the socio-economic consequences of the crisis increase the potential risks of violence and abuse against children and severely threaten their well-being. As seen in the past experiences of epidemics and economic crises, the marginalized and deprived children have been hit severely during the COVID-19 Pandemic. In addition, irregular migrant/refugee children have been also exposed to human trafficking and all kinds of violence, including sexual ones, exploitations, and abuses. The findings of the field research have demonstrated that the crisis instigated by the COVID-19 Pandemic has given rise to the closure of schools, due to the limited access to distance learning the time spent by children at home raised, the deaths, illness and quarantine measures have caused the job losses which leading to a sharp decrease in the family incomes and thus the

failure of meeting the basic needs. All these have strengthened the traditional gender roles at home for girls and care work, whereas boys have engaged in income-generating activities. The children whose basic needs cannot be met are at risk of child labor. Thus, more and more children have been pushed into child labor and even dangerous jobs, including commercial sexual exploitation, to meet the basic needs of their families. As a matter of fact, the data provided by the ILO for 2020 show that 160 million children are working in the world. It explains that by the end of 2022, 8.9 million more children will be added on the top of that due to the abject poverty, exacerbated by the Pandemic. Moreover, considering that these children's access to social security is extremely limited, it is feared that this number may reach 46 million. What is striking here is that more children between the ages of 5-11 are now being employed compared to the pre-2016. In fact, it is quite dramatic that nearly two-fifths of children working in hazardous jobs are those children between the ages of 5-11. It is thought-provoking when children are supposed to be at schools that they are employed in very dangerous jobs and the agricultural sector that girls are exposed to exploitation in both agriculture and housework in terms of gender inequality and that the worst form of child labor has been extremely widespread. After all, combating child labor because of the COVID-19 Pandemic, having a unique character, requires simultaneous, decisive, and innovative urgent political actions by the participation of all actors with a holistic approach. It is essential to disseminate and expand the scope of cash transfer programs, which is a social protection measure, to provide a stable and predictable income to households and to alleviate the knock-on effects on child labor in the amid of the COVID-19 crisis. Thus, it is important to say that it is possible to build a decent life for children, enabling them to develop their individual capacities that will contribute to the potential transformation and development of their societies, and indirectly to ensure the welfare of the societies based on social justice.

YENİ NESİL SAVAŞ: RUSYA'NIN DONBAS'TA UYGULADIĞI HİBRİT SAVAŞ YÖNTEMİ

Şennur ÖZDEMİR¹

Ayça EMİNOĞLU²

Atıf/©: Özdemir, Ş. ve Eminoğlu, A., (2022). Yeni nesil savaş: Rusya'nın Donbas'ta uyguladığı hibrit savaş yöntemi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 67-84. doi: 10.17218/hititsbd.1066684

Özet: Bu çalışma, Rusya'nın Donbas Bölgesi'nde uyguladığı hibrit savaş yöntemini açıklamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda hibrit savaş yöntemine ve Donbas Krizi'nin doğuşu ile gelişimine dikkat çekilmektedir. Hibrit savaş yöntemi yeni bir olgu olmasına rağmen son yıllarda devletler tarafından daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Bu yeni perspektif üzerinden çalışmada, Rusya'nın Donbas Krizi'ne dair yaklaşım ve politikaları üzerinde durulmaktadır. Çalışma krizin başlangıcından 2021 yılı sonuna kadar cereyan eden gelişmeleri ele almaktadır. Çalışmada görülmüştür ki, Rusya hibrit savaş yöntemini farklı araçlar aracılığıyla Ukrayna topraklarında önce Kırım'da, sonrasında Donbas'ta kullanmıştır. Aslında Kırım'ın ilhaki ile amacına ulaşan Rusya, Donbas konusunda ise henüz tam anlamıyla istediğini alamamıştır. Bu durum böyle devam ettiği takdirde Rusya ile Ukrayna arasında konvansiyonel bir savaş kaçınılmaz olarak karşımızda durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hibrit Savaş, Rusya, Ukrayna, Donbas.

New Generation War: Hybrid War Methods Used by Russia in Donbas

Citation/©: Özdemir, Ş. and Eminoğlu, A. (2022). New generation war: hybrid war methods used by Russia in Donbas. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(1), 68-85. doi: 10.17218/hititsbd.1066684

Abstract: This study aims to examine the hybrid warfare method used by Russia in the Donbas region. In this context, attention is drawn to the concept of hybrid war and the emergence and development of the Donbas crisis. Despite the concept of hybrid war being a new phenomenon, it has been used more frequently by states in recent years. In this new perspective, the study is focused on Russia's approaches and policies regarding the Donbas Crisis. The study discusses the developments that took place from the beginning of the crisis to the end of 2021. It has been seen in the study that Russia used the hybrid warfare method through different instruments, first in the Crimea and then in the Donbas, the territory of Ukraine. In fact, Russia which achieved its goal with the annexation of Crimea has not yet fully achieved what it wants in the Donbas issue. If this situation continues, a conventional war between Russia and Ukraine will inevitably stand before us.

Keywords: Hybrid War, Russia, Ukraine, Donbas.

1. GİRİŞ

Hibrit savaş kavramı 21. yüzyılda ortaya çıkmış ve yeni bir savaş türü olarak adlandırılmıştır. Uluslararası ilişkiler literatüründe sıkça görüldüğü üzere, yeni oluşturulan bir kavramın oturtulması ve herkesçe kabul edilen bir tanımının oluşması zaman almaktadır. Bu durum hibrit savaş için de geçerlidir. Kısaca hibrit savaş, asimetrik savaş olgusunun düzensiz militarist gruplar yerine devletler tarafından icra edilmesi olarak tanımlanabilir. Bu kavram, özellikle 2006 yılında

İnceleme Makalesi / Review Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 04. 2.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 29.5.2022

¹ Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, E-mail: sennurozdemir16@gmail.com, , <https://orcid.org/0000-0001-8167-0599>.

² Doçent Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Trabzon, E-mail: aeminoglu@ktu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6925-7339>.

Lübnan topraklarında cereyan eden İsrail-Hizbullah Savaşı ile popülerite kazanmıştır. 2008 yılındaki Rusya-Gürcistan Savaşı ve 2013 yılında başlayan Ukrayna gelişmeleriyle hibrit savaş kavramı daha da fazla konuşulmaya başlanmıştır.

Hibrit savaş yöntemine başvuran ve kendileri adına olumlu şekilde kazanım elde eden devletlerin önde gelenlerinden biri Rusya'dır. Komşu olduğu coğrafyalarda çıkarları adına bu yöntemi kullanan Rusya, özellikle Ukrayna Krizi'nin iki ayağı olan Kırım ve Donbas sorunlarında oldukça aktif rol almıştır. Ancak bu çalışma, spesifik olarak Donbas sorununun başlangıcından 2021 yılı sonuna kadar olan sürecine odaklanacaktır. Kırım Sorunu hızlı bir şekilde Rusya'nın istediği şekilde çözülmüş, ancak Donbas sorunu uzamıştır. Rusya açısından temel hibrit savaş araçları dışında Rus uyruklu Ukrayna vatandaşları da Donbas'ta kilit öneme sahip olmuştur. Bu vatandaşların çıkardığı ayrılıkçı hareketler Rusya tarafından desteklenmiştir. Çalışma hibrit savaş yöntemini esas alarak Rusya'nın Donbas sorununa dair yaklaşımlarını bu çerçevede gözlemlemeye ve açıklamaya çalışacaktır.

Çalışmanın temel amacı, hibrit savaş yönteminin Rusya tarafından Donbas'ta kullanımını incelemektir. Böylece Rusya'nın Donbas Krizi'ne dair yaklaşım ve politikaları incelenmiş olacaktır. "Rusya Donbas Krizi'nde hibrit savaş yöntemini kullanarak ne gibi kazanımlar elde etmiştir?" sorusu çalışmanın temel araştırma sorunsalını oluşturmaktadır.

Hibrit savaş yöntemi 21. yüzyılda yeni bir savaş yaklaşımı olarak ortaya çıkmış ve 2006 yılında ilk defa adını duyurarak devamında bölgesel ya da küresel sayılabilecek nitelikte olan bazı çatışmalarla daha da popüler hale gelmiştir. Günümüzde revaçta bir kavram olan hibrit savaşın, gelecekte daha da geniş kitlelerce bilineceği ve daha fazla devlet tarafından kullanılacağı düşünülmektedir. Zira hibrit savaş yönteminde kullanılan teknikler konvansiyonel savaş araçlarına göre daha az maliyetlidir. Bunun yanında nispeten zayıf devletlerin de bu yöntemde başarı elde etme ihtimali, konvansiyonel savaşa kıyasla daha olasıdır. Ek olarak paramiliter güçler ve özel askeri güvenlik şirketlerinin hibrit savaş yönteminde önemli bir yer tutmasından ötürü, birçok ülke kendi askeri kuvvetlerini kullanmak yerine bahsedilen güçleri tercih etmekte ve bu durum da farklı şekillerde ülkelere fayda sağlamaktadır (Işıkçı ve Kiraz, 2020, s. 258).

Donbas Krizi, Ukrayna'da ortaya çıkan Kırım'ın Rusya'ya bağlanma durumunun ardından Donbas Bölgesi'ndeki Rus kökenli Ukrayna vatandaşlarının Ukrayna'dan ayrılma düşünceleriyle ortaya çıkmıştır. Yani kriz, temelde milliyetçi bir ayrılık hareketi olarak kendini göstermiştir. Krizin devamında ise Rusya ciddi biçimde rol oynamış, Ukraynalı ayrılıkçılara destek vermiş, sorunun kendi lehine çözülmesi adına çalışmalar yürütmüştür. Donbas'ta başlayan olaylar, içinde bulunduğumuz 2021 yılının sonunda hala devam etmektedir. Bu bölgedeki karışıklığın Ukrayna geneline yayılma ihtimali, yakın gelecekte konvansiyonel bir savaşı olası hale getirmektedir.

Yukarıda söz edilen araştırma soruları ve varsayımlar ışığında çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. "Giriş" başlıklı ilk bölümün ardından "Kavramsal Çerçeve" adlı ikinci bölüm gelmektedir ve bu bölüm çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu bölümde öncelikle çalışmaya dair temel kavramlar üzerinde durulmuştur. Bu kavramlar, "savaş" ve "hibrit savaş" kavramlarıdır. "Donbas Krizi" adını taşıyan çalışmanın üçüncü bölümünde ilk olarak, bölgenin stratejik konumu ve önemi hakkında genel bir bilgilendirme yapılacaktır. Sonrasında ise Donbas Krizi'nin başlangıcı ve gelişimi üzerinde durulacaktır. Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde hibrit savaş yöntemini Rusya'nın Donbas'ta nasıl kullandığı ve bu bağlamda Donbas Krizi'ndeki rolü değerlendirilecektir. Bu bağlamda zaman zaman Rusya'nın Ukrayna ile çıkar çatışmaları ve bölgedeki ayrılıkçı gruplar ile olan ilişkilerinden bahsedilecektir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın açık, net ve anlaşılır olması adına çalışmada sıkça kullanılacak kavramların tanımlaması önceden yapılmıştır. Söz konusu kavramlar, savaş ve hibrit savaş kavramlarıdır. "Savaş" kavramına dair çeşitli yaklaşımlara paralel olarak birbirinden farklı tanımlamalar mevcuttur. Ancak bu tanımlamaların asgari bir noktada benzeştiğini görmek mümkündür. Ünlü düşünür Sun Tzu'ya göre savaş, devletler için hayati derecede önemli bir aksiyondur, savaşın sonunda devletler ya hayatta kalır ya da mahvolur (Varlık, 2013, s. 117). Bunun yanında savaş düşünceşizce kan akıtılarak yapılan bir aksiyon olmamalıdır, tasarlanması gereken bir süreci içermelidir. Bu süreci de tecrübeli kişiler yönetmelidir (Gürsoy, 2021, s. 13). Diğer yandan Carl Von Clausewitz ise savaşı düello ile eşdeğer tutmuştur. İki tarafın şiddet hareketleri kullanarak rakibini alt etmeye çalıştığı bir süreç olarak görmüştür. Bu şiddet hareketleri de savaşın temeli olarak belirtilmiştir. Ayrıca yine Clausewitz'e göre savaş, devletlerin dış politikalarının diğer araçlarla sürdürülmesidir. Bu diğer araçlar da elbette silahlı güçtür (Baharçiçek, 2000, s. 272). Ek olarak savaş bir sanat mı yoksa bir bilim mi sorusuna yanıt arayıp savaşın daha ziyade toplumsal yaşamın bir kısmı olduğuna kanaat getirmiştir (Bilgin ve Türedi, 2021, s. 137). Bu iki tanımlamanın da daha ziyade klasik savaş tanımını oluşturduğunu görmek mümkündür. İngiliz filozof Bertrand Russell ise savaşı şu şekilde tanımlamaktadır: "*Tarafların kendi amaçlarına ulaşmak için karşı tarafı etkisiz hale getirmek ve bunun yolu da karşı taraftan mümkün olduğunca insanı öldürmek ya da savaşamayacak duruma getirmektir.*" (Van der Dennen, 1981, s. 131). Hukuksal açıdan baktığımızda ise Grotius'a göre savaş, aralarındaki uyuşmazlıkları zorlama yoluyla çözmeye çalışan taraflar arasındaki durumdur. Oppenheim'a göre ise, birden çok devlet arasında yürütülen çatışmalardır ve bu çatışmalar silahlıdır (Ata, 2014, s. 85). Tanımlardan da anlaşılacağı üzere savaş, birden çok devlet arasında, anlaşmazlığa dayalı olarak ortaya çıkan, silahlı kuvvetler arasında geçen çatışma biçimi olarak adlandırılabilir. Yapılan tüm tanımlamalardan farklı olarak, savaşın barıştan farksız olduğunu düşünenler de mevcuttur. Schwartzenger, "*Bir güç siyaseti sisteminde savaş ve barış arasında herhangi bir fark yoktur.*" ifadesini kullanırken, ünlü İngiliz yazar George Orwell de 1984'te "*Barış savaştır.*" diyerek Schwartzenger ile benzer bir görüş ortaya koymuştur (Van der Dennen, 1981, s. 129).

Çalışmada kullanılacak bir diğer kavram da "hibrit savaş" kavramıdır. Kavram, ilk defa 2002 yılında Amerikan ordusu mensubu Binbaşı William J. Nemeth tarafından yazılmış olan yüksek lisans tezinde kullanılmış ve bu şekilde literatüre geçmiştir. Nemeth, tezinde Çeçenistan Savaşı'ndaki durumdan yola çıkarak, değişen savaş kimlikleri üzerine hibrit savaş kavramını kullanmıştır (Gök, 2019, s. 30). 2006 yılında başlayan Lübnan Savaşı sırasında Hizbullah-İsrail çatışmaları sürecinde, Hizbullah güçlerinin İsrail birliklerine karşı uyguladığı gerilla ve konvansiyonel savaş taktiklerinin birleşimini anlatmak adına bu kavram kullanılmıştır. Hibrit savaşa dair genel bir tanımlama yapmak adına Mansoor ve Hoffman'ın görüşleri dikkate alınabilir. Mansoor'a göre hibrit savaş, benzer politik amaçları elde etmek amacıyla düzenli ve düzensiz askeri güçlerin (gerilla, terörist, asi vs.) karşı karşıya gelmesi olarak tanımlanabilir (Mansoor, 2021, s. 2). Hoffman'a göre ise hibrit savaş, kısıtlı düzeyde konvansiyonel savaş ve özel harekât ile uzay ve özellikle siber eylemleri ile sosyal ve geleneksel medyayı kullanarak yürütülen karmaşık savaşlardır (Hoffman, 2009, s. 35). Bu tanımlamalar dışında elbette farklı tanımlamalar da mevcuttur. Kısaca ve genel olarak hibrit savaş, askeri, politik, siber ve hukuk kurallarına bağlı olmayan tüm yöntemlerin savaş sürecinde koordine ve topyekûn şekilde kullanımı olarak değerlendirilebilir ve hibrit savaşın temel özellikleri ise şu şekilde belirtilebilir (Karabulut, 2017, s. 126):

- Düzenli ordu ve yarı bağımsız yapılardan meydana gelen askeri bir oluşum,

-
- Her şartta başarılı olabilecek pragmatik bir strateji,
 - Dikkat çekip ses getirecek sert terör eylemleri yapma kapasitesi,
 - Sosyal medyanın fazlasıyla aktif ve sert biçimde kullanıldığı bir propaganda sistemi ve bilgiye dayalı savaş stratejilerinin bulunduğu bir iletişim sistemi,
 - Finansman sağlayabilmek adına tüm yasa dışı yolların denenmesi,
 - Savaş hukukunu hiçe sayan yeni bir hukuki yorum.

Hibrit savaş kavramını geleneksel savaş kavramından ayıran en önemli özellik, resmi olarak savaş ilan edilmeksizin ve mümkün olduğu kadarıyla göze batmadan düşük yoğunluk seviyesinde sürdürülen bir çatışma durumu olmasıdır. Yani geleneksel savaşta ordular karşılaşırken, hibrit savaşta bu noktaya ya hiç gelinmez ya da son çare olarak gelinir (Bıçakçı, 2019, s. 3). Hibrit savaşa dair genel amaç olarak ise konvansiyonel savaştan kaçınmak ve bu bağlamda savaşa dair yeni doktrin ve yaklaşımlar kazandırmak, bu doktrin ve yaklaşımlara dair araç geliştirmek, asimetrik ve yaratıcı bir politika izleyip savaşın süresini uzatmak belirtilebilir (Işıkçı ve Kiraz, 2020, s. 255). Hibrit savaşın temel aktörleri, devletler ve devlet dışı görülebilecek aktörlerdir. Devletleri ise başarısız devletler, yükselen devletler ve güçlerini yeniden kazanmak ya da kanıtlamak için hibrit tehditleri kullanan devletler olarak üçe ayırmak mümkündür (Özer, 2018, s. 44).

Bunun dışında hibrit savaşa dair üç farklı yaklaşım olduğu görülmektedir. İlk yaklaşıma göre hibrit savaş, yeni nesil bir savaş değil, geleneksel savaş teorilerinin içinden çıkmış bir türdür. Bu yaklaşımı Williamson Murray, Peter Mansoor, Michael Kofman ve Matthew Rojansky gibi araştırmacılar öne sürmektedir. İkinci yaklaşıma göre ise hibrit savaşı içerisinde yeni nesil savaş unsurlarını barındıran bir tür olarak görmek mümkündür. Bu yaklaşımın savunucularından bazıları ise Timothy McCulloh, John McCuen ve Rick Johnson'dır. Üçüncü ve son yaklaşıma göre hibrit savaş, yeni nesil savaşların genel adıdır ve birbirinden farklı savaş aksiyonlarını bir arada barındıran kapsamlı bir alandır. Aynı zamanda şu an yaşanan ve gelecekte yaşanacak olan savaşlar, geçmişteki savaş teorilerinden izler taşımakta yani geçmiş ile gelecek arasında köprü kurmaktadır. Frank Hoffman da bu yaklaşıma dair görüş bildiren en önemli araştırmacıdır (Gök, 2019, ss. 31-34). Çalışma ile bağlantılı olması açısından şunu da belirtmek gerekir ki, konuya dair çalışma yapan araştırmacılara göre, Ukrayna'da yaşanan kriz esnasında Rusya'nın yaklaşımı çok net olarak hibrit savaşın uygulanmasıdır. Zira Rusya, ordusu ve istihbarat birimi dışında Rusya yanlısı şirketler, paramiliter gruplar ve hükümet dışı kuruluşları sosyal medyayı da işin içine katarak koordineli olarak kullanmıştır. Ek olarak geleneksel savaş yaklaşımlarına göre daha az maliyeti olduğu da yine araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir (Işıkçı ve Kiraz, 2020, ss. 255-256). Hibrit savaşın araçları da oldukça fazla ve çeşitlidir. Bu araçlar arasında gerilla taktikleri, cezai müeyyideler ve terörizm; ticari bloklar, finansal faaliyetler ve ablukalar; sivil toplum örgütleri, diplomatik kanallar, internet üzerinden yayın yapan bazı sayfalar, gazete haberleri ve sosyal medya bulunmaktadır. Bunlar ekonomik araçlar, siyasi ve askeri araçlar ile sosyal araçlar olarak üç genel başlık altında sınıflandırılabilir (Karabulut, 2017, s. 126).

Rusya Genelkurmay Başkanı Valery Gerasimov'un adıyla anılan Gerasimov Doktrini'ne göre, özel kuvvetlere ek olarak silahlı düzensiz güçler ve özel askeri şirketler de hibrit savaşta öne çıkmaktadır. Connell ve Evans, Ukrayna'da hibrit savaş stratejisinin altı safhada kullanıldığını belirtmişlerdir. Bu safhalar şunlardır:

- İlk olarak Ukrayna içerisinde kaos ortamı yaratılarak müdahale için uygun zemin hazırlanmıştır.

-Ardından Ukrayna hükümetine ekonomik ve siyasi baskı uygulanarak söz konusu hükümet zayıflatılmaya çalışılmıştır.

-Üçüncü olarak bağımsız görünen bazı grupların Rus azınlığı ayaklandırması sağlanmıştır. Tamamen kendi inisiyatifiyle hareket ettiği iddia edilen ve “yeşil adamlar” olarak adlandırılan bu gruplar, Ukrayna’daki Rus paramiliter grupları eğiterek ve silah, mühimmat sağlayarak ülkede iç savaş ortamını oluşturmuştur.

-Dördüncü aşama artık askeri müdahalenin başladığı düzeydir.

-Beşinci aşamada müdahalenin meşrulaştırılması için enformasyon savaşı yapılmıştır.

-Son aşamada ise Rusya’nın kazanımlarını korumak için çatışmalar ve dolayısıyla gerginlik azaltılmaya çalışılmıştır (Işıkçı ve Kiraz, 2020, ss. 256-257).

Rusya’nın hibrit savaş yöntemini Ukrayna’da nasıl kullandığı yukarıda bahsedilen hibrit savaş araçları özelinde çalışmanın sonraki kısmında ayrıntılı olarak anlatılacaktır. Fakat bundan önce hibrit savaş yöntemini kullanan bazı devletlerden bahsetmek gerekmektedir. Öncelikle ABD’nin bu yöntemi Afganistan, Irak ve Arap Baharı süreçlerinde uyguladığı görülmektedir. İlk iki ülkede ABD, konvansiyonel savaş sonrası çekilirken arkasında kukla rejimler oluşturarak Amerikan dostu bir iklim yaratmaya çalışmıştır. Arap Baharı sürecinde ise karışıklık yaşayan ülkelerin devlet başkanlarıyla bağlarını koparmadığı gibi muhalif grupları ekonomik ve askeri anlamda sürekli desteklemiştir (Sayın & Oktay, 2015, s. 294). Hibrit savaş yöntemini kullanan diğer bir devlet ise İsrail’dir. Bu yöntemi 1982 ve 2006 yıllarında Lübnan müdahalelerinde kullanmıştır. Maruni paramiliter grupları Hizbullah’a karşı kullanan İsrail böylece kendi ordusu üzerindeki yükü azaltmıştır. Ancak İsrail’in bu taktiği, ABD’ninki kadar verimli olmamış ve istediği ölçüde başarı sağlayamamıştır (Gök, 2019, s. 274).

3. DONBAS KRİZİ

Ukrayna’da 2010 yılında yapılan seçimden sonra, ülkede huzursuzluk ve iç karışıklıklar başlamıştır. Bu bağlamda ülke "Doğu veya Batı yanlısı" şeklinde kutuplaşmaya doğru gitmiştir. Esasen Kırım ile Donbas bölgelerinde ayaklanmaların benzer zamanlarda başladığını belirtmek gerekmektedir. Ancak Kırım’da netice oldukça hızlı alınmıştır. Donbas Krizi ise halen çözülmemiş durumdadır. İki krize de Rusya hızlıca angaje olmuştur. Kırım’da istediğini almış, Donbas’ta ise en azından Ukrayna’nın isteklerini engelleyebilmiştir.

3.1. Donbas Bölgesi'nin Stratejik Önemi

Donbas, ismini "Donetskyi Basein" yani "Donetsk Havzası" tabirinin kısaltılmasından almakta ve Dnipro ve Don nehirleri arasında kalan havzayı tanımlamak için kullanılmaktadır. (Fischer, 2019, s. 7). Coğrafi olarak ise Donbas Bölgesi, Ukrayna’nın doğusunda Rusya ile kara sınırına sahip olan bir alanda konumlanmaktadır. Zengin kömür yataklarıyla Avrupa’nın dördüncü büyük maden bölgesine ev sahipliği yapan bölge, iç karışıklıklar başlayana kadar Ukrayna’nın gayrisafi milli hasılasının yüzde 20’sini tek başına karşılamaktaydı ve Ukrayna genelinde yapılan ihracatın yüzde 25’i bu bölgeden sağlanmaktaydı. Buna karşılık bölgenin nüfusu, Ukrayna’nın sadece %10’unu teşkil etmektedir. Bu sebeple de bölgenin başkenti kabul edilen Donetsk şehrinin girişinde "*Donbas Ukrayna’nın kalbidir.*" yazması pek de garip karşılanmamalıdır (The Significance of Donbas, 2021).

Öte yandan Rusya açısından da bölgenin ekonomik ve ticari anlamda önemi bulunmaktadır. Rusya’nın uzay ve havacılık ile savunma sanayisi için gerekli birtakım üretimler bu bölgede yapılmaktadır. Bunun yanında Rus tankları ve savaş helikopterleri için hayati derecede önemli

bazı parçalar da yine bu bölgede üretilmektedir. Bölge, Rusya için ne denli önemliyse bölge için de Rusya o denli önemlidir. Yani karşılıklı bir bağımlılıktan bahsetmek mümkündür (The Significance of Donbas, 2021). Tüm bunlara ek olarak bölgede yüksek oranda Rus uyruklu vatandaş yaşadığı için de Rusya'nın ilgisi bu bölgeye kaymaktadır (Fischer, 2019, s. 7). Genel olarak bakıldığında Ukrayna nüfusunun yaklaşık olarak yüzde 17'si Rus olmakla birlikte (Ukraine Population, 2021) şehirler bazında incelediğimizde daha çarpıcı rakamlar karşımıza çıkmaktadır. Donbas Bölgesi'ni oluşturan iki şehirden Luhansk'ta yüzde 39, Donetsk'te ise yüzde 38 oranında Rus kökenli kişi yaşamaktadır. Bu oranlar ise Kırım ayrı tutulduğunda Ukrayna topraklarındaki en yüksek Rus vatandaş sayısı olarak karşımıza çıkmaktadır (Cin ve Tekin, 2021, ss. 215-232).

Yukarıda anlatılanlar ışığında görülmektedir ki, Donbas bölgesi Ukrayna için de Rusya için de oldukça önemlidir. Ukrayna'nın ekonomik anlamda kalbi olan bölge, aynı zamanda ülkenin Rusya ile olan kara sınırını da teşkil etmektedir. Bu sebeple Donbas'ın en büyük ticari tedarikçisinin Rusya olması pek de yadırganacak bir durum değildir. Rusya'nın ekonomik anlamda bölge ile ilişkilerinin gelişmiş olduğu aşıkardır. Özellikle savunma sanayisi noktasında Rusya adına bölge olmazsa olmaz bir konumdadır. Ancak arka planda bölgedeki Rus nüfusun Rusya adına daha da önemli olduğu görülmektedir. Rusya bir dış politika yöntemi olarak her daim Post-Sovyet ülkeleri ve bu ülkelerdeki Rus nüfus ile yakından ilgilenmiştir. Bu nedenle de bölgenin önemi tahmin edilenden daha fazladır. Donbas Bölgesi'ndeki krizle fazlasıyla alakadar olması da bu bağlamda örnek olarak değerlendirilebilir.

3.2. Donbas Krizi'nin Başlangıcı ve Gelişimi

Donbas Krizi, her ne kadar 2014 yılında başlamış olsa da sürecin geçmişini ve arka planını kavrayabilmek adına biraz daha geçmişe gitmek yerinde olacaktır. 21 Kasım 2013 tarihinde Avrupa Birliği ile imzalanması planlanan Ortaklık Anlaşması'nın Rusya'nın da baskısıyla rafa kaldırılması, halk nezdinde sert tepkilere neden olmuştur. Öncelikle başkent Kiev'de küçük ölçekli protestolar olarak başlayan gösteriler, Ukrayna polislerinin 30 Kasım 2013'te gerçekleştirdiği sert müdahaleler neticesinde artmış ve protestolar Kiev dışına taşmaya başlamıştır (Bingöl, 2014, s. 16). Aralık 2013'ten itibaren protestocular, dönemin Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç'in istifasını istemişlerdir. Protestocular, bu süreçte de polis tarafından sert şekilde bastırılmış ve sokaklar daha da karışmıştır. Olayların ardından uluslararası kamuoyunun dikkati yavaş yavaş Ukrayna'ya kaymaya başlamıştır (Faundes, 2016, s. 145).

Protestoların arttığı bu süreçte Yanukoviç, ülkedeki gerginliği azaltmak adına parlamentoda bazı çalışmalar yapmışsa da kayda değer bir sonuç alamamıştır. Bunun üzerine 22 Şubat 2014'te Yanukoviç ülkeyi terk etmiş ve kurulmuş olan yeni hükümet kendisi adına yakalama kararı çıkarmıştır (Özdal, 2015, ss. 70-71; Bingöl, 2014, ss. 16-17). Yanukoviç sonrası ülkenin başına geçen geçiş hükümeti, ulus devlet bilincini korumak adına bazı adımlar atmış ancak bu durum Rusya tarafında hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Hatta Rusya, Kırım'daki Rus yanlılarına baskı uygulayıp, Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasına dair bir referanduma gidilmesini telkin etmiştir (Özdal, 2015, s. 72). 26 Şubat 2014'te karşıt görüşlü protestocular karşı karşıya gelmiş ve Kırım'ın başkenti kabul edilen Simferopol sokakları savaş alanına dönmüştür. "Yeşil Adamlar" olarak bilinen ve görünüşte hiçbir silahlı kuvvetlere bağlı olmayan asker üniformalı gruplar, Kırım'daki Ukraynalılar ve Tatarlara baskı uygulamış ve adadan gitmeye zorlamıştır (AA; 2021; Faundes, 2016, s. 147). 16 Mart'ta düzenlenen referanduma %82'lik katılım sağlanmış ve %96 oranında Rusya'ya katılma yönünde oy kullanılmıştır. Bunun üzerine Rusya da 2 gün sonra yani 18 Mart 2014'te katılımı onaylamış ve Kırım'ın Rusya'ya bağlanması gerçekleşmiştir (Faundes, 2016, ss. 147-148). Birçok araştırmacıya göre Kırım'ın referandum kararı alıp Rusya'ya bağlanması,

Ukrayna için domino etkisi yaratmıştır. Bu etkinin diğer aşamasını ülkede Rus nüfusun ağırlıkta olduğu Donbas Bölgesi oluşturmuştur (Bağbaşıoğlu, 2016, s. 655).

6 Nisan 2014 tarihinde Donbas Krizi resmen başlamıştır. Bunun üzerine Donbas Bölgesi'ndeki ayrılıkçılarla müdahale etmek için Ukrayna'nın her yerinden insanlar gönüllü olarak orduya katılmıştır. Çatışmalar sırasında sıklıkla Rusya'nın da çatışmaya dahil olduğu Ukrayna cephesi tarafından iddia edilmiş ancak Rusya kesin bir dille bunu reddetmiştir. Ayrılıkçıların kullandıkları silahların Rus yapımı olması ve ölen bazı ayrılıkçılardan Rus kimlikleri çıkması bu iddiaları destekler niteliktedir. Devam eden çatışmalarda kısa sürede ilerleme kaydeden ayrılıkçılar, üstünlüklerini siyasal alana da yansıtmak istemişlerdir. Bu durumun neticesinde 11 Mayıs 2014'te Donetsk ve Luhansk bölgelerinde yapılan referandumların ardından, Donetsk Halk Cumhuriyeti (DHC) ve Luhansk Halk Cumhuriyeti (LHC) kurulmuştur. Aleksandr Zakharçenko Donetsk'te, Igor Plotnsky ise Luhansk'ta başkan seçilmiştir. Ukrayna referandumunu tanımamış, Rusya ise yerel halkın fikirlerine saygı duyduklarını açıklamıştır. Yani üstü kapalı şekilde referandumu ve sonucunu desteklemiştir. Ancak olaylar bununla kalmamış, 24 Mayıs 2014 tarihinde iki halk cumhuriyeti konfederal bir yapı oluşturduklarını ve bu yapıya "Novorossiya" yani "Yeni Rusya" adını verdiklerini açıklamışlardır (Uyaniker, 2018, ss. 151-152).

Bu noktada, Ukrayna ordusunun neden ayrılıkçılar karşısında hızlı bir şekilde yenilgiler aldığını belirtmek yerinde olacaktır. Aslında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması sonrası Ukrayna'ya askeri anlamda büyük bir miras kalmıştır. Ancak ordu 1991'den günümüze kadarki süreçte gerektiği kadar eğitilmemiş ve sayısal olarak da küçültülmüştür. Bununla birlikte, üst düzey generallerin çoğunluğu da SSCB dönemi tedrisatından geçtikleri için Ruslarla sıcak ilişkiler içindeydi. Eski Ukrayna Savunma Bakanı Leonid Polyakov da bu durumun farkındaydı ve generallerin SSCB geçmişlerinden ötürü zamanında iş arkadaşları olan Rusları "aileden" saydıklarını ve müttefik olarak gördüklerini söylemiştir. Bu sebeple, dışarıdan güçlü görünen Ukrayna ordusu ayrılıkçılar karşısında zorlanmıştır. Ek olarak, ayrılıkçılara karşı asıl direnişi gündün güne sayıları artan gönüllüler gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca bu gönüllüler Ukrayna'nın en zengin kişilerinden de destek görmüşlerdir. Bu kişilere örnek olarak Igor Kolomoyski ve Rinat Akhmedov verilebilir (Koçak, 2015, s. 14) (Kinstler, 2014). Bahsedilen sebep ve gelişmelerden ötürü Ukrayna ordusu ayrılıkçılar karşısında zafiyet göstermiş ve gönüllüler direnişin sembolleri haline gelmişlerdir.

Bölgeyle alakalı olarak kullanılan Novorossiya terimi, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in krizden hemen sonra yaptığı açıklamaya göre, Çarlık Rusya'sı döneminde günümüz Güneydoğu Ukrayna toprakları için kullanılmıştır. Ayrıca bölgenin Ukrayna egemenliğinde olmasının da mantıksız olduğunu açıklamıştır (Uyaniker, 2018, s. 152). Bu durumla bağlantılı olarak Putin 2016 yılında "SSCB, sınırları keyfî bir şekilde ve temelsiz olarak belirliyordu. Örneğin, Donbas'ı Ukrayna'ya verdiler. Gereğesi de, Ukrayna'dan sosyal destek elde etmek için ülkedeki işçi sınıfının oranını artırmaktı. Bu bir saçmalık. Bunu anlıyor musunuz? Bu tek bir örnek de değil, buna benzer daha çok sayıda örnek var" demiştir. Çarlık zamanında verilen Harkiv, Luhansk, Donetsk, Herson, Mikolayiv ve Odessa da Ukrayna'ya ait değildir." açıklamasını yapmış, doğal olarak Rusya'nın hedefinin ve kimin tarafında bulunduğu apaçık ortada olduğu görülmüştür (Kurt, 2020, s. 20). Ayrıca eski bir Rus deyişi de Putin'in ve Rusya'nın genel düşüncesini yansıtmaktadır. "Moskova Rusya'nın kalbi, St-Petersburg başı, Kiev ise anasıdır (Büyükakıncı, 2004, s. 401)."

Çatışmaların tüm hızıyla devam ettiği dönemde, 17 Temmuz 2014 tarihinde, Malezya Havayolları'na ait bir yolcu uçağının Donbas Bölgesi'nde vurulup düşmesi sonucu uluslararası kamuoyunun bölgeye olan ilgisi artmıştır. Uçağa isabet eden roketin Rus yapımı olması, eleştiri oklarının Rusya'ya dönmesine neden olmuştur. Ayrıca olaydan birkaç gün sonra ayrılıkçılara ait

bir ses kaydında vurdukları bir uçak hakkında konuşmaları şüpheleri derinleştirmiştir. Rusya ise kendisine komplo kurulduğunu ve olayın aslında Ukrayna gözetiminde yaşandığını iddia etmiştir. Sonuç olarak uluslararası kamuoyu Rusya'yı suçlu görmüş ve bir dizi yaptırımlar uygulamıştır (Koçak, 2015, s. 18). Bu olaydan iki hafta sonra yani 31 Temmuz 2014'te "Minsk I" adı altında barış görüşmeleri başlamıştır. Görüşmelere Rusya, Ukrayna, DHC, LHC ve AGİT adına temsilciler katılmıştır. 5 Eylül 2014 tarihinde ise taraflar anlaşmaya varmıştır. Buna göre; AGİT gözlemcileri ateşkesi takip edecek ve bölgelerde güvenliğin sağlanması adına gerekli önlemleri alacak, yerlerinden edilen insanlar geri dönecek, Donetsk ve Luhansk bölgelerine özerklik verilecek ve seçimler yapılacaktır. Ancak ateşkes sadece 5 gün sürmüştür ve çatışmalar kaldığı yerden devam etmiştir. Mariupol şehri ve Donetsk Havalimanı çevresi olayların temel noktaları olmuştur (Uyaniker, 2018, s. 154). 2015 yılının ocak ayının sonunda Minsk I'de arabulucu rolünde bulunan AGİT'e ek olarak Fransa ve Almanya'nın da katılımıyla "Minsk II" görüşmeleri başlamıştır. "Normandiya Dörtlüsü" adı verilen yapıda Rusya, Ukrayna, Fransa ve Almanya'nın dışişleri bakanları bir araya gelmiştir. Aslında anlaşma sonuçlarının Minsk I ile benzer olması sebebiyle, 12 Şubat 2015'te tamamlanan bu sürece Minsk II adı verilmiştir. Sonuçlarının yanında anlaşmanın akıbetinin de Minsk I ile aynı olması ironiktir. Anlaşmadan kısa süre sonra çatışmalar tekrar başlamış ve takribi 3 ay içinde 4000 kez ateşkes bozulmuştur (Koçak, 2015, ss. 20-21).

2016 yılında Normandiya Dörtlüsü ateşkesi ve kalıcı barış için tekrar çalışmalara başlasa da herhangi bir sonuç alınamamıştır. Bu durumun en önemli sebepleri arasında Ukrayna'da yaşanan yönetsel değişiklikler, Rusya ile Ukrayna arasındaki karşılıklı soruşturmalar ve Rusya'nın Kırım'da Ukraynalı ajanların bulunduğu iddiası vardır. Ayrıca 2016'nın son günlerinde Ukrayna ordusunun Kırım sınırında tatbikat yapması ve buna karşılık olarak Rusya'nın sınır ihlali durumunda Ukrayna'yı vurma tehdidinde bulunması ilişkileri daha da germiş ve 2016 yılı çözümsüz şekilde kapanmıştır (Uyaniker, 2018, s. 156). 2017 yılının ocak ayında Donbas Bölgesi'nde önemli bir endüstri şehri olan Avdiyivka'nın tren istasyonu ve çevresini ayrılıkçılar ağır bombardımana tutmuşlardır. Bu olayda birkaç sivil ölmüş ve yaralanmıştır (Miller, 2017). Yılın son günlerinde ise Ukrayna ile ayrılıkçılar arasında esir değişimi yapılmıştır. 73 Ukrayna askerine karşılık olarak 200 ayrılıkçı değiş tokuş yapılmıştır (NY Times, 2017). 2018 yılının şubat ayında ise Rusya aldığı kararla Donbas Bölgesi'nde yaşayanların pasaportlarının Rusya'da da geçerli olacağını açıklamıştır. Bu kararın ardından günümüze kadar bölgeden yaklaşık 600.000 kişiye Rus pasaportu verilmiştir. Aynı zamanda Rusya bölgeye ekonomik, sosyal ve askeri desteğinin de artarak devam edeceğini belirtmiştir. Bu açıklamalar Ukrayna tarafında hoş karşılanmamış ve bölgenin ilhakının aşamalarından biri olarak görülmüştür (AA, 2021). 1 Temmuz'da taraflar arasında tekrar ateşkesi ilan edilmiş ancak kısa süre sonra iki taraf da birbirini ateşkesi ihlal etmekle suçlamıştır. Nihayetinde 29 Ağustos'ta ateşkes resmi olarak sona ermiştir. 31 Ağustos günü ise dönemin DHC lideri Aleksandr Zakharçenko gitmiş olduğu bir restoranda yaşanan patlama sonucu hayatını kaybetmiştir (The Washington Post, 2018).

1 Ekim 2019 tarihinde dönemin Ukrayna Devlet Başkanı Vladimir Zelenskiy, ayrılıkçılarla barış üzerine konuştuğunu ve "Steinmeier Formülü" ile çözüm ürettiklerini açıklamıştır. Bu formüle göre; Donbas Bölgesi'ne özerklik statüsü verilecekti ve bu şekilde Ukrayna'dan tam olarak ayrılması önlenmiş olacaktı. Ancak açıklamadan 1 gün sonra Ukrayna milliyetçilerinden oluşan gruplar protestolara başlamıştır. Bunun yanında Zelenskiy hükümet nezdinde de kendine destek bulamamış ve formülün uygulanması rafa kaldırılmak zorunda kalmıştır (Ukraine Crisis, 2019). 9 Aralık 2019'da ise Normandiya Dörtlüsü tekrar bir araya gelmiş, ateşkes üzerine görüşmüşler

ve gelecek toplantıları programlamışlardır. Ancak kayda değer bir sonuç alınamamıştır (Reuters, 2019).

27 Temmuz 2020 tarihinde ise Rusya ve Ukrayna toplamda 29. kez ateşkes ilan etmişlerdir. Bu ateşkesin devamında Zelenskiy, 2019 yılındaki Normandiya Dörtlüsü sürecinde ortaya çıkan iyimser havanın ve olumlu gelişmeler beklentisinin gerçeğe dönüşmediği için kendisini hayal kırıklığına uğrattığını belirtmiştir (Vakulina, 2020). 2021 yılında ise en dikkat çekici gelişme geçen yıla göre daha fazla Ukraynalı askerin hayatını kaybetmiş olmasıdır. 2020 yılında 50 Ukraynalı asker hayatını kaybederken 2021 yılında ise 85 Ukraynalı sivil ve 30 asker ölmüştür (BBC News, 2021). Rusya tarafından bakacak olursak 2021'in Mart ile Nisan aylarında Ukrayna sınırındaki askeri ekipmanlarını artırdığını görmekteyiz (The Guardian, 2021). Aynı zamanda bu 2014 Kırım Harekâtından bu yana Rusya'nın Ukrayna'ya dair en büyük askeri hareketliliği olmuştur (JANES, 2021).

Son olarak krize dair veriler hakkında bilgi vermek gerekirse; krizin başladığı Nisan 2014'ten 2021'in son günlerine kadar 14.000'den fazla insan hayatını kaybetmiştir. Bu sayılara askerler, ayrılıkçılar ve siviller dahildir. 1.600.000 kişi de yerinden edilmiştir (Temnycky, 2021). Verilerden de anlaşılacağı üzere yaklaşık 7,5 yılda birçok insan bu krizden etkilenmiştir. Etkilenen insan sayısı gün geçtikçe de artmaktadır. Zira kriz çözümsüz bir şekilde devam etmektedir.

4. RUSYA'NIN DONBAS KRİZİNDE KULLANDIĞI HİBRİT SAVAŞ ARAÇLARI

Kırım ve Donbas Krizleri temelinde Rusya, resmi olarak tek kurşun dahi atmadan bölgelerde kazanımlar elde etmiştir. Uluslararası toplum tarafından kabul edilmese de Kırım Rusya'ya bağlanmış, Donbas Bölgesi Ukrayna'dan koparılmıştır. Rusya ise bu başarılı eylemlerini iyi koordine olmuş ve Rus çıkarları adına çalışan medya, organize ordu ve doğalgaz tehdidi ile desteklemiştir. Bu bağlamda aslında yukarıda daha önce belirtildiği üzere Rusya, hibrit savaşı gayet verimli şekilde uygulamış ve ciddi kazanımlar elde etmiştir (Banasik, 2016, s. 159). Dönemin Rusya Genelkurmay Başkanı Valery Gerasimov tarafından ortaya atılan ve kendi adıyla anılan "Gerasimov Doktrini", Rusya adına savaşın kurallarını değiştirmiş ve hibrit savaşın temellerini atmıştır. Doktrine göre savaşta askeri dışında kalan alanlara daha fazla önem verilmelidir. Bu şekilde savaşın maliyeti ve muhtemel zararları da azaltılmış olacaktır. Gerasimov'a göre günümüzde savaş ve barış arasındaki ayırım iyice yok olmuştur. Ortaya çıkan durumun en temel nedeni ise devletler tarafından savaşların resmi olarak deklare edilmemesidir ve bu da savaşın temel kurallarını değiştirmiştir. Doktrine göre askeri güçler, askeri olmayan alanlarla eşgüdümlü olarak kullanılmalıdır (Özer, 2018, s. 48). Rusya da bu doktrin yayınlandıktan sonra savaş stratejilerini doktrine uygun şekilde değiştirmiş ve geliştirmiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi Rusya, Kırım ve Donbas'ta hibrit savaş ya da diğer bir ifadeyle "Gerasimov Doktrini" dahilinde hareket etmiş, görece az maliyet ve çabayla istediğini almıştır.

Donbas Bölgesi'nde Ukrayna geneline kıyasla yoğun olan Rus nüfusu, Rusya'nın her daim ilgisini çekmiştir. Donbas Krizi'nin arka planında, her ne kadar Rusya her seferinde reddetse de Rusya'nın fazlasıyla etkisi olmuş ve krizin kendi istediği şekilde cereyan etmesi adına çalışmalara da tüm hızıyla devam etmektedir. Çalışmanın sonraki kısımlarında Rusya'nın bu etkileri ekonomik, siyasal-askeri ve sosyal alanlar göz önünde bulundurularak anlatılacaktır.

4.1. Ekonomik Araçlar

Donbas Krizi başladığından beri Rusya'nın sürece birçok farklı alanda olduğu gibi ekonomik alanda da etkide bulunduğu aşikardır. Her yıl ortalama 1 Milyar USD tutarında Donbas Bölgesi'ne ekonomik yardımda bulunan Rusya, her ne kadar temelde bölgedeki Rus kökenli

kişilere destek oluyor gibi gözükse de asıl amacı bölgeyi ekonomik anlamda kendisine bağımlı kılmaktır. Yapılan bu yardımların yaklaşık olarak %90'ı Donetsk ve Luhansk şehirlerine yapılmaktadır. Buna karşılık olarak bölgede savaş koşullarından ötürü üretim azaldığı için sanayi işçilerinin ücretlerinde neredeyse yarı yarıya kesintiye gidildiği için işçiler, yüzlerini Rusya'ya dönmüşlerdir. Bu iki durum da birbiri ile alakalı olduğundan Rusya ve Donbas Bölgesi arasındaki ekonomik ilişki daha da yakınlaşmıştır (Fischer, 2019, s. 17). Ayrıca Rusya her ne kadar sadece Rusya yanlısı ayrılıkçılara maddi destek sağlıyor gibi gözükse de savaş ortamından ötürü yaşam kalitesi düşen Donbas halkına da destek sağlamıştır. Sağlık, ulaşım ve iletişim alanları başta olmak üzere yapılan tüm bu yardımlar savaş koşullarının ağırlığı sebebiyle yeterli olmamıştır (Uyaniker, 2018, s. 153).

Yukarıda belirtildiği üzere Rusya krizin başından beri bölgeye destek sağlamıştır. Bu süreçte Rusya da kendisine uluslararası kuruluşlar ve bazı ülkeler tarafından uygulanan ambargo nedeniyle sıkıntılar yaşamış ancak bölgeye desteğini asla kesmemiştir. Ek olarak Ukrayna da DHC ve LHC'ye 2017 yılından bu yana ambargo uygulamakta ve bu durum bölgeyi ekonomik anlamda daha da zorlamaktadır. Sonuç olarak da bölgenin ekonomik partner ve dayanak olarak elinde sadece Rusya bulunmaktadır. Rusya da bu durumu iyi değerlendirmektedir. Legal ve illegal yollarla bölgeye yardım yapmakta, yardım arttıkça bölgenin Rusya'ya bağımlılığı da aynı oranda artmaktadır (Fischer, 2019, s. 25).

Post-Sovyet coğrafya üzerine birçok çalışma yürütmüş olan akademisyen Andrew Wilson, bölgede yaptığı araştırmalar ve yine aynı bölgede ayrılıkçılar ile yürütmüş olduğu görüşmeler ışığında krizle alakalı birtakım önemli ve dikkat çekici bilgilere ulaşmıştır. Bu bilgilerden ilki, Donbas Bölgesi'nde Rusya'nın yıllardır kendileri adına hareket edecek yerel radikal yapılanmalar oluşturmak adına çalıştığı ve kriz sürecinde faydasını gördüğü yönündedir. Sosyal medya üzerinden Rusya yanlısı ve doğal olarak Ukrayna karşıtı propaganda yapan kişilere Rusya tarafından günlük 300 ile 500 USD arasında değişen ücretler ödenmiş ve bir anlamda kendisi adına sosyal medyada çalışan ordu oluşturmuştur. Bunun yanında diğer bir bilgi de bölgede eylemlere karışan kişilere eylemin mahiyetine göre Rusya tarafından örtülü olarak ödemeler yapıldığı, bu sayede bölgede yoksullukla boğuşan halkın aklının çelindiği, Rusya'nın yanına daha fazla yanaştırılmaya çalışıldığı ve başarılı da olunduğu üzerinedir. (Wilson, 2014, s. 130).

Kısacası, bölge Rusya'ya bağımlı bir ekonomik hayat sürmektedir. Rusya da elbette soruna daha fazla angaje olmak ve var olan nüfuzunu daha da arttırmak adına birçok alanda olduğu gibi ekonomik alanda da bölgeye destek olmaktadır. Dışarıdan bakıldığında her ne kadar ilk olarak akla Rusya'nın bölgeyi yoksulluktan kurtarmak ve Rus kökenli insanlara yani soydaşlarına destek olmak gelse de hibrit savaş tekniği olarak ekonomik enstrümanları kullanarak Rusya krizden istediğini almaya çalışmaktadır.

4.2. Siyasi ve Askeri Araçlar

Donbas Bölgesi'nde Rusya'nın rolünün belki de en yoğun olduğu alanlar siyasi ve askeri alanlardır. Birçok araştırmacıya göre Kırım'ın ilhakı ve ardından Donbas Bölgesi'nde yaşananlar Rusya'nın Ukrayna'yı tamamen kendi yörüngesine çekmek için yaptığı son aksiyonlardır (Huseynov, 2017, s. 591). Bu bağlamda 1 Mart 2014'ten itibaren Rusya Parlamentosu, Rus ordusunun Ukrayna'da askeri güç kullanmasına onay vermiştir. Ancak resmi olarak ordu Ukrayna'ya girmese de gönüllü Rus milliyetçilerinden oluşan topluluklar bölgede aktif rol oynamışlardır. Bu da Rusya'nın bölgede askeri anlamda rolünün başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Wilson, 2014, ss. 129-130).

2014 yılının Mayıs ayının ortası itibarıyla Rus ordusunun ait özel kuvvetlerin Donbas sınırları içine sızdığı tespit edilmiştir. Ayrıca günler ilerledikçe bölgede Ruslar ve Rusları destekleyen Ukraynalı oligarkların desteğiyle militarist gruplar kurulmaya başlanmıştır. Bu grupların bazılarının isimleri Donetsk Halk Ordusu, Rus Ortodoks Ordusu ve Güneydoğu Birleşik Rus Ordusu şeklindedir. DHC ile LHC'nin birleşmesiyle kurulan Novorossiya oluşumuna Rusya da örtülü olarak fazlasıyla destek vermiştir (Wilson, 2014, ss. 134-140). İlerleyen aylarda Rus ordusunun askeri varlığı daha da göze çarpmaya başlamıştır. Ancak Rusya hiçbir zaman bu durumu kabul etmemiştir. Ağustos ayında Ukrayna sınırları içerisinde Ukrayna ordusu tarafından Rus paraşütçüler yakalandığında dahi Rusya reddetmeye devam etmiştir (Cin ve Tekin, 2021, ss. 233-234).

Donbas Krizi ile alakalı olarak araştırma yapan uzmanlara göre Rusya'nın krize askeri ve siyasi olarak katılımı iki boyutludur. İlk boyutta savaş alanını şekillendirmek adına Rusya tarafından ayrılıkçılara askeri teçhizat ve personel desteği sağlanmıştır. İkinci boyutta ise amaç ayrılıkçılara meşru bir zemin kazandırmak olmuştur. Bu sebeple Minsk Görüşmeleri sürecinde ayrılıkçılara sahada olduğu gibi masada da destek verilmiştir. İki boyuttan yola çıkarak uzmanlar Rusya'nın hibrit savaş taktiği olarak konvansiyonel güçlerini açıktan değil örtülü olarak kullandığını belirtmişler ve 2014 yılının Temmuz ayından bu yana Donbas Bölgesi'nde "vekalet savaşları" yaşandığını söylemişlerdir (Cin ve Tekin, 2021, ss. 233-234).

Askeri bağlamda rakamlardan bahsetmek gerekirse; Rusya'nın desteğiyle Ukrayna karşısında mücadele eden ayrılıkçıların yaklaşık olarak sayısı 40.000 civarındadır. Buna ek olarak 6.000 Rus ordusu askeri, 600 tank, 300 askeri araç ve 300 roket sistemi bölgeye konuşlanmış durumdadır. Elbette bu rakamlar Rusya tarafından teyit edilmemiş hatta yalanlanmıştır (Uyaniker, 2018, s. 157). Rusya'nın teyit etmeme durumundan bahsetmişken her ne kadar resmi ağzılarından yalanlanmış olsa da Rusya muhaliflere örtülü olarak her türlü desteği vermiştir. Hatta bu destekten ötürü Rusya sık sık ABD ve uluslararası kuruluşlar tarafından uyarılmış, ambargoya maruz kalmıştır. Ancak Rusya yine de bildiğini yapmaktan geri durmamıştır. Rusya'nın bölgede askeri olarak var olduğunu kanıtlayan birçok argüman da bulunmaktadır. Bu argümanlardan en önemlisi ölen ayrılıkçıların bazılarının üzerinden Rus kimliği çıkmasıdır. Ek olarak Rus ordusuna mensup askerlerin ayrılıkçı askerleri eğittiği de bilinmektedir (Koçak, 2015, ss. 10-12).

Rusya'nın hem DHC hem de LHC ile siyasi olarak da bağlantıları vardır. Ancak bu bağlantıları resmi değil gayri resmi yollardan araçlar vasıtasıyla yapmaya özen göstermektedir. Bu bağlamda temel figür dönemin Rusya lideri Vladimir Putin'in en önemli danışmanlarından biri olan Vladislav Surkov olmuştur. Rusya ve bu iki cumhuriyet arasındaki tüm alanlarda bağlantıyı kuran Surkov, barış görüşmeleri sürecinde de aktif rol almıştır. Ayrıca barışın Rusya'nın istediği şekilde sağlanması, Donetsk ve Luhansk'taki yönetimlerin Rusya'nın çıkarına çalışmaya devam etmesi gibi önemli görevler de yine Surkov'a aitti (Fischer, 2019, s. 24).

Sonuç olarak Rusya hem askeri hem de siyasi anlamda Donbas Bölgesi'nde önemli bir role sahiptir. Dönemin Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un da bir konuşmasında Ukrayna ve dünyanın diğer yerlerindeki Rusların çıkarlarını korumak için ne gerekirse yapılacağını belirtmesi de rolün boyutunu gözler önüne sermektedir (Faundes, 2016, s. 152). Öte yandan araştırmacılara göre Rusya'nın bölge ile bu denli ilgilenmesi, SSCB'nin dağılmasıyla Batı nezdinde azalan prestijini yeniden artırmak amacını taşımaktaydı. Putin'in karakteri ve güç algısı da bu durumu desteklemektedir. Göreve gelir gelmez SSCB'nin yıkılmasını 20. yüzyılda yaşanan en büyük felaket olarak adlandırması ve Rusya'nın BDT ülkeleri ile olan "yakın ilişkileri" tam olarak Putin'in karakteri ve güç algısı ile alakalıdır (Koçak, 2015, ss. 10-12).

4.3. Sosyal Araçlar

Son olarak Rusya'nın kriz süresince sosyal alanda kullandığı araçlardan bahsedilirken öncelikle insani yardım boyutu ele alınacaktır. Rusya özellikle BM nezdinde Donbas Bölgesi'ndeki insani durumu anlatıp bölgeye yardım gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Rusya ile ABD tam da bu noktada fikir uyuşmazlığı yaşamışlardır. ABD yardımların toplu ve ortak olarak gönderilmesini savunurken, Rusya ise dünyanın geri kalanını beklemeden münferit olarak yardım göndereceğini belirtmiştir. ABD ise bunun Ukrayna'ya müdahale olacağını iddia edip karşı çıkmıştır. Ancak tüm baskılara rağmen 2014'ün ağustos ayında Rusya'nın ilk insani yardım kafilesi bölgeye ulaşmıştır. Devamında ise Rusya, Ukrayna'nın bölgeyi tecrit ettiğini ve yardımların artarak devam edeceğini belirtip uluslararası kamuoyu nezdinde kendisini barışçıl bir devlet olarak göstermeye çalışmıştır. Yine BM toplantılarında Rusya, yaklaşık 1.000.000 kişinin Donbas'tan kaçıp Rusya'ya geldiğini ve bu insanların siyasi görüşlerine bakılmaksızın Rusya'da ev ve iş imkânı sağlanarak barındırıldığını deklare etmiştir (Anlar, 2019, ss. 248-249).

Konu ile alakalı bir diğer nokta da vatandaşlık hususudur. 2000 yılından bu yana Rusya, Abhazya, Güney Osetya ve Transdinyester'deki insanlara kolaylıkla Rus vatandaşlığı vermektedir. Bu politikaya ise Rusçada "*pasportizatsiya*" denilmektedir. Politikanın amacı, bahsi geçen bölgelerdeki insanları daha fazla yanlarına çekmektir. Politikanın uygulanmasıyla birlikte bölgelerde artacak olan Rus nüfusunu öne sürerek Rusya'nın gerektiği takdirde müdahale etmesine zemin hazırlamaktır (Fischer, 2019, s. 24). Bu durumun benzeri Rusya tarafından Donbas Bölgesi'nde kullanılmıştır. DHC ve LHC pasaportlarının Rusya'da da geçerli olacağı açıklanmış ve yüz binlerce insan Rus pasaportu almak için Rusya'ya akın etmiştir. Bu şekilde bir anda Donbas Bölgesi'nden Moskova'ya doğru otobüslerle insan trafiği ortaya çıkmıştır. Ukrayna ise bu duruma karşılık olarak Kırım ve Donbas Bölgesi'ndeki insanların AB vize serbestisinden yararlanamayacağını açıklamıştır. Rusya yanlılarının yanında milliyetçi ve sadık Ukraynalılar da karardan olumsuz etkilenmiştir. Dönemin Ukrayna Cumhurbaşkanı Petro Porosenko, "*Onların (Kırım ve Donbas sakinleri) Avrupa'ya vizesiz girebileceklerine inanıyorum. Şimdilik bu kolaylıktan, belirli prosedürlerden sonra sadece iç sığınmacılar yararlanabilecek. Ukrayna, işgal altındaki toprakları üzerindeki egemenliğini yenilediğinde bu kolaylıktan diğer insanlar da faydalanabilecek.*" açıklamasını yaparak aslında gelecek adına olumlu bir perspektif çizmiştir (Uyanıker, 2018, ss. 156-157).

Sonuç olarak Rusya sosyal alanda da Donbas Bölgesi'nde rol oynamıştır. İnsani yardımın yanı sıra pasaport verme kolaylığı bağlamında da bölge halkına oldukça destek sağlamıştır. Bu durumdan hem yerel halk hem de Rusya kârlı çıkmıştır. Özellikle Rusya açısından bölgede daha rahat tutunabilmek adına sosyal alandaki rolünün önemli ölçüde payı olmuştur. Donbas halkı da Rusya'nın desteğini arkasında hissettiği için Ukrayna'ya karşı mücadeleye devam etmektedir.

5. SONUÇ

SSCB'nin dağılmasının ardından, birlikten ayrılan diğer devletler gibi Ukrayna da Batı dünyası için bilinmeyen ancak merak edilen bir bölge haline gelmiştir. Bu bağlamda Ukrayna üzerine 1990'lı yılların başında araştırmalar yapılmıştır (Averre ve Wolczuk, 2016, s. 551). Bu araştırmacılar en ünlüsü belki de Zbigniew Brzezinski'dir. Brzezinski'ye göre Ukrayna, jeopolitik konumundan ötürü Avrasya satranç tahtasında önemli bir role sahiptir. Ukrayna'ya sahip olmadan Rusya'nın Avrasya İmparatorluğu kurması imkansızdır (Alım, 2019, s. 84). Brzezinski'nin yaklaşımına paralel olarak Rusya için Ukrayna her daim önemli bir ülke olmuştur. Ukrayna'nın Batı'nın müttefiki olmasını istemeyen Rusya, bu bağlamda sürekli olarak Ukrayna'yı

yanına çekmek için girişimlerde bulunmuştur. Ancak ne zaman ki girişimler sonuç vermemeye başlamış, Rusya farklı politikalara yönelmek durumunda kalmıştır.

2014 yılında Ukrayna'nın Batı'ya hiç olmadığı kadar yaklaşmasıyla birlikte bir anda Ukrayna kaynaklı bir kazana dönüşmüştür. Kırım ile başlayan iç karışıklıklar devamında Donbas Bölgesi'ne de sıçramıştır. Kırım'da istediğini kısa sürede elde edip bölgeyi ilhak eden Rusya, Donbas Bölgesi'ni de Ukrayna'dan ayırmaya yönelik olarak ayrılıkçılarla beraber çalışmaya devam etmektedir. Rusya bu durumu resmi olarak kabul etmese de bölgede Rusya'nın etkisi büyük oranda hissedilmektedir. Çalışmanın genelinde de işlendiği üzere Rusya, Donbas Krizi'nin başlangıcından beri bölgededir ve gayri resmi olarak ayrılıkçılara destek vermektedir. Çalışmada da açıkça gösterildiği üzere Rusya, Kırım ve Donbas'ta hibrit savaş yöntemini kullanmıştır. Bunun için de askeri, siyasi, ekonomik ve sosyal birtakım araçlara başvurmuştur.

Çalışmanın temel argümanlarından biri doğrulanmış ve Rusya'nın Donbas'ta hibrit savaş yöntemini kullandığı kanıtlanmıştır. Bunun için Rusya'nın Donbas Krizi'ne dair yaklaşım ve politikaları ortaya konmuştur. Rusya, Ukrayna'dan önce Kırım'ı koparmış, Donbas'ı ise ayrılmanın eşğine getirmiştir. Rusya, Karadeniz'de oldukça önemli bir stratejik nokta olan Kırım'ı alarak askeri ve ekonomik anlamda önemli bir kazanım elde etmiştir. Benzer politikaları Donbas'ta da izleyerek özellikle ekonomik ve sosyal anlamda Rusya için önem arz eden bu bölgeyi de kendine katmayı hedeflemektedir. Bu hedefi hibrit savaş yöntemleri ile elde edememesi durumunda Rusya'nın Donbas'ta daha büyük bir müdahale yapması ve hatta konvansiyonel bir harekâtın başlaması oldukça olası görünmektedir. Böylece aslında çalışmanın "Rusya Donbas Krizi'nde hibrit savaş yöntemini kullanarak ne gibi kazanımlar elde etmiştir?" sorusunun da cevabı ortaya konmuştur. Rusya hedeflerinin tamamına hibrit savaş yöntemleri ile ulaşamasa bile başlatacağı bir konvansiyonel müdahalede karşısında yorgun bir Donbas bulacaktır. Bu da bölgenin yıllardır hibrit savaşla yıpratılması sayesinde olmuştur.

Yaklaşık 7 yıldır devam eden Donbas Sorunu tırmanarak günümüze kadar ulaşmıştır. 2014'ün ilk aylarında ayrılıkçılar sahada kazanımlar elde etse de kısa süre sonra durum stabil hale gelmiştir. Karşılıklı saldırılardan sonuç alınamamış, Ukrayna ordusu da ayrılıkçılar da ilerleme kaydedememiştir. Barış görüşmeleri yapılmış, onlarca kere ateşkese karar verilmiş, her seferinde ateşkes bozulmuştur. Bu süre zarfında çatışmalar da barış görüşmeleri de devam etmiş, günümüze kadar gelinmiştir. Ayrılıkçılar önce bağımsızlıklarını ilan etmişler sonra da Rusya'ya bağlanma isteklerini belirtmişlerdir. Ancak şu an için bu durum Rusya tarafından kabul görmemiştir. Bunun sebebi ise Kırım'da gerçekleştirdiği müdahalenin uluslararası kamuoyunda "ilhak" olarak görülmesi ve meşru kabul edilmemesidir. Benzer bir durumu yaşamak istemediği için şimdilik bu birleşme isteğini kabul etmiyor görünmektedir. Fakat Rusya, sınırında bu karmaşanın devam etmesine uzun bir süre de sessiz kalmayacaktır.

Donbas'ta savaşın yarattığı yıkım da ağır olmuştur. Sanayisiyle bilinen bölgede üretim düşmüş ve buna bağlı olarak işsizlik artmıştır. Yoksulluğun sıradan bir realite olduğu bölgede insani ihtiyaçlar dahi karşılanamaz duruma gelmiştir. Bu durum da bölge halkını daha agresif hale getirmiş, belki de çatışmaların uzamasına dair bir neden olmuştur. Bölgede sorun çözülene kadar bahsi geçen durumların değişmesi pek de olası gözükmemektedir. Uluslararası kamuoyu her ne kadar çabalasa da sorunun çözümü için Ukrayna ve Rusya'nın daha fazla inisiyatif alması gerektiği görülmektedir. Bu iki devletin çıkarları ve hedefleri düşünüldüğünde asgari bir müşterekte kısa vadede buluşmaları zor gözükmemektedir. Ya Rusya bölgeye geniş çaplı askeri harekât düzenleyip bölgeyi Kırım'da olduğu gibi ilhak edecek, bu sayede Donbas Rusya'ya bağlanacak ve yine Kırım'da olduğu gibi zaman geçtikçe uluslararası kamuoyu durumu

kabullenecek ya da Rusya ayrılıkçılara verdiği tüm desteği kesip bölgeden ayrılacak ve Donbas'ı Ukrayna'ya bırakacaktır. Bu iki yaklaşım dışında bir çözüm de pek olası gözükmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: "Yoktur"

Finansal Destek: "Yoktur"

Etik Onay: "Yoktur".

Yazar Katkısı: Şennur Özdemir (%70), Ayça Eminoğlu (%30)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: "None"

Funding: "None."

Ethical Approval: None

Author Contributions: Şennur Özdemir 70 (%), Ayça Eminoğlu (30%)

KAYNAKÇA

- Alım, E. (2019). A Comparative analysis of the Ukraine crisis through the prisms of offensive realism and liberal internationalism. *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 4(1), 75-99. doi: 10.24013/jomelips.559158
- Anlar, A. (2019). Bölgesel krizlerde Birleşmiş Milletler ve Ukrayna krizi. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 19(1), 241-272. doi: 10.25294/auibfd.559412
- Arsava, A. F. (1993). *Azınlık kavramı ve azınlık haklarının uluslararası belgeler ve özellikle medeni ve siyasi haklar sözleşmesinin 27. maddesi ışığında incelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi.
- Averre, D. ve Wolczuk, K. (2016). Introduction: the Ukraine crisis and post-post-Cold War Europe. *Europe-Asia Studies*, 68(4), 551-555. doi:10.1080/09668136.2016.1176690
- Bağbaşıoğlu, A. (2016). The implications of the Ukraine crisis for NATO's solidarity: NATO between cooperative security and collective defense. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 651-664. doi: 10.17218/hititsosbil.280809
- Baharçipek, A. (2000). Bir dış politika aracı olarak savaş. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 271-279. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiibd/issue/2681/35175>
- Banasık, M.(2016). Russia's hybrid war in theory and practice. *Journal on Baltic Security*, 2(1), 157-182. doi: 10.1515/jobs-2016-0035
- Bıçakçı, S. (2019). *Hibrit savaş. Uluslararası İlişkiler Konseyi Güvenlik Yazıları*. Erişim adresi: https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/11/HibritSavas_SalihBicakci_v.1.pdf
- Bilgin, K. R. ve Türedi, G. Ü. (2021). *Carl von Clausewitz*. Erhan Büyükkakıncı (Ed) Savaş kuramları (s.104-163) içinde. Ankara: Adres Yayınları.
- Bingöl, O. (2014). Ukrayna krizinin ulusal, bölgesel-küresel bağlamı ve gelecek öngörülleri. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 41, 15-38. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/10055/123939>
- Büyükkakıncı, E. (2004). Bağımsızlık sürecinde Ukrayna-Rusya ilişkileri. Büyükkakıncı E. (Der.) *Değişen dünyada Rusya ve Ukrayna*. İstanbul: Phoenix Yayınları, 401-436
-

-
- Cin, G. ve Tekin, H. H.(2021). Rusya'nın hibrit savaş kapasitesinin Kırım ve Donbas vakaları üzerinden analizi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 17(37), 203-246. doi: 10.17752/guvenlikstrjtj.905960
- EU and UK pledge backing to Ukraine after Russian military buildup. (2021, Nisan,6). The Guardian. Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/world/2021/apr/05/eu-sounds-alarm-at-russian-troops-ukraine-border-moves>
- Faundes, C. (2016). An analysis of the crisis in Ukraine and its three conflicts, *Revista de Relaciones Internacionales, Estrategia y Seguridad*. 11(2), 137-159. doi: 10.18359/ries.1874
- Fischer, S. (2019). The Donbas conflict: opposing interest and narratives, difficult peace process. *SWP Research Paper*, Berlin: German Institute for International and Security Affairs.
- Gök, A. (2019). Hibrit savaşlar: Rusya'nın Afganistan (1979) ve Ukrayna (2014) askeri müdahaleleri ile İsrail-Lübnan savaşları (1982,2006) örnek olayları ışığında tarihsel-mukayeseli bir inceleme. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gürsoy, Z. (2021). Sun Tzu. Büyükakıncı E. (Ed) *Savaş kuramları*. Ankara: Adres Yayınları, 8-33
- Hoffman, F. (2009). Hybrid warfare and challenges. *Joint Forces Quarterly*, 52(1), 34-48. Erişim adresi: https://www.academia.edu/22884324/Hybrid_Warfare_and_Challenges
- Irish, J. Chornokondratenko, M. Russia and Ukraine leaders, in first talks, agree to exchange prisoners. (2019, Kasım, 10). *Reuters*. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-summit-communicue/russia-and-ukraine-leaders-in-first-talks-agree-to-exchange-prisoners-idUSKBN1YD2GA>
- Işıkçı, E. ve Kiraz, E. (2020). Hibrit savaşlar kavramının yeni savaşlar perspektifinde incelenmesi. *SAVSAD Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi*, 30(2), 253-266. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/savsad/issue/59202/851135>
- Karabulut, B. (2017). Uluslararası ilişkilerde savaş olgusunun yaşadığı dönüşüm: hibrit savaş ve Rusya, *Karadeniz Araştırma Merkezi Dergisi*, 55(14), 115-130. doi: 10.12787/KARAM1243
- Keskin Ata, F. (2014). Uluslararası hukukta savaş ve barış. *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 82-99. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye/issue/275/1211>
- Kırım'ın yasa dışı ilhaki 7 yıl önce 26 Şubat olayları ile başladı. (2021, Şubat, 26). AA, Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirim-in-yasa-disi-ilhaki-7-yil-once-26-subat-olaylari-ile-basladi/2157735>
- Killian, M. L. (1996). What or who is minority?, *Michigan Sociological Review*, 10, 18-31. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/pdf/40969001.pdf?refreqid=excelsior%3A79d531f89cceb4bbb40152192a7af9&ab_segments=&origin=
- Kinstler, L. (2014). Why is Ukraine's army so appallingly bad?, *The New Republic*, Erişim adresi: <https://newrepublic.com/article/117710/ukraines-army-small-sovietized-underfunded-and-poorly-trained>
- Koçak, M. (2015). *Bölgesel çatışmadan küresel krize Doğu Ukrayna*. Ankara: SETA Yayınları.
-

-
- Kurt, S. (2020). Güvenlikleştirme kuramı açısından Rusya Federasyonu-Ukrayna krizini anlamak. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(1), 1-30. doi: 10.33630/ausbf.669998
- Mansoor, P. R. (2012). Introduction: hybrid warfare in history. Williamson Murray and Peter R. Mansoor (Ed.) *Hybrid warfare*, USA: Cambridge University Press. 1-17
- Miller, C. (2022, Şubat, 1). Fighting flares in Avdiyivka: epicenter of major escalation in Russia's war. *Kyiv Post*, Erişim adresi: <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/avdiyivka-becomes-center-major-escalation-russias-war-least-10-killed.html>
- Okutan, Ç. (2004). Teori ve uluslararası metinlerde azınlık kavramı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 59(2), 59-75. doi: 10.1501/SBFder_0000001508
- Oran, B. (2005). *Türkiye'de azınlıklar: kavramlar, teori, Lozan, iç mevzuat, içtihat, uygulama*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdal, H. (2015). İç bölgesel-küresel dinamikler bağlamında Ukrayna krizi. *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, 11(42), 69-102. Erişim adresi: https://www.academia.edu/27331338/%C4%B0%C3%A7_B%C3%B6lgesel_K%C3%BCresel_Dinamikler_Ba%C4%9Flam%C4%B1nda_Ukrayna_Krizi
- Özer, Y. (2018). Savaşın değişen karakteri: teori ve uygulamada hibrit savaş. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 7(1), 29-56. doi: 10.28956/gbd.422724
- Pro-Russian rebel leader killed in Eastern Ukraine blast. (2018, Ağustos, 31). *The Washington Post*. Erişim adresi: https://www.washingtonpost.com/world/europe/pro-russian-rebel-leader-killed-in-eastern-ukraine-blast/2018/08/31/12a18336-ad37-11e8-b1da-ff7faa680710_story.html
- Russian ground troop units and Iskander ballistic missiles identified at Ukrainian border by Janes. (2021, Nisan, 8). *JANES*. Erişim adresi: <https://www.janes.com/defence-news/news-detail/russian-ground-troop-units-and-iskander-ballistic-missiles-identified-at-ukrainian-border-by-janes>
- Rusya'nın Donbas bölgesindeki nüfuzu artıyor. (2021, Kasım, 17). *AA*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/rusyanin-ukraynanin-donbas-bolgesindeki-nufuzu-artiyor/2423016>
- Sayın, Y. ve Oktay, S. (2015). Bir savaş yöntemi olarak "hibrit savaş" ve dönüşen ordular: dünya, Ortadoğu ve Türkiye. T. Sakman içinde, *Devlet Doğasının Değişimi: Güvenliğin Sınırları*, 289-298, TASAM Yayınları, İstanbul.
- Temnycky, M. What will end Russia's forever war in Ukraine? (2021, Kasım, 4). *CEPA*. Erişim adresi: <https://cepa.org/what-will-end-russias-forever-war-in-ukraine/>
- The significance of Donbas. (2014, Nisan, 15). *DW*. Erişim adresi: <https://www.dw.com/en/the-significance-of-the-donbas/a-17567049>
- The "Steinmeier Formula": what are Ukraine's risks? (2019, Ekim, 4). *Ukraine Crisis Media Center*. Erişim adresi: <https://uacrisis.org/en/73524-steinmeier-formula>
- Tunç, H. (2004). Uluslararası sözleşmelerde azınlık hakları sorunu ve Türkiye. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(2), 1-58. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbvuhfd/issue/48132/608807>
-

-
- Ukraine conflict: Moscow could 'defend' Russia-backed rebels. (2021, Nisan 4). *BBC News*.
<https://www.bbc.com/news/world-europe-56678665>
- Ukraine fighting pauses, briefly, for big prisoner exchange. (2017, 27 Aralık). *NY Times*.
<https://www.nytimes.com/2017/12/27/world/europe/ukraine-prisoner-exchange.html>
- Ukraine population (2021). *World Population Review*. Erişim adresi:
<https://worldpopulationreview.com/countries/ukraine-population>
- Uyanıker, H. B. (2018). Kırım sorunundan Donbas savaşına Ukrayna-Rusya uyuşmazlığı. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 59, 137-158. Erişim adresi:
http://www.karamdergisi.com/Makaleler/1891580306_06.%20Halit%20Burak%20Uyan%c4%b1ker.pdf
- Vakulina, S. (2020, Ağustos, 8). Volodymyr Zelenskyy: 'High chance' of ending war in Ukraine This Year. *Euronews*, Erişim adresi: <https://www.euronews.com/2020/08/25/volodymyr-zelenskyy-high-chance-of-ending-war-in-ukraine-this-year>
- Van der Dennen, J. M. (1981). On war: concepts, definitions, research data- a short literature review and bibliography, *UNESCO Yearbook on Peace and Conflict Studies*. Erişim adresi:
<https://core.ac.uk/download/pdf/12857871.pdf>
- Varlık, A. B. (2013). Savaşı tanımlamak: terminolojik bir yaklaşım. *Avrasya Terim Dergisi*, 2, 114-129. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ejatd/issue/5150/70122>
- Wilson, A. (2014). *Ukraine crisis: what it means for the West*. Yale University Press.

SUMMARY

According to historical records, the first Russian state was established within the borders of Kyiv the capital city of today's Ukraine. Besides until its separation in 1991, Ukraine was an autonomous district within the borders of the USSR. Because of these historical and organic ties, Ukraine is very important for Russia. In recent years, Ukraine's rapprochement with Europe has disturbed Russia for this reason. Russia does not approve of such a rapprochement as it does not want to see Europe and therefore the West in the lands it sees as its "backyard". With the effect of this, protests erupted in the country after the pro-Russian President of Ukraine Yanukovich renounced signing the Association Agreement with the EU at the end of 2013. The anti-Russian actions of the transitional government which came to power after Yanukovich's resignation were the final straw for Russia.

First, with the support of Russia protests erupted in Crimea, and in a short period of about a month, it became definite that Crimea was annexed to Russia. After this case, separatist protests started in Donbas which is in the east of Ukraine and borders Russia. Solely the process in this region did not progress as in the Crimea and the conflicts have been going on for about 8 years. But it is known that Russia is behind the scenes of the conflicts between the Ukrainian army and pro-Russian separatists. However, Russia unremittently denies this. The basic reason for Russia's denial is that it does not want to confront with West. Thus, Russia argues that the case is not a "Ukraine-Russia" war but that the case is Ukraine's own domestic affairs.

The reason behind the Donbas Region being the scene of protest is that the region has rich mineral deposits and a very busy industrial sector. Although it composes only one-tenth of the population of Ukraine, one-fifth of the annual income is generated from this region. Also, fourth of Ukraine's total exports are made from the Donbas Region. For Russia, it is of great importance to obtain this region, which has both economic wealth and an intense population of Russian origin. As a foreign policy instrument, Russia has always attached importance to the post-Soviet countries and the population of Russian origin. As it is seen, Donbas is a very important region for both Ukraine and Russia. For this reason, conflicts in the region have been continuing for years because both sides do not compromise their policy regarding the region.

In this study, the concept of hybrid war is examined from the perspective of ethnic minorities. Besides the hybrid war conducted by Russia over ethnic minorities in the Donbas Region was conveyed. Thus, with this study, the tactics used by Russia in this region and the acquisitions it has attained are revealed. As a result of the study, although Russia denied it, it was seen that Russia was in the Donbas Region, was engaged in the crisis, and used the people of Russian origin in the region to resolve the crisis in line with its own goals. Russia has reinforced its presence and influence in the region by helping the people in economic, political-military, and social fields. As mentioned above, although the conflicts are between Ukraine and separatists in practice, it is Russia that can solve the crisis. Because when the separatists are deprived of Russian support, it does not seem possible for them to continue this war any longer. On the other hand, considering the military capacity of Russia, it has the power to go beyond the support it gives to the separatists and to achieve its goals by entering the region with its regular army. Nevertheless, the Donbas Crisis does not seem to be resolved in the short term.

EXAMINING THE EFFECT OF TRANSPORT INFRASTRUCTURE ON ATTRACTING FOREIGN DIRECT INVESTMENT

Eyup ATIOĞLU¹

Osman Nuri ŞAHİN²

Citation/©: Atioğlu, E. and Şahin, O. N. (2022). Examining the effect of transport infrastructure on attracting foreign direct investment. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(1), 85-99. doi: 10.17218/hititsbd.1088159

Abstract: Many factors play a role in determining the level of development in countries, and one of the main factors is FDI. To attract foreign capital to the country, it is necessary to realize the developments desired by the foreign capital and pave the way for investments. The strong transportation infrastructure contributes to the country's development not only in economic terms but also in many social and cultural aspects. With all these contributions, the benefits of transportation infrastructure investments make countries attractive for foreign capital. In this study, the relationship between investments in transportation infrastructure and foreign direct investments (FDI) was examined using the Arellano-Bond difference Generalized Method of Moments (GMM). In addition, inflation, trade openness, and economic growth, among the FDI determinants, were added to the dynamic panel model as explanatory variables. The study's data set covers the period between 2010 and 2017, and the analysis was carried out using data from 30 OECD countries. According to the findings, it has been determined that total transportation infrastructure investment expenditures positively affect foreign direct investments.

Keywords: Transportation Infrastructure Expenditures, Foreign Direct Investments, Generalized Method of Moments, Economic Growth, OECD

Doğrudan Yabancı Yatırımların Çekilmesinde Ulaştırma Altyapısının Etkisinin İncelenmesi

Atıf/©: Atioğlu, E. ve Şahin, O. N. (2022). Doğrudan yabancı yatırımların çekilmesinde ulaştırma altyapısının etkisinin incelenmesi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 85-99. doi: 10.17218/hititsbd.1088159

Özet: Ülkelerde gelişmişlik düzeyinin belirlenebilmesinde birçok unsur rol almakta olup bu unsurların başlıcalarından birisi de doğrudan yabancı yatırımlardır. Yabancı sermayenin ülkeye çekilebilmesi için ülke içi yabancı sermayenin arzu ettiği gelişmelerin gerçekleştirilmesi ve yatırımların önünün açılması gerekmektedir. Ulaştırma altyapısının güçlü olması sadece ekonomik açıdan değil sosyal, kültürel birçok açıdan da ülkenin gelişmişliğine katkıda bulunmaktadır. Bu katkıları sayesinde ulaştırma altyapı yatırımlarının faydaları ülkelere yabancı sermaye girişini daha cazip hale getirmektedir. Bu çalışmada ulaştırma altyapısına yapılan yatırımlar ile doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) arasındaki ilişki Arellano-Bond fark Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) ile incelenmiştir. Ayrıca kurulan dinamik panel modeline DYY belirleyicileri arasında bulunan enflasyon, ticari açıklık ve ekonomik büyüme açıklayıcı değişken olarak eklenmiştir. Çalışmanın veri seti, 2010-2017 arasındaki dönemi kapsamakta olup 30 OECD ülkesine ait veriler kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz

Research Article

Submitted: 15.3.2022 Accepted: 29.5.2022

¹ Asst. Prof. Dr., Kapadokya University, School of Applied Sciences, Aviation Management Dept., eyup.atioglu@kapadokya.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-9460-4822>

² Asst. Prof. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat University, Economics, Administrative and Social Sciences Faculty, Business Adm. Dept., osmannurisahin@yahoo.com, <http://orcid.org/0000-0002-6586-7073>

sonucunda, toplam ulaştırma altyapı yatırım harcamalarının doğrudan yabancı yatırımları pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Ulaştırma Altyapı Harcamaları, Genelleştirilmiş Momentler Metodu, Ekonomik Büyüme, OECD*

1. INTRODUCTION

As a word meaning, infrastructure means all the installations such as electricity, water, road, and sewerage required by settlements or structures. Infrastructure investments do not directly contribute to the country's economy by producing goods and services but indirectly by facilitating their activities and reducing costs to businesses that produce and trade goods and services. States generally make infrastructure investments in terms of economic and social burdens. The lack or incompleteness of the infrastructure investments required by the companies not only does not contribute to the economy at the desired level but also negatively affects foreign capital. It is accepted that the key to economic development is always infrastructure investments (Crescenzi et al., 2016, p. 555).

Physical facilities such as airports, railways, ports, highways, roads, telecommunication facilities, recycling facilities, water and electricity supply systems are defined as infrastructure (Kodongo and Ojah, 2016). Infrastructure is an important service for both production activities and consumption opportunities and increases the productivity of factors of production as inputs in the production process of enterprises (Ayogu, 2007). Infrastructure investments support the improvement of income levels through production efficiency and sustainable economic growth (Azolibe et al., 2020, p.63; Sanchez-Robles, 1998, p.101). In this context the transportation infrastructure has a key role in facilitating companies to produce products and services, attracting FDI, and providing economic growth. (Yu et. al., 2012; Liu and Zhao, 2005; Ramanathan, 2001].

Transportation, which is of great importance for economic growth, provides the location and time utility of people and goods. There is a direct relationship between the highways, railways, airports, and ports owned by the countries and economic development (Owen, 1987). The key to sustainable economic growth, especially for developing countries, is the provision of accessible and affordable transport infrastructure (Kirkpatrick et al., 2006). Investments in transportation infrastructure are planned to increase economic activity by reducing the costs incurred while transporting people and products from one place to another (Allen and Arkolakis, 2016, p.2). Investments considered as transportation infrastructure investments can be realized in the form of construction of a new transportation system, development, and improvement of existing transportation systems, as well as maintenance and repair (Talley, 1996, p.145). It has been seen that the investments made in this field provide benefits to the countries in many other areas. According to Agbelie (2014), infrastructure expenditures in the field of transportation and logistics cause an increase in personal income and gross domestic product, while helping to decrease the unemployment rate.

The IMF (1993) defines FDI as the international investment made by resident enterprises to engage in long-term activities in other countries. Investments made by foreign capital owners by purchasing a company in a country or providing capital in the establishment of a new company or by including capital in an existing company in capital increase are called FDI (Karluk, 1983, p.14). In its simplest form, the transfer of investable resources to other countries can be defined as foreign investments (DPT, 2000, p.1). The movement of capital from one country to another is defined as foreign investment. This can happen directly or through international money and capital markets (Kurtaran, 2007, p.367).

Foreign direct investments worldwide increased gradually after 1950 and gained momentum with globalization after 1980. With globalization and financial liberalization, capital limits have been lifted, and capital movements have accelerated. Capital moves quickly between countries and moves towards the most suitable environment for itself. Foreign investments are of great importance in the development of countries. Countries also want to benefit from foreign capital in search of foreign resources to obtain the necessary capital. Countries want to make the country attractive for foreign capital to attract foreign capital to their countries and take various steps in this direction. Foreign capital also wants to shift its activities to countries with more advantageous conditions. They want to move from low-income countries to high-income countries. In this way, while foreign investors benefit, countries also gain benefits such as employment, technological innovations, increase in welfare, productivity increase, and economic development, together with the domestic fund source. Effectively directing FDI with good planning can contribute to the national income with positive developments such as production, export, economic development, employment, the balance of payment, and increase in welfare level (Görgün, 2004, p.4).

Diversified and improved infrastructure can attract inward FDI as it provides ease of business. In this context, infrastructure investments have a catalytic effect on economic growth and attract FDI. Investing in infrastructure significantly reduces transportation costs and enables the integration of supply chains into global trade (Rehman et al., 2020).

Transport infrastructure as a prerequisite and foundation for development establishes inseparable links between various growth and development factors through cargo and human movement, enabling rapid and cost-effective integration of local and foreign investment with global trade (Barzelaghi et al., 2012, p.153). This study it is aimed to reveal the relationship between transportation infrastructure investments and inward FDI. In this context, this study contributes to the literature emphasizing the importance and impact of transportation infrastructure in attracting foreign investments.

In the second section of the study, information about the literature is given. The third section contains an empirical analysis consisting of methodology, descriptives, empirical results, and discussion. The results obtained in the study are presented in the fourth section.

2. LITERATURE REVIEW AND HYPOTHESIS DEVELOPMENT

FDI is a subject that attracts the attention of researchers, and many studies have been conducted investigating the factors affecting FDI. The characteristics of the data sets used in the studies and the econometric methods applied differ.

Khadaroo and Seetanah (2008) concluded that transportation infrastructures are an important determinant of tourism flow to a region by using a panel data set containing two-way tourism flow between 28 countries for the years 1990-2000 in their study on the importance of transportation and logistics infrastructures in determining the tourism attractions of regions. Khadaroo and Seetanah (2010) examined the role of transport infrastructure availability on inward FDI and found that infrastructure expenditures, including transport, contribute to inward FDI, primarily by studying data from Mauritius for the period 1960-2004. Later, 20 African countries were included in the study, and the findings obtained using panel data showed that transport infrastructure positively affects FDI.

Mike and Oransay (2015) concluded that the relationship between infrastructure investments and FDI is positive in their study for the years 1975-2013 using time series methods. Azolibe et al. (2020), in their study, showed that there is a long-term relationship between the variables in the

model, which is designed as variables, including many infrastructure investments, as well as government expenditures for transportation infrastructure and inward FDI in Nigeria. Pradhan et al. (2013) studied the long-term relationship between transportation infrastructure, FDI, and economic growth in India. An autoregressive distributed lag and vector correction model was applied in the study, and it was determined that there is a cointegration relationship between transportation infrastructure, FDI, and economic growth.

Rahman et al. (2011) examined the effect of infrastructure investments on FDI with time series analysis using data from 1975-2008 in Pakistan. As a result of the study, it has been found that infrastructure has a strong positive effect in attracting FDI in the short and long term. Ahmad et al. (2015) investigated the role of infrastructure in foreign direct investment in Malaysia and analyzed the data for the period 1980-2013 using the time series method. According to the results of the study, it has been concluded that infrastructure has a positive effect on FDI. Bakar et al. (2012) analyzed the 1970-2010 period data in Malaysia using the time series method, studied the relationship between inward FDI and infrastructure, and determined a relationship between the variables.

Barzelaghi et al. (2012) examined the relationship between investments in transportation infrastructure and foreign direct investments in Iran for the 1974-2007 period with a cointegration analysis. In the study findings, it has been reached that the transportation infrastructure does not affect FDI in the short term but has a positive and significant effect in the long term. Gunjimi and Amune (2017) studied the role of infrastructure in FDI in Nigeria using autoregressive distributed lag using data from 1981-2014. While they could not talk about an effect in the short term, they found the existence of a relationship in the long term.

Tufaner and Şirin (2021) analyzed the data for 1997-2016 in 30 OECD countries with the panel data method and found that transportation infrastructure expenditures have a positive relationship with FDI. Zeren and Ergun (2010) analyzed the data for the years 1995-2005 by using dynamic panel data to determine the factors affecting inward FDI for EU countries and revealed that the GDP growth rate, openness rate, and development level positively affect inward FDI. Özcan and Arı (2010) analyzed the data of 27 OECD countries on the determinants of FDI using the dynamic panel data method. They concluded that the level of transportation infrastructure positively affects FDI.

Based on the literature, we have formed our research hypothesis that there is a positive relationship between transportation infrastructure investments and inward FDI.

3. EMPIRICAL ANALYSIS

3.1. Methodology, Descriptives, Empirical Results, and Discussion

In this study, which aims to reveal the relationship between transportation infrastructure expenditures and FDI, data from 30 OECD countries covering the period between 2010 and 2017 were used while forming our model. The list of countries included in the study is given in the appendix, and since the relevant data of 8 other OECD member countries³ could not be accessed, they could not be included in the model. In this study, besides total transportation infrastructure investment expenditures (rail, road, waterway, maritime port, airport), which is one of the explanatory variables used by the empirical literature, trade openness, inflation, and economic growth are included in the econometric model as explanatory variables (Asiedu, 2002; Khadaroo and Seetanah, 2010; Cheng and Kwan, 2000; Azolibe et al., 2020, Tufaner and Şirin, 2021, Özcan

³ Chile, Colombia, Costa Rica, Ireland, Israel, Netherlands, New Zealand and Portugal

and Ari, 2010). The study's dependent variable was the ratio of foreign direct investments to GDP. Information on the variables used in the study is given in Table 1.

Table 1. Variable Information Used in the Study

Variables	Description of Variable	Source of Data
lnRFDI	The ratio of Inward FDI to GDP	OECD database
lnRTRANSPORT	Total Transportation Infrastructure Investment Expenditures	OECD database
lnRGDP_GROWTH	Real GDP Growth	World Bank database
lnINFLATION	Inflation	World Bank database
lnOPENNESS	Trade Openness	Global Economy database

The ratio of inward FDI to GDP and total transportation infrastructure investment expenditures are taken from the OECD database. GDP growth and inflation are taken from the World Bank database. Trade openness of the countries is obtained from the Global Economy database. The total transportation infrastructure investment expenditures and economic growth rates of the countries were converted to real with the GDP deflator obtained from the World Bank database, and the natural logarithms of the series were taken.

Fixed and random effects models frequently used in panel data analysis are static panel data models, but many economic relations have a dynamic structure. Dynamic relationships between economic and financial variables are defined by finding the lagged value of the dependent variable among the explanatory variables (Wang, 2009, p.265). In dynamic panel data analysis, the lagged value of the dependent variable is added to the model as well as the independent variables (Hsiao, 2003, p.69). Since the lagged value of the dependent variable is among the independent variables in dynamic models, least squares estimators give inconsistent and biased results. There is a correlation between the error term and the lagged values (Baltagi, 2005, p.135). In this study, GMM developed by Arellano and Bond (1991) is used to overcome such problems. In this approach, known as difference GMM, lagged values of independent variables are used as instrumental variables to eliminate specific effect components. The econometric representation of the GMM model established in the study is given in the equation below.

$$\ln RFDI_{i,t} = \beta_1 \ln RFDI_{i,t-1} + \beta_2 \ln RTRANSPORT_{i,t} + \beta_3 \ln RGDP_GROWTH_{i,t} + \beta_4 \ln INFLATION_{i,t} + \beta_5 \ln OPENNESS_{i,t} + u_{i,t} \quad (1)$$

In the equation, β shows the estimated coefficients of the variables, and the error term is expressed as $u_{i,t}$.

Some specification tests are required to get accurate results in dynamic panel data analysis. The first test applied in this context is the Wald test. The Wald test is a test that is different from the classical F test to test whether the model estimation is correct and the individual significance of the coefficients determined (İskenderoğlu et al., 2012, p.302).

If the Wald test result is greater than the table value, the null hypothesis that the coefficients are equal to zero is rejected, and the slope parameter is considered statistically significant (Aksaraylı and Saygın, 2011, p.27). Another assumption of the GMM approach is that the instrumental variables in the model are valid. Sargan or Hansen's overidentification test (J statistic) examines whether the instrument variables contain an internality problem. The fact that the instrumental variables do not correlate with the errors in the first difference equation indicates that the instrumental variables are valid.

Hansen J test was used in the study because it is more appropriate to use the Hansen J test in cases where the number of units is more than the time dimension ($N > T$) (Işık et al., 2016, p.17). Hansen J test tests the validity of instrument variables by considering the variable variance problem and produces consistent results in the case of autocorrelation and heteroscedasticity.

One of the most important assumptions of the GMM approach is that there is no second-order autocorrelation between the error terms (İskenderoğlu, 2008). In this context, AR(1) and AR(2) tests examine autocorrelation between error values. In this context, autocorrelation in the AR(1) process is not important. In contrast, the absence of autocorrelation in the AR(2) process is determinative of the validity of the analysis (Tatoğlu, 2012, p.101). Descriptive statistics for the variables are given in Table 2.

Table 2. Descriptive Statistics

Variable	Mean	Min	Max	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis
lnRFDI	0,5738	-5,4183	4,3647	1,2767	-0,7106	6,3967
lnRTRANSPORT	21,8262	17,4169	25,2798	1,7164	-0,3242	2,5772
lnRGDP_GROWTH	0,7354	-3,7376	2,4159	0,7970	-1,9630	11,0720
lnINFLATION	0,4351	-3,2830	2,4109	0,9774	-1,1566	4,9858
lnOPENNESS	4,4762	3,2778	5,8687	0,5323	0,0875	2,9334

When the descriptive statistics given in Table 2 are examined, it is seen that the lnRFDI, lnRTRANSPORT, lnRGDP_GROWTH, and lnINFLATION data sets have a right-skewed distribution. In contrast, the lnOPENNESS data set has a left-skewed distribution. In addition, when the kurtosis coefficients of the data sets of all variables are taken into account, it has been determined that the distribution is more sharply peaked. In other words, the distribution of lnRFDI, lnRTRANSPORT, lnRGDP_GROWTH and lnINFLATION is right-skewed and more sharply peaked, while the distribution of lnOPENNESS is left-skewed and more sharply peaked.

In the study, the factors affecting lnRFDI were tested separately. Thus, the t-1 value of the lnRFDI variable, which is used as an independent variable, total transportation infrastructure investments, real GDP growth, inflation, and trade openness was tested separately. This way, five different models were built on lnRFDI, and analysis was carried out with the GMM. To effectively test the study's hypothesis, total transportation infrastructure investment expenditures (lnRTRANSPORT) are included in each model.

Before the GMM analysis, the model's validity needs to be evaluated. As seen in Table 3, in all models, the Wald test statistic shows that all of the independent variables used in the model are significant in explaining the dependent variable. The Hansen test concluded that the instrumental variables used in all models did not contain an internality problem. In addition, as it is known, the AR(1) autocorrelation test statistic should be negative and significant, while the AR(2) test statistic should be positive and statistically insignificant. Thus, it was observed that there was first-order autocorrelation and no second-order autocorrelation in all models except model 3 at the 5% significance level. In Model 3, it was determined that there was first-order autocorrelation at the 10% significance level.

Table 3: Difference GMM Results Using lnRFDI as Dependent Variable

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
lnRFDI(-1)	0,1064 (0,0000)	0,1076 (0,0000)	0,1027 (0,0000)	0,1009 (0,0004)	-0,1114 (0,0000)
lnRTRANSPORT	1,0904 (0,0000)	1,7639 (0,0000)	0,3810 (0,0911)	1,14245 (0,0000)	1,8030 (0,0000)
lnRGDP_GROWTH		0,1915 (0,0122)			-0,1232 (0,0002)
lnINFLATION			0,0472 (0,0504)		0,1947 (0,0000)
lnOPENNESS				-2,0495 (0,0466)	0,7492 (0,1781)
Wald	41,0994 (0,0000)	57,3606 (0,0000)	544,9169 (0,0000)	24,4023 (0,0000)	631,1784 (0,0000)
Hansen J Test	13,5145 (0,8542)	17,0655 (0,6487)	17,1316 (0,5809)	11,1115 (0,9432)	18,8412 (0,3377)
AR(1)	-118,0699 (0,0151)	-70,6478 (0,0042)	-58,9098 (0,0966)	-118,0877 (0,0093)	-78,5908 (0,0000)
AR(2)	12,7898 (0,3446)	2,9341 (0,7891)	-1,3326 (0,9182)	15,0245 (0,2575)	1,3427 (0,9999)

* Values in parentheses are probability (p) values.

According to the results of the GMM analysis given in Table 3, when the estimation coefficients were examined, it was determined that the lagged value of lnRFDI was positive and statistically significant in all models except Model 5. At the same time, it was negative and statistically significant in Model 5. In all models, except Model 3, lnRTRANSPORT positively affected lnRFDI.

While the lnRGDP_GROWTH variable affected lnRFDI positively in Model 2, it was found to affect lnRFDI negatively in Model 5. When Model 5 was examined, it was observed that the lnINFLATION variable positively affected lnRFDI. While lnOPENNESS was observed to have a negative effect on lnRFDI in Model 4, a statistically insignificant relationship was found between lnOPENNESS and lnRFDI in Model 5.

As seen in Model 5, considering the coefficients of the variables, lnRTRANSPORT has the most significant positive effect (1,8030) on lnRFDI. It has been determined that, except for the trade openness, the findings obtained in the study were found to be in parallel with the literature (Tufaner and Şirin, 2021; Khadaroo and Seetanah, 2010; Wheeler and Mody, 1992; Loree and Guisinger, 1995; Mike and Oransay, 2015; Morisset, 2001; Azolibe et al., 2020; Asiedu, 2002; Pradhan et al., 2013; Bakar et al., 2012; Rehman et al., 2011; Ahmad et al., 2015). While the trade openness ratio is expected to affect the inward FDI positively, the findings do not match the literature.

According to the findings, the research hypothesis that there is a positive relationship between transportation infrastructure investments and inward foreign direct investments is accepted.

4. CONCLUSION

Strong infrastructures, which reduce transportation costs, are of great importance for international and multinational companies to make direct investments in a country. The inadequacy of transportation infrastructures in various transportation modes (rail, road, waterway, maritime port, airport) can increase companies' costs and negatively impact direct investment. In this context, investments made by countries to improve the quantity and quality of transportation infrastructure can reduce companies' costs and enable them to gain a competitive advantage in global trade.

This study it is aimed to examine the relationship between transportation infrastructure expenditures and inward FDI by using data from 30 OECD countries. In the analysis process, the application was carried out on five different GMM models where the dependent variable was the Ratio of Inward FDI to GDP (lnRFDI). According to the analysis results, the fact that the lagged value of lnRFDI gives significant and positive results in all models except Model 5 shows that the foreign direct investments attracted in a certain period can be continued for the following periods.

According to the findings obtained in the study in all models, except Model 3, a statistically significant relationship was found between total transportation infrastructure investment expenditures and the ratio of FDI to GDP. Accordingly, total transportation infrastructure investment expenditures positively affect the ratio of FDI to GDP.

Investing in transport infrastructure is an important issue that policymakers should focus on to attract FDI and thus sustainable economic growth. In conclusion, this study suggests that transport infrastructure investments should be considered a catalyst for attracting inward FDI. It should not be forgotten that investments in transportation infrastructure not only reduce transportation costs but also provide integration of supply chains with global trade and a competitive advantage in international trade. Each transport mode positively impacts this competitive advantage to the extent of its convenience.

The prepared data set determined the limitations of the study. In further studies, the relationship between transportation infrastructure investments and FDI can be examined comparatively for developed and developing countries.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: "Yoktur"

Finansal Destek: "Yoktur"

Etik Onay: "Yoktur".

Yazar Katkısı: Eyüp Atioğlu (%50), Osman Nuri Şahin (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed

Conflict of Interest: "None"

Funding: "None."

Ethical Approval: None

Author Contributions: Eyüp Atioğlu (50%), Osman Nuri Şahin (50%)

REFERENCES

Agbelie, B. R. (2014). An empirical analysis of three econometric frameworks for evaluating the economic impacts of transportation infrastructure expenditures across countries. *Transport Policy*, 35, 304-310. doi: 10.1016/j.tranpol.2014.06.009

-
- Ahmad, N. A., Ismail, N. W., and Nordin, N. (2015). The impact of infrastructure on foreign direct investment in Malaysia. *International Journal of Management Excellence*, 5(1), 584-590. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/234065391.pdf>
- Aksaraylı, M. and Saygın, Ö. (2011). Algılanan hizmet kalitesi ve lojistik regresyon analizi ile hizmet tercihinin etkisinin belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 21-37. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/53265>
- Allen, T. and Arkolakis, C. (2016). *The Welfare effects of transportation infrastructure improvements*. The National Bureau of Economic Research (NBER) Working Paper No. 25487. Retrieved from: http://www.econ.hit-u.ac.jp/~cces/trade_conference_2016/paper/treb_allen.pdf.
- Arellano, M. and Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *Review of Economic Studies*, 58, 277-297. doi: <https://doi.org/10.2307/2297968>
- Asiedu E. (2002). On the determinants of foreign direct investment to developing countries: is Africa different?. *World Development*, 30(1), 107-118. doi: [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(01\)00100-0](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(01)00100-0)
- Ayogu, M. (2007). Infrastructure and economic development in Africa: A review. *Journal of African Economies*, 16 (AERC Supplement 1), 75-126. Doi: <https://doi.org/10.1093/jae/ejm024>
- Azolibe, C. B., Okonkwo, J. J. and Adigwe, P. K. (2020). Government infrastructure expenditure and investment drive in an emerging market economy: Evidence from Nigeria. *Emerging Economy Studies*, 6(1), 61-85. Doi: <https://doi.org/10.1177/2394901520907722>
- Bakar, N.A., Che Mat, S. H. and Harun, M. (2012). The Impact of Infrastructure on Foreign Direct Investment: The Case of Malaysia. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 65, 205-211. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.11.112>
- Baltagi, B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. The Atrium Southern Gate Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Barzelaghi, M. T., Dizaji, M., and Laleh, M. M. (2012). The effect of transportation infrastructure on foreign direct investment attraction in Iran. *International Journal of Economics and Finance Studies*, 4(2), 153-161. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/256648>
- Cheng L, and Kwan Y. (2000). What are the determinants of the location of foreign direct investment? The Chinese experience. *Journal of International Economics*, 51, 379-400. doi: [10.1016/S0022-1996\(99\)00032-X](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(99)00032-X)
- Crescenzi, R., Di Cataldo, M. and Rodríguez-Pose, A. (2016). Government Quality and the Economic Returns of Transport Infrastructure Investment in European Regions. *Journal of Regional Science*, 56(4), 555-582. Retrieved from: http://eprints.lse.ac.uk/65716/1/_lse.ac.uk_storage_LIBRARY_Secondary_libfile_shared_repository_Content_Crescenzi%2C%20R_Government%20quality_Crescenzi_Government_quality_and_the_economic.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (2001). *Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları*. Ankara: ÖİK Raporu.
-

-
- Görgün, T. (2004). Doğrudan yabancı yatırımların tarihsel gelişimi çerçevesinde yatırımların geliştirilmesinin etkin kurumsal yapılanmaları, (Uzmanlık Tezi). T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Ankara.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of Panel Data*. Cambridge: Cambridge University Press.
- IMF, (1993). Balance of Payments Manual, Retrieved from: <http://www.imf.org/external/np/sta/bop/BOPman.pdf>, 10/06/2009
- Işık, H. B., Işık, N. and Kılınç, E.C. (2016). Girişimcilik ve inovasyon arasındaki ilişki: bir dinamik panel veri analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(3), 7-20. doi: <https://doi.org/10.17153/oguiibf.272208>
- İskenderoğlu, Ö. (2008). *İşletmelerin büyümesinde büyüklüğün etkisi: Türkiye için bir inceleme*. Adana: Nobel Kitabevi.
- İskenderoğlu, Ö., Karadeniz, E. and Atioğlu, E. (2012). Türk bankacılık sektöründe büyüme büyüklük ve sermaye yapısı kararlarının karlılığa etkisinin analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1), 291-311. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/65470>
- Karluk, R. (1983). *Türkiye’de yabancı sermaye yatırımları*. İstanbul: Taştan Matbaası.
- Khadaroo, A. J. and Seetanah, B. (2010). Transport infrastructure and foreign direct investment. *Journal of International Development*, 22(1), 103–123. doi. 10.1002/jid.1506
- Khadaroo, J. and Seetanah, B. (2008). The Role of transport infrastructure in international tourism development: A Gravity Model Approach. *Tourism Management*, 29(5), 831–840. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.09.005>
- Kirkpatrick, C., Parker, D., and Zhang, Y. (2006). Foreign direct investment in infrastructure in developing countries: Does regulation make a difference? *Transnational Corporations*, 15(1), 143-171. Retrieved from: https://www.researchgate.net/profile/David-Parker-20/publication/23512232_Foreign_Direct_Investment_in_Infrastructure_in_Developing_Countries_Does_Regulation_Make_a_Difference/links/0912f50effa9f97b32000000/Foreign-Direct-Investment-in-Infrastructure-in-Developing-Countries-Does-Regulation-Make-a-Difference.pdf?origin=publication_detail
- Kodongo, O., and Ojah, K. (2016). Does infrastructure really explain economic growth in Sub-Saharan Africa?. *Review of Development Finance*, 6(2), 105-125. Doi: 10.1016/j.rdf.2016.12.001
- Kurtaran, A., (2007). Doğrudan yabancı yatırım kararları ve belirleyicileri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 367-382. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/32072>
- Liu, B. and Zhao, J. (2005). Empirical study on causality between transportation and regional economic development in China. *Journal of China Soft Science*, 6, 101-106.
- Loree, D. W., and Guisinger, S. E. (1995). Policy and non-policy determinants of U.S. equity foreign direct investment. *Journal of International Business Studies*, 26(2), 281–299. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/155541>
-

-
- Mike, F. and Oransay, G. (2015). Altyapı ve inovasyon değişimlerinin doğrudan yabancı yatırımlar üzerine etkisi: Türkiye üzerine ampirik bir uygulama. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(12), 372–381. doi: 10.16992/ASOS.645
- Morisset, J. (2001, November 26-27). *FDI to Africa, policies also matter*. OECD Global Forum on International Investment. Mexico City, Mexico. Retrieved from: <https://www.oecd.org/daf/inv/investmentstatisticsandanalysis/2408225.pdf>
- Ogunjimi, J., and Amune, B. (2017). Impact of infrastructure on foreign direct investment in Nigeria: An autoregressive distributed lag (ARDL) approach. SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3466864>
- Owen, W. (1987). *Transportation and world development*. *Ekistics*, 53(320/321), 362–366. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/43622994>
- Özcan, B., and Arı, A. (2010). Doğrudan yabancı yatırımların belirleyicileri üzerine bir analiz: OECD örneği. *Ekonometri ve İstatistik*, 0(12), 65–88. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/94930>
- Pradhan, R. P., Norman, N. R., Badir, Y., and Samadhan, B. (2013). Transport infrastructure, foreign direct investment and economic growth interactions in India: the ARDL bounds testing approach. *Procedia-Social And Behavioral Sciences*, 104, 914-921. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.11.186>
- Ramanathan, R. (2001). The long-run behavior of transport performance in India: a co-integration approach. *Transport Research Part A*, 35, 309-320. Doi: [https://doi.org/10.1016/S0965-8564\(99\)00060-9](https://doi.org/10.1016/S0965-8564(99)00060-9)
- Rehman, C. A., Ilyas, M., Alam, H. M., and Akram, M. (2011). The impact of infrastructure on foreign direct investment: The case of Pakistan. *International Journal of Business and Management*, 6(5), 268-276. Doi: 10.5539/ijbm.v6n5p268
- Rehman, F. U., Noman, A. A., and Ding, Y. (2020). Does infrastructure increase exports and reduce trade deficit? Evidence from selected South Asian countries using a new Global Infrastructure Index. *Journal of Economic Structures*, 9(1), 1-23. Retrieved from: <https://journalofeconomicstructures.springeropen.com/track/pdf/10.1186/s40008-020-0183-x.pdf>
- Sanchez-Robles, B. (1998). Infrastructure investment and growth: Some empirical evidence. *Contemporary Economic Policy*, 16, 98–108. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.1465-7287.1998.tb00504.x>
- Talley, W. (1996). Linkages between transportation infrastructure investment and economic production. *Logistics and Transportation Review*, 32(1), 145–154. Doi: 10.33422/arma.2019.09.978
- Tatoğlu, F.Y. (2012). *İleri panel veri analizi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Tufaner, M.B. and Şirin, B. (2021). Ulaştırma altyapı yatırım harcamalarının doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi: OECD ülkeleri üzerine bir çalışma. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 30-44. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1349877>
- Wang, P. (2009). *Financial Econometrics*, London and New York Routledge.
-

-
- Wheeler, D., and Mody, A. (1992). International investment location decisions: The case of U.S. firms. *Journal of International Economics*, 33, 57–76. [https://doi.org/10.1016/0022-1996\(92\)90050-T](https://doi.org/10.1016/0022-1996(92)90050-T)
- Yu, N., De Jong, M., Storm, S., and Mi, J. (2012). Transport infrastructure, spatial clusters, and regional economic growth in China. *Transport Reviews*, 32(1), 3-28. doi: <https://doi.org/10.1080/01441647.2011.603104>
- Zeren, F. and Ergun, S. (2010). AB'ye doğrudan yabancı yatırım girişlerini belirleyen faktörler: Dinamik panel veri analizi. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 67–83. Retrieved from: [http://www.berjournal.com/wp-content/plugins/downloads-manager/upload/BERJ%201\(4\)2010%20article4%20pp.67-83.pdf](http://www.berjournal.com/wp-content/plugins/downloads-manager/upload/BERJ%201(4)2010%20article4%20pp.67-83.pdf)

APPENDIX

Appendix 1: Countries involved in the study

Australia	Finland	Luxembourg
Austria	France	Latvia
Belgium	United Kingdom	Mexico
Canada	Greece	Norway
Switzerland	Hungary	Poland
Czech Republic	Iceland	Slovak Republic
Germany	Italy	Slovenia
Denmark	Japan	Sweden
Spain	Korea	Turkey
Estonia	Lithuania	United States

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç

Uluslararası ve çok uluslu şirketlerin bir ülkeye doğrudan yatırım yapabilmeleri için ulaşım maliyetlerini düşürme etkisine sahip olan güçlü altyapılar büyük önem taşımaktadır. Ulaşım altyapılarının çeşitli ulaşım yolları (demiryolu, karayolu, su yolu, deniz limanı, havalimanı) açısından yetersiz olması şirketlerin maliyetlerini artırabilmekte ve doğrudan yabancı yatırımları olumsuz etkileyebilmektedir. Bu bağlamda ülkelerin ulaşım altyapısının nicelik ve niteliğini iyileştirmeye yönelik yaptıkları yatırımlar, şirketlerin maliyetlerini düşürebilir ve küresel ticarete rekabet avantajı elde etmelerini sağlayabilir. Bu çalışmada, 30 OECD ülkesinden elde edilen veriler kullanılarak, ulaştırma altyapı harcamaları ile doğrudan yabancı yatırım arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Yöntem

Çalışmada 2010-2017 dönemini kapsayan ek-1'de verilen 30 OECD ülkesinin verileri kullanılmıştır. 3 numaralı dipnotta verilen 8 OECD üyesi ülkenin ilgili verilerine ulaşamadığı için modele dahil edilememiştir. Bu çalışmada ampirik literatürün kullandığı açıklayıcı değişkenlerden biri olan toplam ulaşım altyapısı yatırım harcamalarının (demiryolu, karayolu, su yolu, deniz limanı, havalimanı) yanı sıra ticari açıklık, enflasyon ve ekonomik büyüme ekonometrik modele açıklayıcı değişkenler (Asiedu, 2002; Khadaroo ve Seetanah, 2010; Cheng ve Kwan, 2000; Azolibe ve diğerleri, 2020, Tufaner ve Şirin, 2021, Özcan ve Arı, 2010) olarak dahil edilmiştir. Araştırmanın bağımlı değişkeni, doğrudan yabancı yatırımların GSYİH'ya oranı olarak belirlenmiştir.

Doğrudan yabancı yatırımların GSYİH ve toplam ulaşım altyapısı yatırım harcamalarına oranı OECD veri tabanından alınmıştır. GSYİH büyümesi ve enflasyon Dünya Bankası veri tabanından alınmıştır. Ülkelerin ticari açıklıkları Global Economy veri tabanından elde edilmiştir. Ülkelerin toplam ulaştırma altyapı yatırım harcamaları ve ekonomik büyüme oranları Dünya Bankası veri tabanından elde edilen GSYİH deflatörü ile reele dönüştürülmüş ve serilerin doğal logaritmaları alınmıştır.

Çalışmada lnRFDI'yi etkileyen faktörler ayrı ayrı test edilmiştir. Böylece bağımsız değişken olarak kullanılan lnRFDI değişkeninin t-1 değeri, toplam ulaştırma altyapısı yatırımları, reel GSYİH büyümesi, enflasyon ve ticarete açıklık ayrı ayrı test edilmiştir. Bu şekilde lnRFDI üzerine 5 farklı model kurulmuş ve GMM ile analizler gerçekleştirilmiştir. Analiz sürecinde uygulama, bağımlı değişkeni DYY'nin GSYİH'ye Oranı (lnRFDI) olmak üzere 5 farklı GMM modeli üzerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın hipotezini etkin bir şekilde test etmek için her bir modele toplam ulaştırma altyapı yatırım harcamaları (lnRTRANSPORT) dahil edilmiştir.

Bulgular

Elde edilen bulgulara göre, ulaştırma altyapı yatırımları ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında pozitif bir ilişkinin tespit edilmesi neticesinde araştırmanın hipotezi kabul edilmektedir. Tablo 3'te verilen GMM analizi sonuçlarına göre tahmin katsayıları incelendiğinde lnRFDI gecikmeli değerinin Model 5 dışındaki tüm modellerde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı, Model 5'te ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Model 3 hariç tüm modellerde lnRTRANSPORT'un lnRFDI üzerinde olumlu etkisi olduğu tespit edilmiştir. Model 2'de lnRGDP_GROWTH değişkeni lnRFDI'yi olumlu yönde etkilerken, Model 5'te lnRFDI'yi olumsuz etkilediği tespit edilmiştir. Model 5 incelendiğinde lnENFLASYON değişkeninin lnRFDI üzerinde olumlu etkisi olduğu görülmüştür. Model 4'te lnOPENNESS'in lnRFDI üzerinde olumsuz etkisi

gözlenirken, Model 5'te lnOPENESS ile lnRFDI arasında istatistiksel olarak anlamsız bir ilişki bulunmuştur. Model 5'te görüldüğü gibi, değişkenlerin katsayıları dikkate alındığında lnRTRANSPORT, lnRFDI üzerinde en büyük olumlu etkiye (1,8030) sahiptir. Çalışmada elde edilen bulguların ticari dışa açıklık dışında literatürle paralellik gösterdiği tespit edilmiştir (Tufaner ve Şirin, 2021; Khadaroo ve Seetanah, 2010; Wheeler ve Mody, 1992; Loree ve Guisinger, 1995; Mike ve Oransay, 2015; Morisset, 2001; Azolibe vd., 2020; Asiedu, 2002; Pradhan vd., 2013; Bakar vd., 2012; Rehman vd., 2011; Ahmad vd., 2015). Ticari açıklık oranının DYY'yi olumlu etkilemesi beklenirken, bulgular literatürle örtüşmemektedir.

Analiz sonuçlarına göre lnRFDI gecikmeli değerinin Model 5 dışındaki tüm modellerde anlamlı ve olumlu sonuçlar vermesi, belirli bir dönemde çekilen doğrudan yabancı yatırımların sonraki dönemlerde de devam ettirilebileceğini göstermektedir.

Sonuç

Ulaştırma altyapısına yatırım, politika yapıcıların doğrudan yabancı yatırımların çekilmesinde ve dolayısıyla sürdürülebilir ekonomik büyüme için odaklanması gereken önemli bir konudur. Sonuç olarak, bu çalışma, ulaştırma altyapısı yatırımlarının, doğrudan yabancı yatırımları çekmek için bir katalizör olarak görülmesi gerektiğini önermektedir. Ulaştırma altyapısına yapılan yatırımların sadece ulaştırma maliyetlerini düşürmekle kalmayıp aynı zamanda tedarik zincirlerinin küresel ticaretle bütünleşmesini sağladığı ve uluslararası ticarete rekabet avantajı sağladığı unutulmamalıdır. Her bir taşıma modu, bu rekabet avantajını elverişli olduğu ölçüde olumlu yönde etkiler.

Çalışmada elde edilen bulgulara göre Model 3 dışındaki tüm modellerde toplam ulaştırma altyapı yatırım harcamaları ile DYY'nin GSYİH'ya oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuş ve buna bağlı olarak toplam ulaşım altyapı yatırım harcamaları DYY'nin GSYİH'ye oranını olumlu yönde etkilemektedir.

YÜKSEK FREKANSLI İŞLEMLER SONRASI BORSA İSTANBUL'DA PİYASA ETKİNLİĞİNİN TEST EDİLMESİ*

Çağrı Kaan YALÇIN¹

Yasin Erdem ÇEVİK²

Cihan TANRIÖVEN³

Atıf/©: Yalçın, Ç.K., Çevik, Y.E. ve Tanrıöven, C. (2022). Yüksek frekanslı işlemler sonrası Borsa İstanbul'da piyasa etkinliğinin test edilmesi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 100-119. doi: 10.17218/hititsbd.1107939

Özet: Yüksek frekanslı işlemlerin sermaye piyasalarında kullanımıyla birlikte yatırım ortamı değişmiş, yüksek frekanslı işlemlerin piyasa etkinliğinin tespitine ilişkin çalışmalarda araştırılması önem kazanmıştır. Yüksek frekanslı işlemlerin, kullanıldıkları piyasalarda hız ve teknoloji avantajları nedeniyle piyasa etkinliğini etkiledikleri ve kısa zaman aralıklarında zayıf formda piyasa etkinliğinin reddedilmesine yol açtıkları gözlemlenmiştir. Borsa İstanbul'un BISTECH sistemine geçmesiyle 2016 yılından itibaren yüksek frekanslı işlemler Türkiye piyasalarında kullanılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada yüksek frekanslı işlemler dikkate alınarak, etkin piyasa hipotezinin Borsa İstanbul'daki geçerliliği sınanmıştır. Zayıf formda piyasa etkinliğinin tespiti için literatüre benzer bir şekilde varyans oranı testi kullanılarak rassal yürüyüş hipotezi test edilmiştir. Veri seti olarak Borsa İstanbul'un temel göstergesi olan BIST100 endeksinin 05/02/2019 ve 05/02/2020 dönemleri arasındaki dakikalık getirileri kullanılmıştır. Borsa İstanbul'un dakikalık zaman dilimlerinde zayıf formda etkin olmadığı gözlemlenmiştir. Yüksek frekanslı işlemlerin kullanıldığı Borsa İstanbul'da rassal yürüyüşün olmadığı, durağanlığın mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç Borsa İstanbul'da yüksek frekanslı işlemler kullanılarak piyasanın üzerinde getiri elde etmenin mümkün olduğunu ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yüksek Frekanslı İşlemler, Algoritmik İşlemler, Etkin Piyasa Hipotezi, Adaptif Piyasa Hipotezi, Rassal Yürüyüş Teorisi

Testing Market Efficiency in Borsa Istanbul After High Frequency Trading

Citation/©: Surname, First Letter of Name., and Surname, N. (2022). Testing market efficiency in Borsa Istanbul after high frequency trading. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(1), 100-119. doi: 10.17218/hititsbd.1107939

Abstract: With the use of high-frequency trading (hereafter HFT) in capital markets, the investment environment has changed, and it has become important to investigate HFT studies on market efficiency. It has been observed that HFT affect market efficiency due to speed and technology advantages in the markets in which they are used, and lead to the rejection of weak form market activity in short time intervals. With Borsa İstanbul's transition to the BISTECH system, HFT have been used in Turkish markets since 2016. In this study, the validity of the efficient market hypothesis

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 23.04.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 1.6.2022

*Bu çalışma Prof. Dr. Cihan TANRIÖVEN danışmanlığında 03.03.2020 tarihinde tamamlanan "Yüksek Frekanslı İşlemlerin Piyasa Etkinliğine Etkisi: Borsa İstanbul Örneği" başlıklı ve 664326 tez no' lu yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Sorumlu Yazar, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Muhasebe Finansman Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, cagri.yalcin@hbv.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-8725-6559>

²Ar. Gör. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, c.erdem@hbv.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-3684-6668>

³Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, c.tanrioven@hbv.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-0192-7628>.

in Borsa Istanbul was tested by considering HFT. To determine the weak form market efficiency, the random walk hypothesis was tested by using the variance ratio test, like the literature. As the data set, the minute returns of the BIST100 index, which is the main indicator of Borsa Istanbul, between the periods 05/02/2019 and 05/02/2020 were used. It has been observed that Borsa Istanbul is not active in weak form in minute timeframes. It has been determined that there is no random walk and stationarity in Borsa Istanbul, where HFT are used. This result indicates that it is possible to obtain returns above the market by using HFT in Borsa Istanbul.

Keywords: *High Frequency Trading, Algorithmic Trading, Efficiency Market Hypothesis, Adaptive Market Hypothesis, Istanbul Stock Exchange, Random Walk Theory*

1. GİRİŞ

Son yıllarda finansal teknoloji ve uygulamalarında yaşanan gelişmeler, yeni yatırım tekniklerini ortaya çıkarmıştır. Bu yatırım teknikleri arasında teknolojik açıdan en gelişmiş olanı yüksek frekanslı işlemlerdir. Yüksek frekanslı işlemler, çeşitli algoritmalar kullanarak kısa zaman aralıklarında çok sayıda işlem yapabilen elektronik yatırım işlemlerini ifade etmektedir.

Elektronik alım-satım faaliyetlerinin artması ve 2000'li yıllarla birlikte yazılım teknolojisinde yaşanan gelişmeler; piyasalarda yazılım tabanlı işlemlerin yani algoritmik işlemlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Algoritmik işlemler; önceden belirlenmiş bir stratejinin bir bilgisayar yazılımı aracılığıyla kodlanıp oluşturduğu algoritma ile insan müdahalesi olmadan yaptığı alım-satım işlemleri olarak tanımlanabilir. Çeşitli stratejiler doğrultusunda hareket ederek kısa zaman aralıklarında çok fazla sayıda işlem yapabilme yeteneğine sahip olan algoritmik işlemler; teknolojinin sermaye piyasalarında önemli bir rekabet unsuru haline gelmesinde büyük rol oynamıştır.

Algoritmik işlemlerin büyük bir alt kümesi olarak kabul edebileceğimiz yüksek frekanslı işlemler; dakika, saniye, milisaniye ve mikro saniye gibi kısa zaman aralıklarında çok sayıda işlem yapmalarından dolayı yüksek frekanslı işlemler (YFİ) adını almıştır. Finansal teknolojinin gelişimiyle doğru orantılı olarak her geçen gün işlem hacmini artıran yüksek frekanslı işlemler, günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan piyasaların çoğunluğunda kullanılmaktadır. Avrupa Merkez Bankası'nın 2019 yılının Mayıs ayında yayınladığı rapora göre yüksek frekanslı işlemlerin ABD hisse senedi piyasalarındaki hacminin yaklaşık %50, Avrupa piyasalarındaki işlem hacminin ise %24 ile %43 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Avrupa piyasalarında verilen toplam emir sayısının ise %58 ile %76' sının yüksek frekanslı işlemler tarafından oluşturulduğu düşünülmektedir. Her geçen gün işlem hacmi artan yüksek frekanslı işlemlerin, piyasalara olan etkilerini konu alan çalışmaların sayısını ve önemini de artırmıştır. Finansal piyasaların likiditesi ve oynaklığı üzerine olan etkileri başta olmak üzere yüksek frekanslı işlemlerin etkileri çeşitli açılardan ele alınmış; risk ve getiri akademik yazınına katkı veren önemli çalışmalar yapılmıştır.

Yüksek frekanslı işlemlerin piyasanın likiditesine etkisi hususunda olumlu bir görüş birliği söz konusuysen, oynaklığına etkisi konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. 6 Mayıs 2010 tarihinde, New York Borsası'nda yaşanan "flash crash" gibi kriz durumlarında piyasadaki likiditeyi ani bir şekilde çekme ihtimalinin yüksekliğinden dolayı piyasada oynaklığı arttırabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda yüksek frekanslı işlemlerin sıradan yatırımcılar için bir risk teşkil edip etmediği tartışma konusudur. Aynı zamanda piyasa bilgilerine diğer piyasa kullanıcılarından daha önce erişmesi fiyat keşif sürecine katkı sağladığına yönelik çalışmalar, piyasaların etkinliğine yönelik tartışmaları beraberinde getirmektedir. Yüksek frekanslı işlemlerin piyasa etkinliğine etkisi, net olarak bilinmemekle birlikte akademik yazındaki çalışmaların büyük bir

kısımının algoritmik işlemler ve yüksek frekanslı işlemler gibi teknolojik yatırım tekniklerini göz ardı ettiği görülmektedir.

Geçmişte Borsa İstanbul özelinde piyasa etkinliğini tespit etmeye yönelik yapılmış çalışmalarda veri seti olarak; günlük, haftalık ve aylık veri setleri kullanılmıştır. Kullanılan veriler günümüz teknolojisinde uzun zaman dilimlerine denk gelmektedir. Bir başka deyişle; yüksek frekanslı işlemler gibi kısa zaman aralıklarında işlem yapıp gün sonu pozisyonlarını kapatan işlemlerin piyasalara etkisini ölçmemektedir. Nasdaq borsasıyla yapılan iş birliği sonucunda 2016 yılında BISTECH sistemine geçilmesiyle birlikte, yüksek frekanslı işlemler Borsa İstanbul'da kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihten sonra yüksek frekanslı işlemleri dikkate alarak, kısa zaman dilimleriyle Borsa İstanbul'un piyasa etkinliğinin ölçülmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada yüksek frekanslı borsa işlemleri dikkate alınarak, etkin piyasa hipotezinin Borsa İstanbul'daki geçerliliği sınanmıştır.

Yüksek frekanslı işlemlerin etkin piyasa hipotezi kapsamında piyasaya etkisinin tespitinin amaçlandığı bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümünde çalışmanın teorik çerçevesi ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde etkin piyasa hipotezine ve yüksek frekanslı işlemlerin piyasalara etkilerine yönelik literatüre yer verilmiştir. Dördüncü bölümde araştırmanın veri, yöntem ve modeline ilişkin bilgiler verilerek, elde edilen bulgular paylaşılmıştır. Son bölümde ise çalışmanın genel değerlendirmesi yapılmıştır.

2. TEORİK ÇERÇEVE

Etkin piyasa hipotezi temel olarak rassal yürüyüş hipotezine dayanarak, etkin kabul edilen sermaye piyasalarında hisse senedi fiyatlarının rastgele bir yürüyüş izlediğini, yani tahmin edilemez olduğunu öne süren bir hipotezdir. Rassal yürüyüş hipotezi çalışmaları; Louis Bachelier' in (1900) ampirik çalışmasına dayanmakta olup; sonraki yıllarda birçok çalışmaya konu olan rassal yürüyüş hipotezi değişkenler arasındaki bağımsızlığı ifade etmekte kullanılmış ve 1950'li yıllarda tüm dünyada araştırmacılar arasında çalışılan konulardan biri olmuştur. Rassal yürüyüş hipotezinin; mal, ürün fiyatları, hisse senedi fiyatları ve çeşitli ekonomik göstergelerin belirli dönemlerdeki değişikliklerini gözeterek (günlük, aylık, haftalık) finansal piyasaları konu alan çalışmalarda kullanılması, akademik dünyada yeni bir çığır açmış ve etkin piyasa hipotezinin ortaya çıkışını sağlamıştır. Etkin piyasa hipotezinin temelleri 1960'lı yıllarda Paul A. Samuelson ve Eugene F. Fama tarafından atılmıştır.

Samuelson ve Fama farklı nedenlere odaklanarak birbirlerinden bağımsız olarak yaptıkları ayrı çalışmalarda, etkin piyasa hipotezini ileri sürmüşlerdir. Samuelson (1965) çalışmasıyla; etkin olan bir piyasada, fiyat değişikliklerinin tahmin edilemeyeceğini ve fiyatların bir martingale sistemi içerisinde hareket ettiğini belirtmektedir. Bu nedenle mevcut bilgilere dayalı olarak yarının fiyatının bilinmeyeceğini savunmaktadır. Gelecekteki fiyatın; geçmişteki değişiklikler, grafikler ve matematik araçları kullanılarak tahmin edilmesinin ve buna bağlı olarak getiri elde edilmesinin hiçbir yolu olmadığını belirtmektedir. Fama 1965 yılındaki çalışmasında hisse senedi fiyatlarının piyasadaki tüm bilgileri yansıttığını, borsalardaki fiyat değişikliklerinin rastgele bir yürüyüş içerisinde olduğunu ve gelecekte oluşabilecek hisse senedi fiyatlarının tahmin edilemeyeceğini belirtmektedir. 1970 yılında yaptığı çalışmasıyla ise ilk defa etkin piyasa hipotezi kavramını kullanarak literatüre kazandırmıştır. Fama'ya göre piyasa ne kadar etkin olursa piyasada oluşan ve oluşabilecek fiyat değişiklikleri o kadar rastgeledir. En etkin piyasa, fiyat değişikliklerinin tamamen rastgele ve öngörülemez olduğu piyasadır. Fama (1970), piyasada oluşan bilgilerin menkul kıymet fiyatlarına yansması ve menkul kıymetlerin temel değerlerine yakın değerlendirilmelerini esas alarak, etkin piyasa hipotezini etkinlik formu açısından; Zayıf Formda

Piyasa Etkinliği, Yarı Güçlü Formda Piyasa Etkinliği ve Güçlü Formda Piyasa Etkinliği olarak üçlü bir sınıflandırmayla ele alınmıştır.

Zayıf formda piyasa etkinliğinde geçmiş verilere dayanılarak bugünkü fiyatlar tahmin edilememektedir. Geçmişte alınan bilgiler ve yaşanan gelişmelerin menkul kıymet fiyatlarına yansıdığı kabul edilir. Eğer ki, bir piyasada varlıkların geçmiş fiyat hareketlerine bakılarak normalin üzerinde bir kazanç elde edilebiliyorsa mevcut piyasa, zayıf formda etkin bir piyasa değildir. Piyasadaki varlık fiyatları rastgele bir yürüyüş izleyerek birbirleriyle ilişkisiz bir şekilde hareket etmektedirler (Boya, 2019, s.3). Bu nedenle zayıf formda piyasa etkinliği rassal yürüyüş hipotezi ile test edilmektedir. Menkul kıymet fiyatlarının rastgele bir yürüyüş izlediği piyasaların zayıf formda etkin olduğu kabul edilmektedir. Mobarek ve Keasey (2000), etkin piyasa hipotezi testlerinin zayıf formunun, geçmiş hisse fiyatları veya getiri serilerinin gelecekteki hisse fiyatlarını veya getirilerini başarılı bir şekilde tahmin etmek için kullanılıp kullanılmayacağını ölçtüğünü belirtmektedirler.

Yarı güçlü formda piyasa etkinliği, zayıf formda piyasa etkinliğine ilave olarak halka açık olan diğer bilgilerinde menkul kıymet fiyatlarına yansıdığını kabul etmektedir. Yarı güçlü formda piyasada halka açık bilgiler dikkate alınarak hisse senedi fiyatlamasının olduğu kabul edilir ve teknik ve temel analizin önemsizliği belirtilir (Bektur ve Aydın, 2019).

Güçlü formda piyasa etkinliği; zayıf formda piyasa etkinliği ve yarı güçlü formda piyasa etkinliğine ilave olarak; menkul kıymetin fiyatının, ait olduğu firmanın içsel bilgilerinden de etkilenerek fiyatlanmasını ifade etmektedir. Güçlü formda etkin olan piyasalarda piyasadaki hiçbir katılımcı ortalamanın üzerinde kazanç elde edememektedir. Bu durumun nedeni varlığa ait tüm bilgilerin varlık fiyatına tamamen yansımış olması ve varlığın temel değerine en yakın değerden fiyatlanmış olmasıdır (Gümüş ve Bektur, 2019, ss.3-4).

Etkin piyasa hipotezine yönelik günümüz finans dünyasında birçok konuda tartışma mevcuttur. Bu tartışmalar zaman içerisinde psikoloji ve sosyoloji gibi beşerî bilimlerin de etkisiyle davranışsal finansı doğurmuştur. Davranışsal finansın etkin piyasa hipotezini reddetmesine yönelik en büyük eleştiri, savunmasını ampirik bir modellemeye dayandıramaması ve bir bütün halinde etkin piyasa hipotezini reddetmesidir. Bu noktada Andrew W. Lo, 2004 yılında yaptığı *The Adaptive Markets Hypothesis* (Adaptif Piyasa Hipotezi) adlı çalışmasıyla; davranışsal finansın bağımsız olarak ve etkin piyasa hipotezini geliştirerek ortaya yeni bir hipotez sunmuş, bir alternatif olarak adaptif piyasa hipotezini finans literatürüne kazandırmıştır.

Adaptif piyasa hipotezinin etkin piyasa hipotezinden farklı olarak belirttiği üç ana unsur vardır. Bunlardan ilki yatırımcıların rasyonel olup olmaması durumudur. Adaptif piyasa hipotezi yatırımcı rasyonelitesine getirdiği bakış açısıyla; davranışsal finans ve etkin piyasa hipotezi arasında bir köprü oluşturmayı amaçlamıştır. Adaptif piyasa hipotezine göre yatırımcılar sınırlı rasyoneldirler. Adaptif piyasa hipotezinin etkin piyasa hipotezinden den ayrıldığı ikinci husus risk algısıdır. Risk-ödül ilişkisinin zamana bağlı bir değişken olduğunu belirten adaptif piyasa hipotezi, tutarlı bir beklenen getiri düzeyine ulaşmak için değişen piyasa koşullarına uyum sağlamak gerektiğini savunmaktadır. Adaptif piyasa hipotezinin etkin piyasa hipotezinden ayrıldığı üçüncü husus ise piyasanın etkinliği durumudur. Adaptif piyasa hipotezine göre piyasa hem etkin hem de etkin olmayan dönemlerden oluşmaktadır. Piyasalar etkin durumdan etkin olmayan duruma geçtiğinde ya da tam tersi bir şekilde piyasa etkinliği değiştiğinde, çeşitli yatırımcılar için piyasanın öngörüsü üzerinde kazanç ve kayıplar oluşabilir.

Finans dünyasında bir kült haline gelen etkin piyasa hipotezi ile ilgili birçok çalışma olmasına rağmen, çalışmaların büyük bir kısmının algoritmik işlemler ve yüksek frekanslı işlemler gibi

teknolojik yatırım tekniklerini göz ardı ettiği görülmektedir. Yüksek frekanslı işlemler; tüm yatırım zinciri boyunca algoritmalar kullanan, gerçekleştirilen emirlere kıyasla çok sayıda emir iptal eden, işlem gününün sonundaki pozisyonlarda risk taşımayan, pozisyonlarını genellikle saniyeler kadar hatta bir saniyenin kesirleri kadar tutan ve lisanslı kurumlar tarafından kullanılan yatırım türüdür (Uluslararası Menkul Kıymetler Komisyonları Örgütü, 2011). Yüksek frekanslı işlemlerin temel amaçları kısa zaman aralıklarında oluşan alım-satım farklarını tespit etmektir. Bu nedenle en önemli stratejik avantajları hızlarıdır.

Yüksek frekanslı işlemlerin piyasalara hızlı erişimi eş-yerleşim (co-location) sistemi vasıtasıyla olmaktadır. Yüksek frekanslı işlem kullanıcıları; borsaların oluşturduğu eş-yerleşim sistemi ile kendi veri tabanlarını borsaların belirledikleri yerlerde konumlandırarak, diğer piyasa kullanıcılarından ayrıcalıklı bir şekilde piyasaya daha hızlı erişime imkanına sahip olmaktadır. Piyasada oluşan bilgi ve haberlere diğer kullanıcılara göre daha hızlı ulaşan yüksek frekanslı işlem kullanıcıları, kullandıkları algoritmalar sayesinde çok fazla sayıda işlem yapmaktadırlar. Ulaştıkları bilgileri işleyip, bu bilgilere tepki verme zamanlarını kısa tutarak yeni emirler (emir iyileştirme-kötüleştirme, limit emirleri, emir iptalleri) üretmektedirler. Genel bir deyişle yüksek frekanslı işlemler organize piyasalarda; bu piyasalardan izin alıp belirli bir ücrete tabii olarak, piyasaların veri alt yapısını kullanarak algoritmik alım-satım yapan işlemlerdir. Algoritmik işlemlerden en büyük farkları ise; borsalardan alınan belirli bir lisansa sahip olarak eş-yerleşim mantığıyla işlem yapmalarıdır. Yüksek frekanslı işlemler, finansal piyasaları etkileyerek, yatırım ortamını değiştirmiştir. Yüksek frekanslı işlemleri dikkate alarak, kısa zaman dilimleriyle piyasa etkinliğinin ölçülmesi akademik yazın için güncel ve önemli bir konu haline gelmiştir.

3. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Finansal teknolojideki gelişime bağlı olarak yüksek frekanslı işlemlerin kullanım hacminin artması; araştırmacıların dikkatini çekmiş, bu konudaki çalışmaların sayısı da artmıştır. Yüksek frekanslı işlemlerin finansal piyasalara olan etkisi, likidite, oynaklık, risk ve getiri açılarından ele alınmıştır. Yüksek frekanslı işlemlerin piyasalara likidite sağlaması konusunda çoğunluk görüş yüksek frekanslı işlemlerin piyasalara likidite sağladığı yönündedir. Sağlanan likiditenin; yüksek frekanslı işlem stratejilerinden, hızlı işlem yapabilme yeteneklerinden ve küçük parçalara bölünmüş ancak toplamda yüksek hacimli işlemler yapmalarından kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Hagströmer ve Norden (2013) NASDAQ OMX Stockholm Borsası'nda yüksek frekanslı işlemlerin agresif emir verme tutumlarını incelemişlerdir. Yüksek frekanslı işlemlerin alım-satım spreadleri geniş olduğunda daha fazla likidite sağladıkları sonucuna ulaşmışlardır. Benos ve Sagade 2013 yılında Bank of England adına yaptıkları çalışmada; bir saniyelik verileri baz alarak, FTSE100'de yer alan dört hisse senedine ilişkin işlem verilerini analiz etmişlerdir. Çalışmaları sonucunda yüksek frekanslı işlem kullanan yatırımcıların diğer yatırımcılara göre daha yüksek likidite sağladıklarını gözlemlemişlerdir. Brogaard, Hendershott ve Riordan (2014) 2008 ve 2009 yılları için Nasdaq QMX' de yüksek frekanslı işlemlerin likidite arzının istikrarını incelemişlerdir. Yüksek frekanslı işlemlerin endojen likidite sağlayıcıları olduklarını belirterek piyasada oluşan aşırı fiyat hareketlerinden (extreme price movements) yüksek frekanslı işlemlerin sorumlu olmadıklarını ve piyasalarda aşırı fiyat hareketlerinin olduğu dönemlerde bile normal dönemlerle aynı şekilde likidite sağladıklarını tespit etmişlerdir.

Yüksek frekanslı işlemlerin kullanımının finans dünyasında yaygınlaşmasıyla birlikte; likiditeye etkilerinden sonra en çok tartışılan konu oynaklığa etkileri olmuştur. Düzenleyici kurumlar ve araştırmacıların bu konuya yönelmelerindeki en büyük etki, flash crash gibi piyasada yaşanan büyük çöküşler ve oynaklıklardır. Literatürde yüksek frekanslı işlemlerin oynaklığa etkisi konusunda bir görüş birliği yoktur. Yüksek frekanslı işlemlerin piyasa bilgilerine çabuk erişmeleri

ve piyasaya dair haberleri önceden alıp diğer yatırımcılara göre daha hızlı işlem yapmaları oynaklığı yükseltme olasılığını arttırmaktadır. Ayrıca yüksek frekanslı işlem kullanıcılarının yaptığı çok fazla sayıda emir iptalleri, hisse senetlerinin fiyatlarında oynaklığa sebep olabilmektedir. Ancak bu emir iptalleri ve hızlı işlemler çok küçük zaman aralıklarında ve likit yatırım araçlarında olduğundan, çoğu zaman oynaklığa olumsuz bir etkisi olmamaktadır. Öyle ki yapılan çalışmalarda; yüksek frekanslı işlemlerin hisse senetlerine yüksek bir likidite sağlamasından ve piyasa yapıcı rol üstlenmesinden dolayı oynaklığı azaltıcı etkiye sahip olduğu görüşü de azımsanmayacak derecede savunulmaktadır. Benos ve Sagade (2013) agresif ve pasif stratejiler izleyen yüksek frekanslı işlemlerin piyasa kalitesi üzerindeki etkisini değerlendirmişlerdir. Yüksek frekanslı işlemlerin agresif bir şekilde işlem yaptıklarında hem fiyat keşfine hem de aşırı oynaklığa katkıda bulduklarını belirtmişlerdir. Hasbrouck ve Saar (2013), piyasada kullanılan yüksek frekanslı işlemlerin Ekim 2007'den Haziran 2008'e kadar NASDAQ hisse senetlerinin piyasa kalitesi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmaları sonucunda yüksek frekanslı işlemlerin, 10 dakikalık aralıklarla yüksek-düşük-orta seviye aralığı olarak ölçülen oynaklığı ile negatif ilişkili olduğunu belirtmişlerdir. Hagströmer ve Nordén 2013 OMX Stockholm borsasında yüksek frekanslı işlemlerin 1 dakikalık ila 15 dakikalık aralıklardaki oynaklığı nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Çalışmaları sonucu yüksek frekanslı işlemlerin çoğu zaman piyasa yapıcılığını üstlenerek oynaklığı azalttığını bulmuşlardır. Baron, Brogaard, Hagströmer ve Kirilenko (2017) elektronik işlemlerin sistemik risklerini ve flash crash olayını incelemişlerdir. Flash crashi yüksek frekanslı olmayan, büyük bir satış emrinin tetiklediğini savunmuşlardır. Ancak yüksek frekanslı işlemlerin olay sırasında göstermiş olduğu reaksiyonların aşırı satış baskısına katkıda bulunduğunu belirtmişlerdir.

Yüksek frekanslı işlemlerin ise piyasalarda yaptıkları işlemlerde kendi riskleri yok denecek kadar azdır. Bu durumun nedeni; yüksek frekanslı işlem yapan kullanıcıların gün sonu pozisyonlarını kapatmaları veya çok küçük miktarlarda pozisyonda kalmalarıdır. Yüksek frekanslı işlemler genel ticaret hacminin çok büyük bir kısmını oluşturmasına rağmen çoğu zaman sadece kısa süreler için riskli pozisyonlara sahiptirler. Yani yüksek frekanslı işlem yapan kullanıcılar sınırlı risk taşıma kapasitesine sahiptirler (Biais ve Foucault, 2014, ss.10-15). Aynı zamanda yüksek frekanslı işlemler piyasa bilgilerine diğer yatırımcılara oranla daha çabuk eriştiklerinden ve bu bilgilere dayanarak daha hızlı işlem yaptıklarından dolayı, kendi açılarından büyük bir riske maruz kalmamaktadırlar. Yani teknolojik avantajlarını, risklerinin minimize etmede kullanmaktadırlar. Biais ve Foucault (2014) yaptıkları çalışmada yavaş ve hızlı yatırımcılar arasındaki etkileşimi dikkate alan teorik bir model geliştirerek yüksek frekanslı işlemlerin değerli bilgilere avantajlı erişim sağladığını ve sıradan yatırımcılar için olumsuz bir seçim yarattığını belirtmişlerdir.

Yüksek frekanslı işlemler çok kısa zaman aralıklarında sürekli işlem yaptıklarından getiri elde etmeleri için en önemli faktörlerden biri fiyat keşfi ile olan ilişkileridir. Doğru ve hızlı fiyat keşfi sayesinde küçük marjlarla çok sayıda işlem yaparak getiri elde edebilirler. Fiyat keşfini ise iki temel unsur sayesinde yapmaktadırlar. İlki piyasadan alınan, hızlı ve kolay erişilen ve yine aynı şekilde tepki verilip pozisyon alınan piyasa haberleridir. Yüksek frekanslı işlemler piyasa haberlerine göre hisse senetlerinin hangi yöne, ne kadar bir farkla hareket edebileceğini tahmin edip bu tahminlerine göre pozisyon almaktadır. Brogaard, Hendershott ve Riordan (2014) çalışmalarında yüksek frekanslı işlemlerin piyasadaki varlıkların artışından ya da azalışından hemen önce piyasaya emirler verme eğiliminde olduklarını ortaya koymuşlardır. Bu sonuç, yüksek frekanslı işlemlerin piyasa bilgilerine erken ulaştıklarının bir göstergesi olabilmektedir. Sıradan yatırımcıların piyasa verilerine 15 dakika gecikmeli ulaştıkları yahut aracı kurumları sayesinde saniyelik veri izledikleri bir piyasada yüksek frekanslı işlemler milisaniyelik aralıklarda

işlem yaptıklarından ortaya çıkan bilgilere sıradan yatırımcılara göre çok büyük bir zaman farkıyla erişerek hisse senedinde oluşacak değişimlere erken tepki vermektedirler. Fiyat keşfine etki eden ikinci unsur ise yüksek frekanslı işlem kullanıcıları tarafından piyasaya gönderilen ve daha sonra iptal edilen çok sayıda emirlerdir. Piyasalara çok sayıda ve hızlı bir şekilde emir gönderen yüksek frekanslı işlem kullanıcıları, limit emirler ve piyasa emirleri arasındaki farkları bularak fiyat keşfi yapmaktadır. Araştırmalarını 2012 yılı için tüm S&P borsasındaki hisse senetleri üzerinde yapan Blocher, Cooper, Seddon ve Vliet' e göre (2016), yüksek frekanslı işlemlerin sık sık emir iptali fiyat keşfi için değerli bir bilgi kaynağıdır.

Yüksek frekanslı işlemler yeni bir yatırım tekniği olduğundan piyasa etkinliğine etkisinin incelenmesini konu alan çalışmaların sayısı sınırlıdır. Finans literatüründe etkin piyasa hipotezi üzerine yapıların çalışmaların büyük çoğunluğunda yüksek frekanslı işlemler ve benzer teknolojik işlemler dikkate alınmamıştır. Yapılan araştırmalarda kullanılan veri setleri, uygulanan yöntemler ve çalışmalara konu olan piyasalara göre sonuçlar farklılık göstermiştir. Özdemir (2008) İMKB Ulusal 100 Endeksi Ocak 1990 ve Haziran 2005 haftalık verilerini kullandığı çalışmasında; birim kök testi, varyans oranı testi ve runs testini uygulamıştır. Çalışması sonucunda İMKB'nin zayıf formda etkin olduğunu tespit etmiştir. Tanrıöver ve Çöllü (2015) çalışmalarında 1990- 2014 dönemi BIST100 endeksinin aylık kapanış fiyatlarını kullanarak; Ljung-Box testi, LM testi ve BDS testi uygulamışlardır. Çalışmaları sonucunda BIST100 endeksinin; rastgele bir yürüyüş izlemediğini ve zayıf formda etkin olmadığını tespit etmişlerdir. Ertaş ve Özkan (2018) 1988-2018 tarihleri arasında BIST100 ile S&P500 Composite endekslerinin aylık kapanış fiyatlarını kullanarak Lo' nun haddelemeli birinci derece otokorelasyon katsayısı yöntemiyle piyasa etkinliğini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda adaptif piyasa hipotezinin etkin piyasa hipotezine oranla daha başarılı performans sergilediğini belirtmişlerdir. Gemici ve Polat (2018) çalışmalarında Ocak 1998-Temmuz 2017 dönemleri MIST ülkelerine ait aylık kapanış verilerini kullanarak birim kök testleri ile analiz yapmışlardır. Çalışmaları sonucunda MIST borsalarında rassal yürüyüş hipotezinin geçerli olmadığını belirtmişlerdir. Bektur ve Aydın (2019) çalışmalarında 30.06.2000-29.12.2017 dönemleri BIST100 endeksi ve hizmet, mali, sınai ve teknoloji endekslerinin günlük kapanış fiyatlarını kullanmışlardır. Yöntem olarak ise birim kök testleri ve KPSS testinin Fourier uyarlamasını kullanmışlardır. Çalışmaları sonucunda piyasanın zayıf formda etkin olduğunu tespit etmişlerdir.

Yüksek frekanslı işlemleri dikkate alarak; dakikalık, saniyelik ve daha küçük zaman aralıklarıyla yapılan çalışmalar çok azdır. Borsa İstanbul için bu zaman aralıklarıyla yapılan çalışma ise bulunmamaktadır. Ancak yabancı literatürde yapılan sınırlı sayıda çalışmada yüksek frekanslı işlemlerin kullanıldığı piyasalarda, piyasa etkinliğinin söz konusu olamayacağı görüşü hakimdir. Bu görüşün temel nedeni ise yüksek frekanslı işlemlerin kendilerine özgü yatırım stratejileri ve başta hızlılıkları olmak üzere sahip oldukları teknolojik avantajlarıdır. Ye, Yao ve Gai (2013) Nasdaq hisselerinde çok yüksek miktarda emrin iptal edildiğini ve bu iptallerin çok kısa sürede gerçekleştiğini tespit etmişlerdir (118 hisse senedi için verilen emirlerin %90'ından fazlası iptal edilmiş ve emir süresi bir saniyeden az olan %30'luk dilimin emir iptal süreleri 5 milisaniyeden kısa sürmüştür). Brogaard, Hendershott ve Riordan (2014) çalışmalarında yüksek frekanslı işlemlerin 3 ila 4 saniyeden küçük zaman aralıklarında fiyat değişikliklerini öngörebildiğini tespit etmişlerdir. Bir başka deyişle yüksek frekanslı işlemlerin etkin piyasa hipotezinin görüşünün tersine fiyat tahmini yapabildiğini öne sürmüşlerdir. Leone ve Kwabi (2019) yaptıkları çalışmada; FTSE100 endeksinin 01/04/2011- 31/05/2012 tarihleri arası mili saniyelik ve 1,5,10 dakikalık verilerini kullanmışlardır. Çalışmada yöntem olarak varyans oranı testini uygulayan araştırmacılar, yüksek frekanslı işlemleri göz ardı etmeden piyasa etkinliğini ölçmeyi

denemişlerdir. Çalışmaları sonucunda FTSE100'de 10 dakikalık zaman diliminin altında rastgele bir yürüyüş olmadığını ve piyasanın 10 dakikadan sonra etkin olduğunu belirtmişlerdir.

Yüksek frekanslı işlemlerin yoğun olarak gerçekleştiği piyasalarda, piyasa etkinliği hipotezinin tam anlamıyla işlediği bir muammadır. Çünkü yüksek frekanslı işlemler; etkin piyasa hipotezinin temel varsayımlarından tamamen farklılaşmış stratejilere olanak sağlamakta ve getiri elde etmektedirler. Etkin piyasa hipotezine ile yüksek frekanslı işlemlere ilişkin ortaya koyulan görüşler karşılaştırıldığında farklılıklar, belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Bu farklılıklar Tablo 1' de verilmiştir.

Tablo 1. Etkin Piyasa Hipotezinin Geçerli Olduğu Piyasadaki İşlemler ile Yüksek Frekanslı İşlemlere Yönelik Görüşlerin Karşılaştırılması

Etkin Piyasa Hipotezi	Yüksek Frekanslı İşlemler
- Piyasa bilgilerine erişim tüm piyasa kullanıcıları için eşittir.	- YFİ' ler piyasalara diğer kullanıcılardan daha hızlı erişmektedirler.
- Teknik analiz, temel analiz gibi analiz yöntemleri kullanılarak piyasalarda fiyat keşfi yapmak ve buna bağlı olarak getiri elde etmek mümkün değildir.	- Agresif YFİ stratejileri kullanılarak piyasalarda fiyat keşfi mümkündür ve bu duruma bağlı olarak getiri elde edilebilmektedir.
- Piyasalarda hiç kimse piyasanın belirlediği sınır dışında olağanüstü getiri elde edemez.	- YFİ' ler gün içi yaptıkları işlemler ile olağanüstü getiri elde edebilirler.
- Piyasalarda; çökmeler, krizler, balonlar gibi olaylar yoktur.	- Piyasalarda çökmeler, krizler, balonlar gibi olaylar vardır (6 Mayıs Flash Crash Olayı).
- Piyasalarda anomali kavramı yoktur.	- YFİ' ler çok küçük zaman aralıklarında oluşan anlık anomalileri kullanarak işlem yapmaktadırlar.
- Piyasalarda rasyonel arbitrajcular vardır.	- YFİ' lerin olduğu piyasalarda, hız-süre arbitrajı kavramı vardır.
- Piyasalarda momentum etkisi gibi yatırımcı irrasyonelitesine bağlı durumlar söz konusu değildir.	- YFİ' lerin kullanıldığı piyasalarda, momentum etkisi gibi yatırımcı irrasyonelitesine bağlı durumlar vardır.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Etkin piyasa hipotezine göre piyasalardaki tüm yatırımcılar, piyasalarda ortaya çıkan haberlerin ve bilgilerin tümüne eşit şartlarda erişmektedirler. Bu görüş yüksek frekanslı işlemlerin temel mantığına aykırıdır. Çünkü yüksek frekanslı işlemlerin en önemli özellikleri; hız avantajlarını kullanarak, borsaların veri tabanlarıyla eş zamanlı olarak piyasa bilgilerine ve haberlerine erişip, eriştikleri bilgi ve haberlere göre pozisyon almalarıdır. Hızlı ve algoritmik işlem yapan yüksek frekanslı işlemler diğer piyasa kullanıcılarından önce piyasa bilgilerine erişerek alım-satım yapmaktadırlar. Bu durumda piyasa etkinliğini bozmaya yol açabilmektedir.

Etkin piyasa hipotezine göre teknik ve temel analiz önemsizdir ve geçmiş verilere bakılarak yahut çeşitli stratejiler izlenerek piyasalarda hisse senedi fiyatlarının tahmini mümkün değildir. Yüksek frekanslı işlemler ise çeşitli agresif stratejiler kullanarak piyasalara sürekli ve sıklıkla emirler göndererek hisse senedi fiyat keşfi süreci oluşturmaktadır. Bu süreç sonunda hisse senedi fiyatları ve fiyatların gideceği yönler tahmin edilebilmektedir. Bir nevi yüksek frekanslı işlemler, fiyatlandırma sürecindeki verimsizliklerden yararlanmaktadırlar. Aynı zamanda yüksek frekanslı işlemler son yıllarda sıklıkla kullandıkları ajan tabanlı çalışma sistemleri sayesinde; hisse

senetlerinin geçmiş fiyat hareketlerini analiz edip, piyasadaki haberlere verdikleri tepkileri dikkate alarak, bir fiyat keşif süreci oluşturma yeteneğine sahiptirler.

Etkin piyasa hipotezinin özelliklerine göre; sürekli etkin olan bir piyasada balonlar oluşması, çökmeler olması gibi durumlar söz konusu değildir. Yüksek frekanslı işlemlerin kullanıldığı piyasalarda ise anomali yahut çöküş olarak adlandırılabilirken ani hareketler olabilmektedir. Yüksek frekanslı işlemler piyasa çökmelerine tam manasıyla neden olmasalar da kriz dönemlerinde piyasalardaki likiditeyi azaltarak, dolaylı yoldan oynaklığı artırarak çöktürlere hız kazandırabilmektedirler.

Etkin piyasa hipotezinde anomali kavramı yer almamakta ve piyasada anormallik oluşturan hiçbir faaliyet olmadığı savunulmaktadır. Oysa literatürde; dönemsel, kesitsel ve teknik anomaliler olmak üzere piyasalarda farklı türlerde anomalilerin oluşabileceğine yönelik çalışmalar mevcuttur. Yüksek frekanslı işlemler, oluşan anomalilerden hareketle işlem sıklıklarını ve miktarlarını değiştirerek getiri sağlayabilirler. Ayrıca yüksek frekanslı işlemler; hız üstünlüğüne dayanarak yatırım stratejilerini geliştirdiklerinden milisaniye, saniye, dakika gibi kısa zaman aralıklarında oluşan anormalliklerden yararlanarak da getiri elde edebilirler. Bu durumda yüksek frekanslı işlemlerin piyasalarda kullanılmasıyla yeni bir anomali türü olarak “hız anomalisi” terimi finans dünyasına kazandırılabilir. Etkin piyasa hipotezinin anomalileri reddetmesine karşın yüksek frekanslı işlemler klasik anomali türlerinden ve kendilerine özgün olan hız anomalilerinden yararlanarak işlem yapabilmektedirler.

Etkin piyasa hipotezi yatırımcıları rasyonel bireyler olarak kabul etmektedir. Çeşitli durumlarda ortaya çıkan irrasyonel yatırımcıların hisse senedi fiyatlarına etkisini ise rasyonel arbitrajcıların yok ettiğini savunmaktadır. İrrasyonel yatırımcıların bozmaya çalıştığı piyasa etkinliğini, rasyonel arbitrajcıların dengede tuttuğunu belirtmektedir. Yüksek frekanslı işlemlerde ise arbitraj kavramı süre-hız arbitrajı ile ilişkilendirilmektedir. Yüksek frekanslı işlemler fiyatlardaki küçük dengesizlikleri keşfederek, çok sayıda ve yüksek hızda işlem yaparlar. Küçük miktarlarda da olsa işlem sayısı çok olduğundan yüksek getiri elde ederler.

Etkin piyasa hipotezi ve yüksek frekanslı işlemler arasındaki son farklılık ise momentum stratejisi gibi piyasayı manipüle eden agresif yatırım stratejileridir. Etkin piyasa hipotezine göre, piyasalarda momentum etkisi gibi yatırımcı irrasyonelitesine bağlı durumlar yoktur. Bu nedenle piyasalarda agresif stratejilerin kullanılması yahut başarıya ulaşması söz konusu değildir. Yüksek frekanslı işlemler ise; momentum ateşleme (tetikleme), teklif doldurma ve katmanlama gibi agresif stratejileri sıkça kullanmaktadır. Kullandıkları agresif stratejiler ile piyasalarda ve yatırımcılar üzerinde momentum etkisi ve benzeri etkiler yaratarak işlem yapmaktadır. Öyle ki Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymet ve Borsa Komisyonu'nun (SEC, 2010,2014) yüksek frekanslı işlemler üzerine yaptığı çalışmalarda; yüksek frekanslı işlemlerin kullandıkları agresif stratejilerin piyasaları ne oranda manipüle ettiği tartışılmakta ve analiz edilmeye çalışılmaktadır. Etkin piyasa hipotezinin bu tarz teknikleri ve piyasalara etkilerini kabul etmemesi dahi etkin piyasa hipotezi ile yüksek frekanslı işlemlerin zıtlığını açıkça göstermektedir.

4. ARAŞTIRMA

Finans dünyasında bir kült haline gelen etkin piyasa hipotezi ile ilgili birçok çalışma olmasına rağmen, bu çalışmaların çoğu son yıllardaki algoritmik işlemler ve yüksek frekanslı işlemler gibi çok kısa zaman aralıklarında çok fazla sayıda işlem yapan yatırım tekniklerini dikkate almamış ve piyasa etkinliğini aylık, haftalık, günlük ve saatlik zaman aralıklarıyla ölçmeye devam etmişlerdir. Oysa son yıllarda piyasalarda sıklıkla kullanılan yüksek frekanslı işlemler; dakika, saniye, milisaniye düzeyinde işlem yapmaktadırlar. Buradan yola çıkarak yüksek frekanslı

işlemlerin piyasa etkinliği hipotezine etkisi bir merak konusu olmaktadır. Bu çalışmada yüksek frekanslı borsa işlemleri dikkate alınarak, etkin piyasa hipotezinin Borsa İstanbul'daki geçerliliği sınanmıştır.

4.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Araştırmanın amacı yüksek frekanslı işlemlerin, piyasa etkinliğine tesirini Borsa İstanbul ölçeğinde ortaya koymaktır

4.2. Veri

Yüksek frekanslı işlemlerin kısa zaman aralıklarında işlem yapmaları dikkate alınarak; 1 dakikalık kapanış verileri ile BIST-100 endeksinin etkinliği değerlendirilecektir. Çalışmanın kısa zaman aralıklarına sahip veriler ile yapılması, yüksek frekanslı işlemlerin de piyasanın etkinliğine ne derecede etki ettiğinin ölçülmesi açısından önemlidir. Ayrıca çalışma, BIST-100 endeksinin etkinliğinin tespitinde kısa zaman aralıklarının kullanılmasına ilişkin araştırmaların sınırlı olması nedeniyle önem taşımaktadır.

Araştırmada kullanılan veriler, 05/02/2019 ve 05/02/2020 dönemleri arası bir yıllık bir süreci kapsamaktadır. BIST-100 endeksinin normal şartlar altında hareket ettiği varsayılarak bu dönem seçilmiştir. Bir başka deyişle; Covid19 pandemisinden önceki bir dönem olması ve belirlenen dönemde borsayı ve ekonomiyi etkileyebilecek politik, siyasi, ulusal ve küresel anlamda büyük bir kriz yaşanmamış olması 05/02/2019 ve 05/02/2020 arası dönemin seçilmesinde etkili olmuştur. Belirlenen dönemdeki 1 dakikalık BIST-100 endeksinin kapanış verilerinin oluşturduğu (hafta içi her gün 10:00-18:04) toplam 110.117 adet gözlem analiz edilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler Borsa İstanbul'dan (BIST-Data Store Platformu) temin edilmiştir.

4.3. Yöntem ve Model

Etkin piyasa hipotezinin belirlediği çerçeve içerisinde bir piyasanın etkinliğini ölçmenin en temel yolu, o piyasadaki varlık fiyatlarının rastgele bir yürüyüş içerisinde hareket edip etmediğini tespit etmektir. Etkin piyasa hipoteziyle karıştırılmaması gereken rassal yürüyüş hipotezi, genellikle piyasaların zayıf biçimdeki etkinliğini ölçmek için kullanılmaktadır.

Rassal yürüyüş hipotezi, birbirini izleyen değişkenlerin rastgele bir biçimde hareket ettiklerini ifade etmektedir. Piyasalardaki fiyatlar; piyasada oluşmuş olan tüm bilgileri yansıtmakta ve fiyatlar üzerindeki değişimler piyasaya yeni gelen bilgilerin ışığında, yani rastgele oluşmaktadır. Bu nedenle rassal yürüyüş hipotezine göre rastgele bir seride getiriler, bir önceki dönemin fiyatına rassal bir ifadenin eklenmesiyle oluşmaktadır. Eklenen rassal ifade; piyasada oluşmuş yeni bilgileri veya yatırımcı beklentileri gibi rastgele bir sürece bağlı olan durumları ifade etmekte ve hata terimi olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla ardışık terimler arasında otokorelasyon değeri sıfır olmaktadır. Yani geçmişte oluşmuş fiyatlar arasında korelasyon bulunmamalıdır (Tanrıöver ve Çöllü, 2015). Bu nedenle; mevcut bilgiler fiyatlara hemen yansımakta, geçmiş verilerden yola çıkarak gelecek fiyatları tahmin etmek mümkün olamamakta ve piyasa zayıf formda etkin olmaktadır. Rassal yürüyüş hipotezi matematiksel olarak aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

$$P_t = P_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada P_t , t dönemindeki hisse senedi yahut endeksin getiri veya fiyatını temsil etmektedir. P_{t-1} ise formüle konu olan değişkenin t-1 dönemdeki fiyatını belirtmektedir. ε_t ifadesi; piyasaya yeni ulaşan bilgiler ve yatırımcı beklentilerinden oluşan rassal hata teriminin toplamını göstermektedir. Bir başka deyişle t dönemindeki bir varlığın fiyatı; bir önceki dönem fiyatı ve

rastgele ortaya çıkmış bir terimin toplamından oluşmaktadır. Bu nedenle tahmin edilememektedir (Tanrıöver ve Çöllü, 2015, s.6);

$$\Delta P_t = P_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\varepsilon_t \sim N(0, \sigma^2) \quad (3)$$

Δ terimi fark operatörü anlamına gelmekte ve çalışmaya konu olan menkul kıymetin fiyatındaki değişimleri belirtmektedir. Rassal hata terimi, sabit varyansa ve sıfır ortalamaya sahiptir. Bu modele göre rassal hata terimi menkul kıymet fiyatındaki değişimlere eşittir (Uğurlu, 2009, s.6).

$$P_t = P_0 + \sum_{t=1}^t \varepsilon_t \quad (4)$$

Bu durumda P_0 değerinin 0'a eşit olduğu varsayılırsa aşağıdaki eşitlik ortaya çıkacaktır.

$$P_t = \sum_{t=1}^t \varepsilon_t \quad (5)$$

Bu eşitliğe göre rassal hata terimindeki değişim menkul kıymet fiyatındaki değişime eşit olacaktır. Eğer ki; ε_t teriminin varyansı σ^2 ise $VAR(P_t) = t\sigma^2$ olacaktır. Böylece seri tahmin edilemez bir yürüyüş içerisinde ilerlemiş olacak ve zayıf formda piyasa etkinliğini destekleyecektir.

Çalışmanın amacı doğrultusunda; yüksek frekanslı işlemler dikkate alınarak Borsa İstanbul'un piyasa etkinliğinin ölçülmesi için Lo ve MacKinlay (1988) varyans oranı testi kullanılmıştır. Literatürde zayıf formda piyasa etkinliği üzerine yapılan çalışmalarda en çok kullanılan yöntem olması çalışmanın yöntemi olarak bu testin seçilmesinin en büyük nedenlerinden biridir. Aynı zamanda son yıllarda yüksek frekanslı veriler ile piyasa etkinliğini ölçmek için yapılmış çalışmalarda varyans oranı testinin kullanılması, çalışma özelinde bu testin seçilmesinde etkili olmuştur. Yüksek frekanslı işlemler dikkate alınarak (milisaniye, saniye, dakika gibi kısa zaman aralıklı veriler kullanılarak), FTSE100 endeksinin etkinliği ölçen Leone ve Kwabi (2019)'nin çalışmasına benzer şekilde; 1 dakikalık veriler ile BIST-100 endeksinin etkinliği, Lo ve MacKinlay'in (1988) varyans oranı testi ile tespit edilmeye çalışılmıştır.

Varyans oranı testi getirilerin genellikle normal olarak dağılmadığı hisse senedi fiyat endekslerinin davranışını incelemek için kullanılmaktadır. Bu testler temel olarak getirilerin varyansına dayanmaktadır ve anlamlılık açısından diğer birçok testten üstündür (Campbell, Lo ve MacKinlay, 1997, s.69). Varyans oranı testinin amacı getiri serileri arasındaki ilişkiyi tanımlamaktır. Lo ve MacKinlay'in (1988) varyans oranı testine göre; bir frekansta ölçülen fiyat değişiklikleri rastgele ise, daha düşük bir frekanstaki fiyat değişikliklerinin de rastgele olması ve bu varyansların ilişkili olması gereklidir. Varyanslar arasındaki ilişkinin doğrusal olması ise varyans oranı testinin temelini oluşturmaktadır (Vanstone ve Hahn, 2015, s.6). Bir başka deyişle; Lo ve Mackinlay (1988), varyansların rassal yürüyüş hipotezi çatısı altında doğrusal olarak ölçeklenmesinden yararlanmaktadır. Varyans oranı testine göre; bir hisse senedi fiyatı rastgele bir yürüyüş izliyorsa; "k" dönemi getirisinin varyansı, bir dönem getirisinin varyansının "k" katına eşit olmalıdır. Basit bir örnek vermek gerekirse; rastgele bir yürüyüş izleyen piyasada iki günlük getirinin varyansı, bir günlük getirinin varyansının iki katı olmalıdır.

Y_t , t dönemindeki bir varlığın getirisi olarak kabul edilsin. Varyans oranı testine göre seride rastgele bir yürüyüş varsa; k ile ölçeklenmiş bir seride, k'nıncı farkın varyansının ilk farkın varyansına oranı, 1'e eşit olma eğilimindedir.

$$VR(k) = \frac{\sigma^2(k)}{\sigma^2(k)} \quad (6)$$

Yani k ölçeklenmesi ile yapılan varyans oranı testinde; $(Y_t - Y_{t-k})$ ifadesinin varyansının 1/k katı $(Y_t - Y_{t-1})$ ifadesinin varyansı ile karşılaştırılarak kontrol edilebilir (Buguk ve Brorsen, 2003, s.7).

Bu nedenle rastgele yürüyüş sürecinde her bir gecikme aralığındaki (elde tutma süresi, k) varyans bire eşit olmalıdır. Bir başka deyişle rassal yürüyüş sürecinde;

$$VR(k) = \frac{1}{k} \frac{Var(Y_t - Y_{t-k})}{Var(Y_t - Y_{t-1})} = 1 \quad (7)$$

olmalıdır. Rastgele yürüyüşün sıfır hipotezi, $VR(k)$ değerinin 1 olması gerektiğini savunmaktadır. Bu oran; 1'den küçükse negatif seri korelasyonu veya ortalamaya dönüşü, 1'den büyükse pozitif seri korelasyonu göstermektedir. Aynı zamanda t dönemindeki bir varlığın bir dönemlik getirisinin Y_t olduğu kabul edilirse, k dönem ile ölçeklenen bir varyans oranı testinde Y_t 'nin varyans oranı şu şekilde hesaplanmaktadır:

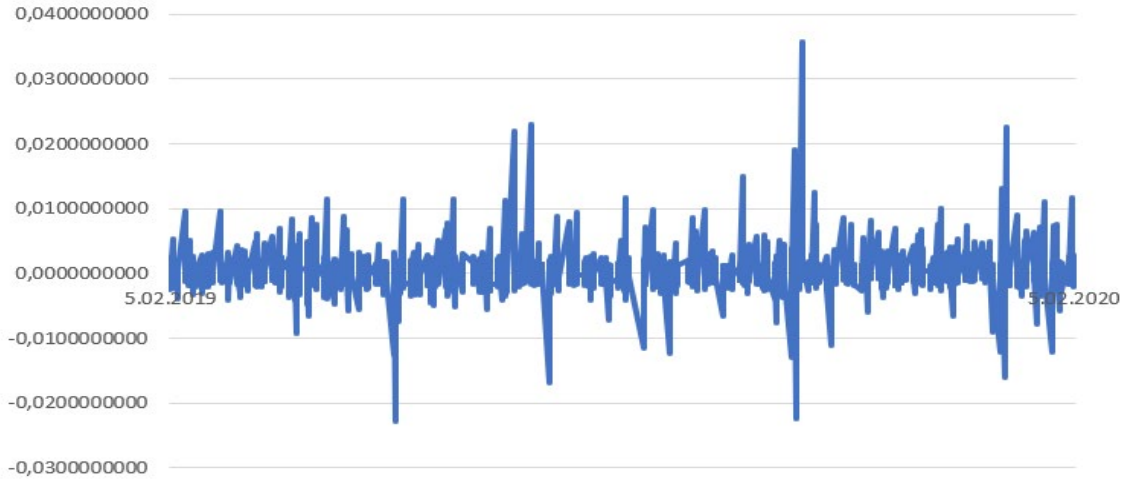
$$VR(k) = 1 + 2 \sum_{j=1}^{k-1} \left(1 - \frac{j}{k}\right) P_j \quad (8)$$

Formülde ifade edilen P_j , Y_t 'nin j düzeyindeki otokorelasyonu anlamına gelmektedir. K değeri ise varyans oranı testi yapılırken belirlenen elde tutma, gecikme süresi anlamına gelmektedir. Test sürecinde bir çeşit ölçek görevi görmektedir. K değerinin seçimine dair belirlenmiş sabit bir kural bulunmamaktadır. Bugüne kadarki yapılmış çalışmalarda, varyans oranı testlerinde genellikle k değeri olarak; 2,4,8 ve 16 seçilmiştir. (Eyüboğlu ve Eyüboğlu, 2020, s.5).

Sonuç olarak araştırmada yüksek frekanslı işlemlerin piyasa etkinliğine etkisinin tespiti için ise BIST100 endeksinin 1 dakikalık kapanış verilerinden elde edilen getiriler kullanılmıştır. Getiriler BIST100 endeksinin ait 1 dakikalık kapanış verilerinin logaritmik farkı alınarak hesaplanmıştır. 05/02/2019 ve 05/02/2020 tarihleri arasında BIST100 endeksinin 1 dakikalık getirileri kullanılarak, Lo ve Mackinlay'in (1988) varyans oranı testi yöntemi uygulanmıştır.

4.4. Bulgular

Rastgele yürüyüşün varlığını tespit etmek için uygulanan varyans oranı testinde; değişken olarak endeksin getirisi kullanılmaktadır. Çalışmada belirlenen dönem için BIST100 endeksinin dakikalık getirilerinin değişimi Şekil 1' de verilmiştir.

Şekil 1. BIST100 Endeks Getirilerinin Dakikalık Değişimi

Seçilen dönemdeki dakikalık endeks getirilerinin ortalaması sıfıra yakındır. Getiriler arasında büyük farklar olmadığı ve getirilerin birbirlerine yakın değerlerden oluştuğu Şekil 1' de gözlemlenmektedir. Veriler çok kısa zaman aralıklarından oluştuğu için getirilerde uç örnekler gözlenmemektedir.

Tablo 2. BIST-100 Dakikalık Getirilerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Ortalama	Standart Sapma	Basıklık	Çarpıklık	Aralık	Min.	Maks.	Gözlem Sayısı
0,000001	0,000540	407,5949	4,31419	0,05875	-0,02292	0,03582	110117

Tablo 2’ de yer alan tanımlayıcı istatistikler; BIST-100 endeksi dakikalık getirilerinin yayılımı ve dağılımı hakkında fikir vermektedir. Çalışmada kullanılan verilerin standart sapması 1’ den çok küçük 0’a yakın bir değerdir. Dolayısıyla dağılımdaki değişkenler ortalamaya yakındır ve yayılımları düşüktür yani homojenlikleri yüksektir. Bu durumun nedeni ise getirilerin çoğunlukla birbirlerine yakın değerlerden oluşmalarıdır.

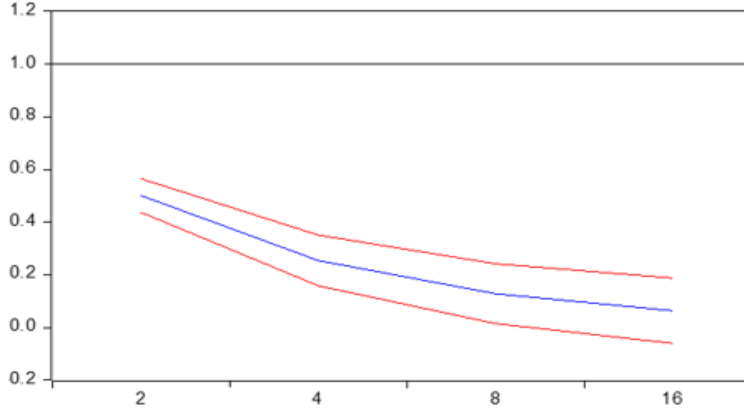
Varyans oranı testi getiriler arasındaki ilişkiyi ölçmek için kullanılan doğrusal bir test türüdür. Zayıf formda piyasa etkinliğini yani rastgele yürüyüş hipotezini test etmek için kullanılmaktadır. Çalışmada uygulanan Lo ve MacKinlay (1988) varyans oranı test sonuçları Tablo 3’ te verilmiştir.

Tablo 3. Varyans Oranı Testi Sonuçları

Periyot	Var. Oranı	Std. Hata	z-İstatistiği	Olasılık
2	0,501	0,031	-15,618	0
4	0,254	0,048	-15,488	0
8	0,128	0,056	-15,362	0
16	0,063	0,061	-15,106	0

Varyans oranı testinde ölçek görevi gören ve periyotları yani elde tutma sürelerini ifade eden k değişkeni çalışmada 2,4,8 ve 16 olarak seçilmiştir. Rassal yürüyüş teorisinin sıfır hipotezine göre; getirilerin rastgele hareket ettiği bir piyasada, seçilen tüm dönemlerin varyans oranları 1’ e eşit olmalıdır. Tablo 3’ te gözlemlendiği üzere tüm dönemler için varyans oranları 1 değerinin altında gerçekleşmektedir. Bu nedenle rassal yürüyüş teorisinin sıfır hipotezi reddedilmektedir. Yani getiriler birbirlerine bağımlı olarak hareket etmekte, rastgele bir yürüyüş izlememektedir.

Tablo 3’ te k değeri arttıkça varyans oranlarının azaldığı gözlemlenmektedir. Seçilen aralık içerisinde rastgele yürüyüş teorisinin sıfır hipotezine en çok yaklaşan dönem VR=0,501099 değeriyle k’ nin 2 olduğu periyottur. Çalışılan dönemler arasında 1’ e en uzak olan dönem ise k=16 periyodudur. Dönemlerde varyans oranlarının 1’ den az olmaları negatif korelasyonu ifade etmekte ve rassallığı reddetmektedir. Aynı zamanda olasılık değerinin de %5’ ten küçük olması rastgele yürüyüş teorisinin sıfır hipotezini reddetmektedir. Çünkü olasılık değerinin %5’ ten küçük olması testin yüksek düzeyde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermekte ve sıfır hipotezini reddetmek için güçlü kanıtların var olduğu anlamına gelmektedir. Yani seriler birbirlerinden etkilenmekte ve tesadüfi bir yol izlememektedir.

Şekil 2. Varyans Oranı Testi Grafiği

Grafikte gözlemlenen mavi bant varyans oranlarının seçilen dönemlerdeki değişimini verirken, kırmızı bantlar %5'lik bir aralıktaki güven bantlarıdır. 1 noktasından çizilen çizgi ise referans çizgisi olarak grafikte yer almakta ve rastgele yürüyüş teorisinin sıfır hipotezini temsil etmektedir. Güven bantları ve varyans oranı eğrisi rastgele yürüyüş teorisinin sıfır hipotezi olan 1 değerine hiçbir dönemde değmemektedir. Bu nedenle seçilen dönem için varyans oranı testi sonucunda rassal yürüyüş hipotezi kabul edilmemektedir. Bir başka deyişle BIST-100 endeksi dakikalık veriler ile incelendiğinde zayıf formda etkin olmayan bir piyasaya sahiptir. Piyasadaki fiyat hareketleri geçmiş verilerden yola çıkılarak, tahmin edilebilmekte ve bu tahminlere göre piyasanın üzerinde getiriler elde edilebilmektedir.

5.SONUÇ

Yüksek frekanslı işlemler Borsa İstanbul'da son beş yıl içerisinde kullanılan yeni bir yatırım tekniğidir. Gelişmiş piyasalara yönelik yapılan çalışmalara nazaran yüksek frekanslı işlemlerin Borsa İstanbul'a etkileri konusunda yapılan çalışmalar çok sınırlıdır. Bu nedenle çalışmada, piyasalarda yeni bir fenomen olan yüksek frekanslı işlemlerin etkin piyasa hipotezi çerçevesinde zayıf formda piyasa etkinliğine etkisi araştırılmıştır.

Piyasaların zayıf formda etkin olmaları; getirilerin tesadüfi bir şekilde rassal olarak dağılmalarını ifade etmektedir. Zayıf formda piyasa etkinliğine göre, geçmiş verilere dayanarak piyasalarda oluşacak fiyat ve getiri hareketleri tahmin edilememektedir. Aynı zamanda piyasa bilgilerine tüm kullanıcılar eşit şartlarda ulaştıklarından menkul kıymetler tüm bilgileri içererek fiyatlanmaktadır.

Yüksek frekanslı işlemlerin piyasa bilgilerine ayrıcalıklı olarak diğer piyasa kullanıcılarından önce erişmeleri, zayıf formda piyasa etkinliğinin temel prensibine karşı bir durumdur. Çünkü etkin piyasa hipotezine göre zayıf formda etkin olan bir piyasada her kullanıcı eşit şartlarda piyasa bilgilerine ulaşmaktadır. Yüksek frekanslı işlemler piyasa bilgilerine erken ulaşarak oluşabilecek fiyat değişikliklerini tahmin edip buna göre pozisyon almaktadır. Aynı zamanda işlem yaparken diğer kullanıcılardan hızlı olmaları piyasanın üzerinde getiri sağlamalarına neden olmaktadır. Ayrıca yüksek frekanslı işlemlerin alım-satım faaliyetlerinde hız avantajlarını kullandıklarından piyasalarda hız anomali denilebilecek yeni bir anomali türü oluşturabilecekleri düşünülmektedir.

Yüksek frekanslı işlemlerin agresif yatırım stratejileri izleyerek piyasaları manipüle etme özellikleri vardır. Bu özellikleri sayesinde piyasadaki kullanıcıları kendi istedikleri doğrultuda

yönlendirerek getiri elde etmeye çalışmaktadırlar. Aynı zamanda piyasaya birçok emir gönderip bu emirlerin çoğunu iptal ederek piyasadaki derinliği ölçmekte ve sıradan yatırımcıların yatırım kararlarını yönlendirmektedirler. Uyguladıkları momentum-ateşleme ve katmanlama gibi stratejiler ile de piyasalarda momentum etkisi ve benzeri etkiler yaratmaktadırlar. Etkin piyasa hipotezi ise momentum etkisi gibi yatırımcı psikolojisine dayanan irrasyonel durumları reddetmektedir. Bu nedenle yüksek frekanslı işlemlerin kullanıldığı piyasalarda uyguladıkları stratejilerden de dolayı etkin piyasa hipotezinin belirlediği çerçevedeki piyasa etkinliğinin mümkün olamayacağı düşünülmektedir.

Çalışmada BIST-100 endeksinin 1 dakikalık getirileri kullanılmıştır. Araştırma için 1 dakikalık getirilerin seçiminin temel nedeni; piyasa etkinliği tespit edilmeye çalışılırken yüksek frekanslı işlemler gibi kısa zaman aralıklarında işlem yapan yeni yatırım tekniklerinin de göz ardı edilmemesi gerektiğinin düşünülmesidir. Aynı zamanda piyasalarda teknolojinin ileri derecelerde kullanılması ve menkul kıymetlerin gün geçtikçe elde tutma sürelerinin azalmasından dolayı piyasa etkinliği kavramının günümüzde; dakika, saniye ve milisaniye gibi kısa zaman aralıklarında ölçülmesinin piyasaların etkinliği tespitinde daha doğru sonuçlar verebileceği öngörülmektedir.

Çalışmada, BIST-100 endeksinin 1 dakikalık getirilerine uygulanan Lo ve MacKinlay (1988) varyans oranı testi sonucunda piyasanın 05/02/2019 ve 05/02/2020 dönemleri arasında zayıf formda etkin olmadığı tespit edilmiştir. Bir başka deyişle; piyasa getirileri belirlenen dönemler içerisinde rastgele bir yürüyüş sergilememiştir. Getirilerin rastgele bir yürüyüş sergilememesi birbirlerine bağımlı olarak ilerlediklerinin bir göstergesidir. Bu nedenle piyasada oluşabilecek fiyatlar önceden tahmin edilebilmektedir. Fiyatların önceden tahmin edilmesi piyasanın ortalamasının üzerinde getiri elde etmeye neden olabilmektedir. Adaptif piyasa hipotezinin anomali ve benzeri kavramların piyasalarda belirli dönemlerde oluşabileceğini ve yatırımcı irrasyonelitesinin reddedilemeyeceğini savunması; yüksek frekanslı işlemlerin kullanıldıkları piyasalarda, etkin piyasa hipotezi yerine adaptif piyasa hipotezinin piyasa etkinliğini tanımlamada daha anlamlı olacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın bulguları sonucunda, 1 dakika zaman aralıklarında zayıf formda piyasa etkinliğinin olmamasının temel nedeninin bu aralıklarda yapılan yüksek frekanslı işlemler olduğu düşünülmektedir. Yüksek frekanslı işlemlerin piyasa bilgilerine diğer kullanıcılardan daha hızlı bir şekilde erişerek çok sayıda işlem yapmaları ve agresif stratejiler uygulayarak piyasadaki yatırımcıları yönlendirmeleri Borsa İstanbul'un zayıf formda piyasa etkinliğini olumsuz etkilemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: "Yoktur"

Finansal Destek: "Yoktur"

Etik Onay: "Yoktur".

Yazar Katkısı: Çağrı Kaan Yalçın (%50), Yasin Erdem Çevik (%25), Cihan Tanrıöven (%25)

Peer-review: Externally peer-reviewed

Conflict of Interest: "None"

Funding: "None."

Ethical Approval: None

Author Contributions: Çağrı Kaan Yalçın (50%), Yasin Erdem Çevik (25%), Cihan Tanrıöven (25%)

KAYNAKÇA

- Bachelier, L. (1900). Théorie de la spéculation. *Annales Scientifiques de l'École Normale Supérieure*. 3(17), 21-86.
- Baron, M., Brogaard, J., Hagströmer, B. ve Kirilenko, A. (2017). Risk and return in high-frequency trading. *Journal of Financial and Quantitative Analysis (JFQA)*, 54(3), 993-1024.
- Bektur Ç. ve Aydın M. (2019). Borsa İstanbul ve alt endekslerinde zayıf formda piyasa etkinliğinin analizi: Fourier yaklaşımı. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 14(2), 56-76.
- Benos, E. ve Sagade, S. (2013). High-frequency trading behaviour and its impact on market quality: Evidence from the UK equity market. *Bank of England Working Papers*, doi:10.2139/ssrn.2184302
- Biasis B. ve Foucault T. (2014). Hft and market quality. *Bankers, Markets ve Investors*, 128(1), 5-19
- Borsa İstanbul. (2016). Yüksek frekanslı işlemler (yfi) kullanıcılarının emir / işlem oranı yöntemi ile ücretlendirilmesi bilgi notu. Erişim adresi: [https://www.borsaistanbul.com/files/emir-islem-orani-\(otr\)-bilgi-notu.pdf](https://www.borsaistanbul.com/files/emir-islem-orani-(otr)-bilgi-notu.pdf)
- Borsa İstanbul. (2019). Pay piyasasında algoritmik işlemler ve bistech ptrm/işlem öncesi risk yönetimi prosedürü. Erişim adresi: <https://www.borsaistanbul.com/files/bistech-islem-oncesi-risk-yonetimi-uygulamasi-ptrm-ortak-kullanici-kilavuzuDEEEF07DE906E889C8281560.pdf>
- Boya, C. M. (2019). From efficient markets to adaptive markets: evidence from the French stock exchange. *Research in International Business and Finance*, 49, 156-165. doi: 10.1016/j.ribaf.2019.03.005
- Brogaard, J., Hendershott, T. ve Riordan, R. (2014). High frequency trading and price discovery. *Review Financial Study* 27(8), 2267-2306.
- Blocher, J., Cooper, R., Seddon, J. ve Van Vliet, B. (2016). Phantom liquidity and high-frequency quoting. *Journal of Trading* 11(3), 6-15. doi: 10.3905/jot.2016.11.3.006
- Buguk, C. ve Brorsen, B.W. (2003). Testing weak-form market efficiency: Evidence from the Istanbul stock exchange. *International Review of Financial Analysis*, 12(5), 579-590. doi: 10.1016/S1057-5219(03)00065-6
- Butler, M. ve Kazakov, D. (2012). Testing implications of the adaptive market hypothesis via computational intelligence. *2012 IEEE Conference on Computational Intelligence for Financial Engineering ve Economics (CIFER)*. doi: 10.1109/CIFER.2012.6327799
- Campbell J.Y., Lo, A.W. ve MacKinlay C. (1997). The econometrics of financial markets. New Jersey, Princeton: Princeton University Press.
- Ertuş, F.C. ve Özkan O. (2018). Piyasa etkinliği açısından adaptif piyasa hipotezinin test edilmesi: Türkiye ve ABD hisse senedi piyasaları örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 55(642), 23-40.
- European Central Bank. (2019). Competition among high-frequency traders, and market quality, Central Bank Working Paper Series. Erişim adresi: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecb.wp2290~b5fec3a181.en.pdf>

-
- Eyüboğlu, K. ve Eyüboğlu, S. (2020). Borsa İstanbul endekslerinde adaptif piyasa hipotezinin geçerliliğinin test edilmesi. *Journal of Yaşar University*, 15(59), 642-654.
- Fama E.F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383-417. doi:10.1111/J.1540- 6261.1970.TB00518.X
- Fama, E.F. (1965). Random walks in stock market prices. *Financial Analysts Journal*, 51(1), 75-80.
- Fama, E.F. (1965). The behavior of stock-market prices. *The Journal of Business*, 38(1), 34-105. doi:10.1086/294743
- Fama, E.F. ve French, K.R. (1988). Dividend yields and expected stock returns. *Journal of Financial Economics*, 22(1), 3-25. doi:10.1016/0304- 405X(88)90020-7
- Gemici, E. ve Polat, M. (2018). MIST borsalarında rassal yürüyüş hipotezi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(1), 129- 142. doi: 10.17153/oguiibf.344882
- Gomber, P., Arndt, B., Lutat, M. ve Uhle, T. (2011). High-frequency trading. *SRRN Electronic Journal*. doi: 10.2139/ssrn.1858626
- Gümüş, G. ve Bektur, Ç. (2019). Etkin piyasa hipotezi ve davranışsal finans modelleri: BİST-100 endeksinde anomali testi. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 59-69.
- Hagströmer, B. ve Nordén, L. (2013). The diversity of high frequency traders. *Journal Finance and Marketing*, 16(4), 741-770.
- Hasbrouck J. ve Saar G. (2013). Low-latency trading. *Journal of Financial Markets*, 16(4), 646-679.
- International Organization of Securities Commissions. (2011). Regulatory issues raised by the impact of technological changes on market integrity and efficiency consultation report. Erişim adresi: <https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD354.pdf>
- Kim, J. H., Shamsuddin, A. ve Lim, K.P. (2011). Stock return predictability and the adaptive markets hypothesis: Evidence from century-long U.S. data. *Journal of Empirical Finance*, 18(5), 868-879. doi: 10.1016/j.jempfin.2011.08.002
- Leone, V. ve Kwabi, F. (2019). High frequency trading, price discovery and market efficiency in the FTSE100. *Economics Letters*, 181, 174-177. doi: 10.1016/j.econlet.2019.05.022
- Lo, A.W. (2004). The adaptive markets hypothesis: Market efficiency from an evolutionary perspective. *Journal of Portfolio Management*, 5(30), 15- 29. doi:10.3905/jpm.2004.442611
- Lo, A.W. (2012). Adaptive markets and the new world order. *Financial Analysts Journal*, 68(2), 18-29.
- Lo, A.W. ve MacKinlay, C. (1988). Stock market prices do not follow random walks: Evidence from a simple specification test. *The Review of Financial Studies*, 1(1), 41-66.
- Mobarek, A. ve Keasey, K. (2000). Weak-form market efficiency of an emerging market: Evidence from Dhaka stock market of Bangladesh. *Paper Presented at the ENBS Conference Held in Oslo*, Oslo.
- Özdemir, Z.A. (2008). Efficient market hypothesis: Evidence from a small open economy. *Applied Economics*, 40(5), 633-641. doi: 10.1080/00036840600722315
-

-
- Samuelson, P.A. (1965). Proof that properly anticipated prices fluctuate randomly. *Industrial Management Review*, 6(2), 41-49.
- Securities Exchange Commission. (2010). Report of the staffs of the CFTC and SEC to the joint advisory committee on emerging regulatory issues. Erişim adresi: <https://www.sec.gov/spotlight/sec-cftcjointcommittee/021811-report.pdf>
- Securities and Exchange Commission. (2014). Equity market structure literature review part II: High frequency trading. Erişim adresi: https://www.sec.gov/marketstructure/research/hft_lit_review_march_2014.pdf
- Simon, H. (1955). A behavioral model of rational choice. *Quarterly Journal of Economics*, 69(1), 99-118.
- Shorter, G. ve Miller, R.S. (2014). Dark pools in equity trading: Policy concerns and recent developments. *Congressional Research Service*. Erişim adresi: <https://fas.org/sgp/crs/misc/R43739.pdf>
- Tanrıöver, B. ve Çöllü, D.A. (2015). Türkiye'de yatırımcıların öngörü performanslarının rassal yürüyüş modeli çerçevesinde analizi. *Business and Economics Research Journal*, 6(2), 127-139.
- Uğurlu, E. (2009). Kesikli seçim modelleri. *İstanbul Aydın Üniversitesi Ekonomi ve Finans Bölümü Ders Notları, kitapçık 1*. doi: 10.13140/rg.2.1.3262.2561
- Vanstone, B. ve Hahn, T. (2015). Data characteristics for high-frequency trading systems. Greg N. Gregoriou (Ed.), *Handbook of High Frequency Trading* (s. 47-57). London: Academic Press.
- Ye, M., Yao, C. ve Gai, J. (2013). The externalities of high frequency trading. *SSRN Electronic Journal*. doi: 10.2139/ssrn.2066839

SUMMARY

Developments in financial technology and its applications in recent years have given rise to new investment techniques. Among these investment techniques, high frequency trading is the most technologically advanced. High-frequency trading refers to electronic investment transactions that can execute many transactions in short time intervals using various algorithms. High-frequency trading, which we can consider as a large subset of algorithmic trading, is called high frequency trading (HFT) because it performs many transactions in short time intervals such as minutes, seconds, milliseconds, and microseconds.

The number and importance of studies on the impact of high-frequency trading on the markets, which are increasing day by day, has also increased. The impact of high-frequency trading, especially the impact on the liquidity and volatility of financial markets, is discussed from different angles, and there are important studies that have contributed to the scientific literature on risk and return.

In studies conducted in the past to determine market efficiency at Borsa Istanbul, daily, weekly, and monthly data sets were used. The data used correspond to long periods of time according to the current state of the art. In other words, they cannot measure the impact on markets of trading that closes end-of-day positions, such as high-frequency trading. As a result of the cooperation with Nasdaq Stock Exchange, high frequency trading was introduced at Borsa Istanbul with the transition to the BISTECH system in 2016. Since that time, it is important to measure the market efficiency of Borsa İstanbul in short time periods, considering high frequency trading. In this study, the validity of the efficient market hypothesis at Borsa Istanbul was tested considering high frequency trading at the exchange.

It contradicts the basic principle of weak market efficiency that high-frequency traders have privileged access to market information over other market participants. This is because, according to the efficient market hypothesis, in a weakly active market, every user has access to market information under the same conditions. High-frequency traders can access market information early, anticipate possible price changes, and take positions accordingly. At the same time, the fact that they are faster than other users in trading leads them to achieve higher returns than the market. Moreover, since high-frequency transactions exploit speed advantages in trading activities, it is believed that they can create a new type of anomaly in the markets, which can be called a speed anomaly.

High-frequency traders can manipulate markets by pursuing aggressive investment strategies. Because of these characteristics, they seek to generate revenue by steering market participants in the direction they desire. At the same time, they measure the depth of the market by sending many orders to the market and canceling most of these orders, guiding the investment decisions of ordinary investors. For this reason, it is believed that market efficiency under the efficient market hypothesis will not be possible because of the strategies they use in the markets where high-frequency transactions are conducted.

In the study, because of Lo and MacKinlay's (1988) variance ratio test applied to the 1-minute returns of the BIST -100 index, it was found that the market was not efficient in weak form between 02/05/2019 and 02/05/2020. In other words, the market returns did not exhibit a random walk within the specified time periods. The fact that the yields do not show a random walk is an indication that they evolve independently. Therefore, prices that may occur in the market can be predicted in advance. Predicting prices can lead to higher returns than the market average. The adaptive market hypothesis states that anomalies and similar concepts may occur

in markets during certain periods of time and that investor irrationality cannot be ruled out. In markets where high-frequency transactions occur, the adaptive market hypothesis is assumed to be more informative than the efficient market hypothesis in describing market efficiency.

Based on the results of the study, it is suggested that the main reason for the lack of weak market activity in the 1-minute intervals is the high-frequency trading in these intervals. The weak form of market efficiency of Borsa İstanbul is negatively affected by the fact that high frequency traders access market information faster than other users and make many trades and direct investors to the market by applying aggressive strategies.

KÜLTÜR TURLARINDA GASTRONOMİK ÜRÜNLERİN TERCİH EDİLMESİNDE TURİST REHBERLERİNİN ÖNEMİ

Ertuğrul DÜZGÜN¹

Atıf/©: Düzgün, E. (2022). Kültür turlarında gastronomik ürünlerin tercih edilmesinde turist rehberlerinin önemi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 120-141. doi: 10.17218/hititsbd.1111524

Özet: Turist rehberlerinin kültür turlarında gastronomik ürünlerin tercih edilmesindeki önemini belirlemek amacıyla yapılan çalışmayla hem turist rehberlerinin hem de turistlerin yeme-içme yerlerini tercih ederken hangi konulara dikkat ettikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmada ayrıca yerel restoran işletmelerinin turist rehberlerinden beklentileri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Araştırma kapsamında nitel araştırma yönteminden faydalanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formlarıyla toplanan araştırma verileri turist rehberleri ile yapılan görüşmelerden elde edilmiştir. Gastronomi konusunda bilgi sahibi olan ve kartopu örnekleme yöntemiyle seçilen 24 eylemli turist rehberi araştırmaya katılmıştır. Betimsel analiz uygulanarak belirli temalar belirlenmiş ve doğrudan alıntılar eklenerek yorumlamalar yapılmıştır. Araştırma sonucunda turist rehberlerinin yeme-içme yeri tercihi yaparken en çok temizlik ve hijyene, turistlerin ise fiyata önem verdiği belirlenmiştir. Diğer yandan araştırmada ulaşılan sonuçlara göre; yerel yiyecek ve içecek işletmeleri, turist rehberlerinin turistleri daha fazla harcama yapmaya yönelik olarak teşvik etmelerini beklemektedir. Turist rehberlerinin yerel kültürün tarihi, kültürel ve doğal güzelliklerinin yanı sıra yemek kültürü hakkında da detaylı anlatımlar yapması ve gastronomi rehberliği konusunda uzmanlaşmaları önerilmektedir. Araştırma sonunda uygulayıcılara ve gelecek çalışmalara yönelik çeşitli öneriler getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gastronomi, turist rehberi, restoran seçimi

The Importance of Tourist Guides in Preference of Gastronomic Products on Cultural Tours

Citation/©: Düzgün, E. (2022). The importance of tourist guides in preference of gastronomic products on cultural tours. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(1), 120-141. doi: 10.17218/hititsbd.1111524

Abstract: With the study carried out to determine the importance of tourist guides in the preference of gastronomic products in cultural tours, it was tried to determine what issues both tourist guides and tourists pay attention to when choosing eating and drinking places. The research also tried to reveal the expectations of local restaurant businesses from tourist guides. Qualitative research method was used within the scope of the research. Research data collected with semi-structured interview forms were obtained from interviews with tourist guides. Twenty-four active tourist guides, who are knowledgeable about gastronomy and selected by snowball sampling method, participated in the research. By applying descriptive analysis, certain themes were determined, and interpretations were made by adding direct quotations. As a result of the research, it was determined that the tourist guides gave importance to cleanliness and hygiene the most, while tourists gave importance to the price while choosing a place to eat and drink. On the other hand, according to the results of the research, local food and beverage businesses expect tourist guides to encourage tourists to spend more. It is recommended that tourist guides make detailed explanations about the historical, cultural, and natural beauties of the local culture as well as food culture and specialize in

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 30.04.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 6.6.2022

¹ (Dr. Öğr. Üyesi), Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, duzgunertugrul@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-0786-3840>

gastronomy guidance. At the end of the research, various suggestions were made for practitioners and future studies.

Keywords: *Gastronomy, tourist guide, restaurant selection*

1. GİRİŞ

Dünyanın birçok yerinde özellikle de gelişmiş ülkelerde gastronomi turizmi her geçen gün önemini artırmaktadır. İnsanlar gastronomi turizmi sayesinde özel ilgilerine yönelik seyahatler planlamaya başlamışlardır. Milyonlarca turisti etkileyen ve büyük oranda geliri kendine çeken gastronomi turizmi dinamik bir turizm çeşidi haline gelmektedir (Williams, Williams ve Omar, 2014). İnsanların uzunca süre kitlesel olarak katılmış oldukları deniz, kum ve güneş üçlüsüne alternatif olarak gelişme gösteren gastronomi turizminin, destinasyonlarda turizm faaliyetlerini destekleyici önemli bir rol üstlendiği söylenebilir (Shenoy, 2005). Bakıldığında bir turizm çeşidi olarak görülen gastronominin belirli bir plan ve programda devam ettirildiği taktirde destinasyonlara rekabet açısından ciddi faydalar sağlayabilecektir (du Rand ve Heath, 2006). Konuyla ilgili olarak Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) (2015) gastronomi turizminin ülke ekonomilerine olan katkılarının arttığını ve toplam turizm geliri içerisindeki payının %30'lara ulaştığını raporlamıştır. Benzer şekilde TÜRSAB (2015) da turistlerin toplam turizm harcamalarının %20-25 oranında yeme-içmeye harcadıklarını ifade etmişlerdir (Altıntaş ve Hazarhun, 2020, s.14).

Gastronomi turizminin gelişmesinde turistlerin seyahatleri boyunca en fazla iletişim kurdukları kişi olan, aynı zamanda turistlere adeta birebir hizmet sağlayan kişiler turist rehberleri olmaktadır. Ülkeler için birer kültür elçisi olan turist rehberleri turistler içinse önemli bir yol gösterici olmaktadır. Hem ülkelere hem de turistlere karşı büyük sorumlulukları bulunan turist rehberleri, turistlerin tekrar ziyaret etmesinde, tavsiye etmesinde ve ülke imajını geliştirmede önemli görevleri bulunmaktadır (Çokal, 2019, s.383). Bu bakımdan ülkeler için önemli bir kültürel turizm potansiyeli olan gastronomi turizminin gelişmesi için bu değerlerin turistlere aktarılması büyük önem teşkil etmektedir. Öte yandan rehberlerin destinasyonların sahip oldukları kültürel ve tarihi güzellikleri bildikleri kadar yöre mutfağı hakkında da bilgi sahibi olmaları ve bu bilgileri turlarda turistlerle paylaşarak tanıtımlarını yapmaları beklenmektedir (Köroğlu, Köroğlu ve Sarıoğlu, 2007).

Turistler seyahatleri boyunca gidilen destinasyonları çoğunlukla ilk defa ziyaret ettikleri için yerel yiyecek ve içecekler konusunda rehberlerinin önerilerini dikkate alacaklardır. Bunun için de rehberlerin seyahat süresi boyunca turistlere yerel yiyecekler hakkında bilgiler sunması ve insanları meraklandırması büyük önem taşımaktadır. Çünkü turistlerin gidilen ülkede ilk tanışmış olduğu ve sürekli birlikte olduğu kişiler turist rehberleri olduğu için turist rehberine karşı güvenmeleri doğal bir sonuçtur. Diğer yandan turistlere sunulan ürünlerin bölgeye has bir şekilde sunulması da rehberlerin elini güçlendirecektir. Bu bakımdan turistlerin gidilen bölgedeki yemek kültürü ile ilgili olarak olumlu yönde görüşler belirtmelerinde turist rehberlerinin rolünün önemli olduğu söylenebilir (Chang, 2014; Çalışkan, 2013, s.47).

Turistlere sadece yabancı dilde anlatım yapmanın çok ötesinde sorumlulukları olan rehberlerin en önemli görevlerinden birisi de turist ile destinasyon arasındaki bağı kuran kişi olmasıdır. Çünkü turist rehberlerinin sunmuş olduğu hizmet sayesinde turistler hizmetten memnun kalacak ve aynı destinasyonu tekrar ziyaret etme eğiliminde bulunabileceklerdir. Bu sebeple rehberlerin vermiş olduğu hizmeti geliştirebilmeleri için doğal, tarihi ve kültürel birikimlerinin yanı sıra yöresel olarak hazırlanan gastronomik ürünler hakkında da detaylı bilgi birikimlerinin olması önemlidir (İrigüler ve Güler, 2017, s.7). Çünkü turist rehberleri bir ülkenin sadece tarihi,

kültürel ve doğal yönlerini anlatmakla kalmayıp turistlerin gastronomik değerlerle buluşmasını da sağlamaktadırlar (Cankül ve diğerleri, 2021).

Konuyla ilgili olarak yapılan benzer çalışmalarda Akay ve Özsöğütçü (2018) turist rehberlerinin turlarda gastronomiyi ne oranda kullandıklarını belirlemeye yönelik olarak araştırma yapmışlardır. Efendi ve Atay (2020) turist rehberlerinin gözlemlerine dayanarak turistlerin gastronomik tercihlerini saptamaya çalışmışlardır. Cankül ve diğerleri (2021) turist rehberlerinin deneyimleri çerçevesinde turistlerin restoran seçiminde göz önünde bulundurdıkları kriterleri belirlemeye çalışmışlardır.

Bu çalışmada ise hem yerel halk hem de turistler için önemli olan yeme-içme kültürünün uygun bir yerde ve doğru bir şekilde sunulması için turist rehberlerinin, turistlerin ve yerel işletmelerin beklentilerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Toplam dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde literatür bilgisi, ikinci bölümünde yöntem, üçüncü bölümünde bulgular, son bölümünde ise araştırma neticesinde elde edilen sonuçlar yer almıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Gastronomi ve Gastronomi Turizmi

Gastronomiye kelime anlamı olarak bakıldığında mide bilimi olarak görünse de daha geniş olarak bakıldığında birçok bilimin etkileşimi sonucunda oluşan çok disiplinli bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Günümüz yeme içme dünyasında gastronomi hem besleyici yönlü olması hem de sanatsal yönden birçok dinamiği içerisinde barındırdığı söylenebilir. Gastronomi ayrıca yeme içmenin ne olduğu ve kültürel boyutlarını da ortaya koymaktadır (Akyürek ve Kutukız, 2020, s.3321). Gastronomi turizmi ise seyahatin bir kısmında veya genelinde yiyecek ve içecekleri deneyimleme motivasyonuna sahip olmak olarak tanımlanabilir (Lin ve diğerleri, 2011). Bir seyahat motivasyonu olarak gastronomi turizmi başka bir tanımla; özel yiyeceklerin üretim aşamalarını ve sunumlarını görebek için bunları tatmak, tanınmış veya özgün bir şefin restoranında yemek, üreticileri ziyaret ederek özel alanlarına ve festivallerine katılmak, bu sayede bir destinasyona özgü olan mutfak kültürünü keşfetmek ve deneyimlemek olarak açıklanmıştır (Başoda ve diğerleri 2018, s.1816).

Gastronomi turizmi; turistlerin ilgisini çekebilecek, çeşitli kurs ve eğitimlere katılma, zeytin ve zeytinyağı üreticilerine ziyaret, yerel peynir üreticilerine ve yerel pazarlara ziyaret, şarap işletmelerine ziyaret, arıcılık ve mantar toplama, turistlerin yerel ürünleri deneyimlemesi, gastronomi festivallerini ve müzeleri ziyaret etme gibi birçok aktiviteyi kapsamaktadır (Sormaz ve diğerleri, 2015). Bu sayede turistler neredeyse her bir kasabanın kendisine özgü olan yemek kültürünü deneyimlemekte ve bu deneyimlerini de çeşitli yollarla çevresindekilerle paylaşabilmektedirler (Ardıç Yetiş, 2015, s.13). Bu aktivitelere katılan turistlere literatürde gastro turist denilmekte olup, bu turistlerin amacı sadece o anki açlık duygularını gidermek değil, değişik kültürlerle ait tüketmiş oldukları yiyecek ve içecekleri farklı deneyimler yaşayarak ve büyük bir zevk alarak tüketen kişiler olduğu söylenebilir (Aksoy ve Sezgi, 2015). Ancak turistler tarafından destinasyonların yerel kültürü hakkında yeterince bilgiye sahip olunmadığı için bu noktada yerel kültür ve yiyecekler hakkında detaylı bilgi sahibi olan turist rehberlerine büyük görevler düşmektedir. Bakıldığında turun ilerleyişi aşamasında gastronomi konusu doğrudan ilgili gibi görünmese de gidilen bölgenin yemek kültürü ve mutfak hakkında turist rehberinin bilgi sahibi olması son derece önemlidir. Çünkü rehberler, mola verilen yerleri ve yemek için durulacak yerleri seçerken turistlerin hangi türde yiyecekleri tercih edeceklerini ve bölgeye özgü yiyecekler yemek isteyeceklerini tahmin edebilmelidirler. Diğer yandan rehberlerin

her ülke veya bölgede farklılık gösteren yiyecek içeceklerin tüketim şekli hakkında da turistlere ayrıntılı bilgiler vermesi gerekmektedir (Karamustafa ve Çeşmeci, 2006, s.78).

Turistlerin katılmış oldukları turlarda yöresel mutfakların önemli bir rolü olduğu düşünüldüğünde, destinasyonlar ile turistler arasında aracılık rolünü üstlenen turist rehberlerinin yerel yemeklerin deneyimlenmesi noktasında desteği ve tavsiyeleri önemlidir. Başka bir deyişle her geçen gün turizm faaliyetleri içerisindeki yeri artan gastronomi turizminin gelişimi için yerel halk tarafından elde edilen ürünlerin turistlere tanıtılması kültür paylaşımı açısından oldukça önemli görülmektedir. Çünkü turistler gitmiş oldukları her yerde o bölgenin kültürünü tanımak ve o kültürle yakın ilişki içerisine girmek istemektedirler. Bu isteklerini de ilk olarak turist rehberleri kanalıyla yerine getirmeye ve beklentilerine karşılık bulmaya çalışmaktadırlar (Aslan ve Aktaş, 2011, s.365). Bu bakımdan her geçen gün turizm faaliyetleri içerisindeki yeri artan gastronomi turizminin gelişimi için yerel halk tarafından elde edilen ürünlerin turistlere tanıtılması kültür paylaşımı açısından oldukça önemli görülmektedir. Çünkü turistler gitmiş oldukları her yerde o bölgenin kültürünü tanımak ve o kültürle yakın ilişki içerisine girmek istemektedirler. Bu isteklerini de ilk olarak turist rehberleri kanalıyla yerine getirmeye çalışmakta ve beklentilerine karşılık bulmaya çalışmaktadırlar. Bu sebeple hem yerel işletmelerin hem de turist rehberlerinin bu durumun farkına varmaya başlamaları ve konuyla ilgili olarak ilgilerini ve bilgilerini artırmaları önemlidir (Solmaz ve Ulama, 2014, s.99).

2.2. Deneyimleme

Turistler kendi alışık oldukları kültürden farklı olarak yeni deneyimler kazanabilmek adına seyahat ederek yerel yemeklerin tadını çıkarmaya çalışırlar (Yuan, 2015). Bunun için de iki konu önem teşkil eder. Onlardan birisi bilgilendirme diğeri ise deneyimlemedir. Bilgilendirme, bir destinasyonun yerel mutfak kültürü hakkındaki bilginin derinlemesine turistlere aktarılmasıdır. Deneyimleme ise destinasyonlardaki yerel mutfak kültürünü turistler görerek, işiterek, tadarak, dokunarak, hissederek, koklayarak, gezerek, öğrenerek, katılarak ve anlayarak tecrübe etmelerini ifade etmektedir (Başoda ve diğerleri, 2018, s.1822). Sadece bu arayışla turlara çıkan turistler de bulunmakta olup, gastro turist olarak adlandırılmaktadır. Gastro turistler uluslararası ve ulusal düzeyde seyahat ederek otantik mutfak kültürünü ve deneyimini bilinçli olarak aramaktadırlar (Stanley ve Stanley, 2015).

Turist rehberlerinin ana amacı rehberlik etmiş oldukları gruplara karşı destinasyonları ve kültürel geçmişi en iyi şekilde aktarabilmektir. Bu sorumluluklarını yerine getirebilmek için rehberlik edilen bölge hakkında derin bilgiye sahip olmaları beklenmektedir. Bu bilgilere bakıldığında sadece destinasyonlardaki turistik çekicilikler hakkındaki bilgi değil, bunun yanında yerel kültür ve yerel yemekler hakkında da detaylı bilgiye sahip olmaları beklenmektedir. Çünkü bazen bir destinasyondaki en temel çekicilik yöresel yemek olabilmektedir. Bu yüzden turist rehberinin yöresel kültür hakkında bilgi sahibi olması kaçınılmazdır (Çokal, 2019, s.384).

Ancak bazı durumlarda turist rehberleri yerel halkın sunduğu ürünlerle turistleri buluşturmada tek başına karar verememektedir. Çünkü tur operatörleri ve seyahat acenteleri tarafından hazırlanan paket turlarda tur rotaları ve yemek yenilecek restoranlar önceden belirlenmektedir. Turist rehberleri de mecburen bu programlara uygulamak durumunda kalmaktadır. Ancak yine de turist rehberleri anlatımlarıyla tur esnasında yemekle ilgili yaşanabilecek birçok problemin önüne geçebilmektedir. Bu bakımdan acentelerin verimli bir tur geçirebilmek için mutfak kültürünü iyi bilen rehberleri tercih etmesi önem arz etmektedir (Yılmaz ve Özdemir, 2017, s.89).

2.3. Turist Rehberinin Etkisi

Destinasyonları ziyaret ederken turistler ile mecburi bir etkileşim içerisinde bulunan turist rehberlerinin yerel kültür hakkındaki bilgilendirmeleri ve yönlendirmeleri oldukça önemlidir. Çünkü geçmişten günümüze kadar uzanan yerel kültürün devamlılığının sağlanmasında ve farklı kültürlerle sahip turistlerin destinasyondan memnun ayrılmalarının sağlanmasında rehberler oldukça büyük rol oynamaktadır (Ling ve diğerleri, 2011). Yerel kültür bakımından oldukça büyük bir yere sahip olan ve son dönemlerde etkisi iyice artmış olan gastronomik unsurların tanıtılmasında ve bu unsurlar hakkında detaylı bilgi verilmesi konusunda rehberlere büyük görevler düşmektedir. Bu bakımdan rehberlerin destinasyonlardaki gastronomi kültürü konusunda detaylı bilgi ve tecrübeye sahip olmaları beklenmektedir (İrigüler ve Güler, 2017). Çünkü gastronomi konusunda uzmanlaşmış rehberler; bölgedeki temel besinleri, ekilip-biçilme yöntemlerini, lezzetlerini; ne zaman, nasıl, ne ile ve nerede yenileceği konularında turistlere bilgi veren ve gerektiğinde uygulamalı olarak yerel mutfağı yansıtan mekanları gruplarıyla birlikte ziyaret ederler (Başoda ve diğerleri, 2018, s.1818). Gastronomi uzmanı olarak turist rehberleri destinasyonlardaki yerel mutfak kültürünü, geleneklerini ve uygulamalarını bilerek turistlere canlı deneyimler yaşatması; bir nevi yaşatılması gereken geleneksel tatların ziyaretçilere aktarılacak mutfak kültürünün korunmasına katkıda bulunmaktadır (İrigüler ve Güler, 2017, s.7).

Ülkemiz özelinde bakıldığında oldukça büyük bir mutfak kültürünün olduğu söylenebilir. Bu bakımdan turistler gelmeden önce araştırma eğilimine girmekte ve beklentilerini karşılamak için de turist rehberlerinden en geniş ve gerçekçi bilgileri almak istemektedirler. Rehberin yeterince donanıma sahip olduğunu gören turistler rehberlere karşı güven duymaya başlamakta ve önerileriyle turistlerin gastronomik ürünleri tercih etmelerinde olumlu etkileri bulunmaktadır. Bu bakımdan rehberler, yerel halkın üretmiş olduğu ürünlerin ve yiyecek-içeceklerin satışına katkı sağlayarak bölgenin gelişimine ciddi destek sağlarlar (Gregorio ve Licari, 2006, s.10). Turistler açısından bakıldığında turistlerin en fazla yüz yüze ilişki kurduğu ve sürekli iletişimde oldukları kişi turist rehberleridir. Rehberlerin sayesinde turistler tatillerinden ne kadar fazla zevk alırlarsa o kadar fazla aynı destinasyonu veya ülkeyi tekrar ziyaret etmekte ve sadakatleri o kadar fazla olmaktadır (İrigüler ve Güler, 2017, s.8). Konuyla ilgili olarak Chang ve diğerleri (2011) yapmış olduğu çalışmada rehberlerin turistlerin karşılaşmış oldukları yabancı dil ve kültürel engellerin önüne geçerek arabulucu rol oynadığını ve yemekten almış oldukları memnuniyeti önemli oranda etkilediklerini belirlemişlerdir.

Bahse konu olan bu çalışmalardan hareketle turist rehberlerinin gastronomik açıdan önemini belirleyebilmek üzere; turist rehberlerinin yeme içme işletmelerinden beklentilerini, turistlerin yeme içme işletmelerinden beklentilerini ve son olarak da yerel işletmelerin turist rehberlerinden beklentilerini belirleyebilmek üzere araştırmanın kapsamı belirlenmiş ve araştırma buna göre kurgulanmıştır.

3. ARAŞTIRMA

Nitel araştırma yöntemlerinden faydalanılarak kurgulanan çalışmada fenomenolojik araştırma deseni tercih edilmiştir. Fenomenolojik araştırma deseni farkında olduğumuz ancak konu hakkında detaylı ve derinlemesine bilgi sahibi olmadığımız olgulara yoğunlaşmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Fenomenolojik araştırmalarda bireysel tecrübeler önemli olduğu için turist rehberleri bu araştırmadaki bireysel tecrübeyi yaşamış kişilerdir. İlgili alanyazında turistlerin tekrar ziyaret etmelerinde, tavsiye etmelerinde ve ülke imajını geliştirmede turist rehberlerinin önemli görevlerinin olduğu belirtilmektedir. Bu çalışmayla da turistlerin gastronomi ürünlerini

tercih etmelerinde turist rehberlerinin öneminin belirlenmesine yönelik tespitler yapılması hedeflenmiştir. Bu kapsamda yapılan literatür taraması sonucunda yapılandırılmış bir görüşme formu oluşturulmuştur. Araştırmada kullanılan sorular Aylan ve Sezgin (2021) ve Efendi ve Atay'ın (2020) araştırmalarında uyguladıkları görüşme sorularından uyarlanmıştır.

Nitel bir araştırma olması sebebiyle güvenilirlik ve geçerlilik yerine inandırıcılık, aktarılabilirlik, iç tutarlılık ve teyit edilebilirlik kavramlarından faydalanılmıştır (Creswell, 2016, s.190). Bu kapsamda inandırıcılık için birkaç uzmandan verilerin analizi noktasında destek alınmış, aktarılabilirliği artırmak adına tüm görüşmeler kaydedilerek yazılı metin haline getirilmiş, iç tutarlılığı artırabilmek için bulgular yorum yapılmadan okuyucuya doğrudan sunulmuş, son olarak teyit edilebilirliği artırmak içinse görüşme kayıtları muhafaza altına alınmıştır. Son olarak betimsel analiz tekniği ile analiz edilen araştırmada veriler; verilerin düzenlenmesi, kategori ve temaların oluşturulması, verilerin kodlanması, yorumlanması ve bulguların yazılması şeklinde hazırlanmıştır. Diğer yandan araştırmanın belirli bir zaman diliminde tamamlanmış olması ve görüşme gerçekleştirilen rehberlerin eylemli olma ve gastronomi konusunda bilgi sahibi olma mecburiyeti çalışmanın kısıtlılığını oluşturmaktadır.

4.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Turist rehberlerinin turlarda tarihi ve kültürel anlatımlarının yanı sıra o bölgenin gastronomi zenginlikleri konusundaki anlatımları ve yeme-içme işletme tercihleri turistler açısından önemli görülmektedir. Bu kapsamda turist rehberlerinin kültür turlarında gastronomik ürünlerin tercih edilmesindeki önemini belirleyebilmek amacıyla yapılan bu çalışmayla hem turist rehberlerinin hem turistlerin hem de restoran işletmelerinin turist rehberlerinin gözünden beklentileri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

4.2. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Örnekleme gastronomi konusunda ilgili olan ağırlıklı olarak Karadeniz Bölgesinde rehberlik yapan Trabzon Bölgesel Turist Rehberleri Odasına (TRO) ve İstanbul Turist Rehberleri Odasına (İRO) bağlı eylemli turist rehberlerinden oluşmaktadır. Örnekleme, Karadeniz Bölgesinde tur yapan ve gastronomi konusunda ilgili olan rehberlerden seçilmek istenmesi sebebiyle amaçlı örnekleme yöntemi kapsamında değerlendirilebilir. Gastronomi konusunda ilgisi ve bilgisi bulunan bir rehberle öncelikle ulaşılmış ve kendisiyle görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu konuda en çok bilgi sahibi kimler olabilir? Bu konuyla ilgili olarak kim veya kimlerle görüşmemi önerirsiniz? Sorularıyla birlikte örnekleme belirleme sürecine başlanmıştır (Patton, 1987). Ardından konuya ilgi duyan diğer rehberlerin isimleri alınmış ve görüşmeler bu şekilde devam ettirilmiştir. Kartopu örnekleme yöntemiyle gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda elde edilen cevapların tekrar etmeye başlamasıyla görüşmeler kesilmiş ve toplamda 24 kişi ile mülakatlar gerçekleştirilmiştir. 7.4.2022 ile 17.4.2022 tarihleri arasında gerçekleştirilen görüşmeler ortalama 30 dakika sürmüştür. Yüz yüze, telefonla veya görüntülü görüşme yöntemiyle gerçekleştirilen görüşmeler hem sesli hem de yazılı olarak kaydedilmiştir. Gönüllülük esasına göre gerçekleştirilen görüşmelerde yapılandırılmış formlar kullanılmıştır.

4.3. Katılımcılara İlişkin Tanımlayıcı Bilgiler

Kültür turlarında gastronomik ürünlerin tercih edilmesinde turist rehberlerinin öneminin belirlenmesi amacıyla yapılan çalışmada; turist rehberlerinin, turistlerin ve restoran işletmelerinin turist rehberlerinin gözünden beklentilerini ortaya çıkarmaya çalışılmıştır. Aktif olarak rehberlik yapan ve gastronomi konusunda yeterince bilgiye sahip olan eylemli turist

rehberleri ile gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerin bulguları bu bölümde verilmiştir. Bu kapsamda görüşme gerçekleştirilen katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo-1’de verilmiştir:

Tablo 1. Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Şehir	Tecrübe	Çalışma Kartı Türü	Çalışma Şekli
K1	Kadın	52	Lisans	İstanbul	25	İngilizce	Bağımsız Rehber
K2	Erkek	36	Lisans	Kocaeli	12	İngilizce	Bağımsız Rehber
K3	Erkek	37	Lisans	Bolu	14	İngilizce	Bağımsız Rehber
K4	Erkek	39	Ön lisans	İstanbul	14	İngilizce	Bağımsız Rehber
K5	Kadın	33	Lisans	İstanbul	10	İngilizce	Acenteye bağlı rehber
K6	Kadın	37	Lisans	İstanbul	13	İngilizce	Bağımsız Rehber
K7	Erkek	33	Ön lisans	İstanbul	9	İngilizce	Acenteye bağlı rehber
K8	Kadın	25	Ön lisans	İstanbul	3	İngilizce	Bağımsız Rehber
K9	Erkek	34	Ön lisans	İstanbul	12	İngilizce	Acenteye bağlı rehber
K10	Erkek	33	Lisans	Trabzon	4	İngilizce	Bağımsız Rehber
K11	Erkek	46	Lisans	Trabzon	6	İngilizce	Bağımsız Rehber
K12	Erkek	33	Lisans	Amasya	3	İngilizce	Bağımsız Rehber
K13	Kadın	35	Lisansüstü	Erzincan	10	Bulgarca	Bağımsız Rehber
K14	Erkek	38	Lisans	Artvin	14	İngilizce	Bağımsız Rehber
K15	Kadın	36	Ön lisans	Trabzon	9	İngilizce	Bağımsız Rehber
K16	Erkek	42	Lisans	Trabzon	14	İngilizce	Acenteye bağlı rehber
K17	Kadın	34	Lisans	Trabzon	5	İngilizce	Bağımsız Rehber
K18	Kadın	35	Lisans	Samsun	5	Arapça	Bağımsız Rehber
K19	Kadın	27	Lisans	Zonguldak	5	İngilizce	Acenteye bağlı rehber
K20	Erkek	35	Lisans	İstanbul	8	İngilizce	Bağımsız Rehber
K21	Erkek	33	Lisans	Kocaeli	7	İngilizce	Bağımsız Rehber
K22	Kadın	52	Ön lisans	Trabzon	14	İngilizce	Bağımsız Rehber
K23	Erkek	53	Lisans	Samsun	20	İngilizce	Bağımsız Rehber
K24	Erkek	54	Lisans	Trabzon	25	İngilizce	Bağımsız Rehber

Tablo-1 incelendiğinde katılımcılar arasında cinsiyet yönünden homojene yakın bir dağılım olduğu görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu 33-39 yaş aralığında ve lisans mezunudur. Diğer yandan görüşme gerçekleştirilen kişilerin büyük bir çoğunluğunun rehber odalarının yer aldığı İstanbul ve Trabzon il merkezlerinde yaşadıkları söylenebilir. Tecrübelerine bakıldığında yıl olarak 5 yıl ve üstünde tecrübeye sahip oldukları görülmektedir. Çoğunluğu İngilizce dilinde rehber olan katılımcıların büyük çoğunluğu bir seyahat acentesine bağlı çalışmaktansa bağımsız olarak çalışmayı tercih ettikleri görülmektedir.

4.4. Bulgular

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda elde edilen veriler 3 ana temada toplanmıştır. Bunlar; turist rehberlerinin beklentileri, turistlerin beklentileri ve yerel işletmelerin turist rehberinden beklentileri şeklinde sıralanmıştır.

4.4.1. Turist Rehberlerinin Yeme-İçme Yerlerini Tercih Ederken Beklentileri

Turist rehberlerinin yeme-içme yerlerini tercih ederken dikkat ettikleri unsurları ortaya çıkarabilmek için katılımcılara yöneltilen “*Turlarınızda yeme-içme yerlerini tercih ederken nelere dikkat ediyorsunuz?*” sorusuna verilen cevaplar neticesinde oluşturulan tema ve kodlar Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Turist Rehberlerinin Yeme-İçme Yerlerini Seçerken Beklentilerine Yönelik Alt Temalar

Tema	Kodlar	Sıklık
Turist Rehberinin Beklentileri	Temizlik ve Hijyen	5
	Lezzet	4
	Ulaşım kolaylığı ve Park yeri imkânı	3
	Fiyat uygunluğu	3
	Fiziki kapasite (yemek salonu, lavabo, mescit)	2
	Profesyonel hizmet (hızlı servis)	2
	Rehberin önceki deneyimleri	1
	Otantik mekân	1
	Tescilli ürünlerin bulunması	1
	Ürünlerin hikayeleştirilerek sözlü sunulması	1
	Güvenli ortam	1

Turist rehberlerinin yeme içme yerlerini tercih ederken nelere dikkat ettikleri temasında en önemli beklentilerinin “temizlik ve hijyen” olduğu görülmektedir. Katılımcılar turlarında çoğu zaman temiz mola tesisleri ve yemek yerleri bulmakta zorlandıklarını, bu yüzden de fiyattan önce temizliğine dikkat ettiklerini belirtmişlerdir. Katılımcıların ifadeleriyle desteklenecek olursa konuyla ilgili öne çıkanlar şunlar olmuştur: “*Her şeyden önce temizlik gelmektedir benim için. Yemeğin fiyatından önce diyebilirim hatta*” (K5). “*Ne zaman fiyatı uygun olduğu için bir restorana götürsem mutlaka hijyeniyle ilgili şikâyet alıyorum. Artık bende şikâyet konusu oluşmaması için temizliğine güvendiğim yerleri öneriyorum*” (18). Diğer yandan turist rehberleri gruplarındaki misafirlerin istek ve beklentilerini en iyi şekilde anlamak ve bunun karşılığını vermek durumdadır. Daha önce o bölgeye gelmemiş olan kişiler rehberin önerilerine göre hareket edecek, gördükleri ve deneyimledikleri şeyler en fazla rehberin yönlendirdikleri kadar olabilecektir. Bu konulardan biri de lezzettir. Rehberler gruplarını ne kadar lezzetli yemekler yapan yerlere götürürse turistlerin akıllarında o bölge hakkında yemek yönünden o kadar olumlu imaj kalacaktır. Konuyla ilgili katılımcı ifadelerine bakıldığında; “*Biz bölgede yaşayan insanız, biz ne kadar söylersek nereye götürürsek insanlar oraları bilecekler. O yüzden bölgedeki*

en lezzetli yemek yapan yerlere götürmeliyiz” (K11). “Acenteler de bizde ticari iş yapıyoruz evet ama bence insanları yiyecek konusunda ticari kaygılarımızı bir kenara bırakıp bir yemeği en iyi kim yapıyorsa oraya yönlendirmeliyiz” (K6). Çok yönlü düşünmeyi gerektiren turist rehberliği mesleğinde çoğu zaman arzuların ziyade ulaşılabilirlik önemli olmaktadır. Çünkü bazı durumlarda temiz, lezzetli ve uygun fiyatlı ürünlerin olduğu bilinen yere ulaşılabilir olmadığı için gidilememektedir. Bu bakımdan kültür turlarının ağırlıklı olarak büyük otobüslerle gerçekleştirildiği düşünülürken restoran ve gastronomik ürünlerin satışının yapıldığı yerlerin ulaşılabilir olması ve büyük araçlara uygun park alanlarının olması önemlidir. Konuyla ilgili olarak katılımcılardan gelen cevaplara bakıldığında: “Kendimiz bireysel olarak gezerken bazen bir yaylada öyle güzel yemekler yapan yerlere denk geliyoruz ki, keşke buralara misafirleri de getirebilsek diyoruz, maalesef ne yolu oluyor ne de yeterli kapasitesi” (K20). “Biz yemek yeri seçerken ilk anda akla gelmeyecek detayları düşünmemiz gerekiyor. Mesela otopark, yemek alacağımız yerin yolu otobüs için uygun mu? Park yeri var mı? Rehber ve kaptanlardan ücret alıyor mu?” (K4). Rehberler kimi zaman öğrenci gruplarına kimi zamanda sosyal yönden yetersiz gruplara rehberlik edebilmektedirler. Bu gibi durumlarda rehberlerin yiyecek-içecek yeri tercihi yaparken ağırlıklı olarak gezi grubunun sosyal durumuna göre hareket etmeleri önemlidir. Katılımcıların ifadeleriyle desteklenecek olursa: “Biz her zaman en iyi yerleri seçmeye çalışıyoruz ancak gittiğimiz restoranlarda özellikle yerli gruplar fiyatları yüksek bularak ya yemek istemiyorlar ya da sadece çorba yiyerek restorandaki ikramlar ile geçiştirmeye çalışıyorlar.” (K9). “Ben en çok fiyata dikkat ediyorum. Çünkü insanlar buraya gezmek için geliyor. Yemekte saatlerce duracak zaman da olmuyor. O yüzden güvendiğim uygun fiyatlı yerlere götürüyorum.” (K14). Turlar turistik destinasyonlarda gerçekleştirildiği için aynı anda çok sayıda tur otobüsü ve insan bu bölgelerde bulunabilmektedir. Bu bakımdan destinasyonun taşıma kapasitesinin önemli olduğu gibi restoranların da fiziki kapasitelerinin ve lavabo, mescit vb. gibi alt yapılarının da yeterli olması büyük önem taşımaktadır. Çünkü tanınmış bir destinasyonda hizmet veren işletmenin aynı anda çok sayıda grubu kaldırabilir nitelikte olması gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak katılımcı ifadelerine bakıldığında: “Özellikle bayram ve tatil günlerinde yapılan turlarda bölgeye çok fazla tur geliyor ve bu turların hepsi yemek için aynı yerlerde mola veriyor. İşin tuhaf tarafı restoranlar kapasiteyi önemsemeden herkesi davet ediyorlar. Sonrasında öğle saatinde durum faciaya dönüşüyor” (K15). “Benim için yemek yeme yerinde oturma alanları, lavabolar, mescitler hepsi hazır olmalı ve bir otobüsü kaldırarak şekilde planlanmış olmalı” (K8). Seyahat acenteleri tarafından tur programları önceden turistlere yazılı olarak verildiği için rehberler de bu tur programını uygulamakla sorumludurlar. Tur programlarının çok yoğun olması sebebiyle de rehberler açık büfede profesyonel hizmet veren yerlere yönelmektedirler. Konuyla ilgili olarak katılımcı görüşleri alındığında: “Bazen acenteler öyle programlar yazıyorlar ki yetiştirmek için füze takmış olmak lazım. Ondan sebepte hızlı hareket etmek zorunda kalıyoruz. En hızlı en profesyonel hizmeti kim veriyorsa ona gidiyoruz” (K16). “Rehber olarak en önemli silahım zaman oluyor turumda. Silahımı en iyi şekilde kullanmam lazım. Ondan dolayı restorandan ne kadar hızlı çıkarsam o kadar gezilecek yerde fazla kalırım” (K23).

Turist rehberlerinin yeme-içme yerlerini seçerken dikkat ettikleri unsurlara ait diğer alt temalara bakıldığında; rehberlerin önceki dönemlerde yapmış oldukları turlarda yaşamış oldukları deneyimleri, yeme-içme mekanının diğerlerinden farklı ve otantik bir yapıda olması, turistlere sunulan yeme içme ürünlerinde coğrafi tescilli veya ödüllü ürünlerin yer alması, gastronomik ürünlerin sunumu yapılırken sunum yapan kişinin ürünü hikayeleştirilerek anlatması ve son olarak yemek yenilen yerin turistleri tedirgin etmeyecek şekilde güvenli bir ortamda olması bulgulanmıştır.

4.4.2. Turistlerin Yeme-İçme Yerlerini Tercih Ederken Beklentileri

Turist rehberlerine sorulan “Turlarınızda yeme-içme yerlerini tercih ederken turistler nelere dikkat etmektedir?” sorusuna verilen cevaplar neticesinde oluşturulan temalar Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3. Turistlerin Yeme-İçme Yerlerini Tercih Ederken Beklentilerine Ait Alt Temalar

Tema	Kodlar	Sıklık
Turistlerin Beklentileri	Fiyat	7
	Restoranın Bilinirliği (Sosyal Medya, Forum Vb.)	5
	Yöresel Ürünlerin Varlığı	3
	Görsel Şovların Olması	2
	Meşhur Yiyecekler ve Şefler	2
	Hijyen	1
	Otantiklik	1
	Yemeğin Hazırlık Aşamasını Görme ve Deneyimleme	1
	Ortak Kullanım Alanlarının Yeterliliği	1
	Veganlar İçin Alternatiflerin Olması	1

Turistlerin yeme içme yerlerini tercih ederken neler bekledikleri temasında en çok dikkat ettikleri konunun başında “fiyat” gelmektedir. Katılımcılar özellikle yerli grupların ilk baktıkları konunun fiyat olduğuna dikkat çekmektedirler. Günümüz turlarında ağırlıklı olarak tur fiyatına sabah kahvaltısı ve akşam yemeklerinin dahil olduğu ve otellerde alındığı, ancak öğlen yemeklerinin ekstra olduğu belirtilmiştir. Turistler öğle yemeklerini kendileri karşılamış oldukları için de genellikle fiyata odaklandıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcıların ifadeleriyle desteklenecek olursa konuyla ilgili öne çıkanlar şunlar olmuştur: “Yerli grupta çalışıyorsanız mümkünse en uygun fiyatlı restoran neresi ise orayı seçmelisiniz. Aksi takdirde birçok kişi fiyatı yüksek bulup yemekten vazgeçebilir” (K1). “Çoğu zaman yemeğine güvendiğimiz yerlere götürüyoruz. Ancak benim önerdiğim yerler genelde kalitesine güvendiğim yerler oluyor. Haliyle de fiyatları yüksek oluyor. İnsanlar fiyata odaklandıkları için isteyenler benimle geliyor diğerleri için serbest zaman veriyorum” (K13). Günümüz dünyasında turistler restoran seçimi yaparken sosyal medya, bloglar ve tripadvisor gibi deneyimlemelerin ve kullanıcı yorumlarının önemli olduğu yeni iletişim teknolojilerinden faydalanmaktadırlar. Bu platformlar aracılığıyla tanıtımlar yapılmakta ve bu sayede dünyanın dört bir yanında restoranın bilinirliği artmaktadır. Turistlerin de gidilen yerlerde meşhur olan restoranlarda yemek istedikleri ifade edilmektedir. Konuyla ilgili olarak öne çıkan katılımcı görüşlerine bakıldığında: “Artık turlara gelen insanlar nerede ne meşhur araştırıp geliyor. Gidilen yerlerde meşhur olan yerlere gidilecek mi diye daha tur başlamadan acenteye soruyorlar. Yemek için mesela sosyal medyada meşhur olan yerleri arıyor insanlar” (K10). “Turlarda bizi en çok zorlamaya başlayan konulardan biri turistlerin sosyal medyada meşhur olan yerlerde yemek istemeleri. Öğlen yemekleri için sınırlı zamanımız oluyor. İnsanlar bizim ayarladığımız yerden ziyade sosyal medyada gördükleri yerlere gitmek isteyebiliyor. Ancak buralar bir otobüsü kaldıracak kadar büyük olmuyor veya grup almak istemiyor” (K7). Turistik amaçlı ziyaret edilen bir bölgede; tarihi, kültürel ve doğal değerlerin en iyi şekilde bilinmesi büyük önem taşımaktadır. Bunlara ilave olarak yerel kültürün ve ürettiklerinin deneyimlenmesi de oldukça önemli görülmektedir. Çünkü insanlar yaşamış oldukları yerlerde yedikleri ve alışık oldukları yiyecekler yerine seyahat ettikleri yerlerde o bölgeye has olan yöresel ürünleri tercih etmektedirler. Konuyla ilgili olarak katılımcı ifadelerine bakıldığında: “Turist gözüyle baktığımda insanlar zaten yaşadıkları yerlerde sık sık köfte ve

tavuk yiyorlar. Tur boyunca da onlara bu yiyecekleri dayatmayı doğru bulmuyorum. İnsanlar yöresel ürünler ve farklı tatlar arıyor” (K17). “Karadeniz turlarında insanlar lüks restoranlarda yemek yerine yaylada kuzinede pişen kuymağı yemekten mutlu oluyor mesela” (K23). Yeme içme kültüründe görsellik büyük önem taşımaktadır. Bu durum kimi zaman bir şefin süslü bir tabak hazırlamasıyla kimi zamansa yemek sunumunun bir şova dönüştürülmesiyle olmaktadır. İnsanların bu farklılıkları görebilmek için ülkenin veya dünyanın birçok yerinden gastronomi turizmi kapsamında ziyaretler yaptıkları söylenebilir. Konuyla ilgili olarak katılımcılardan gelen cevaplara bakıldığında: “İnsanlar yemekte görselliğe çok önem veriyor. Normalde hayatta yemeyeceği yemeği sırf süslü bir tabak olduğu için yiyor.” (K12). “Her yerde yok ama bazı yerlerde yemekler alışılmışın dışında servis ediliyor. Mesela Kapadokya’da Mağarada, Harran’da Kümbette veya başka bir yerde kervansarayda gibi” (K3). Bazı yiyecekler belirli bölgeler ile özdeşleşmiş durumdadır. Örneğin Akçaabat ve Tekirdağ için köfte, Kars için Kaz, Adana için kebab gibi. Turistler de gitmiş oldukları yerlerle özdeşleşmiş yiyecekleri deneyimlemek istemektedirler. Diğer yandan özellikle son dönemde yiyecekler kadar meşhur olmaya başlayan şeflerin de bir restoranın tercih edilmesinde önemli rol oynadığı ifade edilebilir. Bu durum katılımcıların ifadeleriyle desteklenecek olursa: “Turistlerin beklentilerini az çok tahmin ediyoruz ve ona göre yerler öneriyoruz. Nerede ne meşhursa doğal olarak onu yemek istiyorlar. Ancak bize şefleri soranlar oluyor, hangi birini bileceğiz” (K2). “Turlarda gastronomisi ile meşhur olmuş yerlere gittiğimizde rahat ediyoruz. Çünkü her şey düşünülmüş. Örneğin Adana’da Kazancılar Çarşısı var. Bütün meşhur kebabçılar ve şefler burada. İnsanların aradığı bu zaten” (K19).

Turistlerin yeme içme yerlerini seçerken turist rehberlerinin nazarında dikkat ettikleri diğer unsurlara bakıldığında; restoranın bulunduğu fiziksel ortamdaki ve yiyeceklerdeki hijyen, restoranın bulunduğu yerin veya ortamın otantikliği, yemek hazırlanırken insanların bu duruma şahitlik etmesi ve mümkünse kendilerinin de tecrübe edebilmesi, lavabo ve mescit gibi ortak kullanım alanlarının yeterli olması, son olarak et ve diğer hayvansal gıdaları yiyemeyenler için vegan beslenmeye yönelik alternatiflerin yer alması alt temaları bulgulanmıştır.

4.4.3. Yerel İşletmelerin Turist Rehberlerinden Beklentileri

Turist rehberlerine sorulan “Yerel işletmelerin turist grubu getiren rehberlerden beklentileri nelerdir?” sorusuna verilen cevaplar neticesinde oluşturulan temalar Tablo 4’te gösterilmiştir.

Tablo 4. Yerel İşletmelerin Turist Rehberlerinden Beklentilerine Ait Alt Temalar

Tema	Kodlar	Sıklık
Yerel İşletmelerin Rehberden Beklentileri	Turistlerin Daha Fazla Harcama Yapmaları	6
	Daha Fazla Turistin Gelmesi	5
	Yöresel Ürünlerin Tercih Edilmesi	3
	Yerel Kültüre Saygılı Davranılması	2
	Yemek İçin Yeterli Zamanın Ayrılması	2
	Grupların Dağınık Oturmamaları	1
	Ortak Kullanım Alanlarının Temiz Bırakılması	1
	İstihdamı Artırmak	1
	Yöresel Ürünlerinin ve Köylerinin Tanıtılması	1
	Hediyelik Ürünlerin Yerel Halktan Alınması	1
	Rehberlerin Zamanlamaya Dikkat Etmeleri	1

Yerel işletmelerin turist rehberlerinden beklentilerinin neler olduğu temasında en fazla tekrar eden konunun “turistlerin daha fazla harcama yapmaları” olduğu görülmektedir. Katılımcı rehberler gezdirmiş oldukları turistler için önceden yeme içme hizmeti veren işletmeler ile iletişime geçmekte, yemek menüsü, gelecekleri gün ve saatler konusunda teyitleşmektedirler. Yerel işletmeler ise bu plana göre hazırlıklarını yapmakta ve turist gruplarını ağırlamaktadırlar.

Ancak işletmeler turistlerin bölgede daha fazla zaman geçirmelerini ve işletmelerinde daha fazla harcama yapmalarını beklemektedirler. Katılımcı ifadeleriyle desteklenecek olursa konuyla ilgili öne çıkanlar şunlar olmuştur: *“Turistleri yemek için yerel restoranlara götürmeyi tercih ediyorum. Onlarda beni bildikleri için iyi hizmet veriyorlar. Çoğu aile işletmesi zaten. Haklı olarak da gelenlerin iyi para bırakmasını istiyorlar”* (K24). *“Bizim bölge halkı parayı sever. Gelen turistlerin iyi harcama yapmasını, restoranda yemek yiyenlerin orada satılan diğer ürünlerden de almasını isterler”* (K22). Turizmin yılın belirli dönemlerinde gerçekleşmesi sebebiyle yerel işletmelerin rehberlerden turizm sezonunda oldukça fazla turisti bölgelerine getirmeleri yönünde beklentileri olmaktadır. Turizmin yerel kültüre olan etkisi düşünüldüğünde yerel işletmeler açısından oldukça önemli bir gelir kaynağı olduğu söylenebilir. Bu bakımdan da yerel işletmeler bölgelerinin tanıtılması ve daha fazla gelir elde edebilmek için maksimum sayıda turist bölgelere gelmelerini beklemektedir. Konuyla ilgili katılımcı ifadelerine bakıldığında: *“Yerel işletmeler bizden daha fazla turist getirmemizi istiyor. Ancak bizden ziyade acentelerin tur programını buna göre ayarlamaları lazım. Çünkü turları onlar satıyor, biz gezdiriyoruz”* (K5). *“Şundan eminim. Kendi memleketinde rehberlik yapan kişiler bölgesine daha fazla turist gelsin ister. Yerel işletmeler de doğal olarak bizden daha fazla turist getirmemizi bekliyor”* (K21). Yerel kültürün korunması ve sürdürülebilir olması açısından önemli aktörlerden birisi de turist rehberleridir. Yerel işletmelerin turistler ve yerel işletmeler açısından köprü görevi gören rehberlerden beklentileri arasında turistlerin yöresel ürünleri almaya yönlendirmeleri yer almaktadır. Rehber tavsiyelerinin turistlerin ürünleri satın almada önemli etkilerinin olduğu düşünülmektedir. Konuyla ilgili olarak katılımcılardan gelen cevaplara bakıldığında: *“Bence yerele destek vermek istiyorsak öncelikle onların el emeği ürünlerini sattırmamız lazım. Zaten dışarda bir dünya şey satın alıyorlar, doğal olarak yerel işletmeler de bizden ürettikleri ürünleri önermemizi bekliyor”* (K11). *“Küçük restoranlar büyük yemek markalarının altında eziliyorlar. Biz gittiğimizde gözümüzün içine bakıyorlar serbest zaman verelim de alışveriş yapsınlar, bir şeyler yesinler diye”* (K15). Her bir ülkenin veya bölgenin kendine has gelenek, görenek, örf ve adetleri bulunmaktadır. Başka bir ülkede yaşayıp o ülkeye veya bölgeye ziyarette bulunan diğer insanların da bu değerlere saygılı davranmaları önemli bir olgudur. Özellikle turizm hareketlerinin yeni başladığı bölgelerde yaşayanların kültürel yozlaşma olacağına yönelik kaygılarının olması gayet normaldir. Bu bakımdan bölge ziyareti yapan tur gruplarının yerel kültüre saygılı davranmaları önemli görülmektedir. Katılımcıların ifadeleriyle desteklenecek olursa: *“Henüz gittiğimiz her yerde turizm kavramı tam oturmuş değil. Hala turistlerin kendi kültürlerine zarar verdiği düşüncesini taşıyan insanlar var. Çünkü insanlar yüz yıl önce nasıl yaşıyorsa bugün de öyle yaşamak istiyor”* (K2). *“Şehirdeki gürültüden kurtulmak için bilmem kaç bin metre yukardaki yaylaya ev yaptırıp, yaşamaya başlamış. Biz oraya turist gruplarını götürüyoruz. Götürdüğümüz kişilerin her şeyden önce oranın kültürüne saygılı olmaları gerekli”* (K17). Turist rehberlerinin ve restoran işletmelerinin turistlere karşı her ikisinin de en iyi şekilde hizmet etmesi beklenmektedir. Rehberler, acenteler tarafından önceden ilan edilmiş olan tur programını yetiştirebilmek için belirli bir hızda turlarını uygulamak durumundadırlar. Restoranların ise tatmin edici bir hizmet sunabilmek için belirli bir süreye ihtiyaçları vardır. Ancak bazı durumlarda tur programındaki yoğunluktan dolayı rehberler restorandaki yemek süresinin hızlı tamamlanmasını isteyebilirler. Bu durumda yerel restoran işletmeleri vermek istedikleri hizmeti tam anlamıyla veremediklerini düşünebilirler. Konuyla ilgili olarak katılımcı görüşlerine bakıldığında: *“Restoranların benden en çok istediği şey yemek için daha fazla zaman ayırmam olur. Çünkü acenteler 2-3 günlük programa her yeri yazmaya çalışıyor”* (K10). *“Tur programlarını yetiştirmek ayrı bir uzmanlık. Özellikle kışın hava erken kararıyor ve gezi için sınırlı zaman kalıyor. Bu yüzden yemek için ayrılan zamanları kısa tutmak zorunda kalıyoruz”* (K21).

Yerel işletmelerin turist rehberlerinden beklentilerinin neler olduğu konusundaki diğer alt temalara bakıldığında; aynı anda birden fazla grubun yemek için buldukları restoranlarda yeterli fiziki alan bulunmadığı için grup üyelerinin günlük oturmamaları, herkesin kullanımına açık olan lavabo ve mescit gibi ortak kullanım alanlarının temiz bırakılması, ne kadar fazla turist getirilirse o kadar fazla çalışana ihtiyaç duyulacağı için istihdamı artırması, gelen turistler sayesinde gerek yöresel ürünlerinin gerekse köylerinin tanıtılmasına katkı sağlanması, kültür turları için önemli olan hediyelik ürün alışverişinin yerel halktan yapılması ve son olarak rehberlerin restoranlara turist gruplarını götürürken zamanlamaya dikkat ederek önceden işletmeyle teyitleştiği saatte orada olmalarına yönelik alt temalar bulgulanmıştır.

5. SONUÇ

Turist rehberleri yalnızca gezdirmekle görevli olduğu turist gruplarına yabancı dil desteği sunan kişiler değil; bunun yanında turun başladığı ilk andan itibaren insanlarla ilişki içerisinde olan, onların farklı kültürleri tanımalarına, destinasyonlardaki tarihi, kültürel, doğal ve sosyal yapıyı öğrenmelerine destek olan kişilerdir (Ap ve Wong, 2001). Rehberlerin anlatımları ve davranışları dolayısıyla turistlerin tatillerinden almış oldukları zevki artırmakta, aynı destinasyonu tekrar ziyaret etme niyetlerini ve sadakatlerini olumlu yönde etkilemektedir (İriğüler ve Güler, 2017, s.8). Ayrıca turistler ilk defa gelmiş oldukları bir ülkede turist rehberine karşı oluşturdukları güven sayesinde turist rehberlerinin tavsiyelerini dikkate almaktadır. Çünkü turistler daha önce hiç gelmediği ve yerel kültürü hakkında yeterince bilgiye sahip olmadıkları durumlarda turist rehberlerine güven duyarlar. Örneğin turistik seyahatlerde toplam turist harcamalarındaki en önemli kısımlardan birini oluşturan yeme içme ile ilgili yapılan harcamalarda turist rehberlerinin önerileri turistler tarafından önemli görülmektedir (Guruge, 2020, s.319). Bu bakımdan turist rehberlerinin oluşturmuş olduğu etki ağı sayesinde destinasyonlarda üretilen yeme içme ürünlerinin turistler tarafından satın alınması sağlanabilmektedir. Özellikle rekabet ortamının yoğun olduğu alanlarda veya gastronomi konusunda söz sahibi olmak isteyen yerel işletmelerin rekabet üstünlüğü sağlayabilmek için turist rehberinin bu etki ağından faydalanması önemlidir.

Hem turist rehberlerinin hem de turistlerin kültür turlarında önemli bir yer tutan yeme içme işletmesini seçerken dikkat ettiği belirli hususlar bulunmaktadır. Benzer şekilde yeme içme işletmelerinin de turist rehberlerinden beklentileri yer almaktadır. Bu kapsamda turist rehberlerinin kültür turlarında gastronomik ürünlerin tercih edilmesindeki önemini belirlemek amacıyla yapılan bu çalışmayla hem turist rehberlerinin hem turistlerin hem de restoran işletmelerinin turist rehberlerinin gözünden beklentileri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Turist rehberleri kültür turlarının en önemli alanlarından biri olan yeme-içme işletmelerini seçerken en çok temizlik ve hijyene dikkat ettikleri belirlenmiştir. Bunu ise gidilen yerde yenilen yiyecek ve içeceklerin lezzeti takip etmiştir. Rehberler restoran tercihi yaparlarken restorana ulaşımın kolay olmasına ve kendisine ait park yerinin olmasına da dikkat etmektedirler. Bunun yanında; restorandaki yiyecek ve içeceklerin diğer işletmelere göre fiyatlarının uygunluğuna, yemek yenilen salonun ve lavabo gibi ortak kullanım alanlarının yeterli fiziki kapasitesinin bulunmasına, profesyonel bir hizmetin ve hızlı servis imkanının olmasına, önceden yiyecek içecek işletmelerinde yaşanmış olumsuz tecrübelerin bulunmamasına, mekanın diğer işletmelerden farklı olarak kendine özgü bir otantik yapısının olmasına, işletmede yöresel olarak kendilerine has ürettikleri veya tescilli ürünlerin olmasına, yiyecek ve içeceklerin hikayeleştirilerek sözlü olarak sunulmasına ve son olarak mekanın bulunduğu alanın turist gruplarının rahat edebileceği güvenli bir ortam olmasına dikkat ettikleri belirlenmiştir. Konuyla ilgili olarak, toplam dünya turizmindeki gelir dağılımına bakıldığında turistlerin yeme içme

harcamaları oldukça büyük yer kaplamaya başlamıştır. Bu harcamaların artmasında gastronomi konusunun ve bu konuda uzmanlaşan rehberlerin de etkisinin olduğu söylenebilir. Çünkü gastronomi turizmi son dönemlerde alternatif turizmin bir merkezi ve parçası haline almıştır (İrigüler ve Güler, 2017, s.3). Turist rehberlerinin bu konudaki bilgileri ve gezdirmiş oldukları turistleri bu doğrultuda yönlendirmeleri önemlidir (Akay ve Özsoğütçü, 2018). Turist rehberlerinin yeme içme yerlerini tercih ederken dikkat ettikleri noktaların belirlenmesi bu noktada önemli görülmektedir. Diğer yandan yerele önemli katkılar sunan rehberlerin yeme içme kültürü hakkında turistlere doğru bilgiyi ulaştırma veya ulaştırılmasını sağlama sorumlulukları bulunmaktadır. Rehberler destinasyonlara gidilmeden önce gruplarına bilgi aktarımı esnasında o bölgenin yemek kültürü hakkında detaylı bilgi verebilir. Örneğin meşhur olan yiyeceklerin neler olduğu, nerede, nasıl ve ne zaman yeneceği konularında bilgi aktarımı sağlayabilir. Bu konuda bilgi ve ilgi sahibi olmuş olan turistler ise o yemeklere karşı sempati kazanacak ve tur boyunca yemek yenilen zamanlar daha eğlenceli hale gelebilecektir. Bunun sonucunda da hem bölgedeki paydaşların hem de turistlerin memnuniyet seviyeleri artacaktır (Üner ve Şahin, 2016, s.81). Rehberler bu memnuniyet durumunu sağlayabilmek ve turistlerin seyahat deneyimlerini geliştirebilmek için otantik yapıya sahip olan yerel yiyecek ve içeceklerin olduğu yerlere ulaşmaktadırlar (Özdemir ve Seyitoğlu, 2017, s.5). Ancak bu konularda başarıya ulaşılabilmesi ve daha fazla turisti yerel restoran işletmeleriyle tanıştırmak için rehberlerin gastronomi konusunda daha fazla bilgi sahibi olması, mümkünse bu konu da uzmanlaşmaları gerekmektedir.

Turistlerin yeme-içme yerlerini tercih ederken dikkat ettikleri konuların başında yiyecek ve içeceğin fiyatı gelmektedir. Turistler fiyattan sonra en çok restoranın sosyal medya platformları ve yorum sitelerindeki bilinirliğine dikkat etmektedirler. Gittikleri yiyecek içecek işletmelerinde görmek istedikleri diğer önemli beklenti ise yöresel ürünlerin varlığıdır. Yemek servislerinin dikkat çekici görsel şovlar şeklinde yapılması, yöreye özgü yiyeceklerin ve meşhur mutfak şeflerinin bulunması, yemek alanının ve diğer kapalı alanlarının hijyenik olması, restoranın yapı itibarıyla otantik bir havada olması, yemeğin hazırlık aşamasını bizzat görerek ve hatta deneyerek öğrenme imkanlarının olması, kalabalık bir grupta girildiği için yeterli ortak kullanım alanına sahip olunması, hayvansal gıda yemeyen veya gluten hassasiyeti olanlar için alternatif yiyeceklerin bulunuyor olması, turistlerin yeme içme yeri seçiminde dikkat etmiş oldukları konular olmuştur. İlgili konu desteklenecek olursa; turistlerin büyük bir kısmı ilk defa gittikleri bir ülke/bölge veya destinasyonda, o kültüre ait olan yerel yiyecekleri yeme konusunda tereddüt yaşayabilmektedir. Bu yüzden insanlar kendilerini güvende hissedebilmek için farklı tatlar aramak yerine daha önce tanıdıkları ve güvendikleri marka veya restoranlardaki yiyeceklere yönelebilirler. Turist rehberlerinin ise turistlerde oluşan bu algıyı olumlu yöne çevirebilecek tek kişi olduğu söylenebilir (Mak ve diğerleri, 2017, s.8). Çünkü rehberlerin henüz restorana gelmeden önce turistler üzerinde gidecekleri yerlerde yiyecekleri ürünler hakkında merak uyandırması ve yönlendirmeler yapması önemlidir. Gerçekleştirilen bu bilgilendirmeler ve tavsiyeler sonucunda turistler rahatlayacak ve maceracı bir ruhla yöresel ürünlerden deneyimleme fırsatı bulacaklardır (Cohen ve Avieli, 2004, s.772). Ancak turistlerin de sadece turist rehberlerinin tavsiyeleri ile yemek ve restoran seçimi yaptıkları söylenemez. Çünkü her turist beklenmesi, ilgisi, damak tadı ve hoşlandığı ortam farklılık gösterebilir. Örneğin kimi turistler yemek için sadece fiyata odaklanıp hızlıca turuna devam etmek isterken kimi turistler daha fazla ödeme yaparak ürünlerin üretim aşamalarını görmek ve deneyim kazanmak istemektedirler. Bu bakımdan özellikle yerel restoranların turistlerin beklentilerine göre hareket ederek hizmetlerini sürdürmeleri önemli görülmektedir.

Yerel yeme içme işletmelerinin turist rehberlerinden beklentilerine bakıldığında en fazla önemsedikleri konu gelen turistlerin işletmelerinde ve bölgelerinde daha fazla harcama yapması olmuştur. Yerel işletmeler ayrıca turist rehberlerinden işletmelerine daha fazla turist getirmelerini beklemektedirler. Yeme içme işletmeleri gelen turistlerin yemek seçimi yaparken ve hediyelik ürünler alırken yöresel ürünlerin tercih edilmesini, bölgede yaşayan yerel halka ve çalışanlara karşı saygılı davranılmasını, yemek için ayrılan zamanın rehberler tarafından kısılmamasını ve yemek için yeterli zamanın ayrılmasını, birden fazla tur otobüsü gelebileceği veya fiziki mekanın kısıtlı olması sebebiyle grupların dağınık oturmamalarını, herkesin kullanımına açık olan ortak lavabo ve mescit gibi ortak kullanım alanlarının temiz bırakılmasını, daha fazla turist ve kazanç sayesinde istihdamın artırılmasını, gruplara bölgede yetiştirilip hazırlanan yöresel ürünlerinin ve köylerinin tanıtımının yapılmasını, hediyelik eşyaların büyük mağazalar yerine yerel restoran işletmelerinden veya yerel halktan alınmasını, son olarak rehberlerin önceden teyitleşmiş olduğu restoran işletmelerine belirtmiş oldukları saatte gelerek zamanlamaya uymalarını beklemektedirler. Konuyla ilgili örnek vermek gerekirse, turist rehberinin tur boyunca zaman yönetimini iyi planlaması beklenen bir durumdur. Yeme içme saatlerinde de en uygun saatte ve yerde planlama yapması gerekmektedir. Hem zamanlama hem de planlama konusunda rehberin önceki deneyimleri önemlidir. Örneğin öğlen yemeği için önceden anlaşmış olduğu saatte restorana gidilmediğinde hem sıcak yenmesi gereken yiyeceklerin bu özelliğini kaybetmesine hem de kendinden sonra gelen diğer turların programının sarkmasına sebebiyet verebilecektir. Bu gibi durumlarla karşılaşarak yerel halk ve işletmeler ile karşı karşıya gelmemek için yerel koşullara ve turistlere uygun bir planlama yaparak tur programını organize etmelidir (Luoh ve Tsaur, 2013, s.116). Diğer yandan yerel halk ile turistler arasındaki köprü görevini üstlenen turist rehberlerinin hem ziyaretçiler hem de yerel halk üzerinde etki sahibi olması önemli görülmektedir. Çünkü turistlerin yerel kültüre ve çevreye farkında olmadan verecekleri zararları önleyebilmek için turist rehberlerinin önceden bilgilendirme yaparak engel olmaları beklenmektedir (Liu ve Pan, 2016, s.80). Öte taraftan rehberlerin bölgeye sadece yemek için dahi olsa tur gruplarını getirmiş olmaları o bölgede bir harekete sebebiyet verecek ve yeni istihdam kapıları açabilecektir. Buradan hareketle yerel yeme içme işletmelerinin hizmetlerini daha iyi verebilmek üzere turist rehberlerinden beklentileri önemli görülmektedir.

Diğer yandan konuyla ilgili olarak yapılan benzer çalışmalarda da turist rehberlerinin gastronomik ürünlerin tercih edilmesinde önemli etkilerinin olduğuna yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. İrigüler ve Güler (2017) turist rehberlerinin Türkiye'deki gastronomi turizmi algılarını belirlemeye çalışmışlardır. Akay ve Özsöğütçü (2018) turist rehberlerinin turlarda gastronomiyi ne oranda kullandıklarını belirlemeye yönelik olarak araştırma yapmışlardır. Efendi ve Atay (2020) turist rehberlerinin gözlemlerine dayanarak turistlerin gastronomik tercihlerini saptamaya çalışmışlardır. Cankül ve diğerleri (2021) turist rehberlerinin deneyimleri çerçevesinde turistlerin restoran seçiminde göz önünde bulundurdıkları kriterleri belirlemeye çalışmışlardır.

Elde edilen bulgulardan yola çıkarak turizm sektöründe faaliyet gösteren turist rehberlerine, yeme-içme işletmelerine ve gelecek çalışmalara yönelik öneriler getirilmiştir.

Turist Rehberlerine Yönelik Öneriler

- Turist rehberlerinin yerel kültürün tarihi, kültürel ve doğal güzelliklerinin yanı sıra yemek kültürü hakkında da detaylı anlatımlar yapması,
- Gastronomi rehberliği konusunda uzmanlaşmanın artırılması,

-
- Turistlerin yerel kültüre daha saygılı davranmaları için destinasyona gelmeden önceden bilgi verilmesi,
 - Turlarda yöresel ürünlerin tercih edilmesinin önerilmesi,
 - Hediyelik eşyaların yerel halktan alınmasının tavsiye edilmesi,
 - Turlarda zamanlama ve planlamaya dikkat edilerek restoranlara önceden belirtilen zamanlarda gidilmesi,
 - Gidilen yiyecek içecek işletmelerinde yemek için yeterli zamanın verilmesi,
 - Birden fazla grubun aynı anda geleceği düşünülerek veya yeterli fiziki imkânın olmadığı düşünüldüğünde grupların masalara dağınık olarak oturtulmaması,
 - Yerel işletmelerin ve köylülerin desteklenerek tanıtımının sağlanması önerilmektedir.

Yeme-İçme İşletmelerine Yönelik Öneriler

- Yeme-İçme işletmelerinin yiyeceklerin ön hazırlığı, pişirilmesi ve sunulması aşamasında temizlik ve hijyen konularına dikkat etmesi,
- Kaliteli, hızlı ve profesyonel hizmet sunumunun sağlanması,
- Menülerinde yöresel ve tescilli ürünlerin bulundurulması,
- Fiyatların beklentinin üzerinde olmaması,
- Fiziki kapasitenin (Yemek Salonu, lavabo, mescit) yeterli ve temiz olması,
- Ürünlerin görsel şovlarla veya hikayeleştirilerek sunulması,
- Sosyal medya ve diğer platformlarda restoranın bilinirliğinin artırılması,
- Ziyaretçilerin yemeklerin hazırlık aşamasını görme ve deneyim kazandırılmasının sağlanması,
- Güvenli ve otantik bir ortamda hizmet sunulması,
- Hayvansal ürünler yiyemeyenler için alternatiflerin bulunması önerilmektedir.

Gelecek Çalışmalara Yönelik Öneriler

- Turist rehberleri üzerinde yapılmış olan bu çalışma, yerel halk/işletmeler ve turistler de eklenerek daha kapsamlı hale getirilebilir.
- Araştırma nitel araştırma yöntemlerinden görüşme tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma nicel olarak yeniden kurgulanarak örneklem sayısı artırılabilir.
- Çalışmaya Türkiye’de görev yapan eylemli turist rehberleri dahil edilmiştir. Farklı ülkelerdeki benzer durumların tespitini yapabilmek üzere farklı milletlerden turist rehberleri ile görüşmeler yapılarak benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkarılabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimlerde İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 6.4.2022 tarih ve 2022/04 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Ertuğrul DÜZGÜN (%100)

Peer-review: Externally peer-reviewed

Conflict of Interest: Please specify if you have any. Otherwise, type "None"

Funding: Please specify if you have any. Otherwise, type "None."

Ethical Approval: The approval of the Bolu Abant İzzet Baysal University Human Studies in Social Sciences Ethical Committee no 2022/04 dated 6.4.2022 was obtained for this study.

Author Contributions: Ertuğrul DÜZGÜN (100%)

KAYNAKÇA

- Akay, B. ve Özöğütçü, B. (2018). Turist rehberlerinin turlarda gastronomiyi kullanmaları üzerine bir araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(3), 143-153. doi: 10.21325/jotags.2018.244
- Aksoy, M. ve Sezgi, G. (2015). Gastronomi turizmi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi gastronomik unsurları. *Journal of Gastronomy Studies*, 3(3), 79-89. Erişim adresi: https://www.jotags.org/Articles/2015_vol3_issue3/2015_vol3_issue3_article8.pdf
- Akyürek, S. ve Kutukız, D. (2020). Gastro turistlerin deneyimleri: Gastronomi turları kapsamında nitel bir araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8(4), 3319-3346. doi: 10.21325/jotags.2020.764
- Altıntaş, V. ve Hazarhun, E. (2020). İzmir'in gastronomi turizmi potansiyeline turist rehberlerinin bakış açıları. *International Journal of Applied Economic and Finance Studies*, 5(2), 13-36. Erişim adresi: http://www.ijaefs.com/wp-content/uploads/2020/12/02_altintas-hazarhun.pdf
- Ap, J. ve Wong, K. K. F. (2001). Case study on tour guiding: Professionalism, issues and problems. *Tourism Management*, 22, 551-563. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(01\)00013-9](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(01)00013-9)
- Ardıç Yetiş, Ş. (2015). Kapadokya yemek kültürü ve Mustafapaşa Beldesi (Sinassos) örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(2), 12-19. Erişim adresi: https://www.jotags.org/Articles/2015_vol3_issue2/2015_vol3_issue2_article2.pdf
- Aslan, H. ve Aktaş, N. (2011). Turizm ön lisans öğrencilerinin gastronomi turizmine yönelik tutumları ve gastronomi davranışlarının belirlenmesi. *E-Journal of New World Sciences Academy Social Sciences*, 6(3), 363-373. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/187096>
- Aylan, F. K. ve Sezgin, M. (2021). Sorumlu turizmin destinasyon rekabetçiliği ve yerel halkın yaşam kalitesi ile ilişkisinin incelenmesi. *Turizm Akademik Dergisi*, 8(2), 207-227. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1528056>
- Başoda, A., Aylan, S., Kılıçhan, R. ve Acar, Y. (2018). Gastronomi uzmanlığı, turları ve rehberliği: Kavramsal bir çerçeve. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 1809-1926. doi: 10.17218/hititsosbil.436190
- Cankül, D., Kaya ve Cankül, I. (2021). Turist rehberlerinin deneyimleri çerçevesinde turistlerin restoran seçiminde göz önünde bulundurduğu kriterler. *Akademik Matbuat*, 5(2), 45-60. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2116218>
- Chang, R. C., Kivela, J. ve Mak, H. A. (2011). Attributes that influence the evaluation of travel dining experience: When east meets west. *Tourism Management*, 32, 307-316. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.02.009>
- Chang, K. C. (2014). Examinin the effect of tour guide performance, tourist trust, tourist satisfaction, and flow experience on tourists' shopping behavior. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 19, 2, 219-247. <https://doi.org/10.1080/10941665.2012.739189>
- Cohen, E. ve Avieli, N. (2004). Food in tourism attraction and impediment. *Annals of Tourism Research*, 31(4), 755-7b78. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2004.02.003>

-
- Creswell, J. W. (2016). *Research design, qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. California: Sage Publications. Erişim adresi: <https://us.sagepub.com/en-us/nam/research-design/book255675>
- Çalışkan, O. (2013). Destinasyon rekabetçiliği ve seyahat motivasyonu bakımından gastronomik kimlik. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 1(2), 39-51. Erişim adresi: https://www.jotags.org/Articles/2013_vol1_issue2/2013_vol1_issue2_article4.pdf
- Çokal, Z. (2019). Turist rehberlerinin performansının destinasyon imajına etkisinde etik davranışlarının düzenleyici rolü: Nevşehir örneği. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir. Erişim adresi: <http://acikerisim.nevsehir.edu.tr/handle/20.500.11787/622>
- Du Rand, G. E., ve Heath, E. (2006). Towards a framework for food tourism as an element of destination marketing. *Current Issues in Tourism*. 9(3), 206-234. Erişim adresi: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2164/cit/226.0>
- Efendi, M. ve Atay, H. (2020). Turist rehberlerinin gözlemlerinden turistlerin gastronomik tercihlerinin saptanması. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 567-579. Erişim adresi: <https://www.tutad.org/index.php/tutad/article/view/193>
- Gregorio, D. D., ve Licari, E. (2006). Rural Development and Wine Tourism In Southern Italy, *46th Congress of the European Regional Science Association*, 1-26. Erişim adresi: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/118448/1/ERSA2006_626.pdf
- Guruge, M. C. B. (2020). Conceptual review on gastronomy tourism, *International Journal of Scientific and Research Publications*, 10(2), 319-325. doi: 10.29322/IJSRP.10.02.2020.p9844
- İrigüler, F. ve Güler, M. E. (2017). Tourist guides' perceptions on gastronomic tourism in Turkey, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(1), 3-19. Erişim adresi: <https://www.researchgate.net/publication/315743064>.
- Karamustafa, K. ve Çeşmeci, N. (2006). Paket tur operasyonunda turist rehberlerinin karşılaştıkları yönetsel sorunlar üzerine bir araştırma, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 70-86. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/154339>
- Köroğlu, A., Köroğlu, O. ve Saroğlu, M. (2007). Türk mutfağının tanıtılmasında profesyonel turist rehberlerinin rolüne ilişkin ampirik bir çalışma. *I. Ulusal Gastronomi Sempozyumu ve Sanatsal Etkinlikler*, 4-5 Mayıs, Antalya.
- Lin, Y. C., Pearson, T. E., ve Cai, L. A. (2011). Food as a form of destination identity: A tourism destination brand perspective. *Tourism and Hospitality Research*, 11(1), 30- 48. <https://doi.org/10.1057/thr.2010.22>
- Ling, T.P, Noor, S.M, Lim, K.Y. ve Mohamed, R. (2011). Tour guides as interpreters of cultural heritage in promoting mindful tourists for sustainable tourism in Malaysia, *Proceedings of 2nd Regional Conference on Tourism Research*. Penang, Universiti Sains Malaysia.
- Liu, X. ve Pan, Y. (2016). A study of carbon emissions during a tour: A case study of a four-day guided tour in Guilin, China. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 29(1), 80-87. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2016.01.006>
-

-
- Luoh, H. F. ve Tsaur, S. H. (2013). The effects of age stereotypes on tour leader roles. *Journal of Travel Research*, 53(1), 111-123. <https://doi.org/10.1177/0047287513482774>
- Mak, A. H., Lumbers, M., Eves, A. ve Chang, R. C. (2017). The effects of food-related personality traits on tourist food consumption motivations. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 22(1), 1-20. <https://doi.org/10.1080/10941665.2016.1175488>
- Özdemir, B. ve Seyitoğlu, F. (2017). A conceptual study of gastronomical quests of tourists: Authenticity or safety and comfort. *Tourism Management Perspectives*, 1(23), 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2017.03.010>
- Patton, M. Q. (1987). *How to use qualitative methods in evaluation*. Newbury Park, CA: Sage. Erişim adresi: <https://us.sagepub.com/en-us/nam/how-to-use-qualitative-methods-in-evaluation/book2388>
- Solmaz, S. A. ve Ulama, S. (2014). Türkiye’de turizm eğitim-öğretiminde mevcut durum üzerine analitik bir değerlendirme. *Ist International Congress of Tourism & Management Researches*, 97-115. Erişim adresi: <file:///C:/Users/ASUS/Downloads/TrkiyedeTurizmEitim-retimindeMevcutDurumzerineAnalitikBirDeerlendirme.pdf>
- Shenoy, S. (2005). *Food tourism and the culinary tourist*. A thesis Presented to the Graduate School of Clemson University, USA. Erişim adresi: <https://www.proquest.com/openview/efdec11a3bc22be6210734493462ea8d/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- Sormaz, Ü., Özata, E. ve Güneş, E.(2015). Turizmde gastronomi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 67-73. Erşim adresi: https://sobider.com/?mod=sayi_detay&sayi_id=616
- Stanley, J., ve Stanley, L. (2015). *Food tourism a practical marketing guide*. Boston: CABI. Erişim adresi: <https://www.cabi.org/leisuretourism/ebook/20143413788>
- TÜRSAB (2015). *Gastronomi turizmi raporu*. Erişim Adresi: https://www.tursab.org.tr/dosya/12302/tursab-gastronomi-turizmiraporu_12302_3531549.pdf
- UNWTO. (2015). *World tourism highlights*. Erişim Adresi: <http://www.eunwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416899>
- Üner, E. H. ve Şahin, G. G. (2016). Gastronomi turizmi potansiyelinin her şey dahil satış sistemi içinde değerlendirilmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4(3), 76-100. doi: 10.21325/jotags.2016.44
- Williams, H., Williams, R. L., ve Omar, M. (2014). Gastro-tourism as destination branding in emerging markets. *International Journal of Leisure and Tourism Marketing*, 4(1), 1-17. Erişim adresi: <https://www.napier.ac.uk/~media/worktribe/output-180965/gastro-tourism-as-destination-branding-in-emerging-markets.pdf>
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, G. ve Özdemir, B. (2017). Turizm destinasyonlarında restoran biçimleşmeleri: Kapadokya bölgesi üzerine nitel bir araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 28(1), 81-95. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/306755>
-

Yuan, S. (2015). Reflections on local specialties and gastronomic tourism. *Chinese Studies*, 4, 15-19. doi: 10.4236/chnstd.2015.41003

SUMMARY

Purpose

One of the most significant duties of the guides, having responsibilities far beyond than just speaking a foreign language, is establishing the connection between the tourist and the destination. Because depending on the service provided by the tourist guides, tourists may be satisfied and may tend to visit the same destination again. Therefore, it is critical for the guides to have extensive knowledge about the gastronomic products prepared locally, in addition to their accumulation of knowledge in the areas of natural environment, history and culture, to improve their service. Because tourist guides not only explain the historical, cultural, and natural aspects of a country, but also ensure tourists to meet with gastronomic values.

In this study, it is aimed to reveal the expectations of tourist guides, tourists, and local enterprises to introduce gastronomy in an appropriate place and in the right manner, which is significant for both local people and tourists,

Method

The phenomenological research design was preferred in the study constructed using qualitative research methods. As a result of the literature review, a semi-structured interview form was created. 24 active tourist guides, interested in gastronomy, participated in the research. The research can be considered within the scope of purposive sampling method, as it consists of the guides providing guiding services in the Black Sea Region and are interested in gastronomy. The interviews conducted face-to-face, by telephone or video call, were recorded both in audio and in written form.

Findings

The data obtained as a result of the interviews conducted within the scope of the research were grouped under three main themes. These are the expectations of the tourist guides, the expectations of the tourists and the expectations of the local enterprises from the tourist guide. The most significant expectations of the tourist guides in terms of choosing the food and beverage establishments were cleanliness and hygiene. The participants stated that they often have difficulty in terms of finding clean resting and eating places during their tours, therefore they expressed cleanliness as their primary concern, rather than the price.

The tourists consider price as the most important concern in terms of their expectations when choosing food and beverage establishments. The participants remarked that the primary concern is the price, especially for the local groups.

When the expectations of the local enterprises from the tourist guides were concerned, the most recurring issue was more expenditure.

Conclusions

The tourists consider the recommendations of the tourist guides through the trust they feel for the tour guide in a country where they visit for the first time. Because tourists trust tourist guides when they have never been before and do not have enough information about their local culture. For instance, the recommendations of the tourist guides are considered important by the tourists in terms of the expenditures made on food and beverage, constituting one of the most significant parts of the total tourist expenditures in touristic travels. In this respect, the influence of the tourist guides on the tourists ensures the purchase of the food and beverage products produced in the destinations by the tourists. It is critical for the local enterprises to

benefit from the said influence of the tourist guides on tourist to gain a competitive advantage that are willing to have a say in the field of gastronomy or for those operating especially in areas where the competition is intense.

The tourist guides consider cleanliness and hygiene the most when choosing food and beverage establishments, which is one of the most important areas of cultural tours. The price of food and beverage is the primary concern among the issues that tourists consider when choosing food and beverage establishments. When the expectations of local food and beverage establishments from tourist guides are examined, the most important issue is observed as expectation of more expenditures by the tourists in their businesses and regions.

Research Limitations

The fact that the research was completed in a certain time and the interviewed guides' obligation to be active and have knowledge about gastronomy constitute the limitation of the study.

LUCAS DEĞİŞKENLİK HİPOTEZİ'NİN SEKTÖREL BAZDA ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Sinem KOÇAK¹

Rahmi YAMAK²

Atıf/©: Koçak, S., ve Yamak, R. (2021). Lucas değişkenlik hipotezi'nin sektörel bazda analizi: Türkiye örneği. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 142-159. doi: 10.17218/hititsbd.1101603

Özet: Bu çalışmanın amacı, literatürde toplam talep şoklarının varyansı ile enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi arasındaki negatif ilişki olarak ifade edilen Lucas değişkenlik hipotezini 2003-2018 dönemi Türkiye'si için tarım, sanayi ve hizmetler sektörleri bazında En Küçük Kareler (EKK) ve Zellner'in Görünürde İlişkisiz Denklem Sistemi (SUR) yöntemleri aracılığıyla test etmektir. Çalışmada talep şoklarının yanı sıra arz şoklarıyla genişletilmiş Froyen ve Waud (1984) modeli çerçevesinde, arz şoklarının ana sektörlerle ait reel değişkenler üzerindeki etkileri de incelenmiştir. Elde edilen bulgular, orijinal Lucas modeli aracılığıyla test edilen değişkenlik hipotezinin Türkiye ekonomisi için geçerli olduğunu göstermiştir. Froyen ve Waud modelinden elde edilen bulgular ise sadece dolar kuru şokları ile temsil edilen arz şoklarının, hizmetler sektörü üzerinde reel bir etki yaratabildiğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Toplam Talep Şokları, Toplam Arz Şokları, Enflasyon-Çıktı Ödünleşmesi, Türkiye, SUR

Sectoral-Based Analysis of Lucas Variability Hypothesis: The Case of Turkey

Citation/©: Koçak, S., and Yamak, R. (2021). *Sectoral-based analysis of Lucas variability hypothesis: the case of Turkey*. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(1), 142-159. doi: 10.17218/hititsbd.1101603

Abstract: The purpose of this study is to test the Lucas variability hypothesis known as the negative relationship between the variance of aggregate demand shocks and the inflation-output tradeoff parameter by using Ordinary Least Square (OLS) and Seemingly Unrelated Regression (SUR) Model for agriculture, industry and service sectors of Turkey for the period of 2003-2018. The empirical findings support the existence of the Lucas variability hypothesis for Turkey. In addition, the effects of the supply shocks on real variables were examined within the scope of Froyen and Waud (1984) model. The results of this study support the variability hypothesis tested by using original Lucas for the case of Turkey. The results obtained from the Froyen and Waud model show that supply shock represented by exchange rate can only have a real impact on the service sector.

Keywords: Aggregate Demand Shocks, Aggregate Supply Shocks, Inflation-output Tradeoff, Turkey, SUR

1. GİRİŞ

Phillips eğrisi ile başlayan toplam talep politikalarının reel ekonomik aktiviteyi etkileme potansiyeli hakkındaki tartışmalar, makroekonomi teori ve literatüründeki popüleritesini gün geçtikçe arttırmaktadır (Arseneau, 2017; Murphy, 2018; Crump ve diğerleri, 2022). Her ne kadar ilk yıllarda Phillips eğrisi üzerindeki enflasyon-çıktı ödünleşmesinin izlenen talep

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted 14.4.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 16.6.2022

Bu çalışma Prof. Dr. Rahmi Yamak danışmanlığında Sinem Koçak tarafından 05.07.2019 tarihinde tamamlanan "Lucas Değişkenlik Hipotezi'nin Sektörel Bazda Analizi: Türkiye Örneği" başlıklı ve 587281 tez no'lu doktora tezinden türetilmiştir.

¹ Sorumlu Yazar, Dr., Trabzon, Türkiye, sinemakcay@hotmail.com.tr, <http://orcid.org/0000-0002-2313-0161>

² Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, yamak@ktu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2604-1797

politikalarından bağımsız olduğu düşünülüyse de 1960'lı yılların sonlarında yaşanan stagflasyon olgusu, geleneksel Phillips eğrisini başka bir boyuta taşımıştır.

1980'li yılların en etkili makro modellerinden biri olarak kabul edilen ve Rasyonel Beklentiler Hipotezi ile eksik bilgi modeli temeline dayanan Lucas tipi Phillips eğrisinin enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi ile toplam talep şokları varyansı arasında kurduğu teorik ilişki, enflasyon-çıktı ödünleşmesinin toplam talep politikalarından bağımsız olarak gerçekleşebileceğini reddetmektedir. Rasyonel beklentiler hipotezi, genel anlamda, ekonomik bireylerin bilgi ve karar verme maliyetlerinin kısıtlılığı altında, hata paylarını en aza indirecek şekilde tahmin yapmaları olarak tanımlanmaktadır (Yamak, 1997, s.5). Rasyonel beklentiler içeren Phillips eğrisine göre, mevcut bilgi setini en iyi şekilde kullanan bireyler, sistematik politikaları doğru tahmin ederek hem kısa hem de uzun dönemde enflasyon-çıktı ödünleşmesine imkân tanımamaktadır. Lucas'a (1973) göre enflasyon-çıktı ödünleşmesinin gerçekleşmesi ancak ve ancak kısa dönemde ve şok etkisi yaratan politikalar uygulanmasıyla söz konusudur. İzlenen politikalardan bağımsız olmayan enflasyon-çıktı ödünleşmesinin büyüklüğü ise toplam talep ve spesifik piyasa şokları gibi birçok parametrenin değişkenliğine bağlıdır. Lucas (1973) tipi Phillips eğrisi üzerinde toplam talep şoklarının varyansı arttıkça, ödünleşme parametresinin değeri sıfıra yaklaşacak ve politika ödünleşmesi kaybolacaktır. Literatürde toplam talep şoklarının varyansı ile enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi arasındaki bu negatif ilişki Lucas Değişkenlik Hipotezi (LVH) olarak adlandırılmaktadır.

Ampirik literatürde, 1980 yılından itibaren Lucas değişkenlik hipotezinin geçerliliğini test eden çalışmaların sayısında hızlı bir artış yaşanmış ancak 2000'li yıllara gelindiğinde bu çalışmaların sayısında kayda değer bir düşüş olduğu gözlenmiştir. Türkiye özelinde yapılmış çalışma sayısı yine bu durumun tersi bir nitelik göstermemektedir. Ayrıca Türkiye ekonomisi arz tarafında ithal girdi oranı ile enerji bağımlılığı yüksek olan ve sıklıkla dış finansman ihtiyacı duyan bir ekonomik yapı sergilemektedir. Dolayısıyla şok politikalar ele alınırken talep şoklarının yanı sıra arz şoklarının da analize dahil edilmesi hipotezin daha geniş bir kapsamda geçerliliğinin sınanmasına olanak sağlayacaktır. Bununla birlikte Lucas değişkenlik hipotezinin geçerliliğini test eden çalışmalarda dikkati çeken bir diğer önemli husus ise, literatürdeki çalışmaların hemen hemen hepsinin değişkenlik hipotezinin geçerliliğini toplulaştırılmış veriler kullanarak test etmesidir. Oysaki Gilbert ve Yamak (1994), özellikle tarım sektörünün toplam çıktı içindeki payının, hipotezin geçerliliği konusunda bir ikileme neden olabileceğini savundukları çalışmalarında, değişkenlik hipotezini alt sektörler bazında ele almanın daha güvenilir sonuçlar sunabileceğini vurgulamışlardır. Tüm bu kapsam içinde çalışmanın değişkenlik hipotezini sektörler arası karşılaştırmalı olarak ele almasının literatürde yer alan çalışmaların altını çizmiş olduğu bu eksikliğin yerini doldurarak, yukarıda bahsi diğer önemli hususları da dikkat almasıyla birlikte değişkenlik hipotezine ait ampirik literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın literatüre önemli bir diğer katkısı ise orijinal Lucas modeli ile Froyen ve Waud modelini test etmek için uygulanan ekonometrik metodolojidir. Ampirik literatür incelendiğinde trendden arındırılmış reel çıktı değişkenini elde etmek için sadece doğrusal trend kullanıldığı dikkati çekmektedir. Oysaki konjonktürel çıktı değişkeni elde edilirken optimal trend spesifikasyonunun doğru bir şekilde belirlenmesi ve doğrusal olmayan trend modellerinin ve hatta mevcutsa yapısal kırılmaların da dikkate alınması gerekebilir. Çünkü herhangi bir zaman serisinin yapısal özelliklerine özgü en doğru ve en uygun yaklaşımın belirlenememesi test edilecek olan hipotezin ya da ekonometrik modelin geçerliliği ve güvenilirliği açısından yanıltıcı sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Bu bağlamda çalışmada doğrusal trend modelinin yanı sıra serilerin yapısal özelliklerine uygun spesifikasyonlar oluşturularak optimal trend modeli belirlenmiş ve her

bir sektörün reel çıktısı, sektörün yapısal özelliklerini yansıtan en uygun modelle trendden arındırılmıştır.

Çalışmanın birincil amacı, toplam talep şoklarının varyansı arttıkça, enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi değerinin azalacağını savunan Lucas değişkenlik hipotezinin geçerliliğini Türkiye ekonomisinin tarım, sanayi ve hizmetler olmak üzere üç ana sektörü bazında test etmektir. Bu temel amaca ek olarak, toplam talep şoklarının yanı sıra enerji fiyat şokları ile döviz kuru şokları olmak üzere iki farklı arz şoku analize dahil edilmiş ve arz şoklarıyla genişletilmiş Froyen ve Waud modelinin ilgili dönem kapsamında yine sektörel bazda olmak üzere ampirik analizi gerçekleştirilmiştir. 2003-2018 dönemine ait üçer aylık verilerin dikkate alındığı çalışmada orijinal Lucas modeli ile Froyen ve Waud modeli denklemlerinin çözümünde hata terimlerinin gerek ardışık gerekse sektörler arası bağımlılık problemini dikkate almak adına EKK ve Zellner'in SUR yönteminden yararlanılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Lucas değişkenlik hipotezinin testine ilişkin ampirik literatür ele alınmış, üçüncü ve dördüncü bölümde veri seti, ekonometrik model, yöntem ve bulgulara yer verilmiştir. Çalışmanın son bölümü sonuç kısmını kapsamaktadır.

2. TEORİK ÇERÇEVE

2.1. Lucas Değişkenlik Hipotezi

Lucas (1973) değişkenlik hipotezinin test edilmesi amacıyla tahmin edilmesi gereken konjonktürel çıktı denklemi (1) numaralı eşitlikte verilmiştir.

$$y_{ct} = -\pi\delta + \pi\Delta x_t + \lambda y_{c, t-1} \quad (1)$$

(1) numaralı denklemde y_{ct} , konjonktürel çıktıyı; $-\pi\delta$, sabit terimi; π , enflasyon-çıktı ödünleşme parametresini; δ , toplam talep artışının ortalamasını; Δx_t , logaritmik nominal değişim değişkenini yani toplam talep şoklarını; λ ise uyarılma parametresini temsil etmektedir. Modelin yapısal parametreleri olan π , δ ve λ 'nin beklenen değerleri sırasıyla $\pi > 0$, $\delta < 0$, $\pi\delta < 0$ ve $0 < \lambda < 1$ olmalıdır. Nominal değişimleri ifade eden Δx_t değişkeni δ ortalama ve σ_x^2 varyanslı ardışık bağımsız normal bir dağılıma sahiptir.

Denklem (1)'de yer alan beklenmeyen toplam talep değişmelerinin (Δx_t) çıktı üzerinde yaratacağı reel etki, π 'nin yani ödünleşme parametresinin büyüklüğüne bağlıdır. Ödünleşme parametresi piyasaya özgü talep şokları ve toplam talep şokları cinsinden ifade edildiğinde (2) numaralı eşitliğe ulaşılır.

$$\pi = \frac{\sigma_w^2 \gamma}{(1-\pi)^2 \sigma_x^2 + \sigma_w^2 (1+\gamma)} \quad (2)$$

Yukarıdaki eşitlikte γ , beklenmeyen fiyat değişmelerine karşı arz tepkisini veren parametreyi ya da nispi fiyat parametresini; σ_w^2 , piyasaya özgü talep şoklarının varyansını ve σ_x^2 ise toplam talep varyansını göstermektedir. Burada σ_w^2 ve γ sabitken, $\sigma_x^2 = 0$ için $\pi = \gamma/(1+\gamma)$ değerini alırken, σ_x^2 sonsuza gittiğinde sıfıra yakınsamaktadır. Bir başka deyişle toplam talep şoklarının (Δx_t), reel çıktı üzerindeki etkisini gösteren ödünleşme parametresi π ile toplam talep şokları varyansı (σ_x^2) arasında ters yönlü bir ilişki mevcuttur³. Bu eşitlik toplam talep şoklarının varyansı arttıkça (azaldıkça) enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi değerinin azalacağını (artacağını) öngören Lucas değişkenlik hipotezi'nin temelini oluşturur.

³ Enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi ile toplam talep değişmelerinin varyansı arasındaki ilişkiyi elde etmek için π 'nin σ_x^2 'e göre kısmi türevi alındığında elde edilen eşitlik şu şekildedir: $\frac{\partial \pi}{\partial \sigma_x^2} = \frac{-\gamma \sigma_w^2}{(\sigma_x^2 + \sigma^2(1+\gamma))^2} < 0$

2.2. Froyen ve Waud Modeli

Froyen ve Waud (1980) çalışmalarında, Lucas (1973) tarafından modellenen ve ampirik olarak test edilen değişkenlik hipotezini destekleyen nitelikte yeterli kanıtı ulaşamamaları üzerine modelin temel varsayımlarının özellikle bilgi yapısı kapsamında yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Çalışmada enflasyon ve nominal gelir varyans hareketlerinin incelenen alt dönemler itibarıyla farklılık gösterdiği bulgusuna ulaşan Froyen ve Waud, ilgili dönemde oluşan bu rejim değişikliğinin talep yanlı şoklardan ziyade görece arz şoklarıyla daha iyi açıklanabileceğini savunmuşlardır. Bu bağlamda 1984 yılında gerçekleştirdikleri yeni bir analizle Lucas tipi modele toplam arz şoklarını dahil eden yazarlar, bu savlarını hem teorik hem de ampirik altyapıya sahip genişletilmiş bir model olarak literatüre kazandırmışlardır. Tüm bu varsayımlar altında elde edilen arz şoklarıyla genişletilmiş toplam çıktı denklemi ise şu şekilde sonuçlanmıştır.

$$y_{c,t} = \beta_0 + \pi \Delta X_t - \beta_1 \mu_t - \beta_2 \sigma_{\Delta P,t}^2 + \lambda y_{c,t-1} \quad (3)$$

Lucas modeli ile Froyen ve Waud modeli arasındaki temel farklılık ise konjonktürel çıktı değişkenine etki eden faktörlerden kaynaklanmaktadır. Lucas modelinde çıktının trendden sapmasına toplam talep şokları (ΔX_t) neden olurken, Froyen ve Waud modelinde çıktının trendden sapması iki faktörden kaynaklanmaktadır. Bunlardan ilki; toplam talep (ΔX_t) ve toplam arz şoklarının (μ_t) konjonktürel dalgalanmalara neden olduğu çıktı sapmalarıdır. İkincisi ise toplam talep ve/veya toplam arz değişkenliğinin yarattığı enflasyon değişkenliğinin ($\sigma_{\Delta P}^2$) çıktının doğal oranı üzerindeki etkisinden kaynaklanan çıktı sapmalarıdır. Modelin parametreleri için beklenen değerler ise sırasıyla $\pi > 0$, β_0 , β_1 , $\beta_2 < 0$ ve $0 < \lambda < 1$ 'dir.

3. LİTERATÜR

Enflasyon ve çıktı arasındaki ödünleşme olgusu iktisat literatüründe farklı bakış açıları ve farklı hipotezlerle birçok kez ele alınmıştır. Bu hipotezlerin en önemlilerinden biri şüphesiz ki enflasyon-çıktı ödünleşmesini Rasyonel Beklentiler varsayımı altında istatistiksel bir yaklaşımla ilk defa modelleyen Robert Lucas'ın değişkenlik hipotezi'dir. Lucas, 1973 yılında yayınladığı çalışmasıyla değişkenlik hipotezi için sadece teorik temeller oluşturmakla kalmamış enflasyon-çıktı ödünleşmesine ülkeler arası karşılaştırmalı kanıtlar da ortaya koymuştur. Bu bağlamda öncü niteliğinde olan bu çalışmanın hemen akabinde Lucas modeli hem ülkeler arası karşılaştırmalı olarak ele alınmış hem de tek ülke bazında özellikle 70'li ve 90'lı yıllar arasında birçok iktisatçı tarafından ampirik olarak test edilmiştir.

3.1. Ülkeler Arası Karşılaştırmalı Çalışmalar

Lucas (1973), rasyonel beklentiler teorisinin öngördüğü değişkenlik hipotezini 18 ülkenin içinde bulunduğu bir analizle karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Analizinde 1952-1967 dönemi yıllık verilerini kullanan Lucas her bir ülke için ayrı ayrı tahmin edilen enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi ile toplam talep şokları varyansı arasında kurmuş olduğu teorik ilişkiden yararlanmış. Toplam talep politikası değişkeni olarak nominal GSMH değişkenini dikkate alan Lucas, analizine ilk olarak ülkelerin her biri için hesaplanan nominal gelir değişimlerinin varyanslarını karşılaştırarak başlamıştır. Bu kıyaslamadan hemen ardından 18 ülkenin her birine ait enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi tahmin değerlerini elde etmek için ülkelerin trendden arındırılmış reel GSMH'lerini nominal gelir değişimleri üzerine regres eden yazar, indirgenmiş arz denklemini EKK yöntemi altında tahmin etmiştir. İstikrarlı toplam talep politikaları izleyen 16 ülke için elde edilen ödünleşme parametreleri 0.287 ile 0.910 arasında değerler alırken; bu parametrenin Arjantin için 0.011, Paraguay içinse 0.022 olarak tahmin edildiği görülmüştür. Son

olarak enflasyon-çıktı ödünleşme parametreleri ile nominal gelir değişim varyansı aracılığıyla temsil edilen toplam talep şokları varyansı arasında ülkeler arası kıyaslamalar yapan Lucas, istikrarlı toplam talep politikaları izleyen ve bunun doğal bir sonucu olarak düşük toplam talep şokları değişkenliğine (0.00086) sahip 16 ülke için, enflasyon-çıktı ödünleşme parametresinin değerini yüksek (0.569), istikrarsız toplam talep politikaları izleyen ve dolayısıyla yüksek toplam talep şokları değişkenliğine (0.02502) sahip ülke grubu içinse bu parametrenin (0.016) düşük olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Elde edilen tüm bu bulgular ışığında Lucas (1973), toplam talep şoklarının varyansı arttıkça enflasyon-çıktı ödünleşme parametresinin değerinin azalacağını savunduğu değişkenlik hipotezini kanıtlar nitelikteki sonuçlarını ülkeler arası karşılaştırmalı olarak ortaya koymuştur.

Lucas'ın (1973) hemen ardından değişkenlik hipotezini test eden çalışmalardan ilki Arak'a (1977) aittir. Lucas (1973) modelini yeniden düzenleyerek alternatif bir spesifikasyon geliştiren Arak, geliştirmiş olduğu metodolojiyi 1952-1967 dönemi kapsamında ABD ekonomisi için test etmiş ve fiyat elastikiyet katsayısının, Lucas'tan (1973) tamamen farklı bir şekilde 2.9 olduğu sonucuna ulaşmıştır. Daha sonrasında Arak'ın (1977) eleştirisine bir yanıt olarak yayınladığı 1977 yılı çalışması ile birlikte Lucas, toplam talebin fiyat esnekliğinin 'bir' e eşit olduğu hipotezinin istatistiksel olarak reddedilemeyeceğini özellikle ABD ekonomisi için göstermiş ve modelin fiyat elastikiyet katsayısı varsayımının taraflı olmadığını istatistiksel gerekçelerle ortaya koymuştur.

Lucas'ın (1973) modelini farklı teorik yaklaşımlar altında yeniden düzenleyen Cukierman ve Wachtel (1979) ise Lucas etkisinin yakalanmasına imkan tanıyan yeni bir modifikasyon geliştirmişlerdir. Bu teorik yaklaşımlardan ilki Lucas'ın (1973) tek bir mal üzerine inşa ettiği modelin çok mallı bir model olarak yeniden yorumlanmasını içermektedir. Cukierman ve Wachtel'in modelini Lucas'tan ayıran ikinci yaklaşım ise ekonominin geneli için denge şartı içeren orijinal modelin, ekonomideki her bir mal ya da her bir piyasa için ayrı ayrı denge şartını sağlayacak şekilde genişletilmesini içermektedir. Tüm bu teorik eleştiriler altında ABD'nin 1947-1975 dönemi için gerçekleştirilen analizler, düzenlenmiş yeni modelin varsayımlarını destekler nitelikte sonuçlar sergilemiştir.

Lucas değişkenlik hipotezinin geçerliliğine ülkelerarası karşılaştırmalı kanıt arayan çalışmalardan bir diğeri de Alberro'ya (1981) aittir. 1953-1969 dönemi için toplam talep şokları varyansı ile ödünleşme parametresi arasındaki ilişkiyi inceleyen Alberro, Lucas'ın (1973) orijinal çalışmasında 18 olarak ele aldığı ülke sayısını büyük ölçüde arttırarak 49'a çıkarmıştır. Lucas'ın (1973) her iki ülke grubu için elde ettiği ödünleşme-parametresi ve toplam talep şokları varyansları değerleriyle kendi tahmin değerlerini karşılaştıran Alberro, daha geniş bir örneklem altında elde ettiği tüm bulguların Lucas'ın (1973) ana argümanını destekler nitelikte olduğu sonucuna varmıştır.

Holmes (2000) ise literatürde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri baz alan çalışmalardan örneklem açısından farklılaşarak değişkenlik hipotezini ilk defa Afrika'nın az gelişmiş ülkeleri için test etmiştir. 13 ülkenin ele alındığı çalışmada 1960-1998 dönemi için yıllık verilerden yararlanılmıştır. Ele alınan az gelişmiş Afrika ülkeleri için reel çıktı büyümesinin nominal talep şoklarına olan yüksek duyarlılığı lucas önermesinin geçerliliği açısından yeterli bir kanıt olarak değerlendirilmiştir.

2000'li yıllarda yapılmış çalışmalardan biri de Apergis ve Miller'in (2003) değişkenlik hipotezini gelişmiş ile gelişmekte olan 41 ülke ve 1949-1999 dönemi gibi çok geniş bir zaman periyodu için test ettiği çalışmadır. Yıllık verilerin kullanıldığı çalışmada Pedroni (1999) eş-bütünleşme testinden elde edilen sonuçlar hem gelişmiş ve hem de gelişmekte olan ülkeler için değişkenler

arasındaki beklentiye uygun olarak Lucas değişkenlik hipotezinin geçerliliğini kanıtlayan negatif yönlü ilişkinin varlığını ortaya koymuştur.

3.2. Tek Ülkeli Çalışmalar

Koskela ve Viren 1980 yılında gerçekleştirdikleri bir çalışma ile 1948:Q1-1977:Q4 dönemi Finlandiya'sı için değişkenlik hipotezinin geçerliliğini araştırmışlardır. Finlandiya ekonomisi için ele alınan tüm dönem toplam talep şoku varyansının farklılaştığı dönemler itibariyle üç alt periyoda ayrılmıştır. Her bir dönem için tahmin edilen reel çıktı ve enflasyon denklemlerinden elde edilen enflasyon-çıktı ödünleşme parametreleri ile toplam talep şokları varyansı arasında kıyaslamalar yapan yazarlar özellikle enflasyon denkleminin performansı açısından Lucas değişkenlik hipotezinin beklentilerinin karşılandığı sonucuna ulaşmışlardır.

Lucas değişkenlik hipotezinin geçerliliğini hem ABD hem de İngiltere için sınavan çalışmalardan biri de Yamak'a (1994) aittir. Gerçek dünyada rasyonel ekonomik birimler tarafından kullanılan bilginin kalitesi ile miktarının sabit olmadığını belirten ve bundan dolayı modele ait parametreleri sabit katsayılı modeller altında tahmin etmenin değişen politika rejimlerini yakalamak açısından çok kısıtlayıcı olduğu vurgusunu yapan Yamak (1994), analizde zamana göre değişen parametreleri elde etmek için Kalman Filtre analizinden yararlanmışır. 1967:II-1987:IV dönemi için hem ABD hem de İngiltere ekonomisinde Lucas değişkenlik hipotezinin geçerliliğinin desteklendiği bulgusuna ulaşan Yamak, toplam arz şokları varyansının enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi üzerine olan negatif etkisinin diğer şok varyanslarına göre daha zayıf olduğu sonucunu ortaya koymuştur.

Yamak ve Karahasan (1995), 1923-1991 yıllarını dikkate aldıkları çalışmalarında Türkiye ekonomisi için Cumhuriyet döneminde Lucas değişkenlik hipotezinin geçerliliğini araştırmışlardır. Çalışmadan elde edilen bulgular Lucas değişkenlik hipotezinin Türkiye'de özellikle 1946-1978 dönemi için geçerli olduğunu fakat 1978 yılından sonra etkisini hafifçe kaybettiğini göstermiştir.

1950-1995 dönemi için Türkiye ekonomisinde Lucas değişkenlik hipotezinin geçerliliğine kanıt arayan çalışmalardan biri de Küçükale (2000). Hipotezin test edilmesinde orijinal Lucas (1973) modelinin yanı sıra Froyen ve Waud'da (1980) olduğu gibi arz yanlı şokları da dikkate alan Küçükale, analizinde modern zaman serisi tekniklerinden de yararlanmışır. Lucas değişkenlik hipotezinin Türkiye örneği için 1978 yılından sonra geçerliliğini yitirmeye başladığını ifade eden yazar bu sonucun büyük ölçüde talep şoklarının etkinliğinin azalıp, arz şoklarının etkinliğinin artması ile açıklanabileceğinin altını çizmiştir.

Türkiye özelinde yapılan çalışmalardan bir diğeri 2017 yılında Yamak ve Abdioğlu'ndan gelmiştir. 1982-2005 dönemi için değişkenlik hipotezinin geçerliliğinin araştırıldığı çalışmada 14 hareketli dönem için enflasyon-çıktı ödünleşme parametreleri tahmini gerçekleştirilmiştir. Çalışmada ayrıca Lucas'ın (1973) orijinal modelinin yanı sıra arz şoklarıyla genişletilmiş Froyen ve Waud (1984) modelinin de geçerliliği de sınanmıştır. Elde edilen bulgular değerlendirildiğinde ise Lucas değişkenlik hipotezinin ilgili dönem için Türkiye ekonomisinde reddedildiğini, ekonomi üzerinde meydana gelen reel etkinin talep yanlı şoklardan ziyade arz yönlü şoklar vasıtasıyla gerçekleştiğini ortaya koymuştur.

3.3. Endüstriler Arası Karşılaştırmalı Çalışmalar

Lucas değişkenlik hipotezinin geçerliliğini toplulaştırılmamış veri altında ilk defa endüstriler arası karşılaştırmaya olanak sağlayarak test eden çalışma Kretzmer'in (1989) çalışmasıdır. ABD ekonomisininin 28 endüstrisini 1948-1978 dönemi için ele alan yazar, toplam talep politikası aracı

olarak para politikasını kullanmayı tercih etmiştir. Ancak bu tercih Kretzmer'in ABD ekonomisi için endüstriler ile para politikası arasındaki etkileşimi tam olarak yakalamasına imkân tanımamış ve çalışmada değişkenlik hipotezinin geçerliliğini kabul etmek için yeterli kanıt ulaşılamamıştır.

Ashraf ve Mohabbat (2003), ABD ekonomisinde faaliyette bulunan 19 imalat sektörü için hipotezin geçerliliğini hem zaman hem de panel veri analiz tekniklerini kullanarak incelemiştir. Toplulaştırılmamış veri üzerinden gerçekleştirilen analizde 1977-1999 dönemi baz alınmış ve tesadüfi etkiler modeli altında çıktı denklemi tahmin edilmiştir. Zaman serisi analizinden elde edilen sonuçlar 19 imalat endüstrisinden 11'inin Lucas hipotezi doğrultusunda hareket ettiğini ortaya koymuştur. Panel veri analizinden elde edilen sonuçlar sonrasında zaman serisinden elde edilen sonuçları destekleyerek mevcut nominal talep şoklarının etkisini fiyat düzeyi değişimlerinden ziyade daha çok üretim değişimleri üzerinde gösterdiğini ortaya koymuştur.

4. METODOLOJİ

Bu bölümde çalışmada kullanılan veri seti ve izlenen ekonometrik sürecin detaylarına yer verilmiştir.

4.1. Veri Seti

Bu çalışmanın amacı Lucas değişkenlik hipotezinin Türkiye örneği için geçerliliğini, tarım, sanayi ve hizmetler olmak üzere alt sektörler bazında orijinal Lucas (1973) modeli ve arz şoklarıyla genişletilmiş Froyen ve Waud (1984) modeli kapsamında test etmektir. Çalışma Türkiye ekonomisi için 2003:Q1-2018:Q4 dönemini kapsamaktadır. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistem'inden (TCMB-EVDS) temin edilmiş olan üçer aylık seriler ilk olarak Census X-12 yöntemi ile mevsimsellikten arındırılmış ve logaritmik transformasyona tabi tutulmuştur. Çalışmada reel çıktı değişkenleri iktisadi faaliyet kollarına göre (tarım, sanayi ve hizmetler) elde edilmiş olan reel GSYİH serileri tarafından, nominal toplam talep değişkeni ise iktisadi faaliyet kollarına göre (tarım, sanayi ve hizmetler) elde edilen nominal GSYİH serileriyle temsil edilmiştir. Toplam talep şoku değişkenliği ise logaritmik farkı alınmış nominal çıktı değişkeninin varyansı ile temsil edilmiştir. Arz şoklarının iktisadi faaliyet üzerindeki reel etkisi ise ham petrol ve doğal gaz fiyat endeksinin logaritmik farkından elde edilen enerji fiyatları şokları ve döviz kuru (ABD doları) şokları olmak üzere iki farklı şok değişkeni kullanılarak ölçülmüştür. Tüketici fiyat endeksi (TÜFE) serisi kullanılarak analize dahil edilen bir diğer değişken ise fiyatlar genel seviyesidir. Çalışmanın veri setine ait detaylı tanımlamalar Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlerin Tanımı

Değişkenin Kısaltması	Değişkenin Açılımı
LRGSYİH	Reel Çıktı: Reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
$y_{c,t}$	Konjonktürel Çıktı
LNGSYİH	Nominal Çıktı: Nominal Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
ΔX_t	Toplam Talep Şoku: $\Delta X_t = LNGSYİH_t - LNGSYİH_{t-1}$
$\sigma_{\Delta X}^2$	Toplam Talep Şoklarının Varyansı
π	Enflasyon-Çıktı Ödünleşme Parametresi
$\mu_t^{ENERJİ}$	Toplam Arz Şoku: $\mu_t^{ENERJİ} = LENERJİ_t - LENERJİ_{t-1}$
μ_t^{DKUR}	Toplam Arz Şoku: $\mu_t^{DKUR} = LDKUR_t - LDKUR_{t-1}$
ΔP_t	Enflasyon Oranı: $\Delta P_t = LTÜFE_t - LTÜFE_{t-1}$
$\hat{\sigma}_{\Delta P,t(4)}^2$	Enflasyon Değişkenliği: Dört Dönemlik Hareketli Varyans

4.2. Ekonometrik Süreç ve Yöntem

Bir önceki bölümde ele alınan iki farklı yaklaşımın Türkiye örneği için geçerliliğinin araştırılmasında izlenen ekonometrik süreç aşağıdaki aşamaları içermektedir: İlk olarak, çalışmada mevsimsel etki içeren serilerin tamamı Census X-12 yöntemi altında mevsimsellikten arındırılmış sonrasında ise logaritmik dönüşüme tabi tutulmuşlardır. Logaritmik transformasyonu gerçekleştirilen toplam talep ve toplam arz serileri için şok değişkenleri serilerin birinci devresel farkları alınarak ($\Delta X_t^{TAR}, \Delta X_t^{SAN}, \Delta X_t^{HIZ}, \mu_t^{ENERJİ}, \mu_t^{DKUR}$) hesaplanmıştır. Yine aynı şekilde logaritmik TÜFE serisinin birinci farkı alınarak enflasyon serisi (ΔP_t) oluşturulmuş ve dört ile sekiz dönemlik hareketli varyansları hesaplanarak enflasyon değişkenliği ($\hat{\sigma}_{\Delta p,t}^2$) serileri elde edilmiştir. İkinci olarak, tarım, sanayi ve hizmetler sektörünün her biri için konjonktürel çıktı değişkenini elde etmek adına beş farklı trend modeli oluşturulmuş ve bu modeller hem performans istatistikleri (RMSE, MAE ve MAPE) hem de değişken katsayılarının anlamlılığı açısından karşılaştırılarak sektörel reel çıktılar için o sektöre özgü optimal trend spesifikasyonları tespit edilmiştir⁴. Her bir sektör için belirlenen modelin EKK yöntemi altında tahmininden elde edilen hata terimleri ise konjonktürel çıktı ($y_{c,t}^{TAR}, y_{c,t}^{SAN}, y_{c,t}^{HIZ}$) serileri olarak tanımlanmış ve veri setinin oluşturulma süreci tamamlanmıştır. Üçüncü olarak, değişkenlerinin birim kök analizleri yapılarak, ilgili değişkenin durağanlık seviyesi tespit edilmiştir. Birim kök analizleri için; Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) testleri kullanılmıştır. Dördüncü olarak, Lucas değişkenlik hipotezi'nin Türkiye örneği için tek bir yaklaşım yerine farklı yaklaşımlar altında test edilmesine imkan sağlamak adına iki farklı model oluşturulmuştur. Bu modellerden ilki orijinal Lucas (1973) modeli diğeri ise Froyen ve Waud (1984) modelidir. Orijinal Lucas modeli, toplam talep şoklarının varyansı ile enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi arasında negatif bir ilişkinin varlığını öngörür. Bu bağlamda modellerin testi için öncelikle her bir sektör için toplam talep şoklarının değişkenliklerinin elde edilmesi gerekmektedir. Çünkü Lucas'ın (1973, s.330) çalışmasında da olduğu gibi bu çalışmadaki amaçlardan bir tanesi toplam talep şokları varyanslarındaki büyüklüğe göre enflasyon-çıktı ödünleşme parametrelerinin sektörler itibarıyla farklılaşıp farklılaşmadığını araştırmaktır. Her bir sektöre ait toplam talep şok değişkenliği ise serilerin varyanslarının hesaplanması şeklinde elde edilmiştir. Sektörlere ait enflasyon-çıktı ödünleşme parametreleri ise her bir sektör için (1) numaralı konjonktürel çıktı denkleminin EKK yöntemi altındaki tahmininden elde edilmiştir. Daha sonrasında Lucas'ın (1973) da orijinal çalışmasında olduğu gibi toplam talep şokları varyansları ile enflasyon-çıktı ödünleşme parametreleri arasında kıyaslamalar yapılmıştır. Lucas modeli kapsamında beklenti yüksek (düşük) toplam talep şok değişkenliği olan sektörün, düşük (yüksek) enflasyon-çıktı ödünleşme parametre değerine sahip olmasıdır. Bu bağlamda enflasyon-çıktı ödünleşme parametre değerlerinin sektörler arasında farklılaşıp farklılaşmadığı da bir ölçüde ortaya konmuş olacaktır. Beşinci olarak, değişkenlik hipotezinin geçerliliğinin alt sektörler bazında ele alınması ise önemli bir soruyu da beraberinde getirmektedir. Sektörlere ait konjonktürel çıktı denklemlerinin sağında yer alan bağımsız değişkenler arasında her ne kadar görünürde bir ilişki olmasa bile bu denklemlerin hata terimleri arasında bir ilişkinin var olma olasılığı bulunmaktadır. Bu olasılığın dikkate alınması adına analizde Zellner'in Görünürde İlişkisiz Regresyon Sistemi'nden (SUR) yararlanılmıştır. Böylece sektörler arası bağımlılık dikkate alınarak EKK yöntemi altında tahmin edilen parametrelerden daha etkin parametre tahminlerinin

⁴ Tarım sektörü için en uygun olan model, reel çıktı değişkenindeki 2004:Q4-2006:Q4 dönemi yapısal kırılmasının varlığını dikkate alan ve $LRGSYIH_t^{TAR} = \beta_0 + \beta_1 trend + \beta_2 D1 + \varepsilon_t$ modeli ile ifade edilen yapısal kırılmalı doğrusal trend modelidir. Sanayi sektörü için 2008:Q4-2010:Q3 döneminde mevcut olan yapısal kırılmayı içeren karesel trend modeli ($LRGSYIH_t^{SAN} = \beta_0 + \beta_1 trend + \beta_2 trend^2 + \beta_3 D1 + \varepsilon_t$) tahmininden elde edilen hata terimleri konjonktürel çıktıyı temsil etmek üzere analize dahil edilmiştir. Hizmetler sektörünün konjonktürel çıktı değişkenini elde etmek için en uygun spesifikasyonun sanayi sektöründe de olduğu gibi hem yapısal kırılmayı (2008:Q3-2009:Q3 dönemi) hem de karesel trend değişkenini içeren yapısal kırılmalı karesel trend modeli olduğunu söylemek mümkündür.

elde edilmesi sağlanmıştır. Son olarak, dördüncü ve beşinci aşamalarda izlenen ekonometrik sürecin aynısı arz şoklarıyla genişletilmiş olan Froyen ve Waud modeline uygulanarak, arz şoklarının tarım, sanayi ve hizmetler sektörleri üzerindeki reel etkilerinin araştırılması amaçlanmıştır. Arz şoklarının reel çıktı üzerinde herhangi bir etkiye sahip olup olmadığının belirlenmesinde ise sektörel arz şoklarının mevcut olmaması ve toplam arz şoklarının varyansı ile ödünleşme parametreleri arasında sektörel bir kıyaslama yapmaya imkan tanımamasından dolayı model kısıtları dikkate alınmıştır.

5. AMPİRİK BULGULAR

Analizde toplam talep ile toplam arz serileri için şok değişkenleri ve konjonktürel çıktı serilerinin elde edilmesinin hemen akabinde değişkenlerin birim kök özellikleri araştırılmıştır. Tablo 2’de yer alan ADF, PP ve KPSS birim kök test sonuçlarına göre, logaritmik reel gayri safi yurt içi hasıla serilerinin tamamı ($LRGSYİH^{TAR}$, $LRGSYİH^{SAN}$, $LRGSYİH^{HİZ}$) seviyesinde durağan olma özelliği taşımamaktadır. Bu değişkenlerin birinci devresel farkları için gerçekleştirilen testlerden elde edilen istatistikler ise sabitli, sabitli-trendli ve sabitsiz-trendsiz modellerin tamamında her üç test yöntemi için de serilerin birim köke sahip olmadıklarını ortaya koymuştur. Sektörlere ait konjonktürel çıktı değişkenleri (y_{ct}^{TAR} , y_{ct}^{SAN} , $y_{ct}^{HİZ}$) incelendiğinde ise değişkenlerin her birinin sabitsiz-trendsiz modellerin tamamında seviyesinde durağan olduğu görülmüştür. Sektörlere ait toplam talep şokları (ΔX_t^{TAR} , ΔX_t^{SAN} , $\Delta X_t^{HİZ}$) ile arz şoku değişkenleri ($\mu_t^{ENERJİ}$, μ_t^{DKUR}) için ADF, PP ve KPSS testlerinden elde edilen sonuçlar serilerin seviyesinde durağan bir yapı sergilediğini göstermektedir. ADF birim kök test sonuçlarına göre seviyesinde durağan olmayan enflasyon oranı (ΔP_t) serisi, PP ve KPSS birim kök testlerine göre seviyesinde durağan olma özelliği taşımaktadır.

Tablo 2. Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF			PP			KPSS	
	Sabitli	Sabitli-Trendli	Sabitsiz-Trendsiz	Sabitli	Sabitli-Trendli	Sabitsiz-Trendsiz	Sabitli	Sabitli-Trendli
$LRGSYİH^{TAR}$	-0,721	-4,332***	2,485	-0,924	-4,416	2,174	1,003	0,070*
$\Delta LRGSYİH^{TAR}$	-8,013***	-7,947***	-	-	-	-	0,036*	0,035*
$LRGSYİH^{SAN}$	-1,374	-2,436	3,116	-1,364	-2,436	3,011	0,997	0,070
$\Delta LRGSYİH^{SAN}$	-7,413***	-7,457***	-6,524***	-7,426***	-7,468***	-6,566***	0,100*	0,059*
$LRGSYİH^{HİZ}$	-1,124	-2,207	3,352	-1,124	-2,429	3,193	0,981	0,116***
$\Delta LRGSYİH^{HİZ}$	-7,870***	-7,872***	-3,904***	-7,885***	-7,840***	-7,030***	0,092*	0,086*
y_{ct}^{TAR}	-5,402***	-5,359***	-5,447***	-5,507***	-5,462***	-5,553***	0,101*	0,101*
y_{ct}^{SAN}	-4,697***	-4,648***	-4,733***	-4,656***	-4,581***	-4,696***	0,111*	0,111*
$y_{ct}^{HİZ}$	-3,124**	-3,162*	-3,192***	-3,268**	-3,220*	-3,295***	0,184*	0,102*
ΔX_t^{TAR}	-	-	-8,918***	-11,363**	-	-8,928***	0,058***	0,058*
ΔX_t^{SAN}	11,090***	10,990***	-	-	11,256***	-	-	-
$\Delta X_t^{HİZ}$	-7,689***	-7,743***	-2,437***	-7,689***	-7,743***	-4,834***	0,176*	0,105*
$\mu_t^{ENERJİ}$	-7,085***	-7,025***	-2,454***	-7,134**	-7,078***	-4,494***	0,120*	0,101*
μ_t^{DKUR}	-6,806***	-6,756***	-6,428***	-6,782**	-6,749***	-6,421***	0,112*	0,104*
ΔP_t	-6,785***	-7,599***	-6,312***	-6,763***	-8,839***	-6,298***	0,785	0,069*
ΔP_t	-4,102***	-2,198	-1,045	-4,171***	-4,586***	-1,362**	0,375**	0,197**

Not: ***%1, **%5, %10 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir. Δ , değişkenin 1.devresel farkını temsil etmektedir. Optimal gecikme uzunlukları Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Değişkenlerin durağanlık özelliklerinin belirlenmesinden hemen sonra tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinin her biri için orijinal Lucas modeli EKK ve SUR yöntemleri altında tahmin edilmiş ve çözümünden elde edilen bulgular Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3. Orijinal Lucas Modelinin EKK ve SUR Çözüm Sonuçları

Sektörler	EKK					SUR					
	Sabit	$\pi(\Delta x_t)$	$\lambda(y_{c,t-1})$	R ²	F _h	Sabit	$\pi(\Delta x_t)$	$\lambda(y_{c,t-1})$	R ²	F _{test} (WALD)	$\sigma_{\Delta x}^2$
(y _{c,t} ^{TAR})	-	0,353***	0,649***	0,530	35,000***	-	0,383***	0,721***	0,530	97,610**	0,0037
	0,010***	(0,048)	(0,096)			0,010***	(0,044)	(0,089)			
	(0,002)					(0,002)					
(y _{c,t} ^{SAN})	-	0,426***	0,582***	0,440	23,890***	-	0,390**	0,665***	0,440	64,790***	0,0015
	0,010***	(0,089)	(0,097)			0,010***	(0,082)	(0,089)			
	(0,004)					(0,004)					
(y _{c,t} ^{HIZ})	-	0,474***	0,827***	0,740	85,970***	-	0,444***	0,799***	0,740	177,700***	0,0013
	0,010***	(0,099)	(0,064)			0,010***	(0,094)	(0,060)			
	(0,002)					(0,004)					

Not: ***%1, **%5, *%10 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir. Her bir değişken katsayısının altında yer alan (), katsayıların standart hatalarını göstermektedir.

Tablo 3'ten görüldüğü üzere tarım sektörü için EKK yöntemi ile tahmin edilen enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi değeri 0.353'tür. İstatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı olan parametre değeri, pozitif olma koşulunu yerine getirmektedir. Yine %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olan denklemin sabit terimi beklenildiği gibi sıfırdan küçüktür. Sıfırla bir arasında bir değer alması beklenen uyarılama parametresi değerinin (0.649) ise istatistiksel anlamlılığı %1 düzeyinde sağladığı tablodan açıkça görülmektedir. Tarım sektörüne ait orijinal Lucas modelinin SUR yöntemi çözüm sonuçlarından görüleceği üzere %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olan enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi değeri 0.383'tür. Yine beklentiler doğrultusunda elde edilen sabit terim ve uyarılama parametresi istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlıdır. Denklem açıklayıcılık gücü 0,53 olarak hesaplanmıştır.

Sanayi sektörü konjonktürel çıktısına ait EKK çözümü incelendiğinde ise sanayi sektörü için ele alınan konjonktürel çıktı denkleminde tahmin edilen değişken katsayılarının tamamının %1 düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. 0.426 olarak tahmin edilen sanayi sektörü enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi ise tarım sektörü için tahmin edilen ödünleşme parametresinden daha yüksektir. Sanayi sektörü için SUR tahmininden elde edilen sonuçlar konjonktürel çıktı denkleminde yer alan bağımsız değişkenlerin tamamının %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermiştir. Sabit terim ve uyarılama parametresinin de yine beklenen işretleriyle ve anlamlı olduğu görülmektedir. Sanayi sektörü için tahmin edilen enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi değeri ise 0.390'dır. Bir bütün olarak anlamlı olan regresyonun açıklayıcılık gücü ise 0,44 olarak hesaplanmıştır.

Hizmetler sektörü için %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilen enflasyon-çıktı ödünleşme parametre değeri, tarım ve sanayi sektörlerine ait enflasyon-çıktı ödünleşme parametreleri içerisinde 0.474 değeri ile en yüksek değere sahip olma özelliği taşımaktadır. Denklem sabit terimi ve uyarılama parametresi incelendiğinde ise tahmin edilen regresyon katsayılarının gerek %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı gerekse parametre kısıtı beklentilerini sağladığı görülmektedir. Hizmetler sektörünün konjonktürel çıktı denklemi SUR yöntemi tahmininden elde edilen enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi değeri 0.444'tür. Denklemde yer alan bağımsız değişkenler hem bireysel hem de bir bütün olarak %1 düzeyinde

istatistiksel olarak anlamlıdır. Sabit terim beklenildiği gibi sıfırdan küçük, uyarlama parametresinin değeri ise sıfırla bir arasında tahmin edilmiştir.

EKK yöntemi tahminleri ile SUR yöntemleri tahminlerinden elde edilen sonuçlar kıyaslandığında, SUR tahmin yönteminin regresyon katsayıları için gerek t-istatistikleri gerekse F-istatistikleri açısından daha güçlü sonuçlar ortaya koyduğu görülmektedir. Her ne kadar denklemler için hesaplanan R^2 değerleri yöntemler arasında farklılık göstermemiş olsa da elde edilen bu sonuçlarla daha etkin parametre tahminlerinin gerçekleştirildiği söylenebilir.

Tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerine ait konjonktürel çıktı denklemlerinden elde edilen enflasyon-çıktı ödünleşme parametreleri ($\hat{\pi}$) ile bu sektörler için hesaplanan toplam talep şokları varyansları ($\sigma_{\Delta X}^2$) Tablo 4'te özetlenmiştir.

Tablo 4. Ojinal Lucas Modeli EKK ve SUR Yöntemi Test Sonuçları

Sektörler	Enflasyon-Çıktı Ödünleşme	Enflasyon-Çıktı Ödünleşme	Toplam Talep Şokları Varyansı $\sigma_{\Delta X}^2$
	Parametreleri(EKK) $\hat{\pi}$	Parametreleri(SUR) $\hat{\pi}$	
Tarım	0,353	0,383	0,0037
Sanayi	0,426	0,390	0,0015
Hizmetler	0,474	0,444	0,0013

Lucas değişkenlik hipotezinin toplam talep şokları varyansı ile enflasyon-çıktı ödünleşme parametreleri arasında öngördüğü negatif yönlü ilişkinin, 2003:Q1 ve 2018:Q4 dönemi Türkiye ekonomisinin temel sektörleri bazında yakalanabildiği Tablo 4'ten açık bir şekilde görülmektedir. Tablo 4'den elde edilen sonuçlar bir bütün olarak özetlendiğinde, 0.0037 değeri ile en yüksek toplam talep şokları değişkenliğine sahip olan tarım sektörünün, 0.353 (EKK) ve 0.383 (SUR) ile en düşük enflasyon-çıktı ödünleşmesi parametre değerlerine sahip olduğu, 0.0015 değeri ile tarım sektörüne ait toplam talep şokları değişkenliğinden (0.0037) daha düşük fakat hizmetler sektörüne ait toplam talep şokları değişkenliğinden (0.0013) daha yüksek şok değişkenliğine sahip olan sanayi sektörünün, 0.426 ve 0.390 olarak elde edilen enflasyon-çıktı ödünleşmesi parametre değerleri ile tarım sektöründen daha yüksek, hizmetler sektöründen ise daha düşük enflasyon-çıktı ödünleşmesi değerlerine sahip olduğu ve son olarak 0.0013 değeri ile en düşük toplam talep şokları değişkenliğine sahip olan hizmetler sektörünün, 0.474 ve 0.444 ile en yüksek enflasyon-çıktı ödünleşmesi parametre değerlerine sahip olduğu açıkça görülmektedir.

Toplam arz şoku değişkeni olarak ham petrol ve doğal gaz fiyat endeksinin ($\mu_t^{ENERJİ}$) dört dönemlik hareketli varyansının dikkate alınması durumunda test edilen modelin sonuçları Tablo 5'de sunulmuştur. Hem EKK hem de SUR yöntemlerinden arz şoku olarak ham petrol ve doğal gaz fiyat endeksinin kullanılması ile elde edilen sonuçlar, tarım sektörü konjonktürel çıktısını arz şoklarından daha ziyade talep şokları ve talep ve/veya arz değişkenliğinin yarattığı enflasyon değişkenliğinin açıklayabildiğini göstermiştir. Arz şoku değişkeni katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı değildir. Buna karşın talep şokları ve enflasyon değişkenliği katsayıları istatistiksel olarak anlamlı ve beklentiler doğrultusunda elde edilmiştir. Bu durumda arz şoklarının tarım sektörü reel çıktısı üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını söylemek hiç de yanlış olmayacaktır. Sanayi sektörü için elde edilen sonuçlar, konjonktürel çıktıda değişimlerin tarım sektöründe de olduğu gibi hem talep şokları hem de enflasyon değişkenliği ile açıklanabildiğini göstermiştir. Talep şokları ile enflasyon değişkenliğine ait parametrelerin her ikisi de beklenen işaretler doğrultusunda istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilmiştir. Ancak katsayı işareti

açısından beklentiyi karşılayan enerji fiyat şoklarının istatistiksel olarak anlamlı olmadığı elde edilen bulgular arasındadır. Son olarak Froyen ve Waud (1984) modeli hizmetler sektörü için sınındığında talep şoku ile enflasyon değişkenliği katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilen denklemlerin arz şoku değişkenlerinin beklenen işarete sahip olmasına karşın anlamsız olduğu görülmüştür.

Tablo 5. Froyen ve Waud Modelinin EKK ve SUR Çözüm Sonuçları (Enerji Şoku)

EKK							
Sektörler	Sabit	$\pi(\Delta x_t)$	$\mu_t^{ENERJİ}$	$\sigma_{\Delta P,t}^2$	$\lambda(y_{c,t-1})$	R ²	F _h
($y_{c,t}^{TAR}$)	-0,005 (0,003)	0,369*** (0,050)	0,005 (0,019)	-85,150* (44,579)	0,660*** (0,100)	0,550	17,090***
($y_{c,t}^{SAN}$)	-0,007 (0,005)	0,516*** (0,092)	-0,028 (0,025)	-158,210*** (50,401)	0,606*** (0,099)	0,520	15,324***
($y_{c,t}^{HİZ}$)	-0,011** (0,005)	0,568*** (0,106)	-0,002 (0,026)	-125,740** (63,459)	0,837*** (0,068)	0,740	41,183***
SUR							
Sektörler	Sabit	$\pi(\Delta x_t)$	$\mu_t^{ENERJİ}$	$\sigma_{\Delta P,t}^2$	$\lambda(y_{c,t-1})$	R ²	F _{test(WALD)}
($y_{c,t}^{TAR}$)	-0,005* (0,003)	0,385*** (0,047)	0,005 (0,018)	-87,257** (42,632)	0,723*** (0,093)	0,550	89,920***
($y_{c,t}^{SAN}$)	-0,005 (0,004)	0,480*** (0,086)	-0,002 (0,024)	-160,990*** (48,232)	0,666*** (0,091)	0,520	73,781***
($y_{c,t}^{HİZ}$)	-0,008 (0,005)	0,496*** (0,098)	-0,017 (0,025)	-115,360** (55,309)	0,814*** (0,066)	0,740	171,200***

Not: ***%1, **%5, *%10 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir. Her bir değişken katsayısının altında yer alan () katsayıların standart hatalarını göstermektedir.

Arz şokları için dolar kuru (μ_t^{DKUR}) değişkeninin dikkate alınması durumunda ise tarım, sanayi ve hizmetler sektörleri için elde edilen EKK ve SUR yöntemi tahmin sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur. Tablo 6'da özetlenen tahmin sonuçları, ham petrol ve doğal gaz fiyatları şoklarının kullanılması durumunda tarım sektörü için elde edilen sonuçların, arz şoku olarak dolar kuru şoklarının kullanılması durumunda da değişmediğini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Şöyle ki arz şoku katsayıları (0.021) pozitif olmakla beraber istatistiksel olarak anlamlı değildir. Sanayi sektörü konjonktürel çıktısını arz şokları kapsamında etkileyebileceği düşünülen dolar kuru şokları ile elde edilen Tablo 6'daki sonuçlar yine arz şoklarının konjonktürel çıktı üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığını kanıtlar niteliktedir. Tahmin edilen EKK ve SUR arz şoku tahmin parametreleri istatistiksel olarak anlamlı değildir. Buna karşın toplam talep şokları ile enflasyon değişkenliği parametrelerinin %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu tablodan görülmektedir. Hizmetler sektörü için arz şoku olarak döviz kurundaki değişimler dikkate alındığında ise hem EKK hem de SUR yöntemi sonuçlarının daha önce elde edilenlere kıyasla büyük oranda değiştiği gözlenmiştir. Tablo 6'da hizmetler sektörü için elde edilen bulgular incelendiğinde dikkati çeken çok önemli bir nokta vardır ki o da döviz kuru değişimleriyle temsil edilen arz şoklarının hizmetler sektörü konjonktürel çıktısı üzerinde istatistiksel olarak da doğrulanmış bir etkiye sahip olmasıdır. Sırasıyla %5 ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olan dolar kuru şokları değişkeninin katsayıları (-0.142 ve -0.139) beklentileri sağlayacak şekilde negatiftir. Tüm bunların yanı sıra konjonktürel çıktıyı açıklayan diğer değişkenlerin talep şokları ve enflasyon değişkenliğini olduğunu da belirtmekte fayda vardır. Arz şoku olarak döviz kuru şoklarının dikkate alınmasıyla birlikte ilk defa konjonktürel çıktı üzerinde bir etki yaratmayı

başarabilen arz şokları hem EKK hem de SUR yöntemi altında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olma özelliğini korumaktadır.

Tablo 6. Froyen ve Waud Modelinin EKK ve SUR Çözüm Sonuçları (Döviz Kuru Şoku)

EKK							
Sektörler	Sabit	$\pi(\Delta x_t)$	μ_t^{DKUR}	$\sigma_{\Delta P,t}^2$	$\lambda(y_{c,t-1})$	R ²	F _h
(y _{c,t} ^{TAR})	-0,005 (0,003)	0,373*** (0,050)	0,021 (0,043)	-89,494** (45,692)	0,660*** (0,100)	0,550	17,191***
(y _{c,t} ^{SAN})	-0,006 (0,005)	0,467*** (0,084)	0,0002 (0,051)	- 165,290*** (52,173)	0,581*** (0,098)	0,510	14,662***
(y _{c,t} ^{HIZ})	-0,012** (0,005)	0,591*** (0,100)	-0,142** (0,057)	-76,571** (64,118)	0,868*** (0,066)	0,760	46,510***
SUR							
Sektörler	Sabit	$\pi(\Delta x_t)$	μ_t^{DKUR}	$\sigma_{\Delta P,t}^2$	$\lambda(y_{c,t-1})$	R ²	F _{test(WALD)}
(y _{c,t} ^{TAR})	-0,006* (0,003)	0,391*** (0,046)	0,021 (0,041)	-92,227** (43,670)	0,720*** (0,093)	0,550	90,910***
(y _{c,t} ^{SAN})	-0,005 (0,004)	0,434*** (0,078)	0,009 (0,048)	-170,30*** (49,90)	0,655*** (0,090)	0,500	73,350***
(y _{c,t} ^{HIZ})	-0,009* (0,005)	0,544*** (0,090)	-0,139*** (0,053)	-83,173* (53,722)	0,848*** (0,063)	0,760	198,240***

Not: ***%1, **%5, %10 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir. Her bir değişken katsayısının altında yer alan () katsayıların standart hatalarını göstermektedir.

6. SONUÇ

Phillips eğrisi, iktisat literatüründe reel ve nominal değişkenler arasında kurduğu temel ilişkiler sebebiyle halen güncelliğini koruyan önemli bir tartışma alanıdır. Yaşanılan her ekonomik süreçle birlikte bir değişime uğraması ve her sürece bir açıklama getirmeye çalışması ise bu eğriye iktisat politika uygulamalarını analiz etmede önemli bir araç olma özelliği kazandırmaktadır. Enflasyon-çıkıtı ödünleşmesi olarak da bilinen Phillips eğrisi her ne kadar yıllar boyunca değişim göstermiş olsa da temelinde hep enflasyon dinamiklerinin arkasındaki güçlerin ne olduğu sorusuna cevap aramaktadır.

Tüm bunlarla birlikte 1960'lı yılların sonlarında yaşanan stagflasyon sürecine, enflasyon ve çıkıtı arasında istikrarlı bir ilişkinin olduğunu savunan orijinal Phillips eğrisinin bir açıklama getirememesi, Phillips eğrisinin şeklini hedef alan tartışmaları da beraberinde getirerek bahsi geçen dinamizm içinde bir kırılımin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda beklentilerin Phillips eğrisi analizine dahil edilmesinin bu kırılımin en büyük belirleyicisinin olduğunu ifade etmek ve beklentilerle genişletilmiş Phillips eğrisinin orijinal Phillips eğrisinin öngörülerini ve sonuçlarını temelden değiştirdiğini söylemek hiç de yanlış olmayacaktır. 1973 yılında Lucas tarafından Phillips eğrisi özelinde yapılan eleştiri ise, beklenen toplam talep politikalarının uygulanmasıyla birlikte rasyonel beklentilere sahip ekonomik bireyler tarafından hem kısa hem de uzun dönemde enflasyon-çıkıtı ödünleşmesinin gerçekleşmesine imkân tanınmayacağını açık bir biçimde vurgulamıştır. Ayrıca Lucas tipi Phillips eğrisinin orijinal Phillips eğrisinden, toplam talep politikalarının artan değişkenliğinin fiyatlar genel düzeyi değişkenliğine sirayet etmesinden kaynaklanan temel bir farklılığı mevcuttur. Phillips eğrisi üzerindeki enflasyon-çıkıtı ödünleşmesinin izlenen toplam talep politikalarından bağımsız olmadığı temeline dayanan ve toplam talep şoklarının varyansı arttıkça enflasyon-çıkıtı ödünleşme

parametresinin değerinin azalacağını öngören bu negatif ilişki Lucas değişkenlik hipotezi olarak adlandırılmaktadır.

Çalışmada Lucas değişkenlik hipotezinin toplam talep şokları varyansı ile enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi arasında öngördüğü negatif yönlü ilişki ise Lucas'ın (1973) çalışmasında kullandığı metodoloji kapsamında ele alınmış ve sektörler arası karşılaştırmalı olarak yakalanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda öncelikle EKK yöntemi altında her bir sektöre ait konjonktürel reel çıktı denklemleri tahmin edilerek enflasyon-çıktı ödünleşme parametre tahminleri gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlar en yüksek toplam talep şokları varyansına sahip olan tarım sektörünün en düşük enflasyon-çıktı ödünleşme parametresi değerine sahip olduğunu, en düşük toplam talep şokları varyansı değerine sahip hizmetler sektörünün ise en yüksek ödünleşme parametresi değerine sahip olduğunu göstermiştir. Şöyle ki istikrarlı toplam talep politikalarının izlendiği ve bunun doğal bir sonucu olarak daha düşük toplam talep şokları varyansına sahip olan hizmetler sektörünün enflasyon-çıktı ödünleşme parametre değeri beklenildiği gibi en yüksek, özellikle ele alınan dönem boyunca istikrarsız toplam talep politikalarının izlendiği ileri sürülen tarım sektörünün ise en düşük ödünleşme parametresi değerine sahip olduğu sektörler arası karşılaştırmalı olarak ortaya koyulan sonuçlar arasındadır. Elde edilen tüm bu bulgular, stokastik şokların kovaryans yapısı tarafından açıklanan Lucas değişkenlik hipotezinin Türkiye ekonomisi için geçerli olduğunu kanıtlar niteliktedir. Toplam talep şoklarının varyansı ile enflasyon-çıktı ödünleşme parametreleri arasındaki sektörler arası karşılaştırmalı olarak ortaya koyulan negatif yönlü bu ilişkinin varlığı yine SUR yöntemiyle elde edilen bulgularla da desteklenmiştir.

Çalışmanın son aşamasında arz şoklarıyla genişletilmiş Froyen ve Waud (1984) test prosedürü altında toplam talep şoklarının yanı sıra enerji fiyatları ve döviz kuru şoklarıyla temsil edilen toplam arz şoklarının ekonominin ana sektörlerinin çıktıları üzerinde reel bir etkiye sahip olup olmadığı sorusu üzerine yoğunlaşmıştır. Enerji fiyat şokları için hem EKK hem de SUR yönetimden elde edilen bulgular, tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinin konjonktürel çıktıları üzerinde arz şoklarının hiçbir reel etkiye sahip olmadığını buna karşın değişkenlik hipotezinin yine sadece talep şokları için doğrulanabildiğini göstermiştir. Döviz kuru şokları kullanılarak yeniden ele alınan arz şokları Froyen ve Waud (1984) modeli için kısmen de olsa daha farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Bu bağlamda döviz kuru şoklarının, tarım ve sanayi sektörlerinin çıktıları üzerinde herhangi bir etkisine rastlanmazken, sadece hizmetler sektörünün konjonktürel çıktısı üzerinde reel bir etki yaratabildiği sonucuyla karşılaşılmıştır. Dolar kuru şoklarıyla temsil edilen Froyen ve Waud (1984) modeli için elde edilen bulgular doğrultusunda hipotezin hizmetler sektörü için hem talep hem de arz şoklarıyla doğrulandığını söylemek hiç de yanlış olmayacaktır.

Çalışmadan elde edilen bulgular Lucas değişkenlik hipotezinin 2003-2018 dönemi Türkiye örneği için büyük ölçüde talep şokları ile açıklandığını, arz şoklarının ise hipotezi doğrulamakta yetersiz kaldığını göstermektedir. Elde edilen tüm bulgular ilgili dönem boyunca izlenen toplam talep politikalarının Türkiye ekonomisinde enflasyon-çıktı ödünleşmesine imkân tanıyarak reel değişkenleri etkileme potansiyeli olduğunu işaret etmektedir. Bu bağlamda politika uygulayıcılarının toplam talep şoklarındaki değişkenliği daha da azaltacak politika uygulamalarına başvurduğu takdirde enflasyon-çıktı ödünleşmesine imkân tanıyabileceği söylenebilir. Türkiye ekonomisinde arz yönlü politika uygulamalarının gerekliliği ise her defasında ne yazık ki yaşanan krizlerle birlikte gündeme gelmektedir. Ancak sonuçlardan açık bir şekilde görülmektedir ki özellikle GSYİH içinde en yüksek paya sahip olan hizmetler sektöründeki dolar kuru şoklarına özgü olan politikaların benimsenmesi ve sektörün kur şoklarına hassasiyetini azaltacak arz yönlü politikaların uygulanması şarttır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Çıkar Çatışması: "Yoktur"

Finansal Destek: "Yoktur"

Etik Onay: "Yoktur".

Yazar Katkısı: Sinem Koçak (%50), Rahmi Yamak (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed

Conflict of Interest: "None"

Funding: "None."

Ethical Approval: "None."

Author Contributions: Sinem Koçak (50%), Rahmi Yamak (50%)

KAYNAKÇA

- Alberro, J. (1981). The Lucas hypothesis on the Phillips curve further international evidence. *Journal of Monetary Economics*, 7, 239-250. Erişim adresi: <https://ideas.repec.org/a/eee/moneco/v7y1981i2p239-250.html>
- Apergis, N. ve Miller, M. S. (2003). Macroeconomic rationality and Lucas's misperceptions model: further evidence from forty-one countries. *Economics Working Papers*, 200326. Erişim adresi: <https://ideas.repec.org/p/uct/uconnp/2003-26.html>
- Arak, M. (1977). Some international evidence on output-inflation tradeoff: comment. *The American Economic Review*, 67, 728-730. Erişim adresi: <http://www.jstor.org/stable/i331437>
- Arseneau, M. (2017). The Phillips curve still holds. *Special Report National Bank of Canada*, Erişim adresi: <https://www.nbc.ca/content/dam/bnc/en/rates-and-analysis/economic-analysis/special-report-15sept2017.pdf>.
- Ashraf, M. ve Mohabbat, K. A. (2003). A panel data analysis of the Lucas hypothesis. *Journal of Business & Economics Research*, 1(2), 1-10. doi: 10.19030/jber.v1i2.2970
- Crump, R. K., Eusepi, S., Giannoni, M., ve Şahin, A. (2022). The unemployment-inflation trade-off revisited: the Phillips curve in covid times (No. w29785). *National Bureau of Economic Research*. doi: 10.3386/w29785
- Cukierman, A. ve Wachtel, P. (1979). Differential inflationary expectations and the variability of the rate of inflation. *American Economic Review*, 69, 595-610. Erişim adresi: https://econpapers.repec.org/article/aeaarec/v_3a69_3ay_3a1979_3ai_3a4_3ap_3a595-609.htm
- Dickey, D. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimates for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431. doi: 10.1080/01621459.1979.10482531
- Froyen, R. T. ve Waud, R. N. (1980). Further international evidence on output-inflation tradeoffs. *The American Economic Review*, 70(3), 409-421. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/1805229>
- Froyen, R. T. ve Waud, R. N. (1984). Demand variability, supply shocks and the output-inflation tradeoff. *The Review of Economics and Statistics*, 67(1), 9-15. doi: 10.3386/w1081

-
- Gilbert, R. D. ve Yamak, R. (1994). Inflation-output tradeoffs in industrial and developing countries: evidence from disaggregate output data. *Annual Meeting of Missouri Valley Economic Association*, Saint Louis, 1994.
- Holmes, M. J. (2000). The output inflation tradeoff in African less developed countries. *Journal of Economic Development*, 25(1),41-55. Erişim adresi: <https://ideas.repec.org/a/jed/journal/v25y2000i1p41-55.html>
- Koskela, E. ve Matti, V. (1980). New international evidence on output-inflation tradeoffs. *Economics Letters*, 6, 233-239. doi: 10.1016/0165-1765(80)90021-X
- Kretzmer, P. E. (1989). The cross-industries effects of unanticipated money in an equilibrium business cycle model. *Journal of Monetary Economics*, 23, 275-296. Erişim adresi: <https://ideas.repec.org/a/eee/moneco/v23y1989i2p275-296.html>
- Küçükale, Y. (2000). Phillips eğrisi üzerine Lucas değişkenlik hipotezi (Yayınlanmamış Doktora tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., ve Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: how sure are we that economic time series have a unit root? *Journal of econometrics*, 54(1-3), 159-178. doi:10.1016/0304-4076(92)90104-Y
- Lucas, R. E. Jr. (1973). Some international evidence on output-inflation tradeoffs. *American Economic Review*, 63(3), 326-334. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/1914364>
- Lucas, R. E. Jr. (1976). Errata-some international evidence on output-inflation tradeoffs. *American Economic Review*, 66(5), 925. Erişim adresi: https://econpapers.repec.org/article/aeaarec/v_3a63_3ay_3a1973_3ai_3a3_3ap_3a326-34.htm
- Lucas, R. E. Jr. (1977). Some international evidence on output-inflation tradeoffs: reply. *American Economic Review*, 67, 731. Erişim adresi: <https://ideas.repec.org/a/aea/aecrev/v67y1977i4p731.html>
- Murphy, A. (2018). The death of the Phillips curve?. *Working Paper* 1801, Federal Reserve Bank of Dallas. doi: 10.24149/wp1801
- Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 653-670. doi: 10.1111/1468-0084.0610s1653
- Phillips, A. W. (1958). The relation of between unemployment and the rate of change of money wage rates in the United Kingdom: 1861-1957. *Economica*, 25, 283-299. doi: 10.1111/j.1468-0335.1958.tb00003.x
- Phillips, P. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75, 335-346. doi: 10.1093/biomet/75.2.335
- Yamak, R. (1994). Furter intra-country evidence on the Lucas variability hypothesis. *Southwestern Economic Proceedings*, South Western Society of Economists, pp. 183-187. Erişim adresi: https://scholar.google.com/scholar?cluster=362300063242186140&hl=tr&as_sdt=2005&scioldt=0,5
-

-
- Yamak, R. ve Karahasan, N. (1995). Lucas hipotezinin Türk ekonomisi için geçerliliği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10, 71-77. Erişim adresi: <https://milet.adm.deu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12397/1128>
- Yamak, R. (1997). Yeni Klasik makroekonomik modelin Politika etkisizliği hipotezi: Literatür ve Türkiye örneği. *Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları*, 67. Erişim adresi: https://saltresearch.org/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?vid=salt&docId=aleph_salt000000287
- Yamak, R. ve Abdioğlu, Z. (2017). Phillips eğrisi üzerine Lucas değişkenlik hipotezi: Türkiye örneği. *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 2(1), 38-55. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/anoluiid/issue/36718/406387>
- Zellner, A. (1962). An efficient method of estimating seemingly unrelated regressions and test for aggregation bias. *Journal of The American Statistical Association*, 57(298), 348-368. doi: 10.12691/ajams-4-2-4

SUMMARY

Introduction

The negative relationship between the variance of aggregate demand shocks and the inflation-output tradeoff parameter is called the Lucas variability hypothesis. According to Lucas (1973), economic agents who use all available information efficiently under rational expectations do not allow the inflation-output tradeoff in both short and long run by predicting properly the results of systematic policy. In this case, Lucas who asserted that inflation-output tradeoff can only occur in the short run and only through shock policy proved this hypothesis both theoretical and empirical in his 1973 study. The variability hypothesis, which claims that the magnitude of inflation-output tradeoff is not independent of the increase or decrease in the variance of changes of aggregate demand policies, is undoubtedly the most important proposition of the rational expectation hypothesis and incomplete information model.

Purpose

Since 1980, the number of research examining the validity of the Lucas variability hypothesis has rapidly increased in the empirical literature. But, the number of studies investigating the "Lucas variability hypothesis on the Phillips curve" has decreased significantly since the 2000s. The number of studies specific to Turkey, on the other hand, does not prove the opposite of this situation. The purpose of this study is to test the Lucas variability hypothesis for agriculture, industry and service sectors of Turkey by using unaggregated data for the period of 2003-2018. In addition to demand shocks, the effects of supply shocks on real variables of sectors were also examined with the Froyen and Waud (1984) model in the study.

Method

In the study, the Ordinary Least Squares (OLS) and Seemingly Unrelated Regressions (SUR) by Zellner were used to test the validity of both the Lucas Variability Hypothesis and the Froyen and Waud model for the Turkish economy. The negative relationship predicted by the Lucas variability hypothesis between the variance of demand shocks and the inflation-output trade-off parameter was handled within the scope of the methodology used by Lucas in his 1973 study, and it was tried to be caught comparatively between sectors. In the study, in addition to aggregate demand shocks, two different supply shock measures, namely energy and exchange rate shocks, were included in the analysis for the test of the Froyen and Waud model.

Findings

The results of this study support the variability hypothesis tested by using original Lucas for the case of Turkey. The negative relationship between the variance of aggregate demand shocks and inflation-output trade-off parameters for the Turkish economy has been proven with both the Ordinary Least Squares and Seemingly Unrelated Regressions method results. That is, the inflation-output trade-off parameter value of the services sector, which follows stable aggregate demand policies and has lower aggregate demand shock variance, was estimated the highest as expected. It is among the results that the agricultural sector, which is claimed to have followed unstable total demand policies especially during the period under consideration, has the lowest trade-off parameter value. Also, the results obtained from the Froyen and Waud model show that supply shock represented by exchange rate can only have a real impact on the service sector.

YEŞİL PAZARLAMA ALGISININ ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜNLERİ SATIN ALMAYA ETKİSİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK BİLİNCİNİN ARACILIK ROLÜ

Filiz ÇAYIRAĞASI¹

Atıf/©: Çayrağası, F. (2022). Yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürünleri satın almaya etkisinde sürdürülebilirlik bilincinin aracılık rolü. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 160-183. doi: 10.17218/hititsbd.1102393

Özet: Dünya topluluğunun küresel sürdürülebilirlik bilinci çağrısına yanıt vermek; çevresel boyutun yanı sıra, sosyal ve ekonomik boyutun da dâhil edilerek, sürece insani bilgi alanlarının entegrasyonunu da gerektirmektedir. Bu motivasyondan hareket ile çalışmanın temel amacı, yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürünleri satın almaya etkisini incelemek ve bu etkiye sürdürülebilir bilincin aracılık rolünü belirlemektir. Bu doğrultuda nicel bir araştırma temelinde elde edilen veriler, betimleyici istatistikler, faktör analizi, bağımsız örneklem t-testi ve tek yönlü varyans, (ANOVA) analizi, korelasyon ve regresyon analizleri, gibi istatistiksel teknikler ile analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı satın alma faaliyeti üzerinde etkisinin olduğunu, ayrıca sürdürülebilir bilincin, yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürün satın alma üzerindeki etkisine kısmi aracılık etkisinin varlığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilirlik Bilinci, Yeşil Pazarlama Algısı, Çevreye Duyarlı Satın Alma

The Mediating Role of Sustainability Awareness in the Effect of Green Marketing Perception on Purchasing Environmentally Friendly Products

Atıf/©: Çayrağası, F. (2022). The mediating role of sustainability awareness in the effect of green marketing perception on purchasing environmentally friendly products. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 160-183. doi: 10.17218/hititsbd.1102393

Abstract: Responding to the world community's call for global sustainability awareness; in addition to the environmental dimension, it also requires the integration of human knowledge fields into the process by including the social and economic dimension. With this motivation, the main aim of this study is to investigate the impact of green marketing perception on purchasing environmentally sensitive products and in addition to this, secondary purpose is to determine the mediating role of sustainable consciousness. In this direction, the data obtained on the basis of a quantitative research were analyzed with statistical techniques such as descriptive statistics, factor analysis, independent sample t-test, one-way analysis of variance (ANOVA), and correlation and regression analysis. The findings reveal that the perception of green marketing has an impact on purchasing environmentally friendly products, and that sustainable consciousness partially mediates the effect of perception of green marketing on purchasing behavior of environmentally friendly products.

Keywords: Sustainability, Sustainability Awareness, Green Marketing Perception, Environmentally Responsible Purchasing

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 12.04.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 21.6.2022

¹Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, çayiragasi@gantep.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-5941-1320>

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Gaziantep Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 05.04.2022 tarih ve 30 sayılı karar ile alınmıştır.

1. GİRİŞ

Dünya topluluğu, sürdürülebilir bir kalkınma için harekete geçme konusunda hem fikirdir. Bilinç düzeyi yükselen toplumlarda bireylerin kişisel ihtiyaçlarının yanı sıra sosyal ve çevresel konulara olan ilgileri de yükselmektedir (Mataracı ve Kurtuluş, 2020, s.305). Ancak alan yazında bu konu ile ilgili yapılan araştırmalar, tüketicilerin %50-60'ının çevreye önem verdiğini göstermekle birlikte çevreye yönelik bu olumlu tutumların çevreye duyarlı ürün satın alma niyetini desteklemediğine işaret etmektedir (Weisstein ve diğerleri, 2014, s.231). Çevre bilincinin eksikliği, sahip olunan olumsuz algı, duyulan güvensizlik, ürün fiyatlarının yüksekliği gibi sebepler ile handikaplar yaşanmaktadır (Li ve diğerleri, 2021, s.46021). Sürdürülebilir dönüşümlere yönelik artan beklentilere karşın, hissedilen duyarlılığın davranışa dönüştürülmesinde sürdürülebilirlik bilincinin tüketiciler nezdinde ne ölçüde içselleştirildiğinin bilinmesi kritik önem taşımaktadır (Balderjahn ve diğerleri, 2013, s.182). Sürdürülebilirlik perspektifinde pazarlama ve diğer disiplinlerde yaşanan ilerlemelere rağmen sürdürülebilirlik ile toplumun davranış ve inanç kalıpları ve işletmelerin sürece entegrasyonu arasında hala yeşil bir boşluk bulunmaktadır (Çayırbaş ve Sakıcı, 2021, s.1919). Tüketiciler, çevreye karşı olumlu bir tutum içerisinde olsa da bu tutumu olumlu davranışa dönüştürmek noktasında problemler yaşamaktadırlar (Mataracı ve Kurtuluş, 2020, s.306). Öznenin insan olduğu sadece çevre değil, sosyal ve ekonomik bakış açılarını da içeren bir sürdürülebilirlik bilincinin geliştirilmesi gerekmektedir (Gericke, 2018, s.2).

Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde 1992 yılında düzenlenen “*BM Çevre ve Kalkınma Agenda 21*” konferansında sürdürülebilir bir gelecek için öncelikle dünya liderleri tarafından kabul edilen kapsamlı bir politika belgesi sunulmuştur (Berglund, 2014, s.321). Çevresel boyutun yanı sıra ekonomik ve sosyal perspektiflerin de dâhil edildiği, bu tür yetkinlik ve bilgi seviyesi ile güçlü insanlar için bu kez sürücü koltuğuna eğitim yerleştirilmektedir (UNESCO, 2006). Sürdürülebilir kalkınma için sunulan eğitim yaklaşımı ile bilginin ötesinde gençlere harekete geçme yetkinliğinin sağlanması vurgulanmaktadır (Korsager ve Scheie, 2019, s.5).

Tüm bu farkındalıklar ve motivasyon ile bu çalışmada, sürdürülebilir bilinç ve yeşil pazarlama algısı ve çevreye duyarlı ürünleri satın almaya üzerindeki etkisi ile ilgili anlayışımızı geliştirmekteyiz. Daha önceki çalışmalarda, çevre bilgisinin, bilincinin tüketicilerin yeşil satın alma niyeti ve davranışı üzerine etkileri (Jang ve diğerleri, 2015; Omar ve diğerleri, 2015; Kautish ve diğerleri, 2018; Balderjahn ve diğerleri, 2018; Gericke ve diğerleri, 2018; Yılmaz ve Arslan, 2021; Mataracı ve Kurtuluş, 2020) tarafından ele alınmıştır. Farklı bir grup araştırmacı tarafından da sürdürülebilir bilincin aracılık rolü Kautish ve diğerleri (2020); fiyat bilincinin aracılık etkisi Khaleelia ve diğerleri (2021); çevresel kaygının aracılık rolü ve yeşil güvenin düzenleyici rolü Li, Yang ve diğerleri (2021), tutumun aracılık rolü Indriani ve diğerleri (2019), tarafından ortaya koyulmuştur. Ancak literatürde Berglund ve diğerleri (2014); Olsson ve Gericke (2016); Savelyeva ve Douglas (2016); Olsson ve Gericke (2017); Korsager ve Scheie, (2019) gibi çevre ve sürdürülebilirlik algılarına öğrenci düzeyinde odaklanan az sayıda araştırmaya rastlanılmaktadır.

Sürdürülebilir bir toplumun gelişiminde geleceğimizi şekillendirmede köprü görevi görecek olan gelecek nesillerin, yükseköğretim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin çevre algılarının yüksek olacağı düşüncesiyle (Talay, 2004; Kaplowitz ve Levine, 2005) bu çalışma için de büyük bir potansiyel teşkil edecekleri öngörülmüştür. Bu noktadan hareket ile teknoloji ve yenilik eğilimleri ile enerji ve kaynak verimliliği yüksek, yeşil ürün üretiminde aktif rol oynayacak, yüksek potansiyelle sahip geleceğin yeşil girişimci adayları olan “mühendislerin”, bilinç düzeylerinin ortaya konulması sebebi ile mühendislik fakülteleri yüksek lisans öğrencileri ana

kütle olarak seçilmiştir. Bu tespitlerden hareket ile bu çalışma ile çevreye duyarlı davranışların şekillenmesi sürecinde algı, bilinç, davranış değişkenleri ve öncülleri bir araya getirilerek bütüncül bir yapı ile yükseköğretimde eğitim gören öğrencilerin algı, bilinç düzeyinin ortaya konulması ve sınırlı literatüre katkı sağlanması öngörülmektedir. Bu kapsamda çalışma kavramsal çerçeve ve literatür araştırması ve araştırma olmak üzere dört ana bölüm ve bölümlerin kendi içinde alt bölümleri üzerine kurgulanmıştır. Yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürünleri satın almaya etkisini incelemek ve bu etkiye sürdürülebilir bilincin aracılık rolünü belirlemek amacıyla ikinci bölümde literatür taraması yöntemi ile yeşil pazarlama algısı, sürdürülebilirlik bilinci ve çevreye duyarlı ürünleri satın alma ilişkisi kavramsal çerçevede ele alınmış, üçüncü bölümde araştırma yöntemi, analiz ve bulgular, dördüncü bölümde ise sonuç ve tartışma kısımlarına yer verilmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Bu bölüm literatür taraması yöntemi ile sürdürülebilirlik bilinci, çevreye duyarlı ürünleri satın alma ve yeşil pazarlama algısı, sürdürülebilirlik bilinci ve çevreye duyarlı ürünleri satın alma ilişkisinin kavramsal çerçevede ele alınması üzerine yapılandırılmıştır.

2.1.Sürdürülebilirlik Bilinci

“..... bilgi, beyin ile yeterince bütünleştiğinde” bir algının bilinç haline geldiği ifade edilmektedir (Velmans, 1999). Bir canlının uyku, koma durumu ya da anestezi altındayken, bilinçten yoksun olması betimlemesinden hareket ile bilinç terimi genel anlamda uyanık, duyarlı ve farkında olma durumu olarak tanımlanmaktadır (Rosenthal, 2009, s.157). Bilinç, bütünsel bir bakış açısı ile bilişsel, öznel ve nesnel özellikleri perspektifinde ele alınmaktadır. Nasıl ki DNA'nın kendisi yaşam değilse, bu özelliklerin herhangi bir tanesi de bilinç olmamaktadır. Ancak DNA'yı, bu yapıyı gözetmeden yaşamın bilimsel temelde analizi ne anlam ifade ediyorsa bilincin idraki noktasında da bu yapısal beyin ağının dikkate alınması önem arz etmektedir (Posner, 1994, s.7398). Rosenthal (2004), bilincin yapılmak istenen eylem ile ilgili farkındalığı temsil ettiğini ortaya koymaktadır.

Bisiach (1994), ün üç farklı bilinç önermesine göre; ilki, kişinin kendini dış dünyadan ayırdığı sıklıkla "maddi olmayan zihin", "öz bilinç" ile eş kullanılan anlamıdır. İkincisi, eylem, düşünce ve duyum noktalarında yaşanan deneyimler, "uyanıklık" durumunu ifade etmektedir. Üçüncüsü ise "farklı beyin sistemlerindeki aktivite düzeyine erişme sürecini", farkındalığı, bilgiyi ifade etmektedir.

Bilinç ile ilgili ifade edilen bu son kavramsallaştırma, sürdürülebilirlik ve sürdürülebilirlik bilinci fenomenlerinin farkındalığına atıfta bulunmaktadır (Gericke, 2008, s.3). Jimenez ve diğerleri (2010), çevreci davranışı tutumsal veya psikolojik boyutta, tanımlayarak duygusal, eğilimsel, bilişsel, niteliklerini de içeren bir işlevselleştirmeye gitmektedir. Çoğu araştırma tarafından çevre bilinci, insanın çevre ile olan ilişkisini düzenleyen ve temsil eden bir dizi inanç, düşünce şeklinde ortaya konulmaktadır. Bazen de ekolojik bilinç ile insan bilincinin bir yansıması şeklinde, kendi yaşam alanının çevresel bir istikrar ile korunmasına, iyileştirilmesine odaklanıldığı durum olarak ifade edilmektedir (Tavstukha ve diğerleri, 2018, s.1356). Çevresel bilgi, tutumsal bileşenler ve davranış gibi çevresel bilinç değişkenleri, yeşil satın alma davranışının en önemli yordayıcıları arasında sıralanmaktadır (Kautish ve Sharma, 2021, s.7).

Günümüzde çevresel bilinçten sürdürülebilirlik bilincine doğru ilerleyen süreçte çevre ile ilgili yaşanan endişeler, altta yatan sorunların çelişkili nedenlere, toplumsal, ekonomik vb. birçok boyuta dayanması sebebi ile yanıtların önceden verilemediği çözümleri zor durumlar olarak

görülmektedir. Bu nedenledir ki; çözüm noktasında sadece çevre sorunlarından hareket etmekten ziyade ekonomi ve toplum kökenli çözüm açılımlarını da içeren geniş bir sürdürülebilirlik bilincine ihtiyaç duyulmaktadır (BM, 2015).

Sürdürülebilirlik bilinci, araştırmacılar tarafından tanıtılan çevre eğitimi, çevre bilincini alanından ileri gelmektedir (Kollmuss ve Agyeman, 2002, s.240). Balderjahn ve diğerleri (2013), sürdürülebilirlik bilincinin temellerinin esasında bilinçli farkındalıkta yattığını ifade etmektedirler. Sürdürülebilirlik Bilinci kavramını bütünsel bir yapı ile sürdürülebilir gelişime ve onun üç boyutuna uyarlanmış çevre bilinci kavramının bir tanımını geliştirmek büyük önem arz etmektedir (Olsson ve diğerleri, 2016, s.183). Karlstad Üniversitesi'nden İsveçli bir araştırma grubu, sürdürülebilirlik bilinci kavramını, sürdürülebilir gelişimin üç boyutuna dair sosyal, ekonomik ve çevreye ilişkin bilgi, tutum ve davranışları da içeren çatı bir terim olarak kullanmışlardır (Boeve-de-Pauw ve diğerleri, 2015; Berglund ve diğerleri, 2014). Sürdürülebilirlik bilinci, sürdürülebilirlik kavramı ile ilgili değerleri, sorunları, çözüm önerilerini ve süreçteki sürdürülebilirliğe yönelik pozitif yönde davranışlar ile ilgili olmaktadır (Olsson, 2014, s.25). Sürdürülebilirlik bilinci, çevre yanlısı davranış çerçevesinde ele alan araştırmacılara göre (Kollmuss ve Agyeman, 2002, s.240), sürdürülebilirlik davranışı, sürdürülebilirlik bilincinin hem de nedeni hem de sonucu olmaktadır (Kalsoom ve diğerleri, 2017, s.1094).

Sürdürülebilirlik bilinci, yaşam kalitesini çevresel, ekonomik ve sosyal açılardan geliştirecek tüketim niyeti olarak nitelendirilmektedir; çevresel boyutun, (1) geri dönüşüm, (2) yerel üretim, (3) kaynaklar ve enerji, (4) ambalajlama ve (5) iklim gibi sıralanabilecek beş çevresel faktör ve çevre dostu bir tüketim bilincine ile ilgili olduğunu ifade edilmektedir. İkincisi, sosyal boyut ile sorumlu bir tüketici olarak, ürün satın alımı ve kullanımının, toplum üzerinde olumsuz etkiler yaratmadan ya da en aza indirgeyerek tüketmek vurgulanmaktadır. Üçüncüsü, ekonomik boyut ile de kişinin satın alma kararlarında da etkili olan, bireysel ekonomik refahı uzanan bilinçli çabalar olarak ifade edilmektedir (Suarez ve diğerleri, 2020, s.3). Sürdürülebilir tüketim bilinci, tüketicilerin çevre kalitesini artırma yönündeki duyarlılıklarını ve tüketim yapma niyetleri ifade eden, özünde sürdürülebilirliğin üç temel bileşenini barındıran bir kavram olarak tanımlanmaktadır (Balderjahn ve diğerleri, 2013, s.182).

2.2. Çevreye Duyarlı Ürünleri Satın Alma

Son yıllarda artan küresel, çevresel kaygı, tüketim davranışlarında da kendini göstererek, birtakım değişikliklere neden olmuştur (Hirsh, 2010, s.246). Niyet ile tüketiciye ait önceki değerlendirme sonuçlarına bağlı olarak eylemi gerçekleştirme yönündeki güdü ile ilgili temel bir tüketici edimi ifade edilmektedir (Nsairi, 2012, s.678).

Öncelikli olarak organik gıda satın alma niyeti ile müşteri tutumu arasındaki ilişkiyi araştıran Ajzen (1985), tutum, niyet ve davranış kavramları arasındaki bağlantıyı da açıklanmaktadır. Tutumlar, niyetler, niyetler de davranışlardan etkilenmektedir (Zhao ve diğerleri, 2014). Satın alma niyeti, tüketicinin çevresel ihtiyaçlarını karşılamak amacı belirli bir ürünü satın alma ihtimali olarak tanımlanmaktadır (Netemeyer ve diğerleri, 2005, s.130).

Tüketicileri çevreye duyarlı ürünleri satın almaya iten sürdürülebilirlik, ekoloji konularındaki artan bilinç düzeyi, farkındalık ve yeşil alternatiflerin varlığı gibi bir dizi faktör katkıda bulunmaktadır (Khare, 2015, s.309). Çevreye duyarlı tüketiciler, bir ürünün geliştirilmesi sürecinden, üretimi, dağıtımı, tüketimi hatta elden çıkarılması sürecine kadar çevreye olan olumsuz etkilerinin ve ek maliyetlerinin farkında olup bunları en aza indirme eğilimindedirler (Omar ve diğerleri, 2015, s.21). Meffert ve Kirchgeorg (1993), tarafından çevreye duyarlı olan

tüketicilerin sergileyebileceği beş davranış türü kategorize edilmiştir: (1) Tüketimlerinde geleneksel ürünlerin oranını azaltmak, (2) Talepte birtakım düzenlemeler ile geleneksel ürünlerden ziyade çevre dostu ürünleri tercih etmek, (3) Tüketimde çevre dostu ürünler seçmek, (4) Geri dönüşüm, atık toplama vb. birtakım faaliyetlere destek, (5) Çevre bilinci ile geri bildirimler veya protestolar.

Tüketicilere yönelik çevre dostu ürün bağlamında, sahip olunan çevre dostu ürün bilgisi ve çevre dostu ürüne yönelik temel tüketici motivasyonu ön plana çıkmaktadır. Çevre dostu ürün kategorisinde yeşil tüketici davranışı, yeşil satın alma niyeti ile ilgiliyken, yeşil satın alma niyeti de, çevre dostu ürün seçiminde tüketici tahminini işaret etmektedir (Alamsyah ve diğerleri, 2014, s.1963). Sosyal etkinin, çevresel normların ayrıca değerler, normlar ve ile yeşil öz kimliğin yapılan araştırmalar ile yeşil satın alma davranışını etkilediği ortaya konulmaktadır. Planlı davranış teoremi ve tutumun, normların ve algılanan davranışsal kontrolün satın alma niyetini nasıl etkilediğini ortaya koyarak ve yeşil satın alma davranışını açıklamaktadır (Mishal ve diğerleri, 2017, s.686). Urien ve Kilbourne (2011), çalışmaları ile tüketicilerin üretme ve kendini geliştirme yönündeki değerlerinin, çevre dostu niyetlerinin çevreye duyarlı tüketim davranışının doğrudan öncülleri olduğunu tespit etmişlerdir.

Konu ile ilgili yapılan birçok çalışma ile çevresel kaygı düzeyinin tüketicilerin enerji tasarrufu, çevre dostu ürünleri satın alma veya geri dönüşüm vb. davranışları üzerinde güçlü ve doğrudan bir etkiye sahip olduğu varsayımı ortaya konulmaktadır (Omar ve diğerleri, 2015, s.22).

2.3. Yeşil Pazarlama Algısı, Sürdürülebilirlik Bilinci ve Çevreye Duyarlı Ürünleri Satın Alma İlişkisi

Alan yazında, Berglund ve diğerlerinin (2014), yaptıkları çalışmada sonuçlar, sürdürülebilir kalkınma için eğitim yaklaşımıyla eğitim veren okullardaki öğrenciler arasında normal okullardaki öğrencilere göre sürdürülebilirlik bilinci açısından önemli farklılıklar olduğunu göstermektedir. Ayrıca, sürdürülebilirlik bilincinin altında yatan ekonomik boyutta iki öğrenci grubu arasında anlamlı bir fark bulunurken, çevresel ve sosyal boyutlarında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Jang ve diğerleri (2015), ise çalışmalarında düşük düzeyde yeşil bilince sahip tüketicilerin aksine, yüksek düzeyde yeşil bilinçli tüketicilerin mağazaların yeşil ipuçlarına daha olumlu tepki verdiğini ve yeşil mağazalara ve yeşil ürünlere daha fazla bağlılık sergilediğini vurgulamaktadır. Ayrıca bulgular, yeşil uygulamaların tüketicilerin mağazaya bağlılığı üzerinde etkide bulduklarını göstermektedir.

2015 yılında, Omar ve diğerleri yaptıkları çalışma ile dindarlığın, çevresel kaygının ve algılanan tüketici etkinliğinin ekolojik bilinçli davranış üzerinde pozitif yönde bir etkide bulunduğunu ve ekolojik bilinçli davranış ile çevre dostu ürüne yönelik satın alma niyeti arasındaki pozitif ilişkinin mevcudiyetine dikkat çekmektedir. Ergenliğe geçişte öğrencilerin sürdürülebilirlik bilincini araştırdıkları Olsson ve Gericke' in (2016), çalışmalarında sonuçlar; İsveçli öğrencilerin sürdürülebilirlik bilincinin ergenlik döneminde düştüğünü ve ergenler için sürdürülebilirlik eğitimini değiştirme ihtiyacını göstermektedir. Yine öğrenci düzeyinde yapılan bir araştırma Savelyeva ve Douglas'ın (2016), çalışmasında, nicel sonuçlar, Hong Kong öğrencilerinin sürdürülebilirlik bilincinin kendi algıladıkları bilgi ve davranış yönünde bir artışa neden olduğunu ve öğrencilerin ortaöğretim programlarındaki zorunlu sürdürülebilirlik eğitim modüllerine yüksek öğrenim yoluyla dâhil olmaları nedeniyle bilgi-tutum-davranış ekseninde artışa işaret etmektedir. Farklı olarak Olsson ve Gericke (2017), erkek ve kız çocukların sürdürülebilirlik bilinci arasındaki cinsiyet farkını araştırarak önceki araştırmalarını genişletmektedirler. Bulgular, İsveç'te örgün eğitimde göz önünde bulundurulmaya değer

öğrencilerin sürdürülebilirlik bilincinde bir cinsiyet farkı olduğudur. Kız öğrenciler, erkekler öğrencilere göre sürdürülebilir bilinçte tutarlı bir şekilde daha güçlü ve daha yüksek ortalama değerler göstermişlerdir.

Gericke ve diğerleri (2018), UNESCO'nun sürdürülebilir kalkınma tanımına dayalı, teorik ve ampirik olarak bir sürdürülebilirlik bilinci anketi geliştirmişlerdir. Anketin olası uygulamaları ile sürdürülebilirlik politikalarının, uygulamalarının ve paydaş katılımının değerlendirilmesi bağlamındaki araçlar tartışılmaktadır. Balderjahn ve diğerleri (2018), çalışmaları ile her tüketici grubunun ayrı bir sürdürülebilirlik bilincine, insani değerlere ve demografik profile sahip olduğunu ifade ederek, mevcut çalışmaları ile sürdürülebilir bilinç kalıplarına sahip altı tüketici tipolojisi grubunu ortaya koymaktadırlar. Ayrıca tüketicilerin sürdürülebilir satın almaların, sürdürülebilirlik endişelerinden bağımsız olarak gerçekleşebileceğini de iddia etmektedirler. Kautish, Paul ve Sharma'nın 2018 yılında yaptıkları çalışmalarında bulgular, çevre bilinci ve geri dönüşüm niyetlerinin, algılanan tüketici etkinliğinin ve çevre dostu olma isteğinin yeşil satın alma davranışı üzerindeki etkisini önemli ölçüde ılımlaştırdığını göstermektedir. Korsager ve Scheie (2019), ise öğrencilerin sürdürülebilir kalkınma ile ilgili bir projeye katılımının sürdürülebilirlik bilincini nasıl etkilediğini nitel olarak araştıran bir çalışma sunmaktadır. Öğrencilerin sürdürülebilirlik bilinçlerini, çoğunlukla çevresel perspektiften tek boyutlu bir algıyı, ara sıra çevresel ve sosyal perspektifleri kapsayan iki boyutlu bir algı ve neredeyse hiç üç boyutlu bir algı olarak ifade etmemişlerdir. Indriani ve diğerlerinin (2019), çalışma bulguları ile tüketicilerin çevre bilgisinin, yeşil satın alma niyeti üzerinde önemli ve doğrudan bir etkinin olmadığını ayrıca tutumun, çevre bilgisi ile yeşil satın alma niyeti ilişkisinde tam aracılık etkisine sahip olduğu tespit edilmiştir. Mataracı ve Kurtuluş (2020), yaptıkları çalışma ile çevre bilinçli yaşam tarzı ve katılım faktörlerinin satın almaya yönelik tutum ve niyet üzerinde önemli etkileri bulunduğunu ayrıca çevre bilincinin geri dönüşüm gibi davranışsal boyutunun satın alma davranışı, satın alma niyeti üzerinde en büyük etkiye sahip olduğu göstermektedir. Kautish ve diğerleri (2020) ise yaptıkları araştırmaları ile sürdürülebilir tüketici bilincinin, çevre dostu ürünler için değer yönelimi ile davranışsal niyetler arasındaki ilişkiye kısmen aracılık ettiği sonucuna ulaşmışlardır. Yılmaz ve Arslan da (2021), marka tutumu üzerinde, sürdürülebilir tüketim bilincinin, satın alma niyeti üzerinde de marka tutumunun etkileri tespit edilmiş ancak satın alma niyeti üzerinde ne gelecek kaygısı ve ne de sürdürülebilir tüketim bilincinin bir etkisi tespit edilmemiştir. Khaleelia ve diğerlerinin (2021), araştırma bulguları, çevre bilgisinin yeşil ürün satın alma niyetinin belirleyicileri olduğunu ve satın alma niyeti ve satın alma davranışı ile arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Ek olarak yeşil ürün satın alma niyeti ile yeşil ürün gerçek satın alma davranışı arasındaki ilişkide fiyat bilincinin moderatörlük etkisi bulunamamıştır. Son olarak Li ve diğerleri (2021), yaptıkları çalışma sonuçları ile çevresel kaygı ile yeşil ürün satın alma niyeti arasındaki ilişkide çevresel kaygının aracılık rolünü ve yeşil güvenin düzenleyici rolünü doğrulamaktadırlar. Ayrıca araştırma sonuçları (1) özgecil ve biyosferik değerlerin yeşil ürün satın alma niyeti üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğunu, egoist değerlerin ise yeşil ürün satın alma niyetinde olumsuz yönde bir etkinin varlığını ortaya koymaktadır.

İlgili alan yazında bildiğimiz kadarıyla yapılan yerli çalışmalar oldukça sınırlı sayıda ve konuyu dolaylı bir şekilde ele almaktadır. Yüksel ve Yıldız, (2019a) yaptıkları çalışma ile Michalos, vd., (2012) tarafından geliştirilen, Gericke, vd., (2018) tarafından güncellenen "Sürdürülebilirlik Bilinci" ölçme aracını Türkçe'ye uyarlamışlardır. Aktaş ve Çiçek, (2019) farklı kuşaklardaki kadın ve erkeklerden oluşan katılımcıların sürdürülebilir tüketim davranışlarının tespit etmek amacıyla yapılan çalışmada sürdürülebilir tüketim davranışı düzeyleri açısından; cinsiyet ve kuşaklar kriterleri birlikte ele alındığında; kuşaklara göre kadın ve erkeklerin tüketim

davranışlarında farklılıklar saptanmıştır. Bunun yanı sıra X kuşağının sürdürülebilir tüketim davranışı gösterme düzeyinin, Y ve Z kuşaklarına kıyasla daha yüksek; Y kuşağının da, Z kuşağına göre daha yüksek olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Yine Yüksel ve Yıldız, (2019b) çalışmalarında lise öğrencilerinin sürdürülebilirlik bilinç düzeylerini ve cinsiyet, sınıf düzeyi, yaş, ebeveynlerin eğitim düzeyi değişkenlerle sürdürülebilirlik bilinç düzeyleri arasındaki ilişkiyi test etmişlerdir. Çalışmada sonuçlar sürdürülebilirlik bilinç düzeyleri açısından kız öğrencilerin erkek öğrencilere kıyasla daha yüksek olduğuna, 14–15 yaş aralığında bulunan ve 9. sınıfta okuyan öğrencilerin bilinç seviyelerinin daha düşük olduğuna işaret etmektedir. Konakoğlu ise (2020), çalışmasında lisans düzeyinde mimarlık bölümünde eğitim gören öğrencilerin çevre ile ilgili bilinç, farkındalık ve duyarlılık düzeylerini tespit etmeyi amaçlamıştır. Sonuçlar, öğrencilerin eğitim aldıkları dönemler ve aldıkları dersler arasında anlamlı bir ilişkiyi ve öğrencilerin demografik ve sosyo-ekonomik yapılarından bağımsız bir şekilde çevre sorunları farkındalıklarının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Yılmaz ve Arslan (2021), farklı bir değişken ile gelecek kaygısı ile sürdürülebilirlik bilinç, tüketicileri marka tutumu ve satın alma niyeti arasındaki etkileri araştırmıştır. Bulguları gelecek kaygısı değişkeninin sürdürülebilirlik bilincine, sürdürülebilirlik bilincinin marka tutumuna, marka tutumunun da satın alma niyetine etkilerinin bulunduğunu ancak gelecek kaygısı ve sürdürülebilirlik bilinci değişkenlerinin satın alma niyetine doğrudan bir etkisi tespit edilememiştir.

3. ARAŞTIRMA

Bu bölümde araştırmanın konusu, amacı, araştırma evreni ve örnekleme, modeli ve hipotezleri ve son kısmında da analiz ve bulgular konularına yer verilmiştir. Araştırmanın gerçekleştirilmesine yönelik X Üniversitesi Etik kurul onayı X tarih ve 04 nolu toplantısında 30 nolu karar ile alınmıştır.

3.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Bu çalışma ile çevreye duyarlı davranışların şekillenmesi sürecinde algı, bilinç, davranış değişkenleri ve öncülleri bir araya getirilerek bütüncül bir yapı ile yükseköğretimde eğitim gören öğrencilerin algı, bilinç düzeyinin ortaya konulması öngörülmektedir. Bu çerçevede çalışmanın temel amacı, yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürünleri satın almaya etkisini incelemek ve bu etkiye sürdürebilir bilincin aracılık rolünü belirlemektir. Bu nedenle yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürünleri satın almaya etkisinde sürdürülebilir bilincin aracılık rolü incelenmesi gereken bir konudur. Bu çerçevede yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürünleri satın almaya etkisinde sürdürülebilir bilincin aracılık rolünü değerlendiren bir çalışma olmaması özellikle de bu konuda ulusal literatürdeki Türkiye’deki önemli boşlukların doldurulması amaçlanmaktadır.

3.2. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Çalışmanın ana kütesini X Üniversitesi’nin Mühendislik Fakültelerinde yüksek lisans eğitimi gören öğrenciler oluşturmaktadır. Sürdürülebilir bir toplumun gelişiminde geleceğimizi şekillendirmede köprü görevi görecek olan gelecek nesillerin, yükseköğretim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin çevre algılarının yüksek olacağı düşüncesiyle (Talay, 2004; Kaplowitz ve Levine, 2005) bu çalışma için de büyük bir potansiyel teşkil edecekleri öngörülmüştür. Bu noktadan hareket ile teknoloji ve yenilik eğilimleri ile enerji ve kaynak verimliliği yüksek, yeşil ürün üretiminde aktif rol oynayacak, yüksek potansiyele sahip geleceğin yeşil girişimci adayları olan “mühendislerin”, bilinç düzeylerinin ortaya konulması sebebi ile mühendislik fakülteleri yüksek lisans öğrencileri ana kütle olarak seçilmiştir. Mühendislik Fakülteleri yüksek lisans programlarında Endüstri Mühendisliği 56, Makine Mühendisliği 106, Tekstil Mühendisliği 31,

Gıda Mühendisliği 68, Elektrik Elektronik Mühendisliği 169, öğrenci eğitim görmektedir. Araştırma kapsamında anket formu belirtilen bölümlerdeki kayıtlı öğrencilerin tamamına (430 kişiye) gönderilmiş ancak 223 yüksek lisans öğrencisinden Google form üzerinden hazırlanan çevrimiçi anket formu aracılığı ile geri dönüş sağlanabilmiştir.

Çalışma kapsamında uygulanan anket formu 4 kısımdan oluşmaktadır. Anketin ilk bölümünde demografik sorular yer almaktadır. Anketin birinci bölümünde Michalos ve diğerleri (2009) tarafından geliştirilen 4 ifade 1 boyuttan oluşan “Sürdürülebilir Bilinç” ölçeği, ikinci bölümünde literatürde daha önce Aslan (2007), Keleş (2007), Çoban ve Sönmez (2014)’ün çalışmalarında kullandığı ölçeklerden yararlanılarak geliştirilen 4 ifade 1 boyuttan oluşan “Yeşil Pazarlama Algısı” ölçeği; anketin üçüncü bölümünde ise Straughan ve Roberts (1999) tarafından geliştirilen 4 ifade 1 boyuttan oluşan “Çevreye Duyarlı Ürünleri Satın Alma” ölçeği; kullanılmıştır. Kullanılan ölçekler, alanında uzman kişiler tarafından çevrilerek gözden geçirilmiş ve fikir birliği sağlanmıştır. Anket ifadeleri 5’li Likert tipi olan “kesinlikle katılmıyorum” (1), “katılmıyorum” (2), “kararsızım” (3), “katılıyorum” (4), “kesinlikle katılıyorum” (5) şeklindeki ölçek kullanılarak yanıtlanmıştır. Veri toplamada yöntem olarak, kolayda örnekleme yöntemi seçilmiştir. Bölüm öğrencilerinin iletişim bilgileri ilgili enstitüden alınarak anket formu linki öğrencilere mail olarak atılmıştır.

3.3. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın bağımsız değişkenini yeşil pazarlama algısı, bağımlı değişkenini çevreye duyarlı satın alma etkisi, aracı değişkenini ise sürdürülebilir bilinç oluşturmaktadır. Bu çerçevede Şekil 1’de verilen model doğrultusunda oluşturulan hipotezler aşağıda sunulmuştur:

H1: Yeşil pazarlama algısı cinsiyete göre değişiklik göstermektedir.

H2: Yeşil pazarlama algısı öğrencilerin yüksek lisans yaptıkları bölümlere göre değişiklik göstermektedir.

H3: Çevreye duyarlı ürünleri satın alma eğilimi demografik özelliklere göre değişiklik göstermektedir.

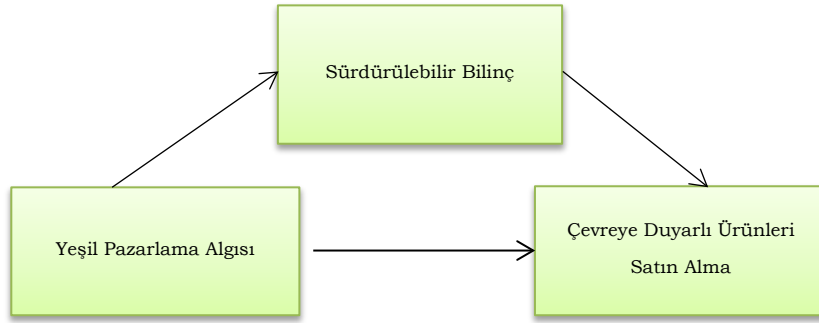
H4: Çevreye duyarlı ürünleri satın alma öğrencilerin yüksek lisans yaptıkları bölümlere göre değişiklik göstermektedir.

H5: Sürdürülebilir bilinç cinsiyete göre değişiklik göstermektedir.

H6: Sürdürülebilir bilinç öğrencilerin yüksek lisans yaptıkları bölümlere göre değişiklik göstermektedir.

H7: Yeşil pazarlama algısı ve çevreye duyarlı ürünleri satın alma davranışı arasında bir ilişki vardır.

H8: Yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürünleri satın alma davranışı etkisinde sürdürülebilir bilincin aracılık etkisi vardır.

Şekil 1. Araştırma Modeli

3.4. Analiz ve Bulgular

Anket verileri IBM SPSS 25.0 istatistik programı aracılığı ile frekans dağılımları, betimleyici istatistikler, faktör analizi, T testi ve Anova testi, korelasyon ve regresyon analizi kullanılan analiz edilmiştir. Araştırmanın ana konusu olan aracı değişken etkisinin bulabilmek için ise Process v3.4 by Andrew F. Hayes programından yararlanılmıştır.

Araştırmada örnekleme ilgili genel bir fikir oluşturabilmek için katılımcılardan cinsiyet ve hangi alanda yüksek lisans yaptıkları sorulmuştur. Katılımcıların 106'sı (%47,5) kadın, 117'si (%52,5) erkektir. Araştırmaya katılan yüksek lisans öğrencilerinin 42'si (%18,8) endüstri mühendisliği, 68'i (%30,5) makine mühendisliği, 54'ü (%24,2) gıda mühendisliği, 43'ü (%19,3) tekstil mühendisliği, 16'sı (%7,2) ise elektrik elektronik mühendisliği bölümünde yüksek lisans yaptıklarına yönelik cevap vermişlerdir.

Araştırmanın faktör analizine geçilmeden önce ölçeklere ilişkin normallik testleri yapılmıştır. Bunun yanında araştırma değişkenlerine ilişkin minimum, maksimum değerler ile ortalama ve standart sapma değerleri tablo 1'de sunulmuştur.

Yapılan analizler tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Ölçeklere İlişkin Betimleyici İstatistikler ve Normallik Testi

Değişkenler	Standart					
	Çarpıklık	Basıklık	Min.	Max.	Ortalama	Sapma
Yeşil Pazarlama Algısı	-0,256	-0,468	1,00	5,00	3,749	0,820
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	-,557	0,410				
			1,00	5,00	3,927	0,714
Sürdürülebilir Bilinç	-1,506	1,932	1,00	5,00	4,360	0,657

Katılımcıların yeşil pazarlama algısı, çevreye duyarlı ürün satın alma durumu ve sürdürülebilir bilinç puan ortalamaları incelendiğinde, 5'li Likert tipi ölçeğe göre genel olarak ortalama değerden yüksek değerler aldıkları görülmektedir. Yeşil pazarlama algısının aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerinin $3,749 \pm 0,820$; çevreye duyarlı satın almanın aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerinin $3,927 \pm 0,714$ ve sürdürülebilir bilinç aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerinin $4,360 \pm 0,657$ olduğu belirlenirken, çarpıklık ve basıklık değerlerinin $\pm 2,0$ sınırları içinde olduğu ve verilerin normal dağılım sağladığı (George ve Mallery, 2010) tespit edilmiştir.

Tablo 2. Ölçeklere İlişkin Faktör Analizi

Ölçek	İfade	Faktör	Açıklanan	Cronbach a
Yeşil Pazarlama Algısı	YPA1	0,898	%53,751	0,703
	YPA2	0,809		
	YPA3	0,782		
	YPA4	0,654		
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	ÇDÜ1	0,802	%57,520	0,752
	ÇDÜ2	0,801		
	ÇDÜ3	0,791		
	ÇDÜ4	0,625		
Sürdürülebilir Bilinç	SB1	0,865	%58,541	0,728
	SB2	0,864		
	SB3	0,835		
	SB4	0,583		
Yeşil Pazarlama Algısı KMO and Barlett's = 0,627				
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma KMO and Barlett's = 0,752				
Sürdürülebilir Bilinç KMO and Barlett's = 0,732				

Yeşil pazarlama algısı ölçeğinin güvenilirlik oranı 0,703; çevreye duyarlı ürün satın alma ölçeğinin güvenilirlik oranı 0,752; sürdürülebilir bilincin güvenilirlik oranı 0,728 olarak hesaplanmıştır. Bu bulgulara göre tüm ölçeklerin kabul edilebilir güvenilirlik düzeyine sahip olduğu görülmektedir (George ve Mallery, 2003.) Ayrıca çalışmanın genel Cronbach's Alpha değeri ise 0,754' tür. Çalışmada kullanılan her ölçeğin tek bir boyutu temsil etmekte olan maddelerinin faktör yükleri sırasıyla, yeşil ürün algısı ölçeği 0,654- 0,898; çevreye duyarlı ürün satın alma ölçeği için 0,625-0,802; sürdürülebilir bilinç ölçeği için 0,583-0,865 aralığında değişmektedir. Tüm boyutlar için katsayı değerlerinin ve açıklanan varyans oranlarının 0,50 üzerinde olduğu görülmektedir. Bu oran kabul edilebilir seviyededir (Yaşlıoğlu, 2017, s.77).

Cinsiyete göre değişkenlerin anlamlı farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmek için t testi yapılmış ve bulgular tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Değişkenlere İlişkin T Testi

Grup İstatistikleri	Cinsiyet	N	Mean	Levene'nin Varyans Eşitliği Testi		t Testi			
				F	Sig	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference
Yeşil Pazarlama Algısı	Erkek	117	3,677	3,485	0,063	-1,37	221	0,172	-0,150
	Kadın	106	3,828						
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	Erkek	117	3,791	5,177	0,024	-3,05	221	0,003	-0,287
	Kadın	106	4,078						
Sürdürülebilir Bilinç	Erkek	117	4,265	9,585	0,002	2,29	221	0,023	-0,200
	Kadın	106	4,465						

Katılımcılardan kız ve erkek öğrencilerin yeşil pazarlama algısı, çevreye duyarlı ürün satın alma ve sürdürülebilir bilinç seviyeleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını test etmek için t-testi bulgularına bakılmıştır. Buna göre kız ve erkek öğrencilerin çevreye duyarlı ürün satın alma ve sürdürülebilir bilinç düzeylerinde anlamlı bir farklılık görülmektedir ($p < .05$). Tablo 3'e

göre kadınların erkeklere göre çevreye duyarlı ürün satın alma algısına sahip oldukları ve sürdürülebilir bilinç düzeylerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda H3 ve H5 kabul, H1 reddedilmiştir.

Değişkenlerin öğrencilerin yüksek lisans yaptıkları bölümlere göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için Anova testi yapılmış ve bulgular Tablo 4'te aşağıda sunulmuştur.

Tablo 4. Değişkenlere İlişkin ANOVA Testi

ÖLÇEKLER	Bölüm	Ortalama	Standart Sapma	F	Anlamlılık
Yeşil Pazarlama Algısı	Endüstri	3,857	0,969	0,625	0,645
	Makine	3,735	0,780		
	Gıda	3,787	0,770		
	Tekstil	3,593	0,791		
	E. Elektronik	3,813	0,839		
	Total	3,749	0,820		
	Endüstri	4,083	0,682		
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	Makine	3,860	0,740	2,693	0,032
	Gıda	4,093	0,554		
	Tekstil	3,686	0,800		
	E. Elektronik	3,891	0,769		
	Total	3,927	0,714		
	Endüstri	4,441	0,713		
	Makine	4,397	0,555		
Sürdürülebilir Bilinç	Gıda	4,398	0,681	0,925	0,450
	Tekstil	4,204	0,714		
	E. Elektronik	4,281	0,664		
	Total	4,360	0,657		

Tablo 4' te katılımcıların yüksek lisans yaptıkları bölümlere göre yeşil pazarlama algısı, çevreye duyarlı ürün satın alma ve sürdürülebilir bilinç düzeyleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak için tek yönlü ANOVA analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Analiz sonuçlarına bakıldığında katılımcıların çevreye duyarlı ürün satın alma düzeylerinin yüksek lisans yaptıkları bölümlere göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Farklılığın kaynağını tespit etmek amacıyla Games-Howell testinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda gıda mühendisliği bölümünde yüksek lisans yapan katılımcılarla tekstil mühendisliği bölümünde yüksek lisans yapan katılımcılar arasında çevreye duyarlı ürün satın alma düzeyleri açısından anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Bu bağlamda gıda mühendisliği bölümünde yüksek lisans yapan katılımcıların çevreye duyarlı ürün satın alma düzeyi ortalamalarının daha yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Ancak katılımcıların yeşil pazarlama algılarının ve sürdürülebilir bilinç düzeylerinin yüksek lisans yaptıkları bölümlere göre farklılık göstermediği bulgusuna ulaşılmıştır. Bu durumda H4 kabul, H2 ve H6 reddedilmiştir.

Araştırma değişkenleri arasındaki ilişkileri belirlemek için korelasyon analizinden faydalanılmıştır.

Tablo 5. Değişkenlere İlişkin Korelasyon Analizi

	Yeşil Pazarlama Algısı	Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	Sürdürülebilir Bilinç
Yeşil Pazarlama Algısı	1	0,402**	0,279**
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	0,402**	1	0,379**
Sürdürülebilir Bilinç	0,279**	0,379**	1

Tablo 5'te yer alan analiz sonuçları değerlendirildiğinde tüm değişkenlerin beklendiği gibi birbirleriyle ilişkili olduğu görülmektedir. Değişkenler arasında orta düzeyde pozitif bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir (Cohen, 1988). Buna göre H7 kabul edilmiştir.

Yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürünleri satın almaya etkisinde sürdürülebilir bilincin aracılık rolünün olup olmadığını incelemek amacı ile Process v3.4 by Andrew F. Hayes programından yararlanılmıştır. Andrew F. Hayes yaklaşımı Baron ve Kenny'nin popüler nedensel adımlar yaklaşımına göre dolaylı etkilerin tahmini ve yorumlanması açısından daha etkili bir yöntemdir. Özellikle hipotez doğru iken reddetmeye neden olan Tip I hata oranını en aza indirdiği de ileri sürülmektedir (Preacher ve Hayes, 2004). Bu nedenle aracı etki ölçümü için Process Macro istatistik programında Model 4 seçilmiştir. Aracı etki ölçümünde X(Yeşil Pazarlama Algısı) bağımsız değişkeni, Y(Çevreye Duyarlı Ürünleri Satın Alma) bağımlı değişkeni ve M(Sürdürülebilir Bilinç) aracı değişkeni temsil etmektedir. Yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürünleri satın almaya etkisinde sürdürülebilir bilincin aracılık rolüne ilişkin sonuçlar Tablo 6' da yer almaktadır.

Tablo 6. Yeşil Pazarlama Algısının Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkisinde Sürdürülebilir Bilincin Aracılık Rolüne İlişkin Analizi Sonuçları

Model 4								
Değişkenler	Etkiler				Model Özeti			
	β	Std. Hata	t	Sig.	R	R ²	Model F	Sig. F
Sabit	3,524	0,199	17,749	0,000	0,279	0,078	18,586	0,000
Yeşil Pazarlama Algısı (X) → Sürdürülebilir Bilinç (M) a yolu	0,223	0,052	4,311	0,000				
Standardize Beta (β)Katsayısı								0,279
	LLCI= ,1142							
	ULCI= ,3343							
Model 5								
Değişkenler	Etkiler				Model Özeti			
	β	Std. Hata	t	Sig.	R	R ²	Model F	Sig. F
Sabit	2,616	0,206	12,710	0,000	0,402	0,161	42,491	0,000
Yeşil Pazarlama Algısı (X) → Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma (Y)	0,350	0,054	6,519	0,000				
Standardize Beta (β) Katsayısı								0,402
								LLCI= ,3130
								ULCI= ,5518
Model 6								
Değişkenler	Etkiler				Model Özeti			
	β	Std. Hata	t	Sig.	R	R ²	Model F	Sig. F
Sabit	1,505	0,306	4,917	0,000	0,489	0,239	34,521	0,000
Yeşil Pazarlama Algısı (X) →Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma (Y) c yolu	0,279	0,053	5,238	0,000				
Sürdürülebilir Bilinç (M) → Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma (Y) b yolu	0,315	0,067	4,736	0,000				
Standardize Beta (X)								0,321
(β) Katsayıları (Y)								0,290
	(X)				LLCI=			,2210
	ULCI= ,4506							
	(Y) LLCI= ,2830						ULCI= ,5784	

LLCI ve ULCI değerlerinin 0 olmaması, beta değerinin anlamlı olması, p değerinin 0,001'den büyük olması modelin anlamlı olduğunu göstermektedir (Hayes, 2013). Analiz sonucunda elde

edilen bulgulara göre yeşil pazarlama algısı sürdürülebilir bilinci (a yolu) pozitif yönde anlamlı olarak etkilemektedir (β :0,223 %95 CI [0,121;0,325], t :4,311, p <.001). Yeşil pazarlama algısı değişkeninin sürdürülebilir bilinç değişkeninin %0,07'lik ($R^2=0,078$) kısmını açıklığı görülmektedir. Modelin devamında yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürün satın almayı anlamlı olarak etkilediği (β :0,350 %95 CI [0,244;0,455], t :6,519, p <.001) tespit edilmiştir. Yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürün satın alma durumunu %16 etkilediği sonucuna ulaşılmıştır ($R^2=,1613$). Modelin son kısmında ise hem yeşil pazarlama algısının hem de sürdürülebilir bilincin çevreye duyarlı ürün satın almaya etkisi incelendiğinde, yeşil pazarlama algısının (β :0,279 %95 CI [0,174;0,384], t :5,238, p <.001) ve sürdürülebilir bilincin (β :0,315 %95 CI [0,184;0,447], t :4,736, p <.001) çevreye duyarlı ürün satın alma üzerinde etkisinin olduğu tespit edilmiştir. R^2 determinasyon katsayısına göre yeşil pazarlama algısının ve sürdürülebilir bilincin çevreye duyarlı ürün satın alma değişkenindeki değişimin %23'lük kısmını açıkladığı belirlenmiştir. Buna göre sürdürülebilir bilincin, yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı üzerindeki etkisine kısmi olarak aracılık ettiği anlaşılmaktadır.

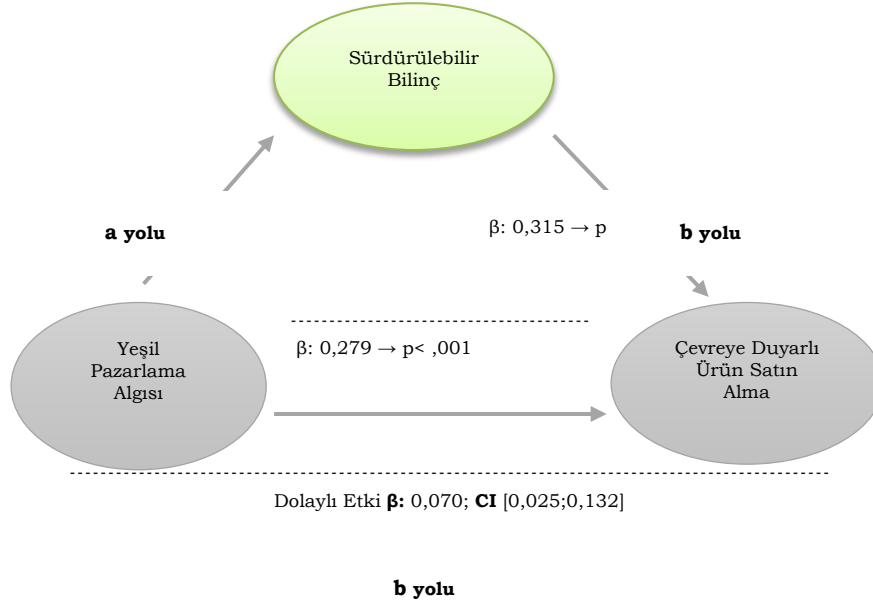
Tablo 7. Toplam, Doğrudan ve Dolaylı Etkiler

					BootCI	
Yeşil Pazarlama Algısı						
(X) → Çevreye Duyarlı						
Ürün Satın Alma (Y)	Etki	BootSE	t	Sig.	BootLLCI	BootULCI
Toplam Etki						
	0,350	0,054	6,519	,000	0,244	0,455
Doğrudan Etki						
	0,279	0,053	5,238	,000	0,174	0,384
Yeşil Pazarlama Algısı					BootCI	
(X) → Sürdürülebilir						
Bilinç (M) → Çevreye						
Duyarlı Ürün Satın						
Alma Davranışı (Y)	Etki	BootSE	BootLLCI	BootULCI	Aracı Etki Türü	
Dolaylı Etki						
	0,070	0,027	0,025	0,132		
Toplam Standardize						
Dolaylı Etki						
	0,081	0,031	0,029	0,151	Kısmi Aracılık	
Sobel Testi			Z Skor		Sig.	
			3.596		0.000	

Tablo 7'de görüldüğü üzere yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı üzerindeki etkisine sürdürülebilir bilincin kısmi aracılık rolü incelenirken öncelikle toplam etki, doğrudan etki ve dolaylı etki değerleri belirlenmiştir. Genel olarak toplam etki (β :0,350; %95 CI [0,244;0,455], t :6,519, p <.01) ile doğrudan etkinin (β :0,279; %95 CI [0,174;0,384], t :5,238, p <.01) arasındaki fark aracılık (dolaylı) etkisinin [nokta tahmini=0,070; CI [0,025; 0,132] olduğunu ortaya koymaktadır. Analiz sonucu dolaylı etkinin %7 seviyesinde iken bootstrap güven aralığının sıfır değerinde olduğu görülmektedir. BootLLCI ve BootULCI sıfırı içermediği için sürdürülebilir bilincin aralık rolünün olduğunu görülmektedir (Preacher ve Hayes, 2008: 884). Tam anlamıyla aracı etkinin varlığından söz edebilmek için, Sobel Testi yapılmıştır. Sobel Testi, Z skor katsayısının 1,96'dan büyük ve anlamlı durumunda ise aracı etkinin anlamlı olduğu ve varlığı söz konusudur (Frazier ve diğerleri, 2004). Yapılan sobel testi sonucunda (Z Skor: 3,596; p : 0,000) anlamlı bulguların elde edilmesi ile yeşil pazarlama algısı ile çevreye

duyarlı ürün satın alma arasındaki ilişkiye sürdürülebilir bilincin aracılık ettiği bulgusu kabul edilmiştir. Bu durumda H8 kabul edilmiştir.

Yeşil pazarlama algısı ve sürdürülebilir bilincin çevreye duyarlı ürün satın alma ile olan ilişkisi Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2. Yeşil Pazarlama Algısının Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkisinde Sürdürülebilir Bilincin Aracılık Rolü

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Araştırmada kız ve erkek öğrencilerin çevreye duyarlı ürün satın alma ve sürdürülebilir bilinç seviyelerinde anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmanın bu bulguları Olsson ve Gericke'nin, (2017) ve Koivisto ve diğerlerinin (2003) çalışmaları sonuçları ile tutarlıdır. Olsson ve Gericke, (2017), çalışmalarında İsveç'te örgün eğitimde kız öğrencileri, erkekler öğrencilere göre sürdürülebilir bilinçte tutarlı bir şekilde daha güçlü ve daha yüksek ortalama değerler göstermişlerdir. Benzer şekilde bu çalışmada da kadınların erkeklerle göre çevreye duyarlı ürün satın alma algısına sahip oldukları ve sürdürülebilir bilinç düzeylerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Koivisto ve diğerlerinin (2003) yapmış oldukları çalışma sonuçları da kadınların çevre sorunlarına karşın duyarlılıklarının daha yüksek olduğu ve erkeklerle kıyasla bu konulara daha çok öncelik verme eğilimi gösterdikleri yönündedir. Yine Aktaş ve Çiçek'in (2019) cinsiyet ve kuşaklar kriterlerinin birlikte incelendiği, kuşaklara göre kadın ve erkeklerin tüketim davranışlarında farklılıkların belirlendiği çalışmaları ile de paralellik göstermektedir.

Bunun yanında katılımcıların çevreye duyarlı ürün satın alma düzeylerinin yüksek lisans yaptıkları bölümlere göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Gıda mühendisliği bölümünde yüksek lisans yapan katılımcılarla tekstil mühendisliği bölümünde yüksek lisans yapan katılımcılar arasında çevreye duyarlı ürün satın alma seviyeleri açısından anlamlı bir farklılık analiz edilmiştir. Bu bağlamda gıda mühendisliği bölümünde yüksek lisans yapan katılımcıların çevreye duyarlı ürün satın alma düzeyi ortalamalarının daha yüksek olduğu gözle çarpmaktadır.

Çalışmanın bu yöndeki bulguları da Balderjahn ve diğerleri, 2018 yılında yaptıkları çalışma ile aynı yödedir. Balderjahn ve diğerleri, mevcut çalışmalarını ile her tüketici grubunun ayrı bir insani değerlere ve demografik profile sahip olduğunu ifade ederek, tüketicilerin sürdürülebilir satın alımların, sürdürülebilirlik endişelerinden bağımsız olarak farklı değişkenlerin etkisi ile gerçekleşebileceğini ortaya koymuşlardır. Ancak katılımcıların yeşil pazarlama algılarının ve sürdürülebilir bilinç düzeylerinin yüksek lisans yaptıkları bölümlere göre farklılık göstermediği bulgusuna ulaşılmıştır. Oysaki Berglund ve diğerleri (2014) yılında yaptıkları çalışmada sonuçları sürdürülebilir kalkınma için eğitim yaklaşımıyla eğitim veren okullardaki öğrenciler arasında normal okullardaki öğrencilere göre sürdürülebilirlik bilinci açısından önemli farklılıklar olduğuna dikkat çekmektedir. Aynı doğrultuda Yüksel ve Yıldız, 'ın (2019b) lise öğrencilerinin sürdürülebilirlik bilinç düzeylerini ve cinsiyet, sınıf düzeyi, yaş, ebeveynlerin eğitim düzeyi değişkenlerle sürdürülebilirlik bilinç düzeyleri arasındaki ilişkinin incelendiği çalışması ve Konakoğlu'nun (2020) öğrencilerin eğitim aldıkları dönemler ve aldıkları dersler arasında anlamlı bir ilişkiye ve öğrencilerin demografik ve sosyo-ekonomik yapılarından bağımsız bir şekilde çevre sorunları farkındalıklarının bulunduğu işaret eden sonuçlar çalışmanın bu bulgularını destekler niteliktedir.

Yeşil pazarlama algısının ve sürdürülebilir bilincin çevreye duyarlı ürün satın almaya etkisi incelendiğinde, yeşil pazarlama algısının ve sürdürülebilir bilincin çevreye duyarlı ürün satın alma üzerinde etkisinin olduğu tespit edilmiş ve yeşil pazarlama algısının ve sürdürülebilir bilincin çevreye duyarlı ürün satın alma değişkenindeki değişimin %23,89 'luk kısmını açıkladığı belirlenmiştir. Buna göre sürdürülebilir bilincin, yeşil pazarlama algısının çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı üzerindeki etkisine kısmi olarak aracılık ettiği anlaşılmaktadır. Kısmi aracılık etkisinin açıkça ortaya konulduğu bu çalışma bulgusu Kautish ve diğerlerinin (2020) yılındaki araştırma bulguları ile benzer şekilde; sürdürülebilir tüketici bilincinin, çevre dostu ürünler ve davranışsal niyetler arasındaki ilişkiye kısmen aracılık ettiği yönündedir. Ancak bunun aksine Kautish ve diğerlerinin çalışma sonuçları ile tutarlı olan çalışma bulguları, Yılmaz ve Arslan, (2021) yılındaki satın alma niyeti üzerinde gelecek kaygısının ve sürdürülebilir tüketim bilincinin doğrudan bir etkisinin tespit edilmediği çalışma bulguları ile örtüşmemektedir. Yılmaz ve Arslan'ın (2021) çalışmasında "gelecek kaygısı" değişkeninin de eklenmesi ile bu durum, gelecek kaygısının sürdürülebilir tüketim bilincine kuvvetli etkisi, sürdürülebilir bilincin de marka tutumu üzerinden satın alma niyeti üzerinde dolaylı bir etkisinin olduğu ile açıklanmıştır. Çalışmalarının bu bulguları da bilincin, tutuma, tutumun ise satın alma niyetini etkilediğini tespit ettiği Planlı Davranış Teoremi ile (Ajzen, 1991) örtüştüğü ifade edilmektedir.

Çalışmada yeşil pazarlama algısının ve sürdürülebilir bilincin çevreye duyarlı ürün satın alma üzerinde etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgudan hareket ile çalışmanın bu sonuçlarını literatürde yapılan (Jang ve diğerleri 2015; Savelyeva ve Douglas 2016; Kautish ve diğerleri, 2018; Indriani ve diğerleri 2019; Mataracı ve Kurtuluş 2020; Kautish ve diğerleri, 2020 ve Khaleelia ve diğerleri 2021) çalışma sonuçlarının destekler nitelikte olduğu görülmektedir.

Yapılan araştırma ve bulgular ışığında;

– Yükseköğretim düzeyinde eğitim gören öğrencilerin yeşil pazarlama algılarının ve çevreye duyarlı ürün satın alma durumları, sürdürülebilir bilinç düzeylerinin ve farkındalıklarının ve yüksek olduğu görülmektedir. Bu noktada, toplumun tüm katmanlarında yaratılması, artırılması gereken sürdürülebilirlik bilincinin gelecek nesillere davranışsal boyutta aktarılabilmesi için potansiyel teşkil eden bu neslin sürdürülebilir eğitim yaklaşımları

ile desteklenmesi önem arz etmektedir. Bu sayede etkinin çarpan etkisi ile daha da artacağı öngörülmektedir.

- Toplumda sürdürülebilir bir bilincin inşası için gelecek kuşakların geleceğe algı ve bilinçleri ile tam bir dönüşüme neden olacak olan eğitimin rolü daha da önceliklendirilmelidir.
- İlk, orta, lise, lisans ve lisansüstü her seviyede müfredat çalışmaları geliştirilmelidir.
- Eğitim kapsamına, çevre eğitiminin yanı sıra sosyal ve ekonomik perspektiflerin de dâhil edilmeli, bu durum gelecek neslin sadece bilgi temelinde değil, harekete geçmeyi sağlayacak yetkinliğin kazandırılması noktasında büyük önem arz etmektedir.

Teorik ve ampirik temelde ele alınan araştırma ile hedef kitlede yer alan katılımcıların toplumda bir fert, üniversitede bir öğrenci olarak hem gelecekte kurulacak potansiyel işletmelerde bir girişimci ve yönetici aday, hem de bir son kullanıcı olması göz önüne alındığında toplumda sosyal, çevresel, ekonomik, birçok boyutta bilinç düzeyinin artırılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Sürdürülebilirlik konusunda bilgili, bu yönde tüketim faaliyetinde bulunan katılımcılardan araştırma verisi elde etmek de çalışmanın bir kısıtını oluşturmaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda, toplumdaki sürdürülebilir davranış ve inanç kalıpları arasındaki boşluğun giderilebilmesi için geleceğin inşasında büyük potansiyel teşkil eden yeni neslin eylem yetkinliğinin güçlendirilmesi, sürdürülebilir eğitim yaklaşımları ile desteklenmesi ve sürdürülebilirlik bilincinin toplumun tüm katmanlarına nüfuz ederek içselleştirilmesi adına bu tarz çalışmaların daha da arttırılarak, farklı örneklemelere de uygulanması önerilmektedir. Bundan sonraki çalışmalarda farklı örneklemeler kullanılması, araştırma sonucunda elde edilen bulguların örnekleme göre değişiklik göstermesi farklı bakış açılarının yakalanmasını sağlayabilir. Ayrıca daha sonra yapılacak çalışmalarda; literatürde açıklandığı üzere konu ile ilgili literatürde yer alan çelişkilerin aydınlatılması adına algı, tutum, niyet ve davranış arasındaki boşluğun giderilmesi için yüksek fiyat, düşük kalite, modayı temsil etmeme gibi değişkenler ile davranışa dönüşememe sebeplerinin irdelenmesinin oldukça verimli olacağı düşünülmektedir. Sürdürülebilir bilincin düzenleyicilik rolünün de incelenmesi, çarpıcı sonuçların elde edilmesine neden olabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Çıkar Çatışması: "Yoktur"

Finansal Destek: "Yoktur"

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Gaziantep Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 05.04.2022 tarih ve 04 nolu toplantısında 30 nolu karar ile alınmıştır.

Yazar Katkısı: Filiz Çayırağası (%100)

Peer-review: Externally peer-reviewed

Conflict of Interest: "None"

Funding: "None"

Ethical Approval: Ethical approval for this study was obtained from Gaziantep University Ethics Committee with the decision no. 30 at the meeting dated 05.04.2022 and numbered 04.

Author Contributions: Filiz Çayırağası (100%)

KAYNAKÇA

Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: *A Theory of Planned Behavior*. Springer Berlin Heidelberg. Erişim adresi: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-642-69746-3_2

-
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179-211.
- Aktaş, S. C., ve Çiçek, B. (2019). Farklı Kuşaktaki Kadın ve Erkeklerin Sürdürülebilir Tüketim Davranışlarının İncelenmesi. *Third Sector Social Economic Review*, 54(4), 1957-1978.
- Alamsyah D., Othman N.ve Mohammed H. (2020). The Awareness of environmentally friendly products: the impact of green advertising and green brand image. *Management Science Letters*, 10(9), 1961 – 1968. doi: 10.5267/j.msl.2020.2.017
- Balderjahn, I., Buerke, A., Kirchgeorg, M., Peyer, M., Seegebarth, B. ve Wiedmann, K. P. (2013). Consciousness for sustainable consumption: scale development and new insights in the economic dimension of consumers' sustainability. *Academy of Marketing Science*, 3, 181-192. Erişim adresi: <https://link.springer.com/article/10.1007/s13162-013-0057-6>
- Balderjahn, I., Peyer, M., Seegebarth, B., Wiedmann, K. ve Weber, A. (2018). The Many faces of sustainability-conscious consumers: a category-independent typology. *Journal of Business Research*, 91, 83–93. doi: 10.1016/j.jbusres.2018.05.022
- Berglund, T., Gericke, N. ve Chang Rundgren, S. N. (2014). The implementation of education for sustainable development in Sweden: investigating the sustainability consciousness among upper secondary students. *Research in Science and Technological Education*, 32(3), 318–339. doi:10.1080/02635143.2014.944493
- Boeve-de-Pauw, J., Gericke, N., Olsson, D. ve Berglund, T. (2015). The Effectiveness of education for sustainable development. *Sustainability*, 7(12), 15693-15717. doi: 10.3390/su71115693
- Frazier, P. A., Tix, A. P. ve Baron, K. E. (2004). Testing moderator and mediator effects in counseling psychology research. *Journal of Counseling Psychology*, 51(1), 115–34. doi: 10.1037/0022-0167.51.1.115.
- George, D. ve Mallery, M. (2010). SPSS for windows step by step: A simple guide and reference, 17.0 update (10a ed.) Boston: Pearson
- Gericke, N., Boeve-de Pauw, J., Berglund, T. ve Olsson, D. (2018). The Sustainability consciousness questionnaire: the theoretical development and empirical validation of an evaluation instrument for stakeholders working with sustainable development. *Sustainable Development*, 27(1), 35– 49. doi: 10.1002/sd.1859
- Hayes, A. F. (2013). Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis. New York, NY: Guilford Publications, Inc.
- Hirsh, J.B. (2010). Personality and environmental concern. *Journal of Environmental Psychology*, 30(2), 245-248. doi: 10.1016/j.jenvp.2010.01.004
- Indriani, I. A. D., Rahayu, M. ve Hadiwidjojo, D. (2019). The influence of environmental knowledge on green purchase intention the role of attitude as mediating variable. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 6(2), 627-635. doi: 10.18415/ijmmu.v6i2.706
- Jang, Y.J., Kim, W.G. ve Lee, H.Y. (2015). Coffee shop consumers' emotional attachment and loyalty to green stores: The moderating role of green consciousness. *International Journal of Hospitality Management*, 44, 146-156. doi: 10.1016/j.ijhm.2014.10.001
-

-
- Kalsoom, Q., Khanam, A. ve Quraishi, U., (2017). Sustainability consciousness of preservice teachers in Pakistan. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 18(7), 1090-1107. doi: 10.1108/IJSHE-11-2016-0218
- Kautish, P. ve Sharma, R. (2018). Study on relationships among terminal and instrumental values, environmental consciousness, and behavioral intentions for green products. *Journal of Indian Business Research*, 13(1), 1-29. doi: 10.1108/JIBR-01-2018-0013
- Kautish, P., Khare, A. ve Sharma, R. (2020). Values, sustainability consciousness and intentions for sdg endorsement. *Marketing Intelligence and Planning*, 38(7), 921-939. doi: 10.1108/MIP-09-2019-0490
- Khaleeli, M., Oswal, N. ve Sleem, H. (2021). The moderating effect of price consciousness on the relationship between green products purchase intention and customers' purchase behavior: Does environmental knowledge matters? *Management Science Letters*, 11(5), 1651-1658. doi: 10.5267/j.msl.2020.12.007
- Kaplowitz, M.D. ve Levine, R. (2005). How environmental knowledge measures up at a big ten university. *Environmental Education Research*, 11(2), 143-160.
- Khare, A. (2015). Antecedents to green buying behaviour: a study on consumers in an emerging economy. *Marketing Intelligence and Planning*, 33(3), 309 -329. doi: 10.1108/MIP-05-2014-0083
- Koivisto Hursti, U.-K. ve Magnusson, M.K. (2003). Consumer perceptions of genetically modified and organic foods: what kind of knowledge matters? *Appetite*, 41, 207-209. Erişim adresi: <https://agris.fao.org/agris-search/search.do?recordID=US201300945745>
- Kollmuss, A. ve Agyeman, J. (2002). Mind the gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 8(3), 239-260. doi: 10.1080/13504620220145401
- Konakoğlu, S. S. K. (2020). Üniversite öğrencilerinin çevre konularında farkındalık, bilinç ve duyarlılık seviyesinin belirlenmesine yönelik bir çalışma: Amasya Üniversitesi kentsel tasarım ve peyzaj mimarlığı bölümü örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 130-141
- Korsager, M. ve Scheie, E. (2019). Students and education for sustainable development—what matters? A case study on students' sustainability consciousness derived from participating in an ESD project. *Acta Didactica Norge*, 13(2), 6-26. doi: 10.5617/adno.6451
- Li, G., Yang, L., Zhang, B., Li, X. ve Chen, F. (2021). How do environmental values impact green product purchase intention? The moderating role of green trust. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(33), 46020-46034. doi: 10.1007/s11356-021-13946-y
- Mataracı, P. ve Kurtuluş, S. (2020). Sustainable marketing: The effects of environmental consciousness, lifestyle and involvement degree on environmentally friendly purchasing behavior. *Journal of Global Scholars of Marketing Science*, 30(3), 304-318. doi: 10.1080/21639159.2020.1766988
- Meffert, H. ve Kirchgeorg, M. (1993). Marktorientiertes Umweltmanagement: Grundlagen und Fallstudien. Stuttgart, Schäffer Verlag. Erişim adresi:
-

<https://www.worldcat.org/title/marktorientiertes-umweltmanagement-grundlagen-und-fallstudien/oclc/243730518>

- Mishal, A., Dubey, R., Gupta, O.K. ve Luo, Z., (2017). Dynamics of environmental consciousness and green purchase behavior: an empirical study. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 9 (5), 682-706. doi: 10.1108/IJCCSM-11-2016-0168
- Netemeyer, R. G., Maxham III, J. G., ve Pullig, C. (2005). Conflicts in the work-family interface: links to job stress, customer service employee performance and customer purchase intent. *Journal of Marketing*, 69 (2), 130-143. doi: 10.1509/jmkg.69.2.130.60758
- Nsairi, Z. B. (2012). Managing browsing experience in retail stores through perceived value: implications for retailers. *International Journal of Retail and Distribution Management*, 40(9), 676-698. doi: 10.1108/09590551211255965
- Olsson, D. (2014). Young people's sustainability consciousness: effects of esd implementation in Swedish schools. Licentiate Thesis, Karlstad University Studies. 56 Erişim adresi: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:749142/FULLTEXT01.pdf>
- Olsson, D. ve Gericke, N. (2015). The Adolescent dip in students' sustainability consciousness-implications for education for sustainable development. *The Journal of Environmental Education*, 47,(1), 35-51. doi: 10.1080/00958964.2015.1075464
- Olsson, D., Gericke, N. ve Chang Rundgren, S. N. (2016). The Effect of implementation of education for sustainable development in Swedish compulsory schools - assessing pupils' sustainability consciousness. *Environmental Education Research*, 22(2), 176-202. doi: 10.1080/13504622.2015.1005057
- Olsson, D. ve Gericke, N. (2017). The Effect of gender on students' sustainability consciousness: a nationwide Swedish study. *The Journal of Environmental Education*, 48(5), 357- 370. doi: 10.1080/00958964.2017.1310083
- Omar, N. A., Osman L. H., Alam S. S. ve Sanusi A. (2015). Ecological conscious behaviour in Malaysia: the case of environmental friendly products Malaysian. *Journal of Consumer and Family Economics*, 18: 17-34. Erişim adresi: <https://www.majcafe.com/wp-content/uploads/2017/04/Chap-2-15.pdf>
- Preacher, K. J. ve Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40, 879- 891. doi: 10.3758/BRM.40.3.879
- Posner, M. I. (1994). Attention: the mechanisms of consciousness. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 91(16), 7398-7403. Erişim adresi: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC44408/>
- Rosenthal, D. (2004). *Consciousness and Mind*, Oxford University Press, New York, NY.
- Rosenthal, D M. (2009). *Concepts and Definitions of Consciousness* City University of New York, USA: Elsevier
- Sanchez, J. ve R. Lafuente. (2010). Defining and measuring environmental consciousness. *Revista Internacional De Sociologia*, 68 (3): 731-755. doi: 10.3989/RIS.2008.11.03

-
- Sarrica, M., Brondi, S., Piccolo, C. ve Mazzara, B. M. (2016). Environmental consciousness and sustainable energy policies: Italian parliamentary debates in the years 2009-2012. *Society and Natural Resources*, 29(8), 932–947. doi: 10.1080/08941920.2015.1095379
- Savelyeva, T. ve Douglas, W. (2017). Global consciousness and pillars of sustainable development: A study on self-perceptions of the first-year university students. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 18(2), 218-241. doi: 10.1108/IJSHE-04-2016-0063
- Suarez, E., Hernandez, B., Gil-Gimenez, D. ve Corral-Verdugo, V. (2020). Determinants of Frugal Behavior: The Influences of Consciousness for Sustainable Consumption, Materialism, and the Consideration of Future Consequences, *Frontiers in Psychology*, 11, 567752. doi: 10.3389/fpsyg.2020.567752.
- Talay, İ., Gündüz, S., Akpınar, N. (2004). On the status of environmental education and awareness of undergraduate students at Ankara University. *International Journal of Environment and Pollution*, 21(3), 293-308.
- Tavstukha, O. G., Korzhanova, A. A., Chistyakov, A. A., Chistyakov, K. A., Shatskaya, I. I., Vasilenko, A. S., Starikova, L. D. ve Maleko, E. V. (2018). Personality ecological consciousness: values ethical vector of nature safety sustainable development. *Ekoloji*, 27(106), 1355 – 1364. Erişim adresi: <http://www.ekolojidergisi.com/article/personality-ecological-consciousness-values-ethical-vector-of-nature-safety-sustainable-development-5414>
- UN (2015). Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution 70/1 adopted by the General Assembly on 25 September 2015. Erişim adresi: <http://www.un.org/en/ga/70/resolutions.html>.
- UNESCO (2006). *Framework for the UN DESD International implementation scheme*. Erişim adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001486/148650e.pdf>
- Urien, B. ve Kilbourne, W. (2011). Generativity and self-enhancement values in eco-friendly behavioural intentions and environmentally responsible consumption behaviour. *Psychology and Marketing*, 28(1), 69-90. doi: 10.1002/mar.20381
- Velmans, M. (1999). When perception becomes conscious. *British Journal of Psychology*, 90(4), 543–566. doi: 10.1348/000712699161620
- Von Glasersfeld, E. (1990). An Exposition of constructivism: why some like it radical. *Journal for Research in Mathematics Education*, Monograph, 4, 19–210. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/749910?seq=1>
- Yaşhoğlu, M.M. (2017). Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin Kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, Special Issue/Özel, 74-85.
- Yılmaz, M. ve Arslan, F. M. (2021). Gelecek kaygısı ve sürdürülebilir tüketim bilincinin marka tutumu ve satın alma niyetine etkisi: Arçelik örneği. *Journal of Research in Business*, 6(2), 511-546. doi: 10.54452/jrb.1010902
- Yüksel, Y., ve Yıldız, B. (2019a). Sürdürülebilir Bilinç Ölçeği'nin Türkçe'ye Uyarlanması. *Erciyes Journal of Education*, 3(1), 16-36.
-

-
- Yüksel, Y. & Yıldız, B. (2019b). Lise öğrencilerinin sürdürülebilirlik bilinci, *İhlara Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 222-243.
- Weisstein, F.L., Asgari M. ve Siew S.W (2014). Price presentation effects on green purchase intentions. *Journal of Product and Brand Management*, 23: 230–239. doi: 10.1108/JPBM-06-2013-0324
- Zhao, H.H., Gao, Q., Wu, Y.P., Wang, Y. ve Zhu, X.D., (2014). What affects green consumer behavior in China? A case study from Qingdao. *Journal of Cleaner Production*, 63, 143–151. doi: 10.1016/j.jclepro.2013.05.021

SUMMARY

Purpose

The main purpose of the manuscript is to investigate the effect of green marketing perception on purchasing environmentally sensitive products and to determine the mediating role of sustainable consciousness in this effect. It is clear that the perception of green marketing has an important place in the literature. Likewise, purchasing environmentally sensitive products and sustainable awareness is a concept that is on the agenda and is constantly wanted to be developed. For this reason, the intermediary role of sustainable consciousness in the effect of green marketing perception on purchasing environmentally sensitive products is an issue that needs to be investigated. In this context, it is aimed to fill the important gaps in the literature on this subject, especially since there is no study evaluating the mediating role of sustainable consciousness in the effect of green marketing perception on purchasing environmentally friendly products.

Method

Convenience sampling method was chosen as the data collection method. In the first part of the questionnaire prepared within the scope of the study, Michalos et al. (2009), consisting of 4 expressions and 1 dimensions, the "Sustainable Consciousness" scale, which comprises of 4 expressions and 1 dimension, was improved by using the scales previously used in the literature by Aslan (2007), Keleş (2007), Çoban and Sönmez (2014) in the literature. "Green Marketing Perception" scale; In the third part of the questionnaire, the scale of "Purchasing Environmentally Responsible Products" developed by Straughan and Roberts (1999) consists of 4 expressions and 1 dimension; used. Survey data were analyzed using the IBM SPSS 25.0 statistical program using frequency distributions, descriptive statistics, factor analysis, T test and Anova test, correlation and regression analysis. Process v3.4 by Andrew F. Hayes program was used to find the mediating variable effect, which is the main objective of the manuscript.

Findings

According to the results of the t test, it is seen that there exist a significant difference between the levels of environmentally friendly product purchasing and sustainable awareness levels of male and female students. It has been concluded that women have a higher perception of purchasing environmentally friendly products than men and have a higher level of sustainable awareness. In addition, it has been determined that the level of purchasing environmentally friendly products of the participants differs according to the departments they have completed their master's degree in. According to the results of the Anova test, which was conducted to determine whether the variables differed significantly according to the departments where the students completed their master's degree, it was determined that the level of purchasing environmentally friendly products of the participants differed according to the departments where they completed their master's degree. However, it was found that the green marketing perceptions and sustainable awareness levels of the participants did not differ according to the departments where they completed their master's degree. The results of the regression analysis show that the perception of green marketing affects the purchasing of environmentally friendly products positively. The results of the analysis, which aimed to examine whether sustainable consciousness has a mediating role in the effect of green marketing perception on purchasing environmentally friendly products, also indicate that green marketing perception affects the purchase of environmentally friendly products by 16%. Accordingly, it is understood that

sustainable consciousness partially mediates the effect of green marketing perception on environmentally sensitive product purchasing behavior.

Research Limitations

Popülasyon of the manuscript consists of students who are studying at the Engineering Faculties of x University. By using different samples in future studies and the fact that the findings obtained as a result of the research vary according to the sample will enable different perspectives to be captured. Obtaining participants who are knowledgeable about sustainability and engage in consumption activities in this direction is another limitation of the study.

Conclusions

The findings indicate that the perception of green marketing has an effect on environmentally friendly purchasing activity and that sustainable consciousness has a partial mediation effect on the effect of green marketing perception on purchasing environmentally sensitive products. In line with the research and findings, it is seen that the green marketing perceptions of the students studying at the higher education level, their purchasing status of environmentally friendly products, their sustainable awareness levels and awareness are high. At this point, it is important to support this generation, which has the potential to be created and increased in all layers of the society, with sustainable education approaches in order to transfer the awareness of sustainability to future generations in a behavioral dimension. In this way, it is predicted that the effect will rise with the multiplier effect.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

It is thought that the fact that the participants in the target group are both an entrepreneur and manager candidate in the potential businesses to be established in the future, as well as an end user, as an individual in the society, a student at the university, and an end user, will contribute to raising the level of awareness in many social, environmental and economic dimensions.

MUHASEBE MESLEK MENSUPLARININ MESLEK ETİĞİ HAKKINDAKİ ALGI VE TUTUMLARININ İNCELENMESİ: TRB1 BÖLGESİNDE BİR ARAŞTIRMA*

Hamza KAYA¹

Ahmet Fethi DURMUŞ²

Atıf/©: Kaya H. ve Durmuş A. F. (2022). Muhasebe meslek mensuplarının meslek etiği hakkındaki algı ve tutumlarının incelenmesi: TRB1 bölgesinde bir araştırma. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 184-210. doi: 10.17218/hititsbd.1098940

Özet: Muhasebe meslek mensuplarının muhasebe meslek etiğine dikkat etmeyip sundukları yanlış ve yanıltıcı muhasebe bilgileri sonucunda ortaya çıkan muhasebe skandallarının ilgili tarafları ve dolayısıyla tüm toplumu olumsuz manada etkilediği görülmüştür. Bu nedenle yapılan çalışmalarda muhasebe mesleğinde teknik bilgi ve uzmanlığın tek başına yeterli olmadığı, ayrıca konunun etik boyutunun teknik yönünden daha önemli olduğu anlaşılmıştır. Bu çalışmada muhasebe meslek mensuplarının meslek etiği hakkındaki algı ve tutumları incelemiştir. Bunların yanında etik dışı davranışları caydıran faktörleri ve temel etik ilkelerin önem derecesine göre sıralamaları çalışmanın diğer bir amacını oluşturmuştur. Böylece TRB1 Bölgesi'nde faaliyet gösteren bağımsız muhasebe meslek mensuplarıyla yüz yüze anket uygulamalı bir araştırma yapılmıştır. Yapılan araştırma sonuçlarına göre; i) etik ilkelerin sıralanmasında "Dürüstlük" ilkesi ilk sırada yerini alarak diğer ilkelere göre daha önemli bulunmuş, ii) meslek etiği algılarında $X=3,68$ gibi bir ortalama bulunmuş, iii) mesleki etik ilke ve kurallara uymalarında etkili olan faktörlerin başında "mesleki eğitim ve deneyim" in geldiği görülmüştür. Ayrıca meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında temel etik ilkelerin bazıları ile cinsiyet, etik eğitimi, eğitim düzeyi, mükellef sayısı mesleğin geleceği ve personel sayısı değişkenleri arasında anlamlı bir farklılığın olduğu; mesleki unvan, yaş, mesleki tecrübe, gelir düzeyi ve iller değişkenleri arasında ise anlamlı bir farklılığın olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Etik, Muhasebe, Muhasebe Meslek Etiği, Muhasebe Meslek Mensubu, TRB1 Bölgesi.

Examination of the Perceptions and Attitudes of Accounting Professionals about Professional Ethics: A Research in the TRB1 Region

Citation/©: Kaya H. and Durmuş A. F. (2022). Examination of the Perceptions and attitudes of accounting professionals about professional ethics: a research in the TRB1 region. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(1), 184-210. doi: 10.17218/hititsbd.1098940

Abstract: It has been observed that accounting scandals arising as a result of incorrect and misleading accounting information provided by accounting professionals who do not pay attention to accounting professional ethics negatively affect the relevant parties and therefore the entire society. Therefore, in

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 05.04.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 22.6.2022

¹Sorumlu Yazar, Dr., İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Mezunu, hkayacan72@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-3432-3356>

²Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ahmet.durmus@inonu.edu.tr, <http://orcid.org/000-0001-6626-7291>

* Bu çalışma, 2021 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "Muhasebe Meslek Mensuplarının Meslek Etiği Hakkındaki Algı, Tutum Ve Davranışlarının İncelenmesi: TRB1 Bölgesinde Bir Uygulama" adlı Doktora tezinden türetilmiş ve İnönü Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi Tarafından SDK-2020-2134 Proje Numarası ile Desteklenmiştir.

Etik Onayı: Bu çalışma için etik onay, İnönü Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 07.10.2020 tarih ve 2020/19-2 sayılı olarak alınmıştır.

the studies conducted, it was understood that technical knowledge and expertise in the accounting profession were not sufficient alone, and that the ethical aspect of the subject was more important than the technical aspect. The aim of this study is to examine the perceptions and attitudes of professional accountants about professional ethics. In addition, the factors that deter unethical behaviors and the ranking of basic ethical principles according to their importance is another aim of the study. Thus, a face-to-face survey was conducted with independent professional accountants operating in the TRB1 Region (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli). According to the results of the research; i) "Honesty" was found to be more important than other principles by taking its first place in the listing of ethical principles, ii) an average of $X=3,68$ was found in the perceptions of professional ethics, iii) "vocational education" is one of the factors that are effective in complying with professional ethical principles and rules. and experience". In addition, there is a significant difference between some of the basic ethical principles and the variables of gender, ethical education, education level, number of taxpayers, future of the profession and number of personnel in the perceptions of professional members towards professional ethics; It was determined that there was no significant difference between the variables of professional title, age, professional experience, income level and provinces.

Keywords: *Ethics, Accounting, Accounting Professional Ethics, Accountant, TRB1 Region.*

1. GİRİŞ

Muhasebe işlevi geçmişten günümüze küçük işletmelerden uluslararası şirketlere, kâr amacı gütmeyen kuruluşlardan devletlere kadar çeşitli kişi ve kuruluşlar tarafından kullanılmaktadır. Muhasebenin sağladığı bilgiler birçok tarafın kritik kararlar almasında etkili olmakta ve bu bilgiler sonucunda karar alıcılar bir şekilde etkilenmektedir. Bu nedenle muhasebenin, modern dünyada önemli bir role sahip olduğu ve tüm bireylerin bir şekilde muhasebeden etkilendiği söylenebilir. Muhasebe mesleğinin en önemli aktörünü bu mesleği icra eden meslek mensupları oluşturmaktadır.

Meslek mensuplarının faaliyetleri sonucu hazırlanan finansal tablolar sunulurken özverili bir çalışmayla zamanında, anlaşılır, tam, doğru ve kapsamlı olarak sunulması ve etik ilke ve kurallara uygun davranılması gerektiği yadsınamaz bir gerçektir. Fakat özellikle son çeyrek yüzyılda tüm dünyada ekonomik alanda yaşanan olumsuz durumlar muhasebe mesleğine yönelik etik ve güven tartışmalarını gündeme getirmiştir.

Dünyada milyon dolarlık şirketlerde (Enron, Global Crossing, WorldCom, Parmalat, Xerox vd.) yaşanan denetim ve muhasebe skandalları, şirket çalışanlarından tedarikçilere, kreditorlerden devlete ve dolayısıyla toplumun bütününe olumsuz etkide bulunmuştur. Ayrıca bu skandallar muhasebe meslek mensuplarının itibarını ve muhasebe mesleğine olan güveni zedelemiştir. Yaşanan skandalların ardından, etik konusuna olan ilgi artmış ve etiğin muhasebe mesleği için önemi daha iyi anlaşılmıştır. Bu bağlamda muhasebe mesleğinin icra edilmesinde meslek mensuplarının etik ilke ve kuralların öneminin bilincinde olup bunlara uymaları, muhasebe mesleğine olan güveni arttıracığından büyük önem arz etmektedir. Her ne kadar mesleğin yürütülmesinde yasal düzenlemeler var olsa da etkin bir şekilde yürütülebilmesi için bu düzenlemeler tek başına yeterli olmamaktadır.

Bu çalışmada; TRB1 bölgesinde (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli) bağımsız çalışan meslek mensuplarının (SM, SMMM, YMM) sosyo-demografik özelliklerinin (cinsiyet, mesleki unvan, eğitim düzeyi, etik eğitimi vd.) meslek etiği hakkındaki algı ve tutumlarına etkileri; etik dışı davranışları caydıran faktörleri, temel etik ilkelerin önem derecesine göre sıralamaları yönünden ele alınmıştır. Çalışmanın amacına uygun olarak yüz yüze anket tekniğiyle elde edilen veriler analiz edilmiş, meslek mensuplarının meslek etiği hakkındaki algı ve tutumlarıyla ilgili sonuçlar

paylaşımıştır. Literatürde yer alan diğer çalışmalardan farklı olarak kapsam yönünden geniş olması ve TRB1 bölgesinde uygulanması bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

2. MUHASEBE MESLEĞİ VE MESLEK MENSUPLARI

Muhasebe mesleği; “bir ülkenin ekonomik bütünlüğünü oluşturan tüm özel ve kamu birimlerinin muhasebe işlem ve olaylarını mevcut yasalara, ilkelere, kurallara ve standartlara uygun bir şekilde tarafsız, zamanında, doğru ve güvenilir olarak belirli bir yerde ve kendi sorumluluklarında yürüten meslek mensuplarının devamlı olarak edindikleri iş ve uğraşı” şeklinde tanımlanabilir (Yıldız, 2010, s.157). Diğer bir deyişle muhasebe mesleği, işletmeler ve ekonomi açısından oldukça önemli olan mali nitelikli işlem ve olayları muhasebe işlevleri aracılığıyla profesyonel bir şekilde doğru ve güvenilir bir şekilde işleyip bilgi kullanıcılarına sunma işi olarak ifade edilebilir.

Muhasebenin geçmişinin insanlık tarihi kadar uzak bir geçmişe dayandığı bilinmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik hayatta yaşanan gelişmeler sonucunda kayıt tutma mesleği yeni bir boyut kazanarak muhasebe mesleğine dönüşmüştür (Arıkan, 1993, s.1). Ülkemizde muhasebe mesleği, uzun yıllar icra edilmesine rağmen (Şengel, 2010, s.8) örgütlenme çabaları 1932 yılında başlamış, daha sonraki yıllarda birçok yasal girişim bazı nedenlerle başarısız olmuş ve nihayetinde 1989 yılında 3568 sayılı “Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik, Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu”nun yayımlanmasıyla yasal bir yapıya kavuşmuş ve örgütlenmesi sağlanmıştır.

Muhasebe meslek mensupları, “muhasebe mesleğini profesyonel bir uğraş olarak yapanlar ve ayrıca bu mesleği yapma ehliyetine haiz olanlar” olarak ifade edilmektedir (Gül ve Erol, 2016, s.54). 1989 yılında 3568 sayılı “Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu”yla meslek statüsüne kavuşan muhasebe mesleği 2008 yılına kadar 3 gruba (2008 yılında yapılan 5786 sayılı yasal düzenlemeyle “Serbest Muhasebecilik” kaldırılarak 2 gruba) ayrılmıştır. Bu meslekler ve mesleği icra eden meslek mensupları sırasıyla: i) Serbest Muhasebecilik (Serbest Muhasebeci-SM), ii) Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik (Serbest Muhasebeci Mali Müşavir-SMMM) ve iii) Yeminli Mali Müşavirlik (Yeminli Mali Müşavir-YMM) olmaktadır.

Her mesleğin olduğu gibi muhasebe mesleğinin de kendine özgü ilke ve kuralları bulunmaktadır. Bu mesleği yerine getiren kişilerde ise bir takım kişisel ve teknik nitelikler aranmaktadır. Meslek mensubunda aranan bu kişisel ve teknik nitelikler hem meslek mensubunun hem de mesleğin gelişiminin üzerinde büyük katkıları olacağı bilinen bir gerçektir (Marşap, 1996, s.122).

Muhasebe meslek mensuplarında başkalarına karşı güven oluşturabilmeleri için iki temel nitelik bulunmalıdır. Bu niteliklerden ilki konunun teknik boyutu kısmını oluşturan mesleki bilgi birikimine sahip olmaları iken, diğeri ise etik boyutunu oluşturan sorumluluk bilincine sahip olmalarıdır. Daha düne kadar mesleğin teknik boyutu daha önemli görülmüş, etik boyutu ise genellikle göz ardı edilmiştir. Bu durumun nedeni ise muhasebenin teknik becerilerden oluşan bir meslek olduğu yanılgısından kaynaklandığı görülmüştür (Çiftçi ve Çiftçi, 2003, s.82).

Muhasebe meslek mensuplarının ahlaki (etik) davranışları bu meslekte son derece önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle muhasebe mesleği için uluslararası niteliğe bürünmüş etik ilke ve kurallar ilgili kuruluşlarca oluşturulmuştur. Muhasebe meslek mensuplarından da beklenen mesleki faaliyetlerinde bu etik ilke ve kurallara tavizsiz bir şekilde uymaktır (Gül, 2015, s.18).

3. MUHASEBE MESLEK ETİĞİ

“Etik” sözcüğü Yunancada “karakter, alışkanlık, gelenek veya töre” anlamlarına gelen 'ethos' sözcüğünden türemiştir (Kolçak; 2016, s.1). Etik kavramı, bireylerin ve grupların davranışlarını

düzenleyen ilkeler ve standartlar topluluğu şeklinde tanımlanmıştır (Çobanoğlu, 2007, s.191). Etik ve ahlak kavramları literatürde ve özellikle günlük hayatta birbirinin yerine kullanıldığı görülmekte ve bazen kafa karışıklığına neden olabilmektedir. Her ne kadar etik ve ahlak kavramları iyi-kötü, doğru-yanlış davranışlarla ilgili olsa da bilimsel açıdan birbirlerinden farklı, ince nüansları bulunan kavramlardır.

Meslek etiği, ilgili mesleğe ilişkin kabul edilebilir olanı kabul edilemez olandan ayırt etmek için kullanılan ahlak temelli davranış standartlarıdır (Feil ve diğerleri, 2017, s.258). Meslek etiğinin bir alt dalı olan muhasebe meslek etiği, meslek mensuplarının, mesleki faaliyetlerini ve iş dünyasında başkalarıyla olan ilişkilerini asgari düzeyde düzenleyen ilke ve kurallar bütünüdür ifade eder (Bilen ve Yılmaz, 2014, s.61). Mesleki etik ilke ve kurallar, muhasebe meslek mensuplarının ilgili çıkar grupları tarafından beklenen beceri ve yeteneklere sahip olduğunu garanti ederek sorumluluklarını yerine getirmelerini sağlar. Ayrıca kamu yararının korunmasını sağlarken muhasebe mesleğinin güvenilirliğini de arttırmaktadır.

Dünyada ve Türkiye’de muhasebe meslek etiğine ilişkin birçok düzenleme yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Muhasebe meslek etiği ile ilgili uluslararası alanda en fazla öne çıkan düzenlemeler; “Amerika Ruhsatlı Muhasebe Meslek Mensupları Birliği (American Institute Of Certified Public Accountants, AICPA)” tarafından ilan edilen “Muhasebe Mesleğinde Meslek Etiği Standartları” ve uluslararası niteliğe sahip “Uluslararası Muhasebeciler Federasyonu (International Federation of Accountants, IFAC)” bünyesinde yer alan “Muhasebe Meslek Mensupları İçin Uluslararası Etik Standartları Kurulu (International Ethics Standards Board for Accountants, IESBA)” tarafından yayınlanan “Muhasebe Meslek Mensupları İçin Etik Kurallar (The Code of Ethics for Professional Accountants)” adlı çalışmalardır.

Türkiye’de de ilgili kurum ve kuruluşlar tarafından muhasebe meslek etiği hakkında yasa, yönetmelik ve tebliğlerle birtakım düzenlemeler yapılmıştır (Kurnaz ve Gümüş, 2010, s.162). Bu düzenlemeler literatürde dolaylı olarak yapılan düzenlemeler ve doğrudan yapılan düzenlemeler şeklinde incelenmektedir. Türkiye’de muhasebe meslek etiği ile ilgili doğrudan yapılan ve öne çıkan en önemli düzenleme; IFAC’a üye kuruluşlardan olan TÜRMOB’un, IESBA Etik Kurallar’ını esas alarak yayımladığı “Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirlerin Mesleki Faaliyetlerinde Uyacakları Etik İlkeler Hakkında Yönetmelik” adlı çalışmadır.

Doğrudan yapılan düzenlemelerde TÜRMOB en büyük role sahiptir. Kurulduğu günden bugüne meslek etiği alanında birbirinden farklı çalışmalara imza atmış ve halen atmaya devam etmektedir. TÜRMOB, meslek etiği hakkında meslek kararı, yönetmelik ve tebliğ çalışmaları yanında etik ilkelerin yaygınlaştırılmasını ve içselleştirilmesini sağlamaya yönelik 2009 yılından başlayarak bir dizi “Muhasebe Etik Kongresi” de gerçekleştirmiştir.

4. SERBEST MUHASEBECİ MALİ MÜŞAVİRLER VE YEMİNLİ MALİ MÜŞAVİRLERİN MESLEKİ FAALİYETLERİNDE UYACAKLARI ETİK İLKELER HAKKINDA YÖNETMELİK

3568 sayılı Meslek Kanunu’nuzun 50’nci maddesi hükmüne dayanılarak (Madde 4) TÜRMOB tarafından 19.10.2007 tarih ve 26675 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan “Serbest Muhasebeciler, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirlerin Mesleki Faaliyetlerinde Uyacakları Etik İlkeler Hakkında Yönetmelik”, IFAC bünyesinde bulunan Uluslararası Muhasebe Meslek Mensupları Etik Standartlar Kurulu (IESBA) tarafından yayımlanan “Muhasebe Meslek Mensupları İçin Etik Kurallar (Kısaca IESBA Etik Kurallar)” esas alınarak düzenlenmiştir.

Uluslararası standartlarla uyumlu, çağdaş düzenlemeler içeren (Uysal ve diğerleri, 2019, s.36) bu yönetmeliğin amacı Madde 1’de “*tüm üyeleri en üst derecede meslekî bilgiye sahip, sosyal*

sorumluluk bilinci olan, etik değerlere bağlı, rekabet anlayışı daha kaliteli hizmet sunumu biçiminde oluşmuş, güvenilir ve saygın bir meslek mensupları kitlesi oluşturmak hedefine ulaşmak için muhasebe meslek mensuplarının meslekî ilişkilerinde uymaları gereken asgari etik ilkeleri belirlemektir” şeklinde açıklanmaktadır.

Söz konusu yönetmelik iki bölümden ve “Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirlerin Meslekî Faaliyetlerinde Uyacakları Etik İlkeler” başlığını taşıyan Ek-1’den oluşmaktadır. Yönetmeliğin birinci bölümünde amaç (m.1), kapsam (m.2), dayanak (m.3) ve tanımlar (m.4) yer alırken, ikinci bölümünde ise Etik Kurulu ve son hükümler yer almaktadır. Yönetmeliğin en önemli kısmını oluşturan Ek-1’de ise etik ilkeler ve hükümleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

Yönetmeliğin Ek-1’inde yer alan etik ilkeler üç kısımdan ve seksen sekiz maddeden oluşmaktadır: Altı bölüm ve on yedi maddeden oluşan birinci kısım tüm meslek mensuplarının uyacakları temel etik ilkeleri ve bu ilkelerin uygulanması için gereken kavramsal çerçeveyi sunmaktadır. İkinci ve üçüncü kısımlar ise kavramsal çerçevenin belirli özel durumlarda nasıl uygulanacağını sunmaktadır. On bölümden oluşan ikinci kısım bağımsız çalışan meslek mensupları, altı bölümden oluşan üçüncü kısım ise bağımlı çalışan meslek mensupları için geçerli ilke ve durumları içermektedir. Birinci kısımda yer alan tüm meslek mensuplarının uyacakları beş temel etik ilkeye aşağıda kısaca değinilmiştir.

4.1 Dürüstlük İlkesi

Temel etik ilkelerin ilki olan dürüstlük ilkesi, muhasebe meslek mensuplarının bütün meslekî ve iş ilişkilerinde doğru ve güvenilir olma ve bunların yanında açık sözlü ve adil davranma gibi değerleri ifade etmektedir (Ek-1, Madde 6). Bu ilke gereğince meslek mensubu; bariz bir şekilde yanlış veya yanıltıcı beyan içeren bir bilgi varsa, dikkatsizce sunulmuş beyanlar veya bilgilerin olması mevcutsa ya da olması gereken bilgileri göz ardı eden veya gizleyen, dolayısıyla yanıltıcı mahiyette olan bir durum ile karşılaştığında muhasebe meslek mensubu raporlarla, beyannamelerle, iletişim ya da diğer bilgilerle, varsa bağlantısını sonlandırmak için adımlar atmalı yok ise ilişki kurmamalıdır (Etik Kurallar El Kitabı, 2015, Kısım 110.2). Bu nokta, dünya üzerinde gerçekleşen muhasebe skandallarını önlemek için düzenlemeler yapmanın ya da düzenleyici kurullar seti yayımlamanın tek başına yeterli olmadığını göstergesi niteliğindedir. Dolayısıyla dürüstlük ilkesi daha da önemli bir hale gelmiş ve temel ilkeler arasında ilk sırada yerini almıştır (Uysal ve diğerleri, 2019, s.47).

4.2 Tarafsızlık İlkesi

Tarafsızlık ilkesi, muhasebe mensuplarının tümüne, yanlı olma (önyargı), çıkar çatışması ve diğer bireylerin usulsüz şekildeki baskı ve etkileri sebebiyle meslekî kararlarından ödün vermeme sorumluluğu yüklemektedir (Ek-1, Madde 8). Meslek mensubu, mesleğini icra ederken tarafsızlığını zedeleyebilecek tamamının tanımlanması ve öngörülmesi mümkün olmayan birtakım durumlara daima maruz kalabilir. Bu nedenle meslek mensuplarının üzerine düşen sorumluluk, tarafsızlığını olumsuz anlamda etkileyen veya etkileyecek ortam ya da ilişkilerden kaçınmak olacaktır (Ek-1, Madde 9).

4.3 Meslekî Yeterlilik ve Özen İlkesi

Meslekî yeterlilik ve özen ilkesi, tüm meslek mensuplarına müşteriler veya işverenlere etkin bir hizmet sunmaları için gerekli meslekî bilgi ve beceri düzeyine sahip olmalarını ve hizmet sunarlarken teknik ve meslekî standartlara uygun olarak özenli davranma sorumluluğunu getirmektedir (Ek-1, Madde 10). Meslekî yeterlilik, meslekî yeterliğin elde edilmesi ve meslekî

yeterliliğin korunması olmak üzere iki ayrı aşamada ele alınabilir. Mesleki yeterliliğin elde edilmesi aşaması meslek mensubunun Kanun'daki mesleğe giriş için gerekli olan genel ve özel şartlarının sağlanmasını ifade etmektedir. Mesleki yeterliliğin korunması aşaması ise ilgili teknik, mesleki ve ticari gelişmeler ile meslek hayatıyla ilgili ulusal ve uluslararası gelişmelerin sürekli olarak izlenmesini ve farkındalığını gerektirmektedir. Mesleki özen ise mesleğin icra edilmesinde dikkatli, derinlemesine ve zamanında hareket etme sorumluluğunu kapsamaktadır (Ek-1, Madde 11).

4.4 Gizlilik İlkesi

Gizlilik, meslek mensuplarının mesleki ilişkilerinde edindiği bilgileri açıklamasını gerektirecek bir hak veya görevi olmadıkça diğer kişi veya gruplara açıklamamasını ve bu bilgilerin meslek mensuplarının ya da diğer kişilerin çıkarları için kullanılmamasını ifade eder (Ek-1, Madde 1). Gizlilik ilkesi tüm muhasebe meslek mensuplarına mevcut veya potansiyel müşterisi ya da işvereniyle ilgili elde ettiği bilgilerin gizliliğini koruma yükümlülüğü yüklemektedir. Bu ilke uyarınca meslek mensubu; yasal veya mesleki bir açıklama zorunluluğu ya da yetkisi olmadıkça veya ilgili makam bilgiyi açıklaması için yetki vermedikçe mesleki ilişkide edindiği bilgiyi müşterileri ya da işvereni dışındaki kişilere açıklamaması, ayrıca edindiği gizli bilgileri kendi çıkarına ya da diğer kişilerin yararına kullanmaması veya kullanıyor izlenimi bırakmaması gerekmektedir (Ek-1, Madde 12). Hatta bu gizlilik sorumluluğu müşteri veya işverenle ilişki sona erdiğinde bile devam etmektedir (Ek-1, Madde 13).

4.5 Mesleki Davranış İlkesi

Mesleki davranış, meslek mensubunun yürürlükte olan yasa ve yönetmeliklere uymasını ve mesleğin itibarını düşürecek her türlü davranıştan uzak durmasını ifade eder (Ek-1, Madde 1). Mesleki davranış ilkesi, tüm meslek mensuplarına mesleğin itibarını sarsacak tutum ve davranışlardan kaçınma ve ilgili kanun ve düzenlemelere uyma yükümlülüğünü getirir (Ek-1, Madde 16). Bu bağlamda meslek mensubu kendisinin ve işinin tanıtımını yaparken mesleğin itibarına uygun davranmalıdır, yani mesleğin itibarını zedeleyecek hareketten kaçınmalı, dürüst ve güvenilir olmalıdır. Ayrıca meslek mensubu öyle bir hareket etmelidir ki sahip olduğu nitelikleri, deneyimlerini ve sunacağı hizmetleri abartmamalı ve diğer meslek mensuplarına yönelik doğruluğu ispatlanmamış karşılaştırmalar ve küçük düşürücü göndermelerde de bulunmamalıdır (Ek-1, Madde 17).

5. LİTERATÜR TARAMASI

Albez ve Yıldırım (2005) çalışmalarında Erzurum'da faaliyette bulunan Serbest Muhasebeci (SM) ve Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlerin (SMMM) meslek etiği ile ilgili tutumları anket tekniğiyle araştırmışlardır. Yapılan çalışma sonucunda muhasebe mesleğinin etik boyutunun meslek mensupları tarafından ihmal edildiği ve meslek mensuplarını etik dışı davranmaya iten en önemli baskı grubunun mükellefler olduğu belirtilmiştir.

Sakarya ve Kara (2010) çalışmalarında meslek etiğinin muhasebe meslek mensupları (SMMM ve YMM) tarafından nasıl algılandığını araştırmışlardır. Çalışma sonucunda meslek mensuplarının bazı demografik özelliklerine göre (unvan, cinsiyet, mükellef sayısı, mesleki deneyim) dürüstlük, tarafsızlık, mesleki yeterlilik ve özen, gizlilik, mesleki davranış ve genel olarak etik algılaması değişkenleri ile ilgili meslek etiğine ilişkin algılamalarında anlamlı farkların olduğu, bazılarında ise (eğitim ve gelir düzeyi) herhangi bir farklılığın bulunmadığı tespit edilmiştir.

Kısakürek ve Alpan (2010) çalışmalarında Sivas ilinde faaliyette bulunan bağımsız muhasebe meslek mensuplarının (SM ve SMMM) mesleki etik ilke ve kurallarına uymalarında etkili olan faktörleri, etik dışı davranma nedenleri ve etik ile ilgili konular hakkında meslek mensuplarının

görüşlerini bir anket uygulamasıyla ölçmüşlerdir. Çalışma sonucunda mesleki etik kurallarına uyulmasında “cezaî ve vicdani yaptırımların” etkili olduğu, etik dışı davranma nedenleri arasında ise “meslek mensubunun ahlaki zayıflığı” öne çıkmıştır.

Akenbor ve Tennyson (2014) çalışmalarında Nijerya'da muhasebe mesleğinin etik kurallarını, muhasebe uygulamasında benimsenme düzeyini belirlemek ve aynı zamanda etik kuralların benimsenmesini etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla bağımsız denetçi ve muhasebeciler üzerinden bir anket uygulaması yapmışlardır. Çalışma sonuçlarına göre, Nijerya'da muhasebe etiğinin düşük düzeyde benimsendiği tespit edilmiştir. Etik kuralların benimsenmesini etkileyen faktörlerden en yaygın olanı açgözlülük ve kişisel çıkar iken, etik kuralların eksikliği ise en az etkileyen faktör olmuştur. Ayrıca, etik olmayan uygulamalara düşkün olan üyelerin üyeliklerinin reddedilmesi ve ruhsatlarının iptal edilmesi tavsiye edilmiştir.

Kaya (2016) çalışmasında Elazığ ilinde, Gürbüz ve Yılmaz (2016) Eskişehir ilinde, Güney ve Biçer (2016) ise Erzincan ilinde faaliyette bulunan muhasebe meslek mensuplarının meslek etiği algılarını ve tutumlarını ölçmek amacıyla anket uygulaması yapmışlardır. Araştırmalardan çıkan ortak sonuç; “muhasebe meslek mensuplarının mesleki etik ilke ve kurallarına uyduklarını” belirtmeleri olmuştur.

Baghdasarian (2017) çalışmasında Los Angeles’de (Kaliforniya, ABD) faaliyette bulunan muhasebe meslek mensuplarının uygulamadaki etik algısını ve son muhasebe skandallarının muhasebe mesleği üzerindeki etkisini araştırmak ve anlamak için belirlenmiş araştırma soruları üzerinden yüz yüze görüşmeler yapmıştır. Çalışma sonucunda katılımcıların, muhasebe mesleğinin etik itibarını çok güçlü ve olumlu gördükleri tespit edilmiş ve katılımcıların büyük bir çoğunluğu etik davranışlarına inandıklarını ifade etmişlerdir.

6. ARAŞTIRMANIN AMACI, METODOLOJİSİ ve BULGULARI

6.1. Araştırmanın Amacı ve Metodolojisi

Araştırmanın amacı muhasebe meslek mensuplarının meslek etiği hakkındaki algı ve tutumlarını incelemektir. Bunların yanında etik dışı davranışları caydıran faktörleri ve temel etik ilkelerin önem derecesine göre sıralamaları araştırmanın diğer bir amacını oluşturmaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda TRB1 Bölgesi’nde (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli) faaliyet gösteren bağımsız muhasebe meslek mensuplarıyla (SM, SMMM, YMM) yüz yüze anket uygulamalı bir araştırma yapılmıştır. Daha önceki çalışmalarda geliştirilmiş, geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiş ölçekler anket kapsamına alınmıştır.³ Anket formu 5’li Likert ölçeğine göre (1- Kesinlikle Katılmıyorum, 5- Kesinlikle Katılıyorum) hazırlanmıştır. Bu çalışma için etik onay, İnönü Üniversitesi Etik Kurulu’ndan 07.10.2020 tarih ve 2020/19-2 sayılı olarak alınmıştır.

Araştırma evrenini TRB1 Bölgesi’nde faaliyet gösteren toplamda 486 bağımsız muhasebe meslek mensubu oluşturmaktadır. Çalışmada, araştırma evreninden örneklem çekilirken basit tesadüfi (rassal) örnekleme tekniği kullanılmıştır. Böylece araştırmada 400 muhasebe meslek mensubuna ulaşılmış; anket formunu doldururken itina göstermeyen, eksik dolduran ve hiç doldurmayan meslek mensuplarının anket formları değerlendirme dışında tutulmuş ve toplamda 326 anket formu analize tabi tutulmuştur.

³ Bu çalışmanın ölçeği, İşgüden ve Çabuk (2006); Zeytin (2007); Jackling ve diğerleri (2007); Sakarya ve Kara (2010); Kısakürek ve Alpan (2010); Yalçın (2011); Akenbor ve Tennyson (2014); Gül (2015); Daştan, Bayraktar ve Bellikli (2015); Meriç ve Kaygusuzoğlu (2017); Ekeril ve Onay (2018); Kılı, Türkoğlu ve Gülmez (2018); çalışmalarından da yararlanılarak hazırlanmıştır.

Araştırma çerçevesinde toplamda 8 adet hipotez test edilmiştir. Bu hipotezler aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır.

1. “Temel etik ilkelerine yönelik boyutlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.”
2. “Mesleki etik ilke ve kurallara uyulmasında etkili olan faktörler ile temel etik ilkelerine yönelik boyutlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.”
3. “Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında cinsiyete göre anlamlı farklılık vardır.”
4. “Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında TÜRMOB’un etik eğitimine katılıp katılmamalarına göre anlamlı farklılık vardır.”
5. “Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında eğitim düzeyine göre anlamlı farklılık vardır.”
6. “Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında mükellef sayısına göre anlamlı farklılık vardır.”
7. “Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında personel sayısına göre anlamlı farklılık vardır.”
8. “Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında mesleğin geleceği ile ilgili düşünceye göre anlamlı farklılık vardır.”

Araştırmada elde edilen veriler “IBM SPSS Statistics 22.0 (Statistical Packages for the Social Sciences/Sosyal Bilimler İçin İstatistik Paketi)” programı ile analiz edilmiştir. Meslek etiği ölçeğinin güvenilirliğini belirlemek için Cronbach alfa testi yapılmış, buna göre ölçeğin Cronbach alfa katsayısı %87,8 olarak belirlenmiştir. Bu sonuç meslek etiği ölçeği güvenirliliğinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Normallik testlerinde verilerin normal dağıldığı tespit edilmiş, böylece parametrik analiz teknikleri uygulanmıştır. Sonuç olarak elde edilen veriler; güvenilirlik analizi, betimsel istatistik testleri (frekans, yüzde, aritmetik ortalama, standart sapma), bağımsız gruplar t testi, tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ve pearson korelasyon analizi gibi analizler kullanılarak incelenmiştir.

6.2. Araştırmanın Bulguları

Araştırma kapsamında bağımsız değişkenler (mesleki unvan, cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, mesleki tecrübe, mükellef sayısı, aylık ortalama net gelir, personel sayısı) ile ilgili analizler için betimsel istatistikler kullanılmıştır. Aşağıda her bir değişkenin frekans ve yüzdeleri hesaplanmış ve Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Meslek Mensuplarının Sosyo-Demografik Özelliklerinin Dağılımı

	Kişi Sayısı (f)	Yüzdesi (%)	Kümülatif Yüzdesi
Mesleki Unvan			
SM	12	3,7	3,7
SMMM	303	92,9	96,6
YMM	11	3,4	100,0
Toplam	326	100,0	
Cinsiyet			
Kadın	43	13,2	13,2
Erkek	283	86,8	100,0
Toplam	326	100,0	
Yaş			
25-34 Yaş Arası	26	8,0	8,0
35-44 Yaş Arası	112	34,4	42,3
45-54 Yaş Arası	88	27,0	69,3
55-65 Yaş Arası	80	24,5	93,9
66 Yaş ve Üstü	20	6,1	100,0
Toplam	326	100,0	
Eğitim Düzeyi			
Lise	40	12,3	12,3
Önlisans	13	4,0	16,3
Lisans	224	68,7	85,0
Yüksek Lisans	49	15,0	100,0
Doktora	0	0	100,0
Toplam	326	100,0	
Mesleki Tecrübe			
5 Yıl ve Altı	20	6,1	6,1
6-11 Yıl Arası	58	17,8	23,9
12-17 Yıl Arası	56	17,2	41,1
18-25 Yıl Arası	70	21,5	62,6
26 Yıl ve Üstü	122	37,4	100,0
Toplam	326	100,0	
Mükellef Sayısı			
0-20 Arası	34	10,4	10,4
21-40 Arası	46	14,1	24,5
41-60 Arası	68	20,9	45,4
61-80 Arası	59	18,1	63,5
81 ve Üstü	119	36,5	100,0
Toplam	326	100,0	
Aylık Ortalama Net Gelir			
4.000 TL ve Altı	41	12,6	12,6
4.001-5.500 TL Arası	71	21,8	34,4
5.501-7.000 TL Arası	71	21,8	56,1
7.001-8.500 TL Arası	42	12,9	69,0
8.500 TL Üstü	101	31,0	100,0
Toplam	326	100,0	
Personel Sayısı			
Yalnız	48	14,7	14,7
1-2 Personel	157	48,2	62,9
3-5 Personel	102	31,3	94,2
6 Personel ve Üstü	19	5,8	100,0
Toplam	326	100,0	

Araştırmaya katılan meslek mensuplarının sosyo-demografik özelliklerinin dağılımına bakıldığında katılımcılar: Mesleki unvanlarına göre incelendiğinde %92,9'u Serbest Muhasebeci Mali Müşavir (SMMM); cinsiyetlerine göre incelendiğinde %86,8'i erkek; yaşlarına göre incelendiğinde %34,4'ü 35-44 yaş aralığında; eğitim düzeylerine göre incelendiğinde %68,7'si lisans mezunu; mesleki tecrübelerine göre incelendiğinde %37,4'ü 26 yıl ve üzerinde; mükellef sayılarına göre incelendiğinde %36,5'i 81 ve üzerinde; aylık ortalama net gelirlerine göre incelendiğinde %31'i 8.500 TL ve üzerinde; personel sayısına göre incelendiğinde ise %48,2'si 1-2 personel çalıştırdığı görülmektedir.

Araştırma kapsamında diğer bağımsız değişkenler (mesleğin geleceği ile ilgili düşünceniz, TÜRMOB'un etik eğitimine katıldınız mı, faaliyet gösterilen il) ile ilgili betimsel istatistikler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Meslek Mensuplarının Diğer Bağımsız Değişkenlerine Göre Dağılımı

	Kişi Sayısı (f)	Yüzdesi (%)	Kümülatif Yüzdesi
Mesleğin Geleceği ile İlgili			
Düşünceniz?			
Kötümser	54	16,6	16,6
Kararsız	93	28,5	45,1
İyimser	179	54,9	100,0
Toplam	326	100,0	
TÜRMOB'un Etik Eğitimine			
Katıldınız mı?			
Evet	221	67,8	67,8
Hayır	105	32,2	100,0
Toplam	326	100,0	
Faaliyet Gösterilen İl			
Bingöl	22	6,7	6,7
Elâzığ	94	28,8	35,5
Malatya	199	61,0	96,5
Tunceli	11	3,4	100,0
Toplam	326	100,0	

Araştırmaya katılan meslek mensuplarının mesleğin geleceği ile ilgili düşüncelerine bakıldığında %54,9'u mesleğin geleceği ile ilgili iyimser düşündüğü; TÜRMOB'un etik eğitimine katılıp katılmamalarına göre incelendiğinde %67,8'i katıldığı; faaliyet gösterdikleri illere göre incelendiğinde %61,0'i Malatya ilinde, %28,8'i Elâzığ ilinde, %6,7'si Bingöl ilinde ve %3,4'ü ise Tunceli ilinde faaliyet gösterdiği görülmektedir.

Tablo 3. Temel Etik İlkelerin Önem Sıralamasının Frekans Dağılımları ve Toplam Puanları

Ölçek Maddeleri	Frekans (f)					Veri Sayısı (n), (%)	Ortalamalar (X)	Toplam Puan (TP)
	Yüzde (%)							
Tüm meslek mensuplarının uyması gereken temel etik ilkelerini size göre en önemliden başlayarak lütfen sıralayınız.	1	2	3	4	5			
1= En Az Önemli 5= En Çok Önemli								
Dürüstlük	2	5	30	76	213	326	4,51	1.471
	0,6	1,5	9,2	23,3	65,3	100,0		
Tarafsızlık	56	57	95	93	25	326	2,92	952
	17,2	17,5	29,1	28,5	7,7	100,0		
Mesleki Yeterlilik ve Özen	41	49	74	104	58	326	3,27	1.067
	12,6	15,0	22,7	31,9	17,8	100,0		
Gizlilik	76	151	63	24	12	326	2,22	723
	23,3	46,3	19,3	7,4	3,7	100,0		
Mesleki Davranış	150	62	62	27	25	326	2,13	693
	46,0	19,0	19,0	8,3	7,7	100,0		

Tablo 3'te katılımcılara meslek mensuplarının uymaları gereken temel etik ilkelerini önem derecesine göre 1 (en az önemli) ile 5 (en çok önemli) puan aralığını baz alarak puanlamaları istenmiştir. Katılımcıların temel etik ilkeleri önem sırasına göre sıralamalarındaki amaç katılımcıların önem verdiği en önemli temel ilkeyi belirlemek ve algı düzeyleri ile karşılaştırmaktır. Katılımcılar, dürüstlük ilkesini en yüksek puanla (TP=1.471; X=4,51) ilk sıraya, mesleki yeterlilik ve özen ilkesini (TP=1.067; X=3,27) ikinci sıraya, tarafsızlık ilkesini (TP=952; X=2,92) üçüncü sıraya, gizlilik ilkesini (TP=723; X=2,22) dördüncü sıraya ve mesleki davranış ilkesini (TP=693; X=2,13) ise son sıraya yerleştirmişlerdir.

Tablo 4'te Pearson Korelasyon Analizi tekniği ile analiz edilen temel etik ilkeleri boyutları arasındaki korelasyon katsayıları gösterilmektedir.

Tablo 4. Temel Etik İlkeleri Boyutları Arasındaki İlişkiye Ait Korelasyon Katsayıları

		Dürüstlük	Tarafsızlık	Mesleki Yeterlilik ve Özen	Gizlilik	Mesleki Davranış
Dürüstlük	Korelasyon (<i>r</i>)	1	0,512**	0,390**	0,370**	0,579**
	Anlamlılık (<i>p</i>)		0,000	0,000	0,000	0,000
Tarafsızlık	Korelasyon (<i>r</i>)	1	0,455**	0,449**	0,566**	
	Anlamlılık (<i>p</i>)		0,000	0,000	0,000	
Mesleki Yeterlilik ve Özen	Korelasyon (<i>r</i>)		1	0,432**	0,558**	
	Anlamlılık (<i>p</i>)			0,000	0,000	
Gizlilik	Korelasyon (<i>r</i>)			1	0,559**	
	Anlamlılık (<i>p</i>)				0,000	
Mesleki Davranış	Korelasyon (<i>r</i>)				1	
	Anlamlılık (<i>p</i>)					-

** İlişki, $p < 0,01$ seviyesinde anlamlı (2-yönlü).

- H_1 : Temel etik ilkelerine yönelik boyutlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Tablo 4'te yer alan sonuçlar incelendiğinde beş temel etik ilke arasında orta ve güçlü düzeyde ($0,31 \leq r \leq 0,69$) pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre H_1 hipotezi tüm değişkenler için kabul edilmiştir. Ayrıca tüm değişkenler arasında mesleki davranış değişkeni, diğer dört değişkene kıyasla en yüksek korelasyon katsayısına sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 5'te katılımcıların meslek etiği hakkındaki algı ve tutumları genel etik algıları ve 5 temel etik ilke olmak üzere 6 boyutta incelenmiştir.

Tablo 5. Meslek Mensuplarının Meslek Etiği Algılarına İlişkin Frekans Dağılımları

Genel Etik Algıları ve Temel Etik İlkeler	Veri Sayısı (n) - (%)	Ortalamalar (\bar{X})	Standart Sapma (SS)
1- Genel Etik Algısı Boyutu (11 İfade)	326	4,17	0,454
2- Dürüstlük İlkesi Boyutu (4 İfade)	326	3,26	0,752
3- Tarafsızlık İlkesi Boyutu (4 İfade)	326	3,65	0,788
4- Mesleki Yeterlilik ve Özen İlkesi Boyutu (4 İfade)	326	3,70	0,873
5- Gizlilik İlkesi Boyutu (4 İfade)	326	4,15	0,708
6- Mesleki Davranış İlkesi Boyutu (5 İfade)	326	3,63	0,786

Tablo 5'te meslek mensuplarının genel etik algılarının en yüksek ortalamaya ($\bar{X}=4,17$) sahip olduğu görülmektedir. Muhasebe mesleğinin temel etik ilkeleri boyutlarının ortalamaları incelendiğinde ise gizlilik ilkesi boyutu en yüksek ortalamayla ($\bar{X}=4,15$) ilk sırada, dürüstlük ilkesi boyutu ise en düşük ortalamayla ($\bar{X}=3,26$) son sırada yer almaktadır. Diğerlerinin ortalaması sırasıyla; mesleki yeterlilik ve özen ilkesi boyutu ($\bar{X}=3,70$), tarafsızlık ilkesi boyutu ($\bar{X}=3,65$) ve mesleki davranış ilkesi boyutu ($\bar{X}=3,63$) şeklindedir. Son sırada olan dürüstlük ilkesi boyutu her ne kadar ortalama olarak 3'ün üzerinde olsa da meslek mensuplarının dürüstlük algısıyla ilgili birtakım sorunların olduğu sonucuna varılabilir. Diğer taraftan meslek mensuplarının genel olarak meslek etiği algıları ($\bar{X}=3,68$) istenilen seviyede olmasa da yüksek bir seviyede olduğu görülmektedir.

Aşağıda yer alan Tablo 6'da katılımcıların mesleki etik ilke ve kurallara uymalarında etkili olan faktörlere verdikleri yanıtlar ve sonuçlar gösterilmektedir.

Tablo 6. Meslek Mensuplarının Mesleki Etik İlke ve Kurallara Uymalarında Etkili Olan Faktörlerin Frekans Dağılımları

Ölçek Maddeleri	Frekans (f)					Veri Sayısı (n) - (%)	Ortalamalar (X)	Standart Sapma (SS)
	Yüzde (%)							
Meslek mensuplarının mesleki etik ilke ve kurallara uymalarında etkili olan faktörlerin etki düzeyini lütfen belirtiniz.	Çok Etkisiz	Etkisiz	Fark Etmez	Etkili	Çok Etkili			
1= Çok Etkisiz 5= Çok Etkili								
1- Mesleki eğitim ve deneyim	5	10	14	139	158	326	4,33	0,824
	1,5	3,1	4,3	42,6	48,5	100,0		
2- Karakter özelliği	5	12	16	122	171	326	4,36	0,857
	1,5	3,7	4,9	37,4	52,5	100,0		
3- Meslek yasası	6	32	42	145	101	326	3,93	0,998
	1,8	9,8	12,9	44,5	31,0	100,0		
4- İnançlar	33	53	88	90	62	326	3,29	1,235
	10,1	16,3	27,0	27,6	19,0	100,0		
5- Kültürel değerler	15	44	79	124	64	326	3,55	1,091
	4,6	13,5	24,2	38,0	19,6	100,0		
6- Sosyal çevre	15	27	73	149	62	326	3,66	1,024
	4,6	8,3	22,4	45,7	19,0	100,0		
7- Aile terbiyesi	6	18	31	140	131	326	4,14	0,931
	1,8	5,5	9,5	42,9	40,2	100,0		
8- Devlete olan bağlılık	13	21	39	128	125	326	4,02	1,060
	4,0	6,4	12,0	39,3	38,3	100,0		
9- Cezai yaptırımlar	9	26	34	138	119	326	4,02	1,020
	2,8	8,0	10,4	42,3	36,5	100,0		
Ölçeğin Ortalaması ve Standart Sapması							3,92	0,632

Tablo 6'daki faktörler değerlendirildiğinde, meslek mensuplarının mesleki etik ilke ve kurallara uymalarında etkili olan faktörlerin başında mesleki eğitim ve deneyimin (%91,1) geldiği görülmektedir. Diğerleri ise sırasıyla; karakter özelliği (%89,9), aile terbiyesi (%83,1), cezai yaptırımlar (%78,8), devlete olan bağlılık (%77,6), meslek yasası (%75,5), sosyal çevre (%64,7), kültürel değerler (%57,6) ve inançlar (%46,6) şeklinde olduğu görülmektedir. Sonuç olarak meslek mensuplarının mesleki etik ilke ve kurallara uymalarında etkili olan faktörlerin genel ortalamasına bakıldığında ($X=3,92$) faktörlerin etkisinin yüksek düzeyde olduğu görülmektedir.

Tablo 7. Etik İlke ve Kurallarına Uyulmasında Etkili Olan Faktörler ile Temel Etik İlkelerin Boyutları Arasındaki İlişkiye Ait Korelasyon Katsayıları

		Mesleki				Gizlilik	Mesleki Davranış
		Dürüstlük	Tarafsızlık	Yeterlilik ve Özen			
n=326							
Mesleki eğitim ve deneyim	<i>r</i>	0,115*	0,249**	0,196**	0,360**	0,300**	
	<i>p</i>	0,038	0,000	0,000	0,000	0,000	
Karakter özelliği	<i>r</i>	-0,122*	-0,002	0,023	0,174**	0,026	
	<i>p</i>	0,028	0,966	0,679	0,002	0,636	
Meslek yasası	<i>r</i>	0,280**	0,227**	0,259**	0,224**	0,374**	
	<i>p</i>	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
İnançlar	<i>r</i>	-0,096	-0,025	-0,047	-0,069	-0,066	
	<i>p</i>	0,082	0,655	0,399	0,213	0,231	
Kültürel değerler	<i>r</i>	0,000	-0,042	-0,032	0,021	-0,035	
	<i>p</i>	0,995	0,453	0,565	0,706	0,528	
Sosyal çevre	<i>r</i>	-0,023	-0,033	-0,039	-0,024	0,018	
	<i>p</i>	0,675	0,554	0,484	0,667	0,750	
Aile terbiyesi	<i>r</i>	0,010	0,089	0,038	0,106	0,049	
	<i>p</i>	0,861	0,107	0,497	0,056	0,374	
Devlete olan bağlılık	<i>r</i>	0,169**	0,186**	0,161**	0,193**	0,267**	
	<i>p</i>	0,002	0,001	0,004	0,000	0,000	
Cezai yaptırımlar	<i>r</i>	-0,013	0,077	0,204**	0,072	0,094	
	<i>p</i>	0,812	0,166	0,000	0,196	0,089	

**İlişki, $p < 0,01$ seviyesinde anlamlı (2-yönlü)

*İlişki, $p < 0,05$ seviyesinde anlamlı (2-yönlü)

- H₂: Mesleki etik ilke ve kurallara uyulmasında etkili olan faktörler ile temel etik ilkelerine yönelik boyutlar arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Tablo 7’de yer alan sonuçlar incelendiğinde etik ilke ve kurallara uyulmasında etkili olan faktörler ile beş temel etik ilkelerden bazıları arasında pozitif ve negatif yönde, zayıf ve orta düzeyde ($0,00 < r \leq 0,49$) istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Mesleki eğitim ve deneyim, meslek yasası ve devlete olan bağlılık değişkenlerinin, beş değişkenin tümüyle anlamlı ilişkisinden dolayı H₂ hipotezi kabul edilmiştir. Diğer taraftan, inançlar, kültürel değerler, sosyal çevre ve aile terbiyesi değişkenleri ile dürüstlük, tarafsızlık, mesleki yeterlilik ve özen, gizlilik ve mesleki davranış değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığı ($p > 0,05$) tespit edilmiş, dolayısıyla bu değişkenler için H₂ hipotezi reddedilmiştir.

7.1 Kategorik Değişkenlerin Farklılıklarının İncelenmesi

Temel etik ilkeleri oluşturan araştırma değişkenleri (dürüstlük, tarafsızlık, mesleki yeterlilik ve özen, gizlilik ve mesleki davranış alt boyutları) ile sosyo-demografik (kategorik) değişkenler arasındaki farklılıkların tespit edilmesi için analiz tekniklerinden “Bağımsız Gruplar T Testi” ve “Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA)” uygulanmıştır. Meslek mensuplarının cinsiyet ve etik eğitimi değişkenleri ile temel etik ilkeler hakkındaki algı ve tutumları arasında herhangi bir farklılığın olup olmadığı “Bağımsız Gruplar T Testi”yle; geriye kalan kategorik değişkenler ile temel etik ilkeler hakkındaki algı ve tutumları arasında herhangi bir farklılığın olup olmadığı “Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA)” testi ile analiz edilmiştir.

Tablo 8. Cinsiyet Değişkenine Göre Temel Etik İlkelerin Boyutlarındaki Farklılıkların Karşılaştırılması (T Testi Analizi)

Boyutlar	Cinsiyet	n	X	SS	T Testi		
					t	sd	p
Dürüstlük	Kadın	43	3,4651	0,68265	1,965*	324	0,050*
	Erkek	283	3,2244	0,75765			
Tarafsızlık	Kadın	43	3,7326	0,81357	0,727	324	0,468
	Erkek	283	3,6387	0,78465			
Mesleki Yeterlilik ve Özen	Kadın	43	3,9012	0,77563	1,612	324	0,108
	Erkek	283	3,6714	0,88439			
Gizlilik	Kadın	43	4,1453	0,76422	-0,034	324	0,973
	Erkek	283	4,1493	0,70082			
Mesleki Davranış	Kadın	43	3,8140	0,68507	1,639	324	0,102
	Erkek	283	3,6035	0,79813			

Tablo 8’de “H₃: Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık vardır.” hipotezi test edilmiştir. Tablo incelendiğinde meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında sadece dürüstlük boyutunun cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılığı görülmektedir ($t_{[324]}=1,965$; $p<0,05$). Diğer boyutlarda anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($p>0,05$). Bu sonuçlara göre, kadın meslek mensuplarının dürüstlük algıları ($X=3,465$), erkek meslek mensuplarının dürüstlük algılarından ($X=3,224$) daha olumlu bir düzeydedir. Dolayısıyla sadece dürüstlük boyutu için H₃ hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 9. Etik Eğitimi Değişkenine Göre Temel Etik İlkelerin Boyutlarındaki Farklılıkların Karşılaştırılması (T Testi Analizi)

Boyutlar	Etik Eğitimi	n	X	SS	T Testi		
					t	sd	p
Dürüstlük	Evet	221	3,3167	0,73300	2,124*	324	0,034*
	Hayır	105	3,1286	0,77763			
Tarafsızlık	Evet	221	3,7206	0,74218	2,327*	324	0,021*
	Hayır	105	3,5048	0,86184			
Mesleki Yeterlilik ve Özen	Evet	221	3,7523	0,81707	1,520	324	0,129
	Hayır	105	3,5952	0,97652			
Gizlilik	Evet	221	4,1934	0,68934	1,656	324	0,099
	Hayır	105	4,0548	0,74112			
Mesleki Davranış	Evet	221	3,7005	0,76767	2,319*	324	0,021*
	Hayır	105	3,4857	0,80902			

Tablo 9’da “H₄: Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında TÜRMOB’un etik eğitimine katılıp katılmamalarına göre anlamlı farklılık vardır.” hipotezi test edilmiştir. Tablo incelendiğinde meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında; dürüstlük boyutunun ($t_{[324]}=2,124$; $p<0,05$), tarafsızlık boyutunun ($t_{[324]}=2,327$; $p<0,05$) ve mesleki davranış boyutunun ($t_{[324]}=2,319$; $p<0,05$) TÜRMOB’un etik eğitimi değişkenine göre anlamlı bir farklılığı görülmektedir. Diğer iki boyutta anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($p>0,05$). Bu sonuçlara göre, TÜRMOB’un etik eğitimine katılan meslek mensuplarının dürüstlük ($X=3,317$), tarafsızlık ($X=3,721$) ve mesleki davranış algıları ($X=3,701$), TÜRMOB’un etik eğitimine katılmayan meslek

mensuplarının dürüstlük ($X=3,129$), tarafsızlık ($X=3,505$) ve mesleki davranış algılarından ($X=3,486$) daha olumludur. Dolayısıyla dürüstlük, tarafsızlık ve mesleki davranış boyutları için H_4 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 10. Eğitim Düzeyi Değişkenine Göre Temel Etik İlkelerin Boyutlarındaki Farklılıkların Karşılaştırılması (ANOVA Testi)

Boyutlar	Eğitim Düzeyi	n	\bar{X}	SS	ANOVA Testi		
					F	sd	p
Dürüstlük	Lise	40	3,2938	0,67198	2,015	3	0,112
	Önlisans	13	3,1154	0,60909			
	Lisans	224	3,3069	0,75751			
	Yüksek Lisans	49	3,0306	0,79325			
	Doktora	-	-	-			
	Toplam	326	3,2561	0,75164			
Tarafsızlık	Lise	40	3,6188	0,76792	3,385	3	0,018*
	Önlisans	13	3,4423	0,94182			
	Lisans	224	3,7321	0,77062			
	Yüksek Lisans	49	3,3622	0,78406			
	Doktora	-	-	-			
	Toplam	326	3,6511	0,78788			
Mesleki Yeterlilik ve Özen	Lise	40	3,7500	0,83205	1,740	3	0,159
	Önlisans	13	3,6538	0,74679			
	Lisans	224	3,7522	0,85528			
	Yüksek Lisans	49	3,4439	0,98988			
	Doktora	-	-	-			
	Toplam	326	3,7017	0,87319			
Gizlilik	Lise	40	4,0438	0,66479	3,649	3	0,013*
	Önlisans	13	3,8269	1,13369			
	Lisans	224	4,2310	0,65648			
	Yüksek Lisans	49	3,9439	0,77605			
	Doktora	-	-	-			
	Toplam	326	4,1488	0,70827			
Mesleki Davranış	Lise	40	3,6350	0,74955	1,510	3	0,212
	Önlisans	13	3,3846	0,69982			
	Lisans	224	3,6821	0,76472			
	Yüksek Lisans	49	3,4612	0,91306			
	Doktora	-	-	-			
	Toplam	326	3,6313	0,78642			

Tablo 10'da " H_5 : Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında eğitim düzeyine göre anlamlı farklılık vardır." hipotezi test edilmiştir. Tablo incelendiğinde meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında tarafsızlık ve gizlilik boyutlarının, eğitim düzeyi değişkenine göre anlamlı farklılığın olduğu görülmektedir (sırasıyla: ($F=3,385$; $p<0,05$); ($F=3,649$; $p<0,05$)). Diğer boyutlarda anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p>0,05$). Dolayısıyla tarafsızlık ve gizlilik boyutları için H_5 hipotezi kabul edilmiştir.

Anlamlı farklılığın ortaya çıktığı tarafsızlık boyutunda farklılıkların hangi eğitim düzeyi kategorileri arasında olduğunu belirlemek üzere, "Gruplar Arası Çoklu Karşılaştırma" (Post Hoc

Multiple Comparisons) testlerinden, varyansların eşit dağılması nedeniyle ($p=,540>0,05$), en yaygın kullanılan “Scheffe” testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre, eğitim düzeyi lisans olan meslek mensuplarının tarafsızlık algılarının ($\bar{X}=3,732$) eğitim düzeyi yüksek lisans olan meslek mensuplarının tarafsızlık algılarından ($\bar{X}=3,362$) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Diğer bir anlamlı farklılığın ortaya çıktığı gizlilik boyutunda farklılıkların hangi eğitim düzeyi kategorileri arasında olduğunu belirlemek üzere, “Gruplar Arası Çoklu Karşılaştırma” (Post Hoc Multiple Comparisons) testlerinden, varyansların eşit dağılmaması nedeniyle ($p=0,008<0,05$), “Games-Howell” testi yapılmıştır. Bu test sonucunda eğitim düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Tablo 11. Mükellef Sayısı Değişkenine Göre Temel Etik İlkelerin Boyutlarındaki Farklılıkların Karşılaştırılması (ANOVA Testi)

Boyutlar	Mükellef Sayısı	n	\bar{X}	SS	ANOVA Testi		
					F	sd	p
Dürüstlük	0 - 20	34	3,2647	0,72807	3,103	4	0,016*
	21 - 40	46	3,4674	0,68030			
	41 - 60	68	3,1985	0,72734			
	61 - 80	59	3,0000	0,77125			
	81 ve üstü	119	3,3319	0,76199			
	Toplam	326	3,2561	0,75164			
Tarafsızlık	0 - 20	34	3,5588	0,72837	2,019	4	0,091
	21 - 40	46	3,7228	0,83038			
	41 - 60	68	3,5441	0,77501			
	61 - 80	59	3,4958	0,67831			
	81 ve üstü	119	3,7878	0,83020			
	Toplam	326	3,6511	0,78788			
Mesleki Yeterlilik ve Özen	0 - 20	34	3,5368	0,86193	1,391	4	0,120
	21 - 40	46	3,5543	0,83983			
	41 - 60	68	3,6801	0,89656			
	61 - 80	59	3,6102	0,82951			
	81 ve üstü	119	3,8634	0,88403			
	Toplam	326	3,7017	0,87319			
Gizlilik	0 - 20	34	4,0515	0,68196	1,819	4	0,005*
	21 - 40	46	4,0000	0,77639			
	41 - 60	68	4,0809	0,75365			
	61 - 80	59	4,0085	0,69631			
	81 ve üstü	119	4,3424	0,63184			
	Toplam	326	4,1488	0,70827			
Mesleki Davranış	0 - 20	34	3,5353	0,95565	2,550	4	0,002*
	21 - 40	46	3,5783	0,74860			
	41 - 60	68	3,4647	0,70091			
	61 - 80	59	3,4610	0,83232			
	81 ve üstü	119	3,8588	0,72689			
	Toplam	326	3,6313	0,78642			

Tablo 11’de “H₆: Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında mükellef sayısına göre anlamlı farklılık vardır.” hipotezi test edilmiştir. Tablo incelendiğinde meslek mensuplarının

meslek etiğine yönelik algılarında dürüstlük, gizlilik ve mesleki davranış boyutlarının, mükellef sayısı değişkenine göre anlamlı bir farklılığı görülmektedir (sırasıyla: ($F=3,103$; $p<0,05$); ($F=1,819$; $p<0,05$); ($F=2,550$; $p<0,05$)). Diğer boyutlarda anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p>0,05$). Dolayısıyla dürüstlük, gizlilik ve mesleki davranış boyutları için H_6 hipotezi kabul edilmiştir.

Anlamlı farklılığın ortaya çıktığı boyutlarda farklılıkların hangi mükellef sayısı kategorileri arasında olduğunu belirlemek üzere “Scheffe” testi uygulanmıştır. Bu test sonuçlarına göre:

- Mükellef sayısı 21-40 arası olan meslek mensuplarının dürüstlük algıları ($X=3,467$) mükellef sayısı 61-80 arası olan meslek mensuplarının dürüstlük algularından ($X=3,000$) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir ($Levene testi=,745$; $p>0,05$).
- Gizlilik boyutunda mükellef sayısı kategorileri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($Levene testi=,683$; $p>0,05$).
- Mükellef sayısı 81 ve üstü olan meslek mensuplarının mesleki davranış algılarının ($X=3,859$) mükellef sayısı 41-60 ve 61-80 arası olan meslek mensuplarının mesleki davranış algularından (sırasıyla: $X=3,465$; $X=3,461$) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir ($Levene testi=0,081$; $p>0,05$).

Tablo 12. Personel Sayısı Değişkenine Göre Temel Etik İlkelerin Boyutlarındaki Farklılıkların Karşılaştırılması (ANOVA Testi)

Boyutlar	Personel Sayısı	n	X	SS	ANOVA Testi		
					F	sd	p
Dürüstlük	Yalnızım	48	3,3229	0,80550	2,464	3	0,062
	1 - 2 Personel	157	3,1433	0,73118			
	3 - 5 Personel	102	3,3922	0,74504			
	6 Personel ve Üstü	19	3,2895	0,72774			
	Toplam	326	3,2561	0,75164			
Tarafsızlık	Yalnızım	48	3,7813	0,75022	1,648	3	0,178
	1 - 2 Personel	157	3,5525	0,77265			
	3 - 5 Personel	102	3,7230	0,78263			
	6 Personel ve Üstü	19	3,7500	0,97895			
	Toplam	326	3,6511	0,78788			
Mesleki Yeterlilik ve Özen	Yalnızım	48	3,7500	0,85986	,997	3	0,394
	1 - 2 Personel	157	3,6290	0,82071			
	3 - 5 Personel	102	3,7451	0,97047			
	6 Personel ve Üstü	19	3,9474	0,76639			
	Toplam	326	3,7017	0,87319			
Gizlilik	Yalnızım	48	4,0417	0,73538	2,355	3	0,072
	1 - 2 Personel	157	4,0796	0,75693			
	3 - 5 Personel	102	4,2696	0,59044			
	6 Personel ve Üstü	19	4,3421	0,72749			
	Toplam	326	4,1488	0,70827			
Mesleki Davranış	Yalnızım	48	3,6750	0,81122	5,501	3	0,001*
	1 - 2 Personel	157	3,4599	0,76140			
	3 - 5 Personel	102	3,8392	0,75677			
	6 Personel ve Üstü	19	3,8211	0,81621			
	Toplam	326	3,6313	0,78642			

Tablo 12’de “ H_7 : Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında personel sayısına göre anlamlı farklılık vardır.” hipotezi test edilmiştir. Tablo incelendiğinde meslek mensuplarının

meslek etiğine yönelik algılarında mesleki davranış boyutunun, personel sayısı değişkenine göre anlamlı farklılığın olduğu görülmektedir ($F=5,501$; $p<0,05$). Diğer boyutlarda anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($p>0,05$). Dolayısıyla mesleki davranış boyutu için H_7 hipotezi kabul edilmiştir.

Anlamlı farklılığın ortaya çıktığı mesleki davranış boyutunda farklılıkların hangi personel sayısı kategorileri arasında olduğunu belirlemek üzere, Scheffe testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre, personel sayısı 3-5 aralığında olan meslek mensuplarının mesleki davranış algıları ($\bar{X}=3,839$) personel sayısı 1 veya 2 olan meslek mensuplarının mesleki davranış algılarından ($\bar{X}=3,460$) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir ($Levene\ testi=0,522$; $p>0,05$).

Tablo 13. Mesleğin Geleceği Değişkenine Göre Temel Etik İlkelerin Boyutlarındaki Farklılıkların Karşılaştırılması (ANOVA Testi)

Boyutlar	Mesleğin Geleceği	n	X	SS	ANOVA Testi		
					F	sd	p
Dürüstlük	Kötümser	54	3,0417	0,82666	3,625	2	0,028*
	Kararsız	93	3,2124	0,71849			
	İyimser	179	3,3436	0,73389			
	Toplam	326	3,2561	0,75164			
Tarafsızlık	Kötümser	54	3,5046	0,94356	2,083	2	0,126
	Kararsız	93	3,5887	0,76226			
	İyimser	179	3,7277	0,74402			
	Toplam	326	3,6511	0,78788			
Mesleki Yeterlilik ve Özen	Kötümser	54	3,4028	0,92580	4,581	2	0,011*
	Kararsız	93	3,6747	0,85639			
	İyimser	179	3,8059	0,84822			
	Toplam	326	3,7017	0,87319			
Gizlilik	Kötümser	54	4,1667	0,71869	,559	2	0,573
	Kararsız	93	4,0833	0,71791			
	İyimser	179	4,1774	0,70185			
	Toplam	326	4,1488	0,70827			
Mesleki Davranış	Kötümser	54	3,4852	0,83472	1,632	2	0,197
	Kararsız	93	3,5935	0,85539			
	İyimser	179	3,6950	0,72957			
	Toplam	326	3,6313	0,78642			

Tablo 13'te "H₈: Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında mesleğin geleceği ile ilgili düşünceye göre anlamlı farklılık vardır." hipotezi test edilmiştir. Tablo incelendiğinde meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında dürüstlük ve mesleki yeterlilik ve özen boyutlarının, mesleğin geleceği değişkenine göre anlamlı bir farklılığı görülmektedir (sırasıyla: ($F=3,625$; $p<0,05$); ($F=4,581$; $p<0,05$)). Diğer boyutlarda anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($p>0,05$). Dolayısıyla dürüstlük ve mesleki yeterlilik ve özen boyutları için H₈ hipotezi kabul edilmiştir.

Anlamlı farklılığın ortaya çıktığı boyutlarda farklılıkların hangi mesleğin geleceği ile ilgili düşünceler kategorileri arasında olduğunu belirlemek üzere "Scheffe" testi uygulanmıştır. Bu test sonuçlarına göre:

i. Mesleğin geleceği ile ilgili düşünceleri iyimser olan meslek mensuplarının dürüstlük algıları ($X=3,344$) mesleğin geleceği ile ilgili düşünceleri kötümser olan meslek mensuplarının dürüstlük algılarından ($X=3,042$) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (*Levene testi*=0,606; $p>0,05$).

ii. Mesleğin geleceği ile ilgili düşünceleri iyimser olan meslek mensuplarının mesleki yeterlilik ve özen algıları ($X=3,806$) mesleğin geleceği ile ilgili düşünceleri kötümser olan meslek mensuplarının mesleki yeterlilik ve özen algılarından ($X=3,403$) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (*Levene testi*=0,642; $p>0,05$).

8. SONUÇ VE ÖNERİLER

Meslek etiği her meslekte olduğu gibi muhasebe mesleğinde de büyük bir önem taşımaktadır. Son zamanlarda gündeme gelen en önemli konulardan biri muhasebe meslek etiği ile ilgili tartışmalar olmaktadır. Yaşanan muhasebe skandalları ile uluslararası kuruluşlar tarafından meslek mensupları yakın markaja alınmış, mesleklerinde uymaları gereken etik ilke ve kurallar yayımlanmıştır. Böylece muhasebe mesleği, artık teknik bilgiden çok etik yönü ağır basan mesleklerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu amaçla, bu çalışmada güncelliğini yitirmeyen konulardan biri olan “etik olgusu” incelenmiş, TRB1 bölgesinde (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli) faaliyette bulunan bağımsız muhasebe meslek mensuplarının meslek etiği hakkındaki algı ve tutumları konusundaki yaklaşımları anket tekniği kullanılarak ölçülmüş ve yapılan analizlerden aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

- Tüm meslek mensuplarının uyması gereken temel etik ilkelerinin katılımcılar tarafından en önemliden başlanarak en az önemliye doğru sıralanması istenmiş ve dürüstlük ilkesi en önemli ilke olarak kabul edilmiştir. Çalışmanın bu sonucu Gürbüz ve Yılmaz (2016)’ın yapmış olduğu çalışma sonucuyla farklılık taşımaktadır. Söz konusu çalışmada meslek mensupları ilk sırayı mesleki davranışa son sırayı ise dürüstlük ilkesine vermektedir.
- Muhasebe mesleğinin temel etik ilkeleri boyutlarının ortalamaları incelendiğinde gizlilik en yüksek ortalamayla ilk sırada, dürüstlük ise en düşük ortalamayla son sırada yer almıştır. Son sırada olan dürüstlük ilkesi her ne kadar ortalama olarak 3’ün üzerinde olsa da meslek mensuplarının dürüstlük algısıyla ilgili birtakım sorunların olduğu sonucuna varılabilir. Diğer taraftan meslek mensuplarının genel olarak meslek etiği algıları istenilen seviyede olmasa da yüksek bir seviyede olduğu söylenebilir. Fakat bir önceki maddedeki sonuca göre katılımcılar, ilkeleri sıralarken ilk sıraya dürüstlük ilkesini getirmişlerdir. Bu durum meslek mensuplarının dürüstlükle ilgili sorun yaşadıklarının kanıtı olarak değerlendirilebilir.
- Meslek mensuplarının mesleki etik ilke ve kurallara uymalarında etkili olan faktörlerin etki düzeyleri ortalamalarına göre sıralandığında, ilk sıraya mesleki eğitim ve deneyimin geldiği son sıraya ise inançların geldiği görülmektedir. Muhasebe mesleğinde mesleki eğitimin önemi bu denli ortaya çıkmışken TÜRMOB ve odalar bu konuya daha çok eğilmeli gerek yüz yüze gerek çevrimiçi eğitimleri arttırmalıdır.

Meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında temel etik ilkelerin bazıları ile cinsiyet, etik eğitimi, eğitim düzeyi, mükellef sayısı mesleğin geleceği ve personel sayısı değişkenleri arasında anlamlı bir farklılığın olduğu; mesleki unvan, yaş, mesleki tecrübe, gelir düzeyi ve iller değişkenleri arasında ise anlamlı bir farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre:

- Kadın meslek mensuplarının dürüstlük algıları, erkek meslek mensuplarının dürüstlük algılarından daha olumlu bir düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Literatür incelendiğinde cinsiyet değişkeni için söz konusu sonuçlara benzer ve farklı sonuçların olduğu görülmektedir. Daştan ve diğerleri (2015) ve Marşap ve diğerleri (2018) tarafından yapılan çalışmalarda meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında cinsiyete göre (Daştan vd.; dürüstlük, tarafsızlık

ve gizlilik boyutlarında; Marşap vd.; gizlilik, tarafsızlık, mesleki yeterlilik ve özen boyutlarında) anlamlı bir farklılık bulurken; Sakarya ve Kara (2010), Özkan ve Hacıhasanoğlu (2012), Ekergil ve Onay (2018) cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulamamıştır.

- TÜRMOB'un etik eğitimine katılan meslek mensuplarının dürüstlük, tarafsızlık ve mesleki davranış algıları, TÜRMOB'un etik eğitimine katılmayan meslek mensuplarının dürüstlük, tarafsızlık ve mesleki davranış algılarından daha olumlu olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçla etik eğitimin meslek mensupları üzerinde ne derece etkili olduğu anlaşılabilir. Literatür incelendiğinde TÜRMOB'un etik eğitimi değişkeni için bu çalışmanın sonuçlarından farklı olarak Marşap ve diğerlerinin (2018) çalışmasında etik eğitimi değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.
- Eğitim düzeyi lisans olan meslek mensuplarının tarafsızlık algılarının eğitim düzeyi yüksek lisans olan meslek mensuplarının tarafsızlık algılarından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Literatür incelendiğinde eğitim düzeyi değişkeni için söz konusu sonuçlara benzer ve farklı sonuçların olduğu görülmektedir. Özkan ve Hacıhasanoğlu (2012) ve Daştan ve diğerleri (2015) tarafından yapılan çalışmalarda meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında eğitim düzeyine göre (Özkan ve Hacıhasanoğlu; dürüstlük boyutunda, Daştan vd.; gizlilik, mesleki yeterlilik ve özen boyutlarında) anlamlı bir farklılık bulurken; Sakarya ve Kara (2010), Hacıhasanoğlu (2013), Marşap ve diğerleri (2018) tarafından yapılan çalışmada eğitim düzeyi değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.
- Mükellef sayısı 21-40 arası olan meslek mensuplarının dürüstlük algıları mükellef sayısı 61-80 arası olan meslek mensuplarının dürüstlük algılarından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Literatür incelendiğinde mükellef sayısı değişkeni için söz konusu sonuçlara benzer ve farklı sonuçların olduğu görülmektedir. Sakarya ve Kara (2010), Hacıhasanoğlu (2013) ve Ekergil ve Onay (2018) tarafından yapılan çalışmalarda meslek mensuplarının meslek etiğine yönelik algılarında mükellef sayısına göre (Sakarya ve Kara; tarafsızlık boyutunda, Hacıhasanoğlu; mesleki yeterlilik ve özen ve mesleki davranış boyutlarında, Ekergil ve Onay; gizlilik boyutunda) anlamlı bir farklılık bulurken; Meriç ve Kaygusuzoğlu (2017) tarafından yapılan çalışmada mükellef sayısı değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.
- Mesleğin geleceği ile ilgili düşünceleri iyimser olan meslek mensuplarının dürüstlük algıları ile mesleki yeterlilik ve özen algıları mesleğin geleceği ile ilgili düşünceleri kötümser olan meslek mensuplarının dürüstlük algıları ile mesleki yeterlilik ve özen algılarından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Literatür incelendiğinde mesleğin geleceği ile ilgili düşünceler değişkeni için bu çalışma sonuçlarına benzer olarak Meriç ve Kaygusuzoğlu'nun (2017) çalışmalarında da mesleğin geleceği ile ilgili düşünceler değişkenine göre (mesleki yeterlilik ve özen boyutunda) anlamlı bir farklılık bulunmuştur.
- Personel sayısı 3-5 aralığında olan meslek mensuplarının mesleki davranış algıları personel sayısı 1 veya 2 olan meslek mensuplarının mesleki davranış algılarından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Literatür incelendiğinde personel sayısı değişkeni için bu çalışma sonuçlarından farklı olarak Meriç ve Kaygusuzoğlu'nun (2017) çalışmalarında personel sayısı değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

Çalışma genel olarak değerlendirildiğinde meslek mensuplarının meslek etiği hakkındaki algı düzeylerinin genel olarak yüksek olduğu fakat dürüstlük ilkesi hakkındaki algı düzeylerinin diğer ilkelere göre daha alt seviyede olduğu görülmektedir. Bu da mesleğin itibarı yönünden meslek mensuplarından beklenen bir durum değildir. Bunun farkında olan meslek mensuplarının, temel etik ilkeleri sıralarken dürüstlük ilkesini ilk sıraya aldıkları görülmektedir.

Bu çalışmanın kısıtını, zamanlama ve veri toplama maliyetinin yüksek olması oluşturmaktadır. Bununla birlikte farklı bölgeler dikkate alınarak karşılaştırmaların yapılması gelecek çalışmalar için öneri niteliği taşımaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Bu çalışma, 2021 yılında İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "Muhasebe Meslek Mensuplarının Meslek Etiği Hakkındaki Algı, Tutum ve Davranışlarının İncelenmesi: TRB1 Bölgesinde Bir Uygulama" adlı doktora tez çalışmasından geliştirilerek oluşturulmuştur. İnönü Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından SDK-2020-2134 proje numarası ile desteklenmiştir.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, İnönü Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 07.10.2020 tarih ve 2020/19-2 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Hamza Kaya (%80), Ahmet Fethi Durmuş (%20).

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: None

Funding: This study was developed from the doctoral thesis study titled "Examination of Perceptions, Attitudes and Behaviors of Accounting Professionals about Professional Ethics: An Application in TRB1 Region", which was accepted by İnönü University, Institute of Social Sciences in 2021. It was supported by Inonu University Scientific Research Projects Unit with project number SDK-2020-2134.

Ethical Approval: The approval of the Inonu University Social Sciences and Humanities Scientific Research and Publication Ethical Committee no 2020/19-2 dated 07.10.2020 was obtained for this study.

Author Contributions: Hamza Kaya (80%), Ahmet Fethi Durmuş (20%).

KAYNAKÇA

- Akenbor, C.O. ve Tennyson, O. (2014). Ethics of accounting profession in Nigeria. *Journal of Business and Economics*, 5(8), 1374-1382. doi: 10.15341/jbe(2155-7950)/08.05.2014/016
- Albez, A. ve Yıldırım, S. (2005). Erzurum'da muhasebecilerin meslek etiği tutumları. *Ekev Akademi Dergisi*, (23), 343-360. Erişim adresi: <https://scholar.google.com.tr/citations?user=BtzkgT0AAAAJ&hl=tr>
- Arıkan, Y. (1993). Temiz Toplum. *Mali Çözüm Dergisi*, (22).
- Aymankuy, Y. ve Sarıoğlu, M. (2005). Muhasebe meslek mensuplarının meslek etiğine yaklaşımları ve Balıkesir il merkezinde bir uygulama. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(14), 23-45. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/863848>
- Baghdasarian, A. (2017) A phenomenological study of certified public accountants' perception of ethics in the accounting profession (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Pepperdine University, The Graduate School of Education and Psychology, Malibu, USA.
- Bilen, A. ve Yılmaz, Y. (2014). Muhasebe mesleğinde etik ve etikle ilgili çalışmalar. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2(6), 57-72. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/370687>
- Çiftçi, Y. ve Çiftçi, B. (2003). Muhasebe mesleğinde meslek etiği (Türkiye'deki düzenlemeler ve uluslararası düzenlemelerle karşılaştırılması. *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, 10, 79-96. Erişim adresi: www.scholar.google.com/scholar?cluster=13222001454925299287&hl=en&oi=scholar
- Çobanoğlu, E. (2007). Pazarlama etiği. *İş Hayatında Etik*, S. Tevrüz (Ed.), İstanbul: Beta Basım Yayın.

-
- Daştan, A., Bayraktar, Y. ve Bellikli, U. (2015). Muhasebe mesleğinde etik ikilem ve etik karar alma konularında farkındalık oluşturma: Trabzon ilinde bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(1), 63-82. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiibd/issue/2716/36036>
- Ekergil, V. ve Onay, A. (2018). Muhasebecilerin ve mükelleflerin IESBA'nın etik ilkeleri temelinde muhasebecilerin mesleki davranışlarına bakışı: Eskişehir ilinde bir araştırma. *Business & Management Studies: An International Journal BMIJ*, 6(2), 622-655. Erişim adresi: <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11421/18904/18904.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Feil, A. A., Diehl, L. ve Schuck, R. J. (2017). Professional ethics and accounting students: analysis of the intervening variables. *Cadernos EBAPE.BR*, 15(2), 256-273. Erişim adresi: www.scielo.br/j/cebape/a/cvkhxSWcYLkNTkxjx8P5FCG/?format=html&lang=en
- Gül, H. (2015). Muhasebe meslek mensuplarında işe bağlılık, çalışma ahlakı ve mesleki etik davranış ilişkilerinin değerlendirilmesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale. Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=18byPid1fYznb5l6gWkezQ&no=ppKHWUBptija_AL374fALw
- Gül, H. ve Erol, M. (2016). Muhasebe Meslek mensuplarında işe bağlılık ve çalışma ahlakının mesleki etik davranışa etkisi. *Mali Çözüm Dergisi*, 26(137), 51-74. Erişim adresi: <https://www.proquest.com/openview/9a87190801c0d01ce71558f973175c6c/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2042748>
- Gürbüz, H. ve Yılmaz, V. (2016). Muhasebe meslek etiği ve Eskişehir il merkezinde bir uygulama. 7. Uluslararası Girişimcilik Kongresi, Kırgızistan/Biшкеk, 417-438. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/308890790_MUHASEBE_MESLEK_ETIGI_VE_E_ESKISEHIR_IL_MERKEZINDE_BIR_UYGULAMA
- Hacıhasanoğlu, T. (2013). Sakarya ilinde faaliyet gösteren bağımsız muhasebecilerin meslek etiği algılama düzeylerine ilişkin bir araştırma. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 357-372. Erişim adresi: <http://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423875015.pdf>
- İşgüden, B. ve Çabuk, A. (2006). Meslek etiği ve meslek etiğinin meslek yaşamı üzerindeki etkileri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(16), 59-86. Erişim adresi: <http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c9s16/makale/c9s16m4.pdf>
- Jackling, B., Cooper, B.J., Leung, P. ve Dellaportas, S. (2007). Professional accounting bodies perceptions of ethical issues, causes of ethical failure and ethics education. *Managerial Auditing Journal*, 22(9), 928-944. Erişim adresi: www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/02686900710829426/full/html
- Kaya, G. A. (2016) Muhasebe meslek mensuplarının meslek etiği hakkındaki düşüncelerine ilişkin Elazığ'da bir araştırma. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (52), 183-199. Erişim adresi: https://jasstudies.com/?mod=makale_tr_ozet&makale_id=28080
- Kıllı, M., Türkoğlu, H. ve Gülmez, C. (2018). Muhasebe meslek mensuplarının etik algısı: Malatya ilinde bir araştırma. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 11(1), 45-62. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/395481>
-

-
- Kısakürek, M. ve Alpan, N. (2010). Muhasebe meslek etiği ve Sivas ilinde bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (47), 213-228. Erişim adresi: <http://journal.mufad.org.tr/attachments/article/108/16.pdf>
- Kurnaz, N. ve Gümüş, Y. (2010). Muhasebe bölümü öğrencilerinin muhasebe mesleği ile ilgili etik dışı davranışlara ilişkin algı analizi: Dumlupınar Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (46), 157-174. Erişim adresi: <http://journal.mufad.org.tr/attachments/article/143/14.pdf>
- Kolçak, M. (2016). *Meslek etiği*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Marşap, B. (1996). Muhasebe mesleği, fonksiyonları ve meslek mensuplarının nitelikleri. *Yaklaşım Dergisi*, 37, 119-123. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/339384130_MUHASEBE_MESLEGI_-_FONKSIYONLARI_ve_MESLEK_MENSUPLARININ_NITELIKLERI#fullTextFileContent
- Marşap, B., B. L., Elitaş, Z., Yanık, Z. ve Altınay, A.T. (2018). Denetime Ahlak Felsefesi penceresinden bir bakış, etik değerler ve faydacılık çatışması üzerine bir inceleme. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20(Özel Sayı), 897-910. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mbdd/issue/42789/518383>
- Meriç, A. ve Kaygusuzoğlu, M. (2017). Muhasebe meslek mensuplarının muhasebe meslek etiği ile ilgili görüşleri üzerine bir araştırma: Adıyaman örneği. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (60), 86-109. doi:10.16992/ASOS.12997
- Muhasebe Meslek Mensupları İçin Uluslararası Etik Standartları Kurulu (IESBA), (2015). Muhasebe meslek mensupları için etik kurallar el kitabı, Ankara: TÜRMOB Yayınları. Erişim adresi: <https://www.turmob.org.tr/ekutuphane/detailPdf/58717b3a-355d-48d3-8712-b7e9744b0ba4/muhasebe-meslek-mensuplari-icin-etik-kurallar-el-kitabi--turkce-----2014>
- Özkan, A. ve Hacıhasanoğlu, T. (2012). Muhasebe meslek mensuplarının kişilik özellikleri ve etik karar verme davranışları arasındaki ilişkiler. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(2), 37-52. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/niguiibfd/issue/19751/211394>
- Sakarya, Ş. ve Kara, S. (2010). Türkiye’de muhasebe meslek etiğine yönelik düzenlemeler ve meslek mensupları tarafından algılanması üzerine bir alan araştırması. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(18), 57-72. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kmusekad/issue/10218/125606>
- Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirlerin Mesleki Faaliyetlerinde Uyacakları Etik İlkeler Hakkında Yönetmelik, Resmi Gazete Sayı No: 26675, 19.10.2007. Erişim adresi: www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/10/20071019-8.htm
- Şengel, S. (2010). Sürekli muhasebe meslek eğitiminin önemi ve bir değerlendirme. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (47), 81-94. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/issue/35626/395974>
- Uysal, T. U., Türker, M. ve Kurt, G. (2019). Etik ve etik kurallar muhasebe meslek mensupları için. Ankara: T.C. Sayıştay Başkanlığı Yayınları. Erişim adresi: https://sayistay.gov.tr/files/830_Etik_ve_Etik_Kurallar.pdf
-

-
- Yalçın, S. (2011). Muhasebe meslek mensupları ve işletmelerin etik konusunda tutumları: Türkiye araştırması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 47-66. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/issue/35631/396074>
- Yıldız, G. (2010). Muhasebe mesleğinde meslek etiği ve Kayseri il merkezinde bir uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36, 155-178. Erişim adresi: http://iibf.erciyes.edu.tr/dergi/sayi36/010_g-yildiz.pdf
- Zeytin, M. (2007). Bağımsız muhasebe meslek mensuplarını hata ve etik dışı davranışlara yönlendiren faktörler. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya. Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=Lh-76QPBmYTC6Jf5-QvxDw&no=OmfoKfR2DzziWC-rO2T6gg>

SUMMARY

The accounting profession is seen as one of the few professions with a predominant social responsibility aspect. The role of members of the profession practicing the profession is extremely important for users of accounting information. Because the information they provide helps managers, investors, creditors, government and other information users make critical economic decisions.

Information provided by professionals who have a responsibility to act in the public interest must be presented in a timely, complete and accurate manner, regardless of the interest of a particular client, employer or organization. Otherwise, information users will not be able to make sound decisions on critical issues, and they will not be able to benefit from the accounting information presented and suffer damage. This, in turn, may lead to the loss of trust in the accounting profession, accounting and auditing scandals as it happened in the last quarter century, and also it can cause entire society to suffer.

It has been understood that only technical knowledge and expertise are not sufficient in the accounting profession, and that the ethical dimension of the subject is more important than technical knowledge. Thus, the issue of ethics in the presentation of financial information has now been accepted as the biggest issue of the accounting profession and has gradually become one of the important research topics of the accounting profession. The loss of trust in the accounting profession in the world and in our country and the company scandals brought a great scrutiny to the accounting profession and forced the governments to make new regulations. The most important regulation that stands out among the laws, regulations and written notices on professional accounting ethics in Turkey has been the regulation on "Ethical Principles to be Followed by Certified Public Accountants and Certified Public Accountants in their Professional Activities". In the regulation, the basic ethical principles that are the subject of this study and that all members of the profession must comply with are included. These principles are; integrity, objectivity, professional competence and care, confidentiality and professional behavior.

The aim of this study is to examine the perceptions, attitudes and behaviors of professional accountants about professional ethics with a series of statistical methods. In addition to these, the factors that lead and deter unethical behaviors; The ranking of the basic ethical principles according to the degree of importance and the solution proposals against unethical behaviors constitute another aim of the study. For these purposes, a face-to-face survey was conducted with independent accounting professionals operating in the TRB1 Region (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli), the data obtained were analyzed with various statistical methods.

Within the scope of the research, socio-demographic characteristics constituting the independent variables were analyzed using frequency and percentage techniques from descriptive statistics. In addition, the statements regarding each dependent variable in the questionnaire were analyzed with descriptive statistics such as frequency, percentage, arithmetic mean and standard deviation, and presented in tables.

CPAs are in the majority with 92.9%, men have a rate of 86.8%, women have a rate of 13.2%, the majority in age variable is between 35-54 years old, their education level is at undergraduate level, the majority in professional experience is 26 years and The number of taxpayers is 81 and above, the average monthly net income is 8.500 TL or more, the majority of the personnel are those who employ 1-2 personnel, and those who are optimistic about the future of the profession are in the majority, according to TURMOB. It was determined that the participants in the ethics training were predominant and the highest participation was in the province of Malatya within the TRB1

Region. Accordingly, it can be said that in the accounting profession, CPAs constitute the majority in terms of title, males in terms of gender, and undergraduate graduates in terms of education.

The participants were asked to rank the basic ethical principles that all professionals must comply with, starting from the most important to the least important. The participants brought the "Honesty Principle", which they consider the most important, to the first place. It can be said that the fact that the Principle of Integrity was put in the first place by the participants shows that this principle is one of the most abused principles among the professionals.

When the averages of the basic ethical principles of the accounting profession are examined, confidentiality is in the first place with the highest average ($\bar{X}=4.15$), and honesty ($\bar{X}=3.26$) is in the last place with the lowest average. The average of the others, respectively; professional competence and care ($\bar{X}=3.70$), objectivity ($\bar{X}=3.65$) and professional behavior ($\bar{X}=3.63$). Although the honesty principle, which is in the last place, is above 3 on average, it can be concluded that there are some problems with the honesty perception of the professionals. On the other hand, it can be said that the professional ethics perceptions of the members of the profession in general ($\bar{X}=3.68$) are at a high level, although not at the desired level.

When the study is evaluated in general, it is seen that the perception levels of the members of the profession about professional ethics are generally high, but their perception levels about the principle of honesty are lower than the other principles. This is not a situation expected from the members of the profession in terms of the reputation of the profession. It is seen that the members of the profession who are aware of this place the principle of honesty in the first place when listing the basic ethical principles.

GASTRO-TURİSTLERİN YERELLİK VE YİYECEK KİŞİLİK ÖZELLİKLERİNİN YEREL YİYECEK SATIN ALMA NİYETİNE ETKİSİ: GAZİANTEP İLİ ÖRNEĞİ

Ayşe KOÇ APUHAN¹

Üzeyir KEMENT²

Atıf/©: Koç Apuhan, A. ve Kement, Ü. (2022). Gastro-turistlerin yerellik ve yiyecek kişilik özelliklerinin yerel yiyecek satın alma niyetine etkisi: Gaziantep ili örneği. Hitit Sosyal Bilimler Dergisi, 15(1), 211-236. doi: 10.17218/hititsbd.1099676

Özet: Bu araştırmanın amacı Gaziantep ilini ziyaret eden turistlerin yerellik tercihlerinin ve yiyecek kişilik özelliklerinin yerel yiyecek tutumuna ve yerel yiyecek satın alma niyetine etkisini anlamaktır. Araştırmada yerellik tercihi, yiyecek kişilik özellikleri, yerel yiyecek tutumu ve yerel yiyecek satın alma niyeti ölçekleri kullanılmıştır. Araştırmanın birincil verilerini Gaziantep ilini ziyaret eden 412 turiste kolayda örneklem metodu kullanılarak uygulanan anketler oluşturmaktadır. Araştırma verileri SPSS istatistik programında kodlandıktan sonra Smart PLS istatistik programında yapısal eşitlik modeliyle analiz edilmiştir. Araştırma modelinde kullanılan ölçeklerden yerellik tercihi alt faktörü toplumsallaştırmanın formatif ve diğer ölçeklerin de reflektif özellik gösterdiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda ölçüm yöntemi olarak kısmi en küçük kareler yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sonuçları incelendiğinde, dikkat çekme tercihinin yerel yiyecek tutumunu pozitif yönde anlamlı olarak etkilemediği, karşı çıkma tercihi ve toplumsallaştırma tercihinin yerel yiyecek tutumunu pozitif yönde anlamlı olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca yiyecek neofilisi kişilik özelliğinin, yerel yiyecek tutumunu pozitif yönde anlamlı olarak etkilediği ve yiyecek neofobisi kişilik özelliğinin, yerel yiyecek tutumunu negatif yönde anlamlı olarak etkilemediği tespit edilmiştir. Son olarak yerel yiyecek tutumunun, yerel yiyecek satın alma niyetini pozitif yönde anlamlı olarak etkilediği sonucu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gastronomi, Yerellik, Yerel yiyecek tutumu, Satın alma niyeti, Gaziantep

The Effect of Gastro-Tourists' Locavorism and Food Personality Features on Local Food Purchase Intention: Gaziantep Province Sample

Citation/©: Koç Apuhan, A. and Kement, Ü. (2022). The effect of gastro-tourists' locavorism and food personality features on local food purchase intention: Gaziantep province sample. Hitit Journal of Social Sciences, 15(1), 211-236. doi: 10.17218/hititsbd.1099676

Abstract: The aim of this research is to understand the effects of locavorism and food personality traits of tourists visiting Gaziantep on local food attitudes and local food purchase intention. Locavorism, food personality traits, local food attitude and local food purchase intention scales were used in the research. The primary data of the research consists of questionnaires applied to 412 tourists visiting Gaziantep using the convenience sampling method. After the research data were coded in the SPSS statistical program, they were analyzed with the structural equation model in the Smart PLS statistical program. Among the scales used in the research model, it was determined that the locavorism sub-

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 06.04.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 26.06.2022

¹Sorumlu Yazar, Öğr. Gör. Bingöl Üniversitesi, SBMYO, Otel, Lokanta ve İkrım Hizmetleri Bölümü, akapuhan@bingöl.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-6728-4202>

² Doç. Dr. Ordu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, uzeyirkement@odu.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-3190-9097>

Etik onayı: Araştırmanın etik kurul onayı, İstanbul Ayrıansaray Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 23.03.2021 tarihli ve 2021/02 sayılı olarak alınmıştır.

factor of socialization was formative and other scales had reflective features. In this context, the partial least squares method was used as the measurement method. When the results of the research were examined, it was concluded that lionization did not significantly affect the local food attitude, while the opposition and the communization affected the local food attitude positively. In addition, it was determined that the food neophilia personality trait positively affected the local food attitude, and the food neophobia personality trait did not affect the local food attitude negatively. Finally, it was found that local food attitude positively affects local food purchase intention.

Keywords: *Gastronomy, Locavorism, Local food attitude, Purchase intention, Gaziantep*

1. GİRİŞ

Gastronomi, çağlar boyunca önemli ölçüde gelişmiş; zaman içinde gastronomik tarzların ve lezzetlerin gelişimini gösteren çok sayıda çalışmaya konu olmuştur (Demirci ve Erşahin, 2021, s.541; Richards, 2002, ss.3-20). Orta çağda çoğunlukla hükümdar ve çevresi, din adamları ve zengin soyluların mutfaklarında gelişen gastronomi, Rönesans dönemiyle birlikte önemli bir kırılma yaşayarak daha geniş çevrelere ulaşan sanatsal bir alana dönüşmüştür. Özellikle 17. yüzyıl Fransız mutfağının şekillenmesini sağlayan Careme ve Escaffier ile gastronomide yeni mutfak anlayışları ortaya çıkmıştır (Aksoy ve Üner, 2016, ss.3-16; Beaugé, 2012, s.12; Karaimamoğlu, 2019, ss.69-656). 1765 yılında Paris'te Boulanger isimli bir işletmeci tarafından açılan ilk restoranla birlikte "yaşamak için yemek yeme" anlayışının dışına çıkmıştır (Dilsiz, 2010, s.14). Daha sonra gösterişli ve zengin soylu sofralarının yaratıcısı olan ve zamanla meslek olarak gelişip popüler hale gelen aşçılık hizmeti ortaya çıkmıştır. Böylece gastronominin sadece beslenme faaliyeti ile sınırlı olmadığı ortaya konmuştur. Nitekim gastronomi çeşitli gıdaların yemeğe dönüştürüldüğü ve tüketildiği bir süreçler bütünü olmakla birlikte; sosyo-kültürel, ekonomi, siyasi ve dini yapı içinde de kendine yer bulan dinamik bir alandır.

Gastronominin kendine yer bulduğu zengin alanlardan biri de turizmdir. Gastronomi, önceleri turizm olgusu içinde yer alan ve turistlerin sadece fizyolojik ihtiyaç olarak yerine getirdikleri yeme içme faaliyeti şeklinde değerlendirilmekteydi (Tikkanen, 2007, s.726). Ancak turizm sektöründe; 21. yüzyılın başlarından itibaren arz ve talep ekseninde yaygın değişiklikler yaşanmıştır. Böylece düşük maliyetli havayolları ve internet gibi aynı anda birden fazla seçeneği değerlendirme imkânı sağlayan yeni trendler ile destinasyonlara varış süresi kısalmış ve kalış süreleri uzamıştır. Turistleri yeni ve daha egzotik yerleri ziyaret etme isteğinde motive eden bu etkenler gastronominin turizm içinde gelişmesine katkı sağlamıştır (Lopez- Guzman ve Sanchez, 2012, s.67). Gastronomi, turizm sektörüne farklı şekillerde hizmet verme seçeneği sunan popüler bir alandır. Özellikle kitlesel turizm faaliyetleri (deniz, kum, güneş) için yeterli kaynağı bulunmayan ve ekonomik kazanç elde etmek isteyen destinasyonlar açısından oldukça önemli görülmektedir (Işkın ve Şengel, 2020, s.425). Ayrıca destinasyonların kültürel faktörlerinin de etkisiyle eşsiz bir kimlik kazanımına katkı sağlamaktadır (Harrington, 2005, s.142).

Gastronomi ve turizmin bir arada kullanılmasındaki temel etken, rutin beslenme alışkanlıklarından farklı olarak yeni lezzetleri tatma, farklı mutfak kültürlerini ve yaşayışlarını deneyimleme istek ve çabasında olan önemli bir turist kitlesinin varlığıdır (Birdir ve Akgöl, 2015, s.58; Richards, 2002, s.18). Yani başka bir ifadeyle gastro-turistlerin varlığıdır. Toplumların herhangi bir yiyeceği nasıl ürettiği ve nasıl yediği konuları, o toplumun mutfak kültürüyle ilgili ipuçları vermekte bu da gastro-turistler için önemli bir seyahat motivasyonu sağlamaktadır (Chang ve diğerleri, 2011, s.321). Gastro-turistler özellikle gittikleri yörenin en bilinen ve oraya kimlik kazandırmış ürünlerini tatma, üretim ve işlenme aşamalarını ve servis ediliş şekillerini görmeyi talep etmektedir (Wolf, 2006, s.115). Ayrıca gastro-turistler bu yöreye ait yerel ürünleri

satın alma davranışı göstererek (Kim ve Eves, 2012, s.1461) yörenin turizm gelirlerinin artmasına katkı sağlamaktadır (Hall ve diğerleri, 2003, ss.26-57). Gastro-turistlerin yerel yemekleri satın alma tercihleri de pek çok faktöre göre şekillenmekte ve bu faktörlerin etkisiyle yöresel yemek tercihleri değişiklik gösterebilmektedir (Hijalager, 2002, s.61; Memery ve diğerleri, 2015, s.1214). Turistlerin yerel yemekleri satın alma niyetleri ile karar alma süreçleri üzerinde yapılacak çalışmalar; yerel yiyeceklerin pazarlanması, turist seyahat memnuniyeti, tekrar ziyaret niyeti, ekonomik kazancı yüksek destinasyon ve tatmin olmuş turist çıktılarını sağlayacağından son derece önemlidir.

Gaziantep ili başta olmak üzere Türkiye'nin gastronomi turizmi açısından önemli potansiyele sahip çok sayıda destinasyonu olmasına karşın söz konusu destinasyonları ziyaret eden turistlerin yerellik tercihi ve yiyecek kişilik özelliklerinin yerel yiyecek satın alma niyetine etkisini inceleyen çalışmaların sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle çalışmadan elde edilecek bilgilerin daha da önemli olacağı düşünülmektedir. Nitekim bu çalışma ile Gaziantep ilini ziyaret eden gastro-turistlerin sahip olduğu yerellik tercihi ve yiyecek kişilik özelliklerinin yerel yiyecek satın alma niyetine etkisinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Araştırmada Gaziantep ilinin tercih edilmesinin nedeni; Gaziantep ilinin yerel mutfak olgusuyla yerli ve yabancı turistler açısından önemli bir destinasyon olması ve sahip olduğu mutfak kültürü ile "UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı Gastronomi Şehirleri" kategorisinde bulunmasıdır (Karakeçeli ve Çetinsöz, 2017, s.315). Araştırma sonuçlarının özde Gaziantep ili genelde Türkiye'nin bütün destinasyonlarının sahip olduğu yerel yiyecekleri daha etkili şekilde pazarlayabilmesi, turistik katma değer oluşturabilmesi için yapacakları çalışmalarda ve satış stratejilerine katkı sunacağı düşünülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE HİPOTEZ GELİŞTİRME

2.1. Yerellik ile Gastronomi Tutumu Arasındaki İlişki

Gastronomi; eğlence faaliyeti, kültürel cazibe ve insanların bir destinasyonu ziyaret etmelerinin anahtar nedeni olarak değerlendirilmektedir (Kim ve diğerleri, 2009, ss.429-430). Gastronominin temel unsuru olan yemek ise, uygulanan seyahat deneyiminin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmektedir (Cömert, 2017, s.8; Özdemir, 2019, ss.4-6). Öte yandan endüstri devrimi sonrası ortaya çıkan küresel gıda sistemleri; tüketicilerde gıda şeffaflığı ve güvenilirliği ile ilgili endişelerin oluşmasına (Birch ve diğerleri, 2018, ss.224-226) ve yerel yiyeceklere olan ilgilerinin artmasına neden olmuştur (Zhang ve diğerleri, 2020, s.103916). Alanyazında "locavorizm" olarak kullanılan yerellik (yerelcilik, yerlileşme) her ne kadar yeni bir ifade olarak karşımıza çıksa da özellikle 1930'lardan beri, karmaşık tüketici-gıda ilişkileri ve üreticilerin tüketicilerden uzaklaşması (Conkin, 2008, s.134), çevresel bozulma, artan gıda kaynaklı hastalık vakaları, ekonomik kargaşa gibi istenmeyen sonuçlara yol açan tarımsal sanayileşme ile birlikte ortaya çıktığı kabul edilmektedir (Anderson, 2008, s.607; Halweil, 2002, s.45). Ancak locavorizm kavramı olarak ilk kez 2005 yılında Jessica Prentice tarafından kullanılmış ve yine aynı yıl içinde New Oxford American Dictionary (Rudy, 2012 ss.29-30) tarafından "yılın kelimesi" seçilmiştir (Fitzgerald, 2016, s.4). Alanyazında yerellik kavramı ile ilgili yapılan tanımlamalar değerlendirildiğinde, Reich ve diğerlerinin (2018) yerelliği sosyal bir ideoloji biçimi olarak değerlendirdikleri ve "diyete yalnızca veya temel olarak yerel şekilde yetiştirilen veya üretilen gıdalardan oluşan bir kişi" olarak tanımlayarak yerelliği ideolojiyi temsil eden veya savunan kişiler üzerinden ifade ettikleri belirlenmiştir. Fitzgerald (2016) ise yerliliği hümanist bir aktivizm biçimi olarak savunmuş ve "insanların yerel olarak yemek yemeye çalıştıkları bir hareket" olarak tanımlamıştır. Yazar ayrıca yerelciliğin yerel ürünleri tercih etmek ile sınırlı kalmadığını aynı zamanda çevreyi koruma ve sürdürülebilirliği savunan bir zihniyeti benimsemek ile alakalı olduğunu da savunmuştur. Öte

yandan Stanton ve diğerleri (2012) de yerelliği gıda pazarlama açısından ele almış ve “*yerel tüketiciler, çiftçi pazarlarından yerel olarak üretilmiş veya kendi kendine üretilmiş, resmi olarak etiketlenmiş gıdalara değer veren ve bunları satın alan tüketiciler*” olarak tanımlamışlardır. Yerellik; yerel gıda, çiftçi pazarları, yerel yemek, tarladan sofraya gibi kavramlar ile birlikte değerlendirilmektedir (Reich ve diğerleri, 2018, s.854). Yerelci olmak yani yerel gıda üretimini desteklemek birçok açıdan önemlidir. Çünkü yerelliği desteklemek endüstriyel üretimin aksine daha az enerji (yakıt, elektrik, nakliye ücretleri vb.) gerektirir ve günümüzde yok olan yerel ürünleri tekrar hayata katar. Ayrıca yerellik, yerel çiftçileri desteklemek ile ilgili olduğu için topluluğun parası tekrar topluluğun içinde kalır (Fitzgerald, 2016, ss.20-21).

Turistlerin destinasyonlarda yiyecek ve içecek tüketimi, özellikle de “*yerel*” kabul edilen ürünleri tüketmeleri (Şengel ve diğerleri, 2015, s.429) bölgenin rekabetçi pazarlama stratejilerini güçlendirici etkenlerden biri olarak tespit edilmiştir (Kivela ve Crofts, 2005, s.53). Bu nedenle destinasyonları ziyaret eden gastro-turistlerin yerel yiyecek satın alma niyetleri ve tutumlarında hangi motivasyon faktörlerinin etkili olduğunun tespit edilmesi son derece önem arz etmektedir. Diğer bir deyişle yerelcilerin yerel yiyecekler hakkındaki algılarını ve inançlarını anlamak, destinasyonların sürdürülebilir tarım devamlılığı, sosyo-ekonomik kazanç ve bölgesel kalkınma gibi faydalar sağlaması hasebiyle yerel gıda araştırmaları için önemlidir (Stanton ve diğerleri, 2012, s.57). Nitekim Lee ve diğerlerine göre (2014) gıdaya yüksek düzeyde ilgi duyan bireyler seyahat yeri belirlerken bölgenin yiyeceklerini dikkate alarak bir seçim yapmasalar da oraya vardıklarında büyük olasılıkla yiyecekler ile ilgili faaliyetler sergileyeceklerini ifade etmektedir.

Bazı araştırmacılar (Reich ve diğerleri, 2018, s.867; Roininen ve diğerleri, 2006, s.26; Zepeda ve Deal, 2009, s.698), yerel yiyeceklerin tüketimini sağlayan faydalı motivasyon faktörleri olduğunu savunmaktadır. Örneğin, Zepeda ve Deal (2009) tüketicilerin sahip oldukları değer ve inançların yerel yiyecekleri satın alma veya almama konusundaki tutumlarını ve motivasyonlarını şekillendirdiğini belirlemişlerdir. Roininen ve diğerleri (2006) yerelcilerin tazelik, gıda kaynaklarının şeffaflığı, üstün lezzet, kalite ve güvenilirlik gibi çeşitli özelliklere sahip olduğunu kabul ettikleri yerel gıdaları satın almanın hayvan refahı, çevresel sürdürülebilirlik ve yerel işgücü desteği gibi faydalar sağlayacağı inancıyla motive olduklarını ve satın alma davranışı sergilediklerini belirlemişlerdir. Öte yandan bu çalışmada geliştirdikleri ölçeğin kullanıldığı Reich ve diğerleri (2018) ise çalışmalarında “*dikkat çekme (lionization)*”, “*karşı çıkma (opposition)*” ve “*toplumsallaştırma (communalization)*” boyutlarından oluşan yerelliğin kapsamlı bir ölçeğini geliştirmişlerdir.

Yerelliğe dikkat çekme: yerel yiyeceklerin üstün tat ve kaliteye sahip olduğu inancını ifade etmektedir. Reich ve diğerlerine göre (2018) yerelciler yerel yiyeceklerin yerel olmayanlara kıyasla üstün lezzet ve kaliteye sahip olduğu inancı taşımaktadırlar. Ayrıca araştırmacılar yerelcilerin ideolojilerinin önemli bir parçası olarak, yiyecekleri özünde üstün olarak değerlendirdikleri diğer bir ifade ile aslanlaştırdıklarını savunmaktadırlar. Ayrıca Jekanowski ve diğerleri de (2000) taşıdığı bu inancın tüketicilerin yerel ürünleri satın alma niyetlerini tahmin etmede kritik bir rol oynadığını ifade ederek Reich ve diğerlerini desteklemektedirler. Bu bağlamda araştırmada şu hipoteze yer verilmiştir;

H_{1a}: *Yerelliğe dikkat çekme gastronomi tutumunu pozitif yönde etkiler.*

Karşı çıkma; yerel olmayan yiyeceklerle karşı çıkma veya muhalefet etme inancıyla ilgilidir. Reich ve diğerlerine göre (2018) özellikle uzak yerlerden gelen yani uzun mesafelere seyahat eden yiyeceklerin, tüketicilerin küresel gıda tedarik zincirlerinin satışını sağladığı ürünlerin içerik olarak güvenilirliğini anlamayı zorlaştırdığını belirtmektedirler. Buna karşılık, kısa mesafe

nedeniyle, yerel yiyeceklerin şeffaf (yiyeceklerin nerede yetiştirildiği, yiyecekleri kimin sattığı ve müşterinin nerede olduğu gibi unsurları bilerek), güvenilir, tanıdık (Blake ve diğerleri 2010, s.416) ve taze olduğu savunulur (Chambers ve diğerleri 2007, ss.9-10). Bu bağlamda araştırmada şu hipoteze yer verilmiştir;

H1b: *Yerel olmayan yiyeceklere karşı çıkma gastronomi tutumunu pozitif yönde etkiler.*

Yerel yiyecekleri toplumsallaştırma; yerel topluluğu inşa etmek ve desteklemek anlamına gelmektedir. Çünkü yerel gıda tüketimini tercih etmek, kendi kendini idame ettiren bir topluluk oluşturma ve destekleme konusunda çekici bir his sağlamaktadır (Galzki ve diğerleri 2015, s.367). Nitekim Roininen ve diğerlerinin (2006) yaptığı çalışmada katılımcıların yerel yiyecekleri tazelik, kısa nakliye, yerel ekonomiye katkı ve şeffaflıkla ilişkilendirdiklerini göstermektedir. Ayrıca yerleşmenin bu boyutu, kişinin kendi topluluğunu desteklemenin dışında tüketicinin bulunduğu yer neresi olursa olsun, yerel bir topluluğa katkıda bulunmayı içerir (Brown ve Miller 2008, ss.184-185). Bu nedenle tüketicilerin yerel ürünleri satın alma niyetlerinin incelendiği çalışmalarda söz konusu ürünlerin tüketiciyle bulunduğu bölgelerin dışında yaşayan veya bölgeyi ziyarete gelen bölge dışı tüketicilerin de satın alma motivasyonlarının incelenmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda araştırmada şu hipotezlere yer verilmiştir;

H1c: *Yerel yiyecekleri toplumsallaştırma gastronomi tutumunu pozitif yönde etkiler.*

2.2. Yiyecek Kişilik Özellikleri ile Gastronomi Tutumu Arasındaki İlişki

İnsanların farklı bir yiyecek ile ilk kez karşılaşmaları kişileri neofobik davranışa yönlendirebilir. Fakat bu davranış, yabancı yiyeceklerle karşılaşma sıklığına göre değişim gösterir. Diğer bir deyişle daha önce deneyimlenmemiş bir yiyecek ile ilk karşılaşmada yiyecek korkusunun oluşması beklenen bir davranıştır. Rozin (1988) insanların yiyeceklere karşı üç çeşit biyolojik eğilim gösterdiğini ve bunların ise; “tat önyargısı”, “genellemeler ikilemi” ve “yiyeceğin duyuşsal özelliği” olduğunu belirtmektedir. Yazara göre tat önyargısı; bireyin çeşitli tatlarla karşı geliştirdiği önyargı eğilimini ifade etmektedir. Örneğin tatlı tadına olumlu, ekşi tadına olumsuz ön yargı geliştirmek gibi. Diğer bir biyolojik eğilim olan genellemeler ikilemi; yeni yiyeceğe bir önyargı yani isteksizlik olmasına karşın aynı yiyeceğe bir de ilgi veya merak olması durumudur. Örneğin ekşi tada sahip bir yiyeceğe isteksiz olan bireyde aynı zamanda ekşiyi tatma gibi bir istekte gelişir. Ancak bütün ekşi tatlar aynıdır gibi bir genelleme eğilimine sahip olan birey için yeni yiyeceği tatma isteği deneyime dönüşmemektedir. Söz konusu bireyin neofobisi de var ise yeni yiyeceği zararlı yani tehlikeli gördüğü için de yiyecekten kaçınır hatta ona ilgi dahi duymaz. Üçüncü biyolojik eğilim olan duyuşsal deneyim ise; yemeğin yenildiği esnada negatif bir tat veya koku olması durumunda bireyin yemekten olumsuz etkilenerek eylemini sonlandırması hatta tekrar aynı yemekten yememe davranışı geliştirmesidir. Özetle bireylerin yeni yiyecek deneyiminde oluşan neofobik davranışlarına yeni yemeğin duyuşsal durumu, yenildikten sonra nasıl etkilere sebep olacağı ile ilgili kaygıları ve söz konusu yiyecek ile ilgili olumsuz bilgileri sebep olmaktadır (Keskin ve Sezer, 2020, s.1597).

“Yeni yiyecek deneme korkusu” veya “yeni yiyeceklerden kaçınma davranışı” olarak tanımlanan yiyecek neofobisi kişilik özelliği; bireylerin yeni yemekleri denemede çekimser kalmalarına ya da yeni yemeği reddetmelerine sebep olan ve doğal şekilde ortaya çıkan bir tepkidir (Pliner ve Hobden, 1992, s.105). Yiyecek neofobisi bireyin sahip olduğu kültür ve beslenme alışkanlıklarından yola çıkarak yeni veya alışılmadık dışında gördüğü yiyecekleri yeme isteksizliğini ifade etmektedir (Choe ve Cho, 2011, s.672). Yeni yiyecek deneme korkusu; farklı yaş, cinsiyet, sosyo- kültürel yapı ve ekonomik özelliklere sahip bireylerde oluşabilmekte ve farklı düzeylerde ortaya çıkabilmektedir

(Keskin ve Sezen, 2020, s.1597; Sahilli-Birdir ve diğerleri, 2019, s.553). Bu sebeple neofobik özelliklere sahip bütün bireyler de farklı kaçınma tepkileri görülebilmektedir.

Fischler'in (1988) "*keşfetme eğilimi, değişim ihtiyacı ve yenilik arayışı*" gibi kavramlar ile nitelendirdiği neofili kişilik özelliği kavramı ise, bireyin yeni yiyecekleri deneyime açık, istekli ve meraklı olması olarak ifade edilmektedir. Neofilik bireyler bir destinasyonda etnik yemekleri deneyimlemek, yeni insanlarla tanışmak ve farklı yaşam tarzlarını keşfetmek için oldukça istekli olmaktadır (Yoon ve Uysal, 2005, ss.46-47).

Destinasyonların sahip olduğu yöresel yemekler, neofobik eğilimleri olan turistler için seyahat etmenin önünde bir engel olabilirken, yeni bir şeyler deneyimlemek ve farklı kültürlerden tatları tatmak isteyenler için de önemli bir cazibe olarak görülebilmektedir (Yazıcıoğlu ve Alphan, 2017, ss.116-117). Gıda neofilisi kişilik özelliği taşıyan bireyler farklı veya yeni yiyecekleri deneyimlemeye istekli ve meraklı olup, deneyimi gerçekleştirdikten sonra ise haz alırlar. Diğer taraftan her bireyin yiyeceğe olan heyecan algısı aynı düzeyde olamamakta ve tercih edilen yiyecekler de farklılık göstermektedir. Bireylerin farklı yiyeceklerle karşılaşma sıklıkları da deneyimi kabullenme eğilimlerini etkiler. Farklı yiyecekler deneyimlemeye alışmış bireyler neofili davranışları göstermeye daha çok eğilimlidirler (Sivrikaya, 2019, ss.24-28; Keskin ve Sezen, 2020, ss.1597-1598). Özetle neofili ve neofobi reaksiyonları insanların yemek yeme deneyimleri üzerinde etkili olmakta ve yemekleri satın alma tercihlerini etkilemektedir. Bu nedenle ülke ve bölgelerin yemek kültürleri bölgeyi ziyaret eden turistler üzerinde neofobik ve neofilik etkiler meydana getirebilir.

Alanyazında yiyecek kişilik özelliklerinin yerel yiyecekleri satın alma davranışı üzerine etkisini inceleyen çeşitli araştırmalar mevcuttur (Keskin ve Sezen, 2020, s.1598; Lee ve diğerleri, 2021, s.51; Sivrikaya ve Pekşen, 2020, s.3; Şahin ve Tosun, 2020, s.566). Örneğin Sivrikaya ve Pekşen (2020) heyecan arayan (neofili) ve yemek neofobisi özelliklerinin yabancı turistlerin geleneksel Türk yemeklerini satın alma niyetleri üzerindeki etkisini ele almakta ve gıda neofobisinin satın alma niyeti üzerinde önemli bir etkisi olduğunu vurgulamaktadır. Keskin ve Sezen (2020) neofobi ve neofili kişilik özelliklerinin, insanların yemek deneyimi gerçekleştirmelerinde etkili olan önemli unsurlar olduğunu, söz konusu kişilik özelliklerinin, yemek deneyimi esnasında veya öncesinde oluşabildiğini belirtmektedir. Ayrıca turistlerin yaş ve gelir seviyelerinin neofobi ve neofili kişilik özellikleri sergilemelerinde önemli etkiye sahip olduğunu bulgulamışlardır.

Şahin ve Tosun (2020) turistlerin seyahat özellikleri ve demografik yapılarının yeni yiyeceklerle yönelimlerinde belirleyici olan neofili ve neofobi kişilik özelliklerinden önemli oranda etkilendiğini ifade etmektedir. Ayrıca Lee ve diğerleri (2021) yiyecek özelliklerinin sağlık, eğlence ve doğal içerik gibi algılanan değerlerde gıda neofobisinin etkili olduğunu belirtmektedirler.

Bundan hareketle turistlerin yemeğe ilişkin (neofobik / neofilik) eğilimlerini anlamak, uygulayıcılara yeme alışkanlıkları ve yemek seçimleri hakkında yeni anlayışlar sağlamak için gereklidir (Rızaoğlu ve diğerleri, 2013, ss.669-670). Bu bağlamda araştırmada şu hipotezlere yer verilmiştir;

H_{2a}: *Yiyecek neofili gastronomi tutumunu pozitif yönde etkiler.*

H_{2b}: *Yiyecek neofobisi gastronomi tutumunu negatif yönde etkiler.*

2.3. Gastronomi Tutumu ile Yerel Yiyecek Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişki

Tutum, belirli bir zaman diliminde gerçekleşmesi hedeflenen bir davranışa yöneliktir ve muhtemel sonuçları pozitif veya negatif (olumlu veya olumsuz) olabilecek şeyler ile ürünler hakkında güvenilir bir şekilde geliştirilmiş bir duygu ya da düşünce biçimidir (Başoda ve Aylan, 2014, s.89;

Lim ve An, 2021, s.2). Ajzen (1991) tutumun “*kişinin fülî bir davranışla ilgili herhangi bir düzeyde olumlu veya olumsuz kanaatlere sahip olduğunu*” ifade etmek için kullanılan bir terim olduğunu belirtmektedir. Kişi herhangi bir davranışı hayata geçirip geçirmeyeceği ile ilgili karar alırken öncelikle söz konusu davranışın neticeleriyle alakalı kanaatler (değerlendirmeler) de bulunur (Song, 2010, s.24). Bütün pazarlama sistemlerinde olduğu gibi turizm sektöründe de turist tüketim davranışları çalışmalara konu olan ve üzerinde önemle durulan alanlardan biridir (Konyalılar, 2021)

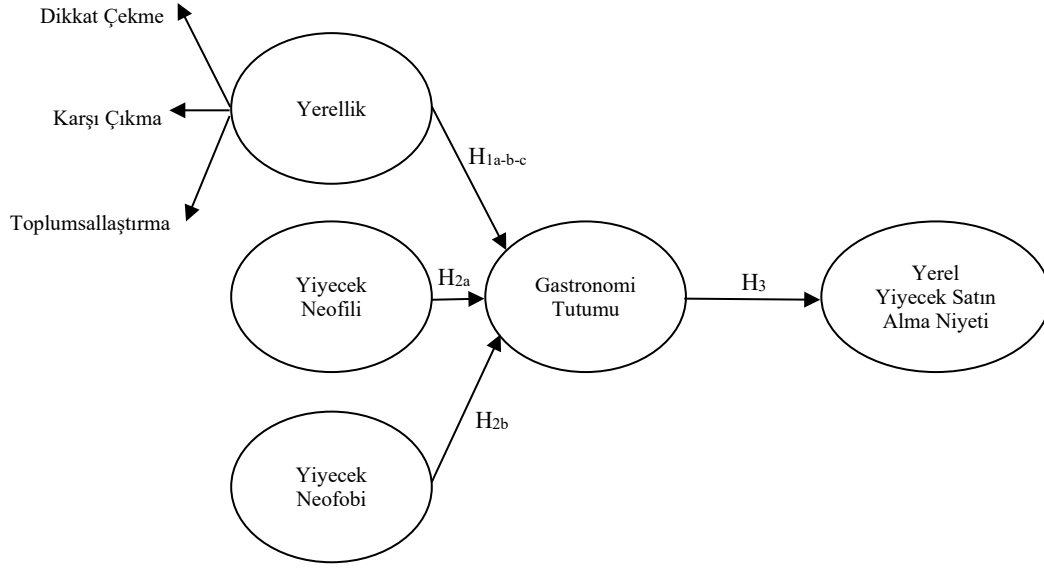
Turizmde yapılmış araştırmalar turistlerin yemek deneyimlerinde yemek ile ilgili tutumlarının etkili olduğu ve satın alma davranışlarında farklılıklara sebep olduğunu göstermektedir (Hjalager, 2004, s.196). Nitekim Björk ve Kauppinen-Raisanen (2016), turistlerin yolculuk sırasında yiyecek deneyimi algılarının yerel gıdaya yönelik tutumlarıyla değişkenlik gösterebildiğini ve bu durumun ise yiyeceklerle ilgili davranışlarını (örneğin tatil öncesi bilgi edinme) etkilediğini belirtmektedir. Yine Choe ve Kim (2018) yaptıkları çalışmada, yüksek tat / kalite değeri ve duyuşsal değer algısına sahip turistlerin, destinasyondaki yerel yemeklere karşı olumlu tutum geliştirdiğini, ancak prestij, fiyat ve sağlık değeri algısına sahip turistlerin, yerel yemeklere yönelik olumsuz tutum geliştirdiklerini belirlemiştir.

Turizmde, destinasyonların ürün ve hizmet pazarlama süreçleri; söz konusu ürün ve hizmetleri satın alan turistlerin sahip oldukları tutum, niyet ve davranış gibi farklı etkenlerini kapsamaktadır. Alanyazında bir dizi çalışma, alternatif tüketici davranış teorilerini kullanarak tüketicilerin yerel gıda ile ilgili satın alma davranışlarını araştırmıştır (Feldmann ve Hamm, 2015, ss.155-156; Kement ve Bükey, 2020, ss.134-135; Kumar ve diğerleri, 2021, s.105; Memery ve diğerleri, 2015, s.1207; Tayfun ve diğerleri, 2019, s.186). Örneğin, Feldmann ve Hamm (2015) tüketicilerin yerel gıdaları organik gıdalara göre daha uygun fiyatlı bulduklarını ve tüketicilerin yerel ürün satın alma tercihinde, farklı ürün özelliklerinin (tazelik, bozulmama, işlenmişlik), yerel ürünlerin menşei gibi değişkenlerin, kişisel ve sosyal normların etkili olduğunu ifade etmiştir. Tayfun ve diğerleri (2019) destinasyon yiyecek imajının tutum ve tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisini belirlemek için yapmış oldukları çalışmada yiyecek imajı yüksek olan destinasyonların turistlerin tutum ve tekrar satın alma niyeti üzerine olumlu etki sağladığı sonucuna ulaşmıştır.

Kumar ve diğerleri (2021) çalışmalarında yerel gıda tüketimine ilişkin değişkenlerin (fiyat algısı, olumlu ürün algısı ve çevreyi destekleme) yerel yiyeceklere yönelik tutum ve marka sevgisine olumlu etkisinin olduğunu bulgulamıştır. Memery ve diğerleri (2015) tüketicilerin neden belirli ürünleri alıp almadığını anlamak için yerel gıda ile ilişkili özelliklerin (iç ürün kalitesi; yerel destek) satın alma davranışını nasıl etkilediğini araştırmayı amaçlamıştır. Analiz sonuçları alışveriş yapanların, içsel ürün kalitesinden ziyade yerel desteğin bir sonucu olarak yerel yiyecekleri daha sık satın aldıklarını belirlemiştir. Bu kanıt dizisini takiben, mevcut çalışma, Gaziantep ilini ziyaret eden turistlerin gastronomi tutumlarının satın alma niyetleri üzerinde etkili olacağını öne sürmektedir.

Durumun böyle olup olmadığını ve bunun neden olabileceğini araştırmak için bir temel oluşturmak üzere mevcut çalışma, turistlerin gastronomi tutumunun satın alma niyetine etkisinin olup olmadığını bakmaktadır. Bu bağlamda araştırmada şu hipotezlere yer verilmiştir;

H₃: Gastronomi tutumu yerel yiyecek satın alma niyetini olumlu yönde etkiler.

Şekil 1: Araştırma Modeli Önerisi

Araştırma model önerisinin kurulmasında; Birch ve Memery (2020), Han ve Kim (2010), Reich ve diğerleri (2018) ve Pliner ve Hobden'nin (1992) çalışmalarından faydalanılmıştır. Araştırma model önerisinde yerellik tercihi ve yiyecek kişilik özellikleri olan yiyecek neofili ve yiyecek neofobi kişilik özellikleri bağımsız değişken olarak kullanılmaktadır. Diğer yandan gastronomi tutumu hem bağımlı hem de bağımsız değişken olarak ifade edilmektedir. Son olarak araştırmada yerel yiyecek satın alma niyeti ise bağımlı değişken olarak kullanılmaktadır. Araştırma model önerisi Şekil 1'de detaylı olarak gösterilmektedir.

3. ARAŞTIRMA

Bu bölümde araştırmanın evreni ve örnekleme, veri toplama araçları, veri analiz yöntemi ve bulgular kısmı yer almaktadır. Araştırmanın etik kurul onayı, İstanbul Ayvansaray Üniversitesi Etik Kurulu'nun 2021/02 sayı ve 23.03.2021 tarihli toplantısında görüşülmüş ve kabul edilmiştir.

3.1. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evrenini Gaziantep ilini son bir yıl içinde ziyaret eden turistik tüketiciler oluşturmaktadır. Gaziantep ilini son bir yıl içinde ziyaret eden turistlere yönelik alanyazında herhangi bir istatistikî veriye rastlanılmamaktadır. Bu bağlamda araştırma evreninin çok geniş olması bütün evrene ulaşılmasını imkânsız kılmaktadır. Dolayısıyla gerek maliyet gerekse zaman açısından örneklem alınması yolu tercih edilmiştir. Literatürde örneklem büyüklüğünün hesaplanmasına yönelik olarak çeşitli formüller bulunmaktadır (Özdamar, 2001, ss.11-16; Sekaran, 2003, ss.26-30; Ural ve Kılıç, 2005, ss.82-88). İçerdiği birim (denek) sayısı 10.000'den az olan evrenler sınırlı evren, içerdiği birim sayısı 10.000'den fazla olan evrenler ise sınırsız evren olarak nitelenmiştir (Ural ve Kılıç, 2005, s.88). Bu çalışmada evren sayısının 10.000'den fazla olduğu göz önüne alınarak Ural ve Kılıç (2005) tarafından hazırlanan tabloya göre sınırsız evren için en az 384 katılımcıya ulaşılması gerektiği tespit edilmiştir. Araştırma bağlamında 412 anket formu basit tesadüfi örneklem metodu bağlamında toplanmıştır. Verilerin toplanmasının bir kısmı

yüz yüze gerçekleşirken bir kısmı internet ortamında hazırlanan formlar yardımıyla yapılmıştır. Tüm verilerin toplanmasının yüz yüze yapılamamasının temel nedeni, 2019 yılı Aralık ayında Çin’de başlayıp Mart 2020 tarihi itibarıyla Türkiye’de de etkisini hissettiren ve bu doğrultuda seyahat kısıtlamalarının başlamasına sebep olan Covid-19’dur.

3.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada birincil ve ikincil veri toplama yöntemleri birlikte kullanılmıştır. İkincil veri toplama yöntemi, aynı zamanda alanyazın taraması olarak da bilinen ve daha önceden tespit edilmiş ve yayımlanmış araştırma verilerinin incelenmesini içeren (Kumar, 1999, ss.105-106) bir yöntemdir. Birincil veri toplama yöntemi olarak anket formundan faydalanılmıştır. Araştırma kapsamında düzenlenen anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Anket formunun birinci bölümünde katılımcıların demografik özelliklerini açıklayan ifadeler yer verilmiştir. Demografik özellikler dışında kişisel bilgileri tespit için ayrıca daha önceden Gaziantep’e gelme sıklığı (ilk defa, 2-3, 4-5, 6-10, 10’dan daha fazla) ve Gaziantep’in gastronomi şehri olduğunun bilinip bilinmediği (evet, hayır) soruları yöneltilmiştir. Anket formunun ikinci bölümünde katılımcıların yerellik tercihini ölçmek için Reich ve diğerleri (2018) tarafından geliştirilen ve 11 ifade/3 boyuttan (dikkat çekme, karşı çıkma ve toplumsallaştırma) oluşan “yerellik tercihi (Locavorizm)” ölçeği kullanılmıştır. Katılımcıların yiyecek neofobisi kişilik özelliğini belirlemek için Pliner ve Hobden (1992) tarafından geliştirilen 5 ifade ve yiyecek neofilisi kişilik özelliğini belirlemek için 3 ifade kullanılmıştır. Ayrıca gastronomi tutumunun belirlenmesi için, Birch ve Memery (2020) tarafından geliştirilen 10 ifade kullanılmıştır. Son olarak katılımcıların yerel yiyecek satın alma niyetini belirlemek için ise Han ve Kim (2010) tarafından geliştirilen 3 ifadeli ölçek kullanılmıştır. Araştırma model önerisinde yer alan ölçek ifadelerinin Türkçeye çevirisi yapılmış, daha sonra tekrar İngilizceye çevrilerek anlamda kayma olup olmadığı (kapsam geçerliliği) kontrol edilmiştir. Anket formu katılımcılara yönlendirilmeden önce yedi uzman görüşü alınmış ve bu bağlamda ifadelerde anlaşılmayan veya ölçek/örneklem konusu dışında kalan ifade olup olmadığı (görünüş geçerliliği) kontrol edilmiştir. Tüm bu süreçlerden sonra anket formu Gaziantep’i ziyaret eden 30 turiste dağıtılmış ve elde edilen veriler aracılığıyla ifadelerin güvenilirliği ve geçerliliği hesaplanmıştır. Pilot test sonucunda ölçeklerin güvenilirlikleri iyi ($>0,70$) çıkmıştır.

3.3. Veri Analiz Yöntemi

Araştırma modelinin analiz aşamasında SPSS ve Smart PLS istatistik programlarından faydalanılmıştır. Verilerin kodlaması için SPSS, geçerlik, güvenilirlik ve modelin analizi için Smart PLS istatistik programı kullanılmıştır. Yapısal eşitlik modeliyle yapılan analizlerde kovaryans bazlı (CB-SEM) ve kısmi en küçük kareler yöntemi (PLS-SEM) olmak üzere iki yöntem kullanılmaktadır (Wong, 2013, ss.3-5). Araştırmada hangi yöntemden faydalanılması gerekliliğini anlamak için doğrulayıcı tetrad analizi (CTA) (Gudergan ve diğerleri, 2008, s.1241) uygulanmıştır. Yapılan analizde ölçek ifadelerinin yüksek ve düşük güven aralıkları arasında “0” olup olmaması incelenmiştir. Güven aralıklarında “0” olması ölçeklerin formatif, “0” olmaması ise reflektif özellik gösterdiğini ifade etmektedir. Yerellik tercihi alt faktörlerinden “toplumsallaştırma” ölçeğinin güven aralığında “0” olduğu ve diğerlerinin güven aralığında “0” olmadığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda modelde en az bir tane formatif değişken olduğu için PLS-SEM tekniğinin kullanılmasına karar verilmiştir. Diğer bir ifadeyle ölçeklerden toplumsallaştırmanın formatif diğerlerinin ise reflektif özellik gösterdiği tespit edilmiştir. CB-SEM tekniğini Smart PLS istatistik programında yapabilmek için PLS Algoritma sekmesi kullanılmıştır. Smart PLS istatistik programında yapılan analizlerde normal dağılıma (Wong, 2013, s.5) bakılmamaktadır ve analiz sürecinde bootstrapping tekniği (Ravand ve Baghaei, 2016, s.2) kullanılmaktadır.

Smart PLS istatistik programında analizler üç aşamada yapılmaktadır. Birinci aşamada ölçüm modeli analizleri kapsamında ölçeklerin güvenirlik katsayıları (Cronbach Alpha ve rho_A), iç tutarlılığı (bütünleşik güvenirlik), uyum geçerliliği (ortalama açıklanan varyans), gösterge güvenirliği ve model uyum değerleri (gösterge yükleri) ve ayırım geçerliliği (Fornell Larcker kriteri, Heterotrait-Monotrait Ratio ve çapraz yükler) analizleri yapılmaktadır. Ancak toplumsallaştırma ölçeğinin formatif özellik taşıması nedeniyle farklı bir yol izlenerek geçerlik ve güvenirliği test edilmiştir. Toplumsallaştırma ölçeğinin analizi aşamasında içerik geçerliliği (OuterVIF), gösterge ağırlıkları (outer weights/loadings), anlamlılık seviyesi (p-value) ve t değerleri incelenmektedir. İkinci aşamada yapısal model değerlendirme kapsamında; bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenleri açıklama oranı (R²), model tahmini ilgi düzeyi (Q²), egzogen değişkenlerin tahmin gücüne katkısı (q²), etki büyüklüğü (f²), çoklu bağlantı sorunu (InnerVIF) ve bağımlı değişkenlerin sonuçlarına yönelik hataların ortalama büyüklüğünü incelemek için PLSPredict analizleri uygulanmaktadır. Son aşamada ise araştırma modeli yapısal eşitlik modeli sonuçları ve dolaylı etki değerlendirmesi yapılmaktadır.

3.4. Bulgular

3.4.1. Demografik Bulgular

Katılımcıların %30,8'i Doğu Anadolu Bölgesi'nden araştırmaya katılmıştır. En az katılım ise %1,9 ile yurtdışından olmuştur. Katılımcıların %53,4'ü erkek ve %46,6'sı kadındır. Katılımcıların %37,1'i 35-44 yaş, %30,1'i 25-34 yaş, %18'i ise 45-54 yaş aralığındadır. Katılımcıların eğitim seviyeleri incelendiğinde %36,9'u lisans, %29,6'sı doktora, %19,9'u yüksek lisans mezunudur. En az katılım ise %0,5 ile ilköğretim mezunlarından olmuştur. (Bknz, Tablo 1).

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Kategoriler	N	%	
İkamet Edilen Bölge	Akdeniz	48	11,7
	Doğu Anadolu	127	30,8
	Güney Doğu Anadolu	39	9,5
	İç Anadolu	64	15,5
	Karadeniz	26	6,3
	Marmara	79	19,2
	Ege	21	5,1
Yurtdışı	8	1,9	
Cinsiyet	Erkek	220	53,4
	Kadın	192	46,6
Yaş Aralığı	18-24 yaş	41	10,0
	25-34 yaş	124	30,1
	35-44 yaş	153	37,1
	45-54 yaş	74	18,0
	55-64 yaş	12	2,9
	65 yaş ve üzeri	8	1,9
Eğitim durumu	İlköğretim	2	,5
	Lise	21	5,1
	On lisans	33	8,0
	Lisans	152	36,9
	Yüksek lisans	82	19,9
	Doktora	122	29,6
Gelir durumu algısı	Çok düşük	7	1,7
	Düşük	25	6,1
	Orta	284	68,9
	Yüksek	95	23,1
	Çok Yüksek	1	,2
Ziyaret sayısı	İlk defa	162	39,3
	2-3 defa	106	25,7
	4-5 defa	39	9,5
	6-10 defa	20	4,9
	10'dan fazla	85	20,6
Gastronomi şehri olduğunu biliyor musunuz?	Evet	377	91,5
	Hayır	35	8,5

Katılımcıların gelir algılarına bakıldığında %68,9'u orta ve %23,1'i yüksek olduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların Gaziantep'i ziyaret sayıları incelendiğinde %39,3'ü ilk defa, %25,7'si 2-3 defa ve %20,6'sı 10'dan fazla Gaziantep'i ziyaret ettiği görülmektedir. Katılımcılara son olarak Gaziantep şehrinin gastronomi şehri olduğunu bilip bilmedikleri sorulmuştur. Katılımcıların %91,5'i evet ve %8,5'i hayır cevabını vermiştir (Bknz. Tablo 1).

3.4.2. Ölçüm Modeli Analizi

Araştırma modelinde yer alan yerellik tercihi alt faktörü toplumsallaştırma dışında diğer ölçeklerin hepsine güvenirlik hesaplaması için Cronbach Alpha ve rho-A analizleri uygulanmış ve ölçeklerin 0,70 üzerinde değerlere sahip olduğu (Hair ve diğerleri, 2017, ss.107-114) tespit edilmiştir. Ölçeklerin iç tutarlılığını hesaplamak için bütünlük güvenirlik (CR) analizi yapılmış ve tüm ölçeklerin 0,60 üzerinde, dolayısıyla iyi bir iç tutarlılığa sahip olduğu (Bagozzi ve Yi, 1988, ss.75-90) tespit edilmiştir. Ölçeklerin gösterge güvenirliğini tespit etmek için dışsal gösterge yükleri (λ) hesaplanmıştır. Yerel yiyecek tutumu ölçeğine ait "YYT7" ifadesi 0,50'nin altında yüke sahip olduğu için (Kaiser, 1974, s.35) araştırmadan çıkartılmıştır. Bunun dışında diğer ölçekler ifadelerinde herhangi bir değişiklik olmadan araştırmaya devam edilmiştir. Ölçeklerin uyum (yakınsak) geçerliğini test etmek için ortalama açıklanan varyans (AVE) hesaplanmış ve tüm ölçeklerin 0,50 üzerinde, dolayısıyla uyum geçerliğine sahip olduğu (Fornell ve Larcker, 1981, ss.40-42) tespit edilmiştir (Bknz. Tablo 2).

Tablo 2: Ölçüm Modeli Reflektif Değişkenler Test Sonuçları

Ölçekler ve ifadeler	λ	rho_A	CR	AVE
**Yerellik Tercihi (YTercih)				
Dikkat Çekme (YerD) ($\alpha=0,715$)				
1 Yerel olarak üretilen yiyeceklerin tadı daha iyidir.	0,806	0,862	0,806	0,591
2 Diğer her şey aynı olsa bile, yerel olarak üretilmiş bir gıda ile başka bir yerde üretilmiş gıda arasında tat farkı yoktur.	0,536			
3 Yerel olarak üretilen yiyecekler, başka bir yerden gönderilen yiyeceklerden daha besleyicidir.	0,914			
Karşı çıkma (YerK) ($\alpha=0,761$)				
1 Büyük, çok uluslu şirketler tarafından üretilen yiyeceklerle güvenmiyorum.	0,777	0,807	0,843	0,573
2 Büyük, küresel gıda sistemleri başarısız olmaya mahkûmdur	0,697			
3 Büyük bir perakende market zincirinden yiyecek almaktan kaçınmak için yolumu değiştiririm	0,733			
4 Tam olarak nerede üretildiğini bilmediğim bir şeyi yerken huzursuz hissediyorum.	0,818			
**Yiyecek Kişilik Özellikleri (YKO)				
Yenilik merakı (Neofili) (NEOF) ($\alpha=0,713$)				
1 Farklı ülkelerden yiyecekleri severim.	0,673	0,761	0,835	0,630
2 Sürekli yeni ve farklı yiyecekler alıyorum.	0,856			
3 Yeni etnik restoranları denemeyi seviyorum.	0,839			
Yenilik korkusu (Neofobi) (NEOP) ($\alpha=0,869$)				
1 Yemekte ne olduğunu bilmiyorsam denememem	0,823	0,869	0,862	0,564
2 Yediğim yiyecekler konusunda çok titizim.	0,947			
3 Daha önce hiç sahip olmadığım şeyleri yemekten korkuyorum.	0,705			
4 Yeni yiyeceklerle güvenmiyorum.	0,695			
5 Yerel yiyecekler yemek için çok tuhaf görünüyor.	0,515			
**Gastronomi (Yerel yiyecek) tutumu (YYT) ($\alpha=0,835$)				
1 Yiyecek ve içeceğin kaynağı, yemek yerken menülerde açıkça belirtilmelidir.	0,564	0,855	0,872	0,534
2 Yediğim yerel yiyeceklerin nereden geldiğini, nasıl yetiştirildiğini ve/veya üretildiğini öğrenmekle ilgileniyorum.	0,609			
3 Yerel yiyecekler restoranlarda tanıtılmış ise; bu restoranları seçmek beni olumlu yönde etkiler	0,777			
4 Yerel yiyecek ve içecekler yemek yerken menülere sık sık dahil edildi/eklenmelidir.	0,691			
5 Yerel restoranlarda bir menüden seçim yaparken, sipariş vermek için özellikle yerel yiyecekleri ararım	0,704			
6 Yiyecek ve içecek satın alırken, denemek için özellikle yerel yiyecek ve içecekleri aradım/ arayacağım	0,718			
8 Yerel yiyecek ve içecek, yerel bölgede alışveriş yaptığım / alışveriş yaptığım yerlerde kolayca bulunmalı	0,558			
9 Yerel yiyecek ve içecek markalı ve kolayca tanınabilir olmalıdır / olmalıdır	0,537			
10 Yerel yiyecek ve içecekleri yemek ve içmek ziyaretimi daha keyifli hale getirdi veya yapabiliirdi	0,721			
**Yerel yiyecek satın alma niyeti (SatN) ($\alpha=0,925$)				
1 Yerel yiyecekleri tatmak amacıyla Gaziantep'e tekrar seyahat etmek istiyorum.	0,928	0,926	0,953	0,870
2 Yerel yiyecekleri tatmak amacıyla Gaziantep'e tekrar seyahat etmeyi planlıyorum.	0,931			
3 Yerel yiyecekleri tatmak amacıyla Gaziantep'e tekrar seyahat etmek için çaba göstereceğim	0,939			

λ = Gösterge yükleri, α = Cronbach alpha, CR= Bütünleşik güvenilirlik, AVE= Ortalama açıklanan varyans

NEOP= neofobi, NEOF= neofili, SatN= yerel yiyecek satın alma niyeti, YYT= yerel yiyecek tutumu, YerK= karşı çıkma tercihi, YerD= dikkat çekme tercihi

Araştırma modeli uyum iyiliği değerleri incelendiğinde SRMR (Standardized Root Mean Square Residual) kritik değer olan 0,08'den düşük olduğu (Hu ve Bentler, 1999, ss.49-51) görülmektedir. NFI (Normed Fit Index) 0,80'e çok yakın olmakla (Byrne, 1994, s.189) birlikte 0,01 puan düşüktür (0,79). Ancak kritik değerinin yakınında olması nedeniyle kabul edilebilir olduğu görülmektedir. Rms Theta kritik değer olan 0,12'den yüksek çıkmış ve araştırma için yeterli (Henseler ve diğerleri, 2014, s.191) olduğu kanaatine varılmıştır. $d_{ULS}=3,485$ ve $d_G=1,127$ olarak çıkmış, tam uyum kriterlerinin orijinal değerlerinden ($>0,05$) yüksek (Dijkstra & Henseler, 2015) olduğu belirlenmiştir. Son olarak GoF (Goodness of fit) değeri hesaplandığında 0,36'dan yüksek çıktığı için (Tenenhaus ve diğerleri, 2005, s.203) model uyum iyiliği olduğu tespit edilmiştir (Bknz. Tablo 3).

Tablo 3: Araştırma Modeli Uyum İyiliği Değerleri

Model Uyum İyiliği Ölçümleri	Sonuçlar	Kritik Değer
Ki-Kare	2671,250	-
SRMR	0,061	$\leq 0,08$
NFI	0,797	$\geq 0,80$
rms Theta	0,122	$\geq 0,12$
d_ ULS	3,476	$\geq 0,05$
d_ G	1,122	$\geq 0,05$
GoF	0,676	$> 0,36$

Ayrım geçerliğini belirlemek için Fornell Larcker kriteri, heterotrait monotrait ratio (HTMT) ve çapraz yük değerleri (Fornell ve Larcker, 1981, s.46; Hair ve diğerleri, 2019, ss.18-20) incelenmiştir. Öncelikle Fornell Larcker kriterine bakılmış ve her bir ölçeğin diğerleri ile korelasyon yüklerinden AVE karekökleri yüksek çıkmış, böylelikle Fornell Larcker kriteri ayrım geçerliği için (Fornell ve Larcker, 198, s.46) gerekli koşulu sağlamıştır (Bknz. Tablo 4).

Tablo 4: Fornell Larcker Kriteri Sonuçları

No		1	2	3	4	5	6
1	NEOF	0,794					
2	NEOP	-0,229	0,751				
3	SatN	0,213	0,074	0,933			
4	YYT	0,273	0,097	0,540	0,658		
5	YerD	0,045	0,081	0,189	0,168	0,769	
6	YerK	-0,028	0,257	0,154	0,275	0,193	0,757

NEOP= neofobi, NEOF= neofili, SatN= yerel yiyecek satın alma niyeti, YYT= yerel yiyecek tutumu, YerK= karşı çıkma tercihi, YerD= dikkat çekme tercihi

Not: Koyu renkle gösterilen değerler ortalama açıklanan varyansın karekökü sonuçlarıdır.

Ayrım geçerliğinde ikinci olarak HTMT skorları incelenmiş ve ölçekler arası HTMT değerleri 1'in altında ve bu bağlamda ölçeklerin ayrım geçerliği olduğu (Voorhees ve diğerleri, 2016, s.133) sonucuna ulaşılmıştır (Bknz. Tablo 5). Ayrım geçerliği için son olarak çapraz yükleri (cross loading) karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak her bir ölçeğin kendi indikatörleri arasındaki korelasyon yüklerinin diğer korelasyon yüklerinden yüksek olduğu (Hair vd., 2019) sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5: HTMT Sonuçları

No		1	2	3	4	5	6
1	NEOF						
2	NEOP	0,364					
3	SatN	0,243	0,047				
4	YYT	0,320	0,117	0,585			
5	YerD	0,060	0,152	0,219	0,179		
6	YerK	0,091	0,251	0,171	0,331	0,220	

NEOP= neofobi, NEOF= neofili, SatN= yerel yiyecek satın alma niyeti, YYT= yerel yiyecek tutumu, YerK= karşı çıkma tercihi, YerD= dikkat çekme tercihi

Araştırma modelinde yer alan yerellik tercihi ölçeği alt faktörlerinden toplumsallaştırma tercihi faktörü CTA analizi sonucunda formatif yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda toplumsallaştırma alt faktörünün geçerlik ve güvenilirlik analizleri formatif değişkenler için kullanılan yöntemlerle gerçekleştirilmiştir. Toplumsallaştırma tercihi faktörü için içerik geçerliği incelenmiştir. Bunun için doğrusalılık hesaplaması (Outer VIF) yapılmış ve skorlar 0,5'in altında (Hair ve diğerleri, 2017, s.114) çıkmıştır. Bu bağlamda ifadelerin çoklu bağlantı sorunu olmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 62: Formatif Değişkenler Geçerlik ve Güvenirlik Sonuçları

İfadeler	λ	t	p	Outer VIF
1 Yerel olarak üretilen gıdaları satın almak, sürdürülebilir çiftçilik uygulamalarını destekler.	0,708	2,005	0,045	1,422
2 Yerel yiyecekler satın almak, refah bir topluluk oluşturmaya yardımcı olur	0,868	3,646	0,000	1,646
3 Mümkün olduğunca yerel çiftçileri desteklemeyi seviyorum.	0,761	2,810	0,018	2,206
4 Yerel gıda ekonomisini desteklemek benim için önemli.	0,804	2,156	0,032	2,133

Toplumsallaştırma tercihi faktörünün gösterge ağırlıkları/yükleri ve ifadelerin faktöre etki düzeyinin anlamı olup olmadığı incelenmiştir. İfadelerin gösterge yükleri 0,50'nin üzerinde çıkmıştır. Ayrıca t-değerleri 1,96'dan yüksek ve p-değerleri de 0,05 anlamlılık seviyesinde anlamlı (Hair ve diğerleri, 2017, s.115) çıkmıştır. Dolayısıyla toplumsallaştırma tercihi faktörünün geçerli ve güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Bknz. Tablo 6).

3.4.3. Yapısal Model Değerlendirme

Araştırma modelinin yapısal model değerlendirilmesi aşamasında ölçeklerin çoklu bağlantı sorunu yaşayıp yaşamadıkları (InnerVIF) incelenmiş ve değerlerin 1-5 aralığında olduğu, böylelikle çoklu bağlantı sorunu olmadığı tespit edilmiştir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama oranı (R^2) incelenmiş, yerel yiyecek satın alma niyeti 0,29 ve yerel yiyecek tutumu 0,36 olarak açıklama oranıyla zayıf ($0,25 \leq 0,357 \leq 0,50$) tahmin gücüne sahip olduğu (Henseler, Ringle ve Sinkovics, 2009) sonucuna ulaşılmıştır. Modelin tahmini ilgi düzeyi (Q^2) hesaplanmış ve yerel yiyecek satın alma niyeti 0,24 ve yerel yiyecek tutumu 0,15 olarak hesaplanmıştır. İki bağımsız değişkenin değeri de 0,15-0,35 arasında (Cohen, 1988, s.427) çıkmış ve tahmin gücü orta düzey olarak değerlendirilmiştir.

Tablo 7: Yapısal Model Testi Sonuçları

Ölçekler	f^2		InnerVIF		Q^2	R^2	q^2
	SatN	YYT	SatN	YYT			
SatN					0,248	0,292	
YYT					0,151	0,373	
NEOF		0,052		1,125			
NEOP		0,006		1,168			
YerD	0,001		1,133				
YerK	0,032		1,159				
YerT	0,050		1,316				

Modelin etki büyüklüğü (f^2) incelenmiş ve neofili 0,05 (düşük), neofobi 0,006, dikkat çekme tercihi 0,001, karşı çıkma tercihi 0,03 (düşük) ve toplumsallaştırma tercihi 0,05 (düşük) olarak (Cohen, 1988, s.431) çıkmıştır (Bknz Tablo 6). Son olarak bağımlı değişkenlerin etki hata büyüklük oranlarının (PLSPredict) hesaplaması yapılmış ve yerel yiyecek satın alma niyeti ve yerel yiyecek tutumunun PLS-MAE ve LV-MAE değerleri karşılaştırıldığında, LV-MAE değerlerinin hepsi yüksek olduğu için tahmin gücünün yüksek olduğu (Hair ve diğerleri, 2019) tespit edilmiştir.

3.4.4. Yapısal Eşitlik Modeli Sonuçları

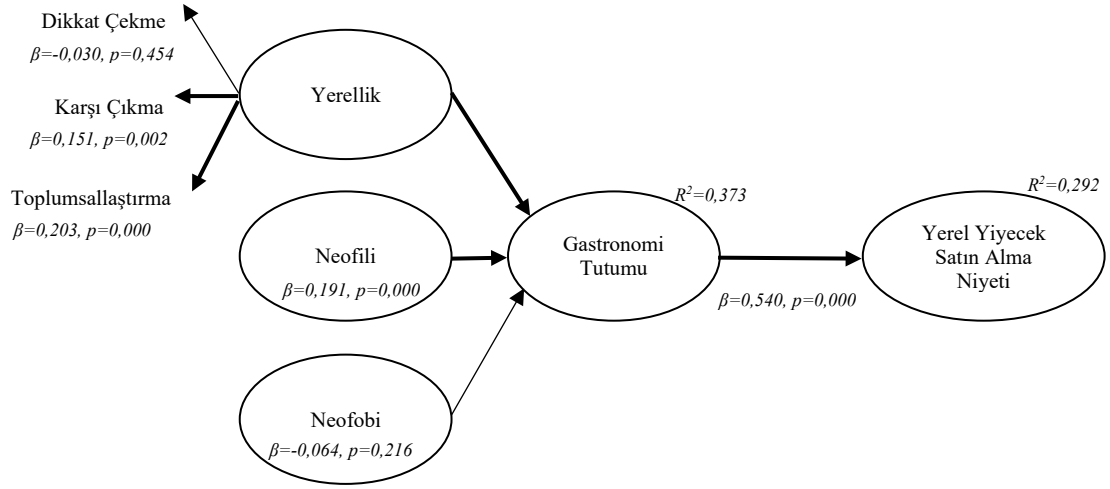
Araştırma sonuçlarına göre dikkat çekme tercihi ($\beta_{YerD \rightarrow YYT} = -0.030$, $t = 0.749$, $p < 0.001$) yerel yiyecek tutumunu pozitif yönde anlamlı olarak etkilemezken, karşı çıkma tercihi ($\beta_{YerK \rightarrow YYT} = 0.151$, $t = 3.083$, $p < 0.001$) ve toplumsallaştırma tercihi ($\beta_{YerT \rightarrow YYT} = 0.203$, $t = 3.850$, $p < 0.001$) yerel yiyecek tutumunu pozitif yönde anlamlı olarak etkilemektedir. Bu bağlamda H_{1a} kabul edilmezken, H_{1b} ve H_{1c} hipotezleri kabul edilmiştir. Neofili ($\beta_{NEOF \rightarrow YYT} = 0.191$, $t = 4.205$, $p < 0.001$) yerel yiyecek tutumunu pozitif yönde anlamlı olarak etkilerken, Neofobi ($\beta_{NEOP \rightarrow YYT} = 0.064$, $t = 1.239$, $p < 0.001$) yerel yiyecek tutumunu negatif yönde anlamlı olarak etkilememektedir. Bu bağlamda H_{2a} kabul edilirken, H_{2b} hipotezi kabul edilmemiştir.

Tablo 8: Yapısal Eşitlik Modeli Sonuçları

Hipotezler	Beta (β)	\bar{x}	s.s.	t-değeri	p-değeri	Sonuç
H_{1a} YerD -> YYT	-0,030	-0,019	0,040	0,749	0,454	Kabul edilmedi
H_{1b} YerK -> YYT	0,151	0,153	0,049	3,083	0,002***	Kabul edildi
H_{1c} YerT -> YYT	0,203	0,212	0,053	3,850	0,000***	Kabul edildi
H_{2a} NEOF -> YYT	0,191	0,188	0,045	4,205	0,000***	Kabul edildi
H_{2b} NEOP -> YYT	0,064	0,062	0,052	1,239	0,216	Kabul edilmedi
H₃ YYT -> SatN	0,540	0,540	0,046	11,817	0,000***	Kabul edildi

NEOP= neofobi, NEOF= neofili, SatN= yerel yiyecek satın alma niyeti, YYT= yerel yiyecek tutumu, YerK= karşı çıkma tercihi, YerD= dikkat çekme tercihi, YerT= toplumsallaştırma tercihi

$p < 0.001$ *** Yerel yiyecek tutumu ($\beta_{YYT \rightarrow SatN} = 0.540$, $t = 11.817$, $p < 0.001$) yerel yiyecek satın alma niyetini pozitif yönde anlamlı olarak etkilemektedir. Böylelikle H_3 hipotezi kabul edilmiştir (Bknz. Tablo 8).

Not: Koyu çizgiler $P < 0,005$ anlamlılık düzeyinde kabul edilen hipotezleri göstermektedir

Şekil 2: Araştırma Modeli Sonuçları

4. SONUÇ

Gaziantep ilini ziyaret eden gastro-turistlerin yerellik tercihi ve yiyecek kişilik özelliklerinin, yerel yiyecek satın alma niyetine etkisinin ortaya çıkarılmasını amaçlayan bu çalışmada Reich ve diğerleri (2018) tarafından geliştirilen yerellik tercihi (Locavorism) ölçeği, Pliner ve Hobden (1992) tarafından geliştirilen yiyecek kişilik özelliği ölçeği kullanılmıştır. Gastronomi tutumunun belirlenmesi için ise, Birch ve Memery (2020) tarafından geliştirilen gastronomi tutumu ölçeği kullanılmıştır.

Çalışmanın sonucunda yerellik tercihi ve yiyecek kişilik özellikleri ölçeklerinin Gaziantep ilini ziyaret eden gastro-turistlerin gastronomi tutumu ve yerel yiyecek satın alma niyetlerini ölçmede başarılı olduğu belirlenmiştir. Bu sonuca göre yerellik tercihi alt boyutu olan dikkat çekme tercihi, gastronomi tutumunu pozitif yönde anlamlı olarak etkilemezken, karşı çıkma tercihi ve toplumsallaştırma tercihi gastronomi tutumunu pozitif yönde anlamlı olarak etkilemektedir. Bu bağlamda H_{1a} kabul edilmezken, H_{1b} ve H_{1c} hipotezleri kabul edilmiş ve çalışmanın bu yönünün Reich ve diğerleri (2018) tarafından yapılan çalışma ile yerel yiyeceklere dikkat çekme faktöründe ayrıştığı ancak karşı çıkma tercihi ve toplumsallaştırma tercihi ile aynı sonuçlara sahip olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda Gaziantep'i ziyaret eden turistlerin küresel gıda şirketleri tarafından üretilen, nereden geldiği ve içeriği tam olarak bilinmeyen gıdalar yerine yerel yiyecekleri tercih ettikleri görülmüştür. Bunda etkili olanın ise yerel yiyeceklerin; bölgede yetişen ürünlerden ve bölgeye özgü üretim/pişirme teknikleri kullanılarak yapılması, güvenilir ve tadının daha iyi olduğu düşüncesini taşımalarındandır. Ayrıca yerel yiyecek satın almanın yerel kalkınma ve sürdürülebilir çiftçilik uygulamalarına destek sağladığı inancına sahip oldukları görülmüştür.

Araştırma sonuçlarına göre yiyecek kişilik özelliği ölçeğinin alt boyutu olan neofili kişilik özelliği, gastronomi tutumunu pozitif yönde anlamlı olarak etkilerken, neofobi kişilik özelliği, gastronomi tutumunu negatif yönde anlamlı olarak etkilememektedir. Bu bağlamda H_{2a} kabul edilirken, H_{2b} hipotezi kabul edilmemiştir. Çalışmanın neofobi alt faktörünün Pliner ve Hobden (1992) tarafından yapılan çalışma ile ayrıştığı bunun nedeni ise Gaziantep ili yerel yemeklerinin neofobik özelliğinin düşük olması, daha önce benzer yemekleri deneyimledikleri veya katılımcıların daha az neofobik eğilim gösteren yaş grubunda olması gerekçe gösterilebilir. Nitekim Pliner ve Hobden (1992) genç bireylerin yaşlı bireylere göre daha neofobik olduklarını belirtmektedirler. Öte yandan

sınanan neofili alt faktörünün Pliner ve Hobden (1992) tarafından yapılan çalışma ile benzer sonuçlara sahip olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda Gaziantep'i ziyaret eden turistlerin yeni yiyecek deneyimlemede istekli olduğu ve Gaziantep ili yerel yemeklerinin katılımcılarda deneme isteği oluşturacak özelliklere sahip olduğu söylenebilir.

Araştırma bulgularına göre, Gaziantep ilini ziyaret eden gastro-turistlerin yerel yiyecek ile ilgili algılarının gastronomi tutumu ve satın alma niyetlerini olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Diğer bir ifade ile gastronomi tutumu, yerel yiyecek satın alma niyetini pozitif yönde anlamlı olarak etkilemektedir. Böylelikle H₃ hipotezi kabul edilmiştir. Bu doğrultuda Gaziantep'i ziyaret eden turistlerin yerel yemeğe olan ilgilerinin söz konusu yerel yemeği satın alırken sergiledikleri tutum ve davranışları, yerel yiyecek satın alma niyetleri üzerinde pozitif yönlü etkili olduğu bulgulanmıştır.

Gerçekleştirilen çalışma kapsamında değerlendirilen Gaziantep ilini ziyaret eden gastro-turistlerin yerel yiyecek satın alma niyetinin tespit edilmesi ile ilgili faktörlerin analizi sonucu elde edilen bulgulardan yola çıkarak gastro-turistlerin yerel yiyecek satın alma niyetlerinin Gaziantep yerel yiyeceklerini deneyimleme ve Gaziantep'i ziyaret etme potansiyeli oluşturmada önemli bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Söz konusu araştırma sonuçları turistik destinasyonların rekabetçi küresel pazarlarda hayatta kalabilmeleri ve sürdürülebilir turizm destinasyonları arasına girebilmek için, yerel ürünlerini ve yerel mutfak kültürlerini turist ilgisini çekecek noktaya getirmeleri gerektiği açıktır. Bunun yapılabilmesinin yolu ise, yerel mutfak kültürlerini ve yerel yiyeceklerini pazarlamada turistlerin satın alma niyetinde önemli belirleyiciliği olan motivasyon faktörlerinin belirlenmesinin son derece önemli olduğunu kabul etmeleridir. Destinasyonlar müşteri konumunda olan turistlerin satın alma niyetlerini belirlemek amacıyla sık sık çalışmalar yapılmalı ve turist beklentilerini karşılayacak uygun politikalar geliştirmelidir. Çalışmanın sonuçları yerel yönetimler, yiyecek içecek işletmeleri ve mülki amirler tarafından turistlerin yerel yiyecek satın alma niyetleri ve yerel yiyecek satın alma tutumlarını kavramak ve mevcut hizmet ortamını iyileştirmeye katkı sunacak etkili pazarlama stratejileri geliştirmek için kullanılabilir.

Turistik destinasyonlarının rekabetçi potansiyelinin değerlendirilmesi ve etkili şekilde kullanılması amacıyla yapılması gereken çalışmalara yönelik önerilerin sunulması yerinde olacaktır. Çalışma kapsamında yerel ve ulusal düzeyde faaliyet gösteren ve Gaziantep yerel yemeklerinin satışını yapan işletmelerin sayısının artırılmasının yanı sıra bu işletmelerin Gaziantep yerel mutfak kültürünün belirleyicisi olan özelliklerini kaybetmeden doğru etnik atmosfer ve doğru hazırlama ritüelleri ile hazırlanan özgün yerel yemekleri sunması oldukça önemlidir. Özellikle sahip olduğu yerel mutfak dokusu ile Türk turizmüne önemli katkıları olan özgün destinasyon özelliği taşıyan Gaziantep iline, yoğun turist ziyaretlerinin yapıldığı ve Gaziantep ilinin Türk mutfak kültürü tanıtımında önemli katkılar sunan şehirlerden biri olduğu açıktır. Bu nedenle Gaziantep'in sahip olduğu yerel mutfak kültürünün ve yerel lezzetlerinin özgünlüğünü yitirmeden gelecek nesillere aktarılması için yerel yönetimler ve eğitim kurumlarının sorumluluk alması önem arz etmektedir. Özellikle başta yiyecek işletmeleri çalışanlarına ve gastronomi alanlarında eğitim gören kişilere Gaziantep yerel mutfağının ders olarak okutulması gerektiği önerilmektedir.

Yerel ve ulusal düzeyde faaliyet yürüten yiyecek içecek işletmeleri, yerel gıda pazarları vb. ticari alanlarda satışı yapılan Gaziantep yerel yemeklerinin belirli standartlar doğrultusunda üretilmesi ve satışının yapılması için gerekli standardizasyon çalışmalarının yapılması önem arz etmektedir. Gastro-turistlerin içeriğini bilmediği yiyecekten kaçınma davranışı göstermeleri satın alma tercihlerinde önemli bir belirleyici olduğu için yerel yiyeceklerin menşeinin, yapım aşamalarının, içeriğinin ve miktarının, besin bileşimlerinin, sağlığa uygunluğunun veya alerjen uyarısı vb.

özelliklerinin etiketinde veya teşhir alanında belirtilmesi Gastro-turistlerin yiyecek tercihlerini arttırmada etkili olacaktır. Ayrıca yerel mutfak kültürü ürünleri olan yerel yemeklerin yerli ve yabancı turistlerin ilgi ve deneyimine sunulmasında önemli katkıları olan yerel gıda pazarları, gastronomi temalı festivaller, gastronomi turları, yemek yarışmaları ve büyük çaplı tanıtım faaliyetleri ile kongre ve fuar gibi organizasyonlarının teşviki ve desteklenmesi son derece önemlidir.

Gelecek araştırmalarda mevcut çalışma genişletilebilir. Örneğin destinasyon sadakatine bakılabilir. Mevcut çalışma farklı destinasyonlara uygulanabilir. Yine gelecek çalışmalarda farklı motivasyon faktörleri araştırılabilir. Ayrıca mevcut çalışma sadece yabancı turistlere uygulanabilir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda örneğin tatmin gibi farklı aracı değişkenler kullanılabilir. Bundan sonraki çalışmalara ışık tutması açısından çalışmanın kısıtları bulunmaktadır. Bu çalışma Gaziantep ilini ziyaret eden turistler ile kısıtlanmıştır. Yine araştırma sadece yerellik tercihi, yiyecek kişilik özellikleri, gastronomi tutumu ve yerel yiyecek satın alma niyeti ölçekleri kullanılarak kısıtlanmıştır. Ayrıca pandemi ve kısıtlamaların olduğu dönemde yapılan bir çalışma olması nedeni ile veriler sadece yerli gastro-turistler ile sınırlı kalmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Araştırmanın etik kurul onayı, İstanbul Ayyansaray Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 23.03.2021 tarihli ve 2021/02 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Ayşe Koç Apuhan (%60), Üzeyir Kement (%40).

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: Ethics committee approval of the study was received from Istanbul Ayyansaray University Ethics Committee, dated 23.03.2021 and numbered 2021/02.

Author Contributions: Ayşe Koç Apuhan (60%), Üzeyir Kement (40%).

KAYNAKÇA

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2),179-211. doi: 10.1016/0749-5978
- Aksoy, M., ve Üner, E.H. (2016). Rafine mutfağın doğuşu ve rafine mutfağı şekillendiren yenilikçi mutfak akımlarının yiyecek içecek işletmelerine etkileri. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 1-17. doi: 19475857
- Anderson, Molly D. (2008). Rights-Based food systems and the goals of food systems reform. *Agriculture and Human Values*, 25(4), 593-608. doi: 10.1007/s10460
- Bagozzi, R.P., ve Yi, Y. (1988). On the evaluation of structural equation models. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 16(1), 74- 94. doi: 10.1177/009207038801600107
- Başoda, A. ve Aylan, S. (2014). Turistlerin karar verme sürecinin amaca yönelik davranış modeli ile değerlendirilmesi: Mevlâna Şeb-i Arus Törenleri örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 25(1), 88 – 104. doi: 10.17123/atad.vol25iss
- Beaugé, B. (2012). On the idea of novelty in cuisine: a brief historical insight. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 1(1), 5-14. doi: 10.1016/j.ijgfs.007
-

-
- Birch, D., Memery, J., ve Kanakaratanne, M. D. S. (2018). The mindful consumer: balancing egoistic and altruistic motivations to purchase local food. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 40, 221-228. doi: 10.1016/j.jretconser.013
- Birch, D. ve Memery, J. (2020). Tourists, local food and the intention-behaviour GAP. *Journal Of Hospitality and Tourism Management*, 43, 53-61. doi: 10.1016/j.jhtm.006
- Birdir, K. ve Akgöl Y. (2015). Gastronomi turizmi ve Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin gastronomi deneyimlerinin değerlendirilmesi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 3(2), 57-68. Erişim tarihi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/355402>
- Björk P. ve Kauppinen-Raisanen H. (2016). Exploring the multi-dimensionality of travellers' culinary-gastronomic experiences. *Current Issues Tourism*, 19(12), 1260- 1280. doi: 10.1080/13683500
- Blake, M. K., Mellor, J., ve Crane, L. (2010). Buying local food: shopping practices, place, and consumption networks in defining food as "Local". *Annals of the Association of American Geographers*, 100(2), 409-426. doi: 10.1080/00045601003595545
- Brown, E., Dury, S. ve Holdsworth, M. (2009). Motivations of consumers that use local, organic fruit and vegetable box schemes in central England and southern France. *Appetite*, 53(2), 183-188. doi: 10.1016/j.appet.006
- Byrne, B.M. (1994). *Structural equation modeling with eqs and eqs/ windows: basic concepts, applications, and programming*. Canada: Sage Yayınevi.
- Chambers, S., Lobb, A., Butler, L., Harvey, K. ve Traill, W. B. (2007). Local, national and imported foods: a qualitative study. *Appetite*, 49(1), 208-213. doi: 10.1016/j.appet.003
- Chang, R. Kivela, J. ve Mak, A. (2011). Attributes that influence the evaluation of travel dining experience: when east meets West. *Tourism Management*, 32(2), 307-316. doi: 10.1016/j.tourman.009
- Choe, J. Y. ve Cho, S. M. (2011). Food neophobia and willingness to try non-traditional foods for Koreans. *Food and Quality and Preference*, 22(1), 671-677. doi: 10.1016/j.foodqual.002
- Choe, J.Y. ve Kim, S. (2018). Effects of tourists' local food consumption value on attitude, food destination image, and behavioral intention. *International Journal of Leisure and Tourism Marketing*, 71(2), 1-10. doi: 10.1016/j.ijhm.007
- Cohen, J. (1988). Set correlation and contingency tables. *Applied Psychological Measurement*, 12(4). 425-434. doi: 10.1177/014662168801200410
- Conkin, P. (2008). *A revolution down on the farm: The Transformation Of American Agriculture Since 1929*, Lexington: University Press of Kentucky.
- Cömert, M. ve Sökmen A. (2017). Türkiye'de gastronomi turizmi: Antalya'da konaklayan turistler üzerine bir araştırma. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14(3), 5-26. doi: 10.24010/soid.369897
-

-
- Demirci, B. ve Erşahin R. (2021). Araştırmacılar ve bilimsel yayınlar perspektifinden Türkiye’de gastronomi. *Journal of Gastronomy, Hospitality, and Travel*, 4(2), 538-550. doi: 10.33083/joghat.92
- Dijkstra, T. K., ve Henseler, J. (2015). Consistent partial least squares path modeling. *MIS quarterly*, 39(2), 297-316.
- Dilsiz, B. (2010). Türkiye’de gastronomi ve turizm: İstanbul örneği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Feldmann, C. ve Hamm, U. (2015). Consumers' perceptions and preferences for local food: a review. *Food Quality and Preference*, 40(2), 152-164. doi: 10.1016/j.foodqual.014
- Fischler, C. (1988). Food, self and identify. *Antropology of Food*, 27(2), 275-292. doi: 10.1177/053901888027002005
- Fitzgerald, K. J. (2016). Thinking globally, acting locally: locavorism and humanist sociology. *Humanity and Society*, 40(1), 3-21. doi: 10.1177/0160597615619273
- Fornell, C., ve Larcker, D.F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50. doi: 10.1177/002224378101800104
- Galzki, J. C., Mulla, D. J. ve Peters, C, J. (2015). Mapping the potential of local food Capacity in Southeastern Minnesota. *Renewable Agriculture and Food Systems*, 30(4), 364-372. doi: 10.1017/S1742170514000039
- Gudergan, S.P., Ringle, C.M., Wende, S. ve Will, A. (2008). Confirmatory tetrad analysis in pls path modeling. *Journal of Business Research*, 61(12), 1238-1249. doi: 10.1016/j.jbusres.012
- Hair, J. F., Matthews, L.M., Matthews, R. L., ve Sarstedt, M., (2017). PLS-SEM or CB-SEM: updated guidelines on which method to use. *International Journal of Multivariate Data Analysis*, 1(2). 107-123. doi: 10.1504/IJMDA.087624
- Hair, J.F., Risher, J.J., Sarstedt, M., ve Ringle, C.M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2-24. doi: 10.1108/EBR-11-0203
- Hall, M., Mitchell, R. ve Sharples, L. (2003). *Consuming places: the role of food, wine tourism in regional developmen.* Hall, M., Sharples, L., Mitchell, R., Macionis, N. ve Cambourne, B. (Ed.), food tourism around the world içinde (ss. 26-59). London: Butterworth Heinemann.
- Halweil, B. (2002). *Home Grown: The Case for Local Food in a Global Market.* Washington: Worldwatch Institute.
- Han, H. ve Kim, Y. (2010). An investigation of green hotel customers’ decisionformation: develeoping an extended model of the theory of planned behavior. *International Journal of Hospitality Management*, 29(2), 659-668. doi: 10.1016/j.ijhm.001
- Harrington R. (2005). Defining gastronomic identity: the impact of environment and culture on prevailing components, texture and flavours in wine and food. *Journal of Culinary Science and Technology*, 4(2), 129-152. doi: 10.1300/J385v04n02_10
-

-
- Henseler, J., Dijkstra, T.K., Sarstedt, M., Ringle, C.M., Diamantopoulos, A., Straub, D.W., ve Calantone, R.J. (2014). Common beliefs and reality about pls: comments on rönkkö and evermann. *Organizational Research Methods*, 17(2). 182-2009. doi: 10.1177/1094428114526928
- Henseler, J., Ringle, C. M., ve Sinkovics, R. R. (2009). *The use of partial least squares path modeling in international marketing*. İçinde, New challenges to international marketing. Bingley; Emerald Group Publishing Limited.
- Hijalager, A.M. (2002). *Demand for the gastronomy tourism product: motivational factors, tourism and gastronomy*. Hjalager Anne-Mette ve Richard G. (Ed.), Demand for the gastronomy tourism product: motivational factors. London: Published by Routledge.
- Hijalager, A.M. (2004). What do tourists eat and why? towards a sociology of gastronomy and Tourism. *Tourism*, 52(2), 195-201. doi: 142733765
- Hu, Li-tze, ve Bentler, P.M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: a Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1999, 1-55. doi: 10.1080/10705519909540118
- Işkın, M. ve Şengel, Ü. (2020). Modern turizmin önemli sorunları: sürdürülebilirlik ve taşıma kapasitesi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 424-436. doi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/saktad/issue/59328/822885>
- Jekanowski, M. D., Williams, D. R. ve Schiek, W. A. (2000). Consumers' willingness to purchase locally produced agricultural products: an analysis of an Indiana Survey. *Agricultural and Resource Economics Review*, 29(1), 43-53. doi: 10.1017/S1068280500001428
- Kaiser, H.F. (1974). An index of factorial simplicity. *Psychometrika*, 39(1), 1974, 31-36. doi: 10.1007/BF02291575
- Karaimamoğlu, T. (2019). Orta çağ avrupa mutfak kültüründe tahıl, balık ve sütün yeri. *Turkish Studies- Historical Analysis*, 14(3), 608-623. doi: 10.29228/TurkishStudies.23306
- Karakeçeli, G. ve Çetinsöz B. (2017). (14-15, Nisan, 2017), Gaziantep yöresinde bayram yemekleri geleneği. VI. Ulusal, II. Uluslararası Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu, 313-332.
- Kement, Ü. ve Bükey, A. (2020). Yeşil satın alma davranış teorisi kapsamında ekorekreatyon faaliyetlerine katılan bireylerin davranışlarının incelenmesi: Bolu Yedigöller örneği. *To and Re* 2(2), 134-145. doi: 59266/846173
- Keskin, E. ve Sezen N. (2020). The specification of the neophobia and neophilia levels of the guests experiencing restaurants: Cappadocia sample. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 1592-1606. doi: 10.26677/TR1010.414
- Kim, Y. G., ve Eves, A. (2012). Construction and alidation of a scale to measure tourist motivation to consume local food. *Tourism Management*, 33(6), 1458-1467. doi: 10.1016/j.tourman.015
- Kim, Y. G., Eves, A. ve Scarles, C. (2009). Building a model of local food consumption on trips and holidays: a grounded theory approach. *International Journal of Hospitality Management*, 28(3), 423-431. doi: 10.1016/j.ijhm.005
-

-
- Kivela, J. ve Crotts, J. C. (2005). Gastronomy tourism: a meaningful travel market segment. *Journal of Culinary Science and Technology*, 2(4), 39-55. doi: 10.1300/J385v04n02_03
- Konyalılar, N. (2021). Çalışanlara göre İstanbul'da faaliyet gösteren özel havayolları şirketlerinde inovatif uygulamaların rekabet gücüne etkisi. *Tourism and Recreation*, 3(2), 132-139.
- Kumar, R. (1999). *Research methodology: a step-by-step guide for beginners*. New Delhi: sage publications.
- Kumar, S., Talwar, S., Murphy, M., Kaur, P. ve Dhir, A. (2021). A behavioural reasoning perspective on the consumption of local food. a study on REKO, a social media-based local food distribution system. *Food Quality and Preference*, 93(2), 104-264. doi: 10.1016/j.foodqual.104264
- Lee, H.K., Hwang, K.H., Kim, M. ve Gho, M. (2021). 3D printed food attributes and their roles within the value-attitude-behavior model: moderating effects of food neophobia and food technology neophobia. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 48(1), 46-54. doi: 10.1016/j.jhtm.013
- Lee, K.H., Scott, N. ve Packer, J. (2014). Where does food fit in tourism?. *Tourism Recreation Research*, 39(2), 269-274. doi: 10.1080/02508281.11081770
- Lim, H.R. ve An, S. (2021). Intention to purchase wellbeing food among Korean consumers: an application of the theory of planned behavior. *Food Quality and Preference*, 88(1), 104101. doi: 10.1016/j.foodqual.104101
- Lopez-Guzman, T. ve Sanchez-Canizares, S. (2012). Gastronomy, tourism and destination differentiation: a case study in Spain. *Review of Economics and Finance*, 2(1), 63-72. doi: 201606268
- Memery, J., Angell, R., Megicks, P. ve Lindgreen, A. (2015). Unpicking motives to purchase locally-produced food: analysis of direct and moderation effects. *European Journal of Marketing*, 49(7/8), 1207-1233. doi: 10.1108/EJM-0075
- Özdamar, K. (2001). *SPSS ile Biyoistatistik*. 4. Baskı, Eskişehir: Kaan Kitapevi.
- Özdemir, S.S. (2019). Etnik restoranların turist davranışlarına etkisi: Berlin'deki Türk restoranlarında bir araştırma, (Yayınlanmış Doktora Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Peter, J.P. (1981). Construct Validity: A Review of Basic Issues and Marketing Practices. *Journal of Marketing Research*, 18(2), 133-145. doi: 10.1177/002224378101800201
- Pliner, P. ve Hobden, K. (1992). Development of a scale to measure the trait of food neophobia in humans. *Appetite* 19(2), 105-120. doi: 10.1016/0195-6663(92)90014-W.
- Ravand, H., ve Baghaei, P. (2016). Partial least squares structural equation modeling with R. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, 21(1), 11. Retrieved From: <https://scholarworks.umass.edu/>
-

-
- Reich, B.J., Beck, J.T. ve Price, J. (2018). Food as İdeology: Measurement and Validation of Locavorism. *Journal of Consumer Research*, 45(4), 849-868. doi: 10.1093/JCR/UCY027
- Rızaoğlu, B., Ayazlar, R.A. ve Gençer, K. (2013). Yiyecek deneyimiyle ilgili bireysel eğilimlerin sosyo- demografik özellikler açısından değerlendirilmesi: Kuşadası'na gelen yabancı turistler örneği. 14. Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı, (05-08 Aralık). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Turizm Fakültesi, 669- 687.
- Richards, G. (2002). Gastronomy: an essential ingredient in tourism production and consumption, tourism and gastronomy, Hjalager, A.M. ve Richards G. (Ed.), *Gastronomy: an essential ingredient in tourism production and consumption içinde (s. 3-21)*, USA Canada: Routledge.
- Roininen, K., Arvola, A. ve Lahteenmaki, L. (2006). Exploring consumers' perceptions of local food with two different qualitative techniques: laddering and word association. *Food Quality and Preference*, 17(1/2), 20-30. doi: 10.1016/j.foodqual.012
- Rozin, P. ve Fallon A. (1988). Body image, attitudes to weight and misperceptions of figure preferences of the opposite sex: a comparison of men and women in two generations. *Journal of Abnormal Psychology*, 97(3), 342-345. doi: 10.1037/0021-843X.97.3.342
- Rudy, K. (2012). Locavores, feminism and the question of meat. *Journal of American Culture*, 35(1), 26-36. doi: 10.1111/j.1542-734X.00795.x
- Sahilli-Birdir S., İflazoğlu, N. ve Birdir, K. (2019). Turist rehberi adaylarında yeni yiyecek deneme korkusu (neophobia). *Gastoria: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 3(4), 551-561. doi: 10.32958/gastoria.587550
- Sekaran, U. (2003). *Research Methods for Business: A Skill-Building Approach*. New York: John Wiley and Sons Yayınevi.
- Sivrikaya, K. (2019). Gıda neofobisi ve heyecan arama kişilik özelliklerinin yabancı turistlerin geleneksel Türk yemeklerini satın alma niyetine etkisi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Sivrikaya, K.K. ve Pekerşen, Y. (2020). The impact of food neophobia and sensation seeking of foreign tourists on the purchase intention of traditional Turkish food. *International Journal Of Gastronomy and Food Science*, 21(1), 100222. doi: 10.1016/j.ijgfs.100222
- Song, H. J. (2010). Understanding casino visitor's decision- making processes within the perspective of responsible gambling: an application of the model of goal-directed behavior. (Yayımlanmamış/doktora tezi). ABD: Clemson Üniversitesi.
- Stanton, J.L., Wiley, J.B. ve Wirth, F.F. (2012). Who are the locavores?. *Journal of Consumer Marketing*, 29(4), 248-261. doi: 10.1108/07363761211237326
- Şahin, S.Z. ve Tosun, C. (2020). Turistlerin yeni gastronomi ürünlerine yönelik tutumları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(74), 564-586. doi: 10.17755/esosder.534625
- Şengel T., Karagöz, A., Çetin, G. ve İstanbullu-Dinçer, F., Ertuğral, S.M. ve Balık, M. (2015). Tourists' approach to local food. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 195(2), 429 -437. doi: 10.1016/j.sbspro.485
-

-
- Tayfun, A., Olcay, A., Çeti, B. ve Yazgan Pektaş, Ş. (2019). Destinasyon yiyecek imajının tutum ve tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(3), 1983-1999. doi: 10.21325/jotags.458
- Tenenhaus, M., Vinzi, V.E., Chatelin, Y.M. ve Lauro, C. (2005). PLS path modeling. *Computational Statistics and Data Analysis*, 48(1), 159-205. doi: 10.1016/j.csda.005
- Tikkanen, I. (2007). Maslow's Hierarchy and food tourism in Finland: five cases. *British Food Journal*, 109(9), 721-734. doi: 10.1108/00070700710780698
- Ural, A. ve Kılıç, İ. (2005). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi*. Ankara: Detay Yayınevi.
- Voorhees, C.M., Brady, M.K., Calantone, R. ve Ramirez, E. (2016). Discriminant validity testing in marketing: an analysis, causes for concern, and proposed remedies. *Journal Of The Academy of Marketing Science*, 44(1), 119-134. doi: 10.1007/11747-015-0455-4
- Wolf, E. (2006). *Culinary tourism the hidden harvest*, ABD-LOWA: Kendall/Hunt publishing company.
- Wong, K. K. K. (2013). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) techniques using SmartPLS. *Marketing Bulletin*, 24(1), 1-32. Retrieved From: <https://www.researchgate.net/publication/268449353>.
- Zepeda, L. ve Deal, D. (2009). Organic and local food consumer behaviour: alphabet theory. *International Journal of Consumer Studies*, 33(6), 697-705. doi: 10.1111/j.1470-6431.00814.x
- Zhang, T., Grunert, K.G. ve Zhou, Y. (2020). A values-beliefs-attitude model of local food consumption: an empirical study in China and Denmark. *Food Quality and Preference*, 83(2), 103916. Doi: 10.1016/j.foodqual.103916
- Yazıcıoğlu, İ. ve Alphan, E. (2017). Turistik destinasyonlarda yerel yiyecek- içecek tüketimine etki eden faktörlerin analizi. *4th International Congress of Tourism ve Management Researches*, (12-14 Mayıs 2017), Girne/Kıbrıs.
- Yoon, Y. ve Uysal, M. (2005). An examination of the effects of motivation and satisfaction on destination loyalty: a structural model. *Tourism Management*, 26(1), 45-56. doi: 10.1016/j.tourman.016

SUMMARY

Introduction

How societies produce and eat any food gives clues about the culinary culture of that society, which provides an important travel motivation for gastro-tourists. Gastro-tourists especially demand to taste the most known and identified products of the region they visit, to see the production and processing stages and the way they are served. In addition, gastro-tourists contribute to the increase of tourism revenues of the region by showing the behavior of purchasing local products belonging to this region. The preferences of gastro-tourists to buy local dishes are also shaped by many factors, and local food preferences may vary with the effect of these factors. As a matter of fact, the local cuisine of the destinations can be an obstacle to travel for tourists with neophobic tendencies, while it can be seen as an important attraction for those who want to experience something new and taste flavors from different cultures. Another factor shaping the preference of gastro-tourists to buy local food is the locavorism. Because the global food systems that emerged especially after the industrial revolution; This has led to concerns about food transparency and safety among consumers and increased interest in local foods. For this reason, studies to be carried out on the intentions of gastro-tourists to purchase local food and their decision-making processes; Marketing of local foods is extremely important as it will provide tourist travel satisfaction, revisit intention, destination with high economic gain and satisfied tourist output.

Research Problem

The aim of this research is to understand the effects of locality preferences and food personality traits of tourists visiting Gaziantep on local food attitude and intention to buy local food. In this context, six hypotheses were examined to prove them with the study. H1a: Attention to locality positively affects local food attitude. H1b: Opposition to non-native food positively influences local food attitude. H1c: Socializing local foods positively affects local food attitudes. H2a: Food neophilia personality trait positively affects local food attitude. H2b: Food neophobia personality trait negatively affects local food attitude. H3: Local food attitude positively affects local food purchase intention.

Methodology

In the study, primary and secondary data collection methods were used together. Questionnaire form was used as the primary data collection method. In addition to the demographic characteristics of the questionnaire, participants' preference for locality, food personality traits, gastronomy attitude and local food purchase intention scales were used. The scale statements were translated into Turkish, then translated back into English to check whether there was a shift in meaning (scope validity). In the context of the research, 412 questionnaire forms were collected. While some of the data collection was done face to face, some of it was done with the help of forms prepared in the internet environment. The main reason why all data cannot be collected face-to-face is the Covid-19, which started in China in December 2019 and made its impact felt in Turkey as of March 2020, causing travel restrictions to begin in this direction. SPSS and Smart PLS statistical programs were used in the analysis phase of the research model. SPSS was used for data coding, and Smart PLS statistical program was used for validity, reliability, and analysis of the model. Two methods, covariance-based (CB-SEM) and partial least squares method (PLS-SEM), were used in the analyzes made with the structural equation model.

Results and Conclusions

As a result of the study, it was determined that the scales of locality preference and food personality traits were successful in measuring the gastronomic attitude and local food purchase intentions of gastro-tourists visiting Gaziantep. According to this result, the preference for attracting attention, which is the sub-dimension of locavorism does not affect the gastronomy attitude positively, while the preference for opposing and the preference for socialization affect the gastronomy attitude positively. While the neophilia personality trait, which is a sub-dimension of the food personality trait scale, affects the gastronomy attitude positively, the neophobia personality trait does not affect the gastronomy attitude negatively. According to the research findings, it is seen that the gastro-tourists visiting Gaziantep province have a positive effect on their perceptions of local food, their gastronomy attitude and their purchase intentions. Based on the findings obtained as a result of the analysis of the factors related to the determination of the local food purchase intention of the gastro-tourists visiting the province of Gaziantep, which is evaluated within the scope of the study, it is also important that the gastro-tourists' local food purchase intentions create the potential to experience Gaziantep local foods and visit Gaziantep found to have an effect. The results of the research clearly show that touristic destinations need to bring their local products and local cuisine cultures to the point where they will attract the attention of tourists to survive in competitive global markets and to be among sustainable tourism destinations. The way this can be done is by accepting that it is extremely important to determine the motivational factors that are important determinants of tourists' purchase intention in marketing their local culinary cultures and local foods. Destinations should conduct frequent studies to determine the purchasing intentions of tourists, who are in the position of customers, and develop appropriate policies to meet tourist expectations. The results of the study can be used by local governments, food and beverage businesses and local authorities to understand the local food purchase intentions and local food purchasing attitudes of tourists and to develop effective marketing strategies that will contribute to improving the current service environment.

İŞYERİNDE MOBBING DAVRANIŞINA İLİŞKİN META ANALİZ TEMELLİ BİR ARAŞTIRMA*

Esin Bengü CERAN¹

Recep İbrahim PINAR²

Atıf/©: Ceran, E. B. ve Pınar, R. İ. (2022). İşyerinde mobbing davranışına ilişkin meta analiz temelli bir araştırma. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 237-281. doi: 10.17218/hititsbd.1115949

Özet: İş yerinde mobbing davranışı, yarattığı bireysel, örgütsel ve toplumsal sorunlar sebebiyle süreçteki tüm aktörleri olumsuz yönde etkilemektedir. Bu etki her vaka için değişkenlik gösteren düzeyde olsa da her bir vakanın önlenmesi tarafların tümü için büyük önem taşımaktadır. İş yerinde mobbing, sonuçlarının yol açtığı etkiler sebebiyle yönetim organizasyon alanında hem uygulayıcı olan işletmeler hem akademik yazın açısından önemi göz ardı edilemeyecek düzeydedir. Bu sebeple iş yerinde mobbing değişkeni, 1970'lerde tanımlanmasının ardından çok sayıda akademik çalışmaya konu olmuştur. Buradan hareketle bu çalışma kapsamında yönetim organizasyon yazınında mobbing değişkenini konu edinen çalışmaların derinlemesine irdelenmesi ve ortak çıkarımlarda bulunulması amaçlanmıştır. Araştırma amacı doğrultusunda ilk olarak mobbing ile ilişkisi en fazla çalışılmış olan değişkenler "işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık" olarak belirlenmiştir. Tespit edilen dört değişken için dört ayrı meta analiz yapılacağından, belirlenen meta analiz dahil etme kriterleri doğrultusunda dört ayrı veri seti oluşturulmuştur. Meta analiz çalışması bulgularının değerlendirilmesi doğrultusunda mobbing değişkeni ile işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık değişkenleri arasında Cohen etki büyüklüğü sınıflandırması kriterine göre orta düzeyde ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Yapılan alt grup analizleri ile de belirlenen düzenleyici değişkenlerin bu ilişkilerdeki rolü ortaya konulmuştur. Araştırmanın, mobbing değişkenine ilişkin yapılan tüm çalışmaları yıl ve coğrafya kısıtı getirmeden irdemesi ve kullanılan meta analiz yönteminin alanda yeni olması bağlamında özgün değer taşıdığı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: İşyerinde Mobbing, Bezdiri, Zorbalk, Psikolojik Taciz, Sistemik İnceleme, Meta Analiz

A Meta-Analysis Based Research on Workplace Mobbing Behavior

Citation/©: Ceran, E. B. ve Pınar, R. İ. (2022). A meta-analysis based research on workplace mobbing behavior. *Hitit Journal of Social Sciences*, 15(1), 237-281. doi: 10.17218/hititsbd.1115949

Abstract: Mobbing in the workplace affects all actors in the process negatively due to individual, organizational and social problems. Although this effect varies for each case, prevention of each case has great importance for all parties. Because caused by its results, its importance in the field of management organization is at a level that cannot be ignored in terms of both the practitioners and academy. For this reason, the workplace mobbing variable has been the subject of many academic studies after its definition in the 1970s. Based on this, within the scope of this study, it is aimed to examine in depth the studies on the mobbing variable in the management organization literature and to make common conclusions. In line with the purpose of the research, firstly, the variables whose

* Bu çalışma birinci yazarın Prof. Dr. Recep İbrahim PINAR danışmanlığında Esin Bengü CERAN tarafından 2021 yılında tamamlanan "Organizasyonlarda mobbing ve ilişkili değişkenlere dair meta analiz temelli bir araştırma" başlıklı 686804 tez nolu doktora tezinden türetilmiştir.

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 12.05.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 30.06.2022

¹Sorumlu Yazar (Arş.Gr.Dr.), İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Yönetimi ve Organizasyon Anabilim Dalı, esinbenguceran@istanbul.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-6960-795X>

²(Prof. Dr.), İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Yönetimi ve Organizasyon Anabilim Dalı, ipinar@istanbul.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-1057-3358>

relationship with mobbing has been studied the most were determined as "intention to leave, job satisfaction, burnout and organizational commitment". After this step, four separate meta-analysis studies were carried out on the relationship between variables with the data set created within the scope of the meta-analysis inclusion criteria. In line with the evaluation of the findings of the meta-analysis study, it was concluded that there was a moderate relationship between the mobbing variable and the variables of intention to leave, job satisfaction, burnout, and organizational commitment according to the Cohen effect size classification criteria. The role of regulatory variables in these relationships, which were also determined with the subgroup analysis, was revealed. It is thought that the research has a unique value in terms of examining all the studies on the mobbing variable without any constraints on years and geography and by using the method meta-analysis new in the field.

Keywords: *Workplace Mobbing, Mobbing, Bullying, Psychological Abuse, Systematic Review, Meta-Analysis*

1. GİRİŞ

Güçlü olanın güçsüz olana uyguladığı şiddet insanlığın varoluşundan bu yana gözlemlenmiştir. Tarih boyunca pek çok farklı şekle bürünmüş olan saldırganlık davranışı günümüzde işletmeler bünyesinde mobbing olarak karşımıza çıkmaktadır. İş yerinde çalışanlar arasındaki çatışmanın belirli bir düzeye kadar öğrenmeye katkı sağladığı bilinmektedir. Çatışma öğrenmeye katkı sağlasa da zaman içinde çatışmanın tırmanması ve kişiler arası iletişimi çıkmaza sürüklemesi beraberinde olumsuz etkileri de getirmekte, taraflardan birinin diğerinin üzerinde baskı kurması ve bunu sistematik olarak gerçekleştirmesi halinde çatışma süreci mobbinge dönüşmektedir. İş yerinde mobbing davranışı başlangıçta küçük sürtüşmeler olarak algılsa da zaman içinde bu durumun sistematik hale gelmesi ile maruz kalan kişiyi mağdur etmektedir. Mobbingin mağdura olan olumsuz etkilerinin yanı sıra organizasyona ve topluma olan olumsuz etkileri de orta ve uzun vadede gözlemlenebilmekte ve yönetim organizasyon alanı için önemli bir çalışma alanı oluşturmaktadır. Mobbingin sebepleri ve sonuçlarının neler olduğu, önlenmesi ve başa çıkılabileceği için neler yapılabileceği, mağdur, fail ve diğer aktörlerin süreçteki rolünün neler olduğu gibi pek çok konu yönetim organizasyon alanı için potansiyel araştırma soruları oluşturmaktadır. Bu doğrultuda 1970'lerden bu yana iş yerinde mobbing değişkenini farklı araştırma soruları bağlamında inceleyen çok sayıda çalışma yazında yer almıştır. İş yerinde mobbing davranışının uygulayıcılar açısından önemi yıllar içinde artış göstermiş, akademi camiası da artan bu önem doğrultusunda mobbing değişkenine ilişkin yapılan araştırma sayısını giderek artırma eğilimine girmiştir. Bu noktada yazında yer alan çok sayıda çalışmanın tek bir filtreden geçirilerek bugüne kadar yapılan çalışmalardan ortak bir çıkarım yapılması gereği ortaya çıkmıştır. Literatürde mobbing değişkenine ilişkin sistematik bir toparlamanın gereğini farkedilen ve bu doğrultuda yapılan meta analiz çalışmaları bulunmakla birlikte bu çalışmalar coğrafi, sektörel veya yıl bazında kısıtlanmıştır (Nielsen ve diğerleri 2010; Verkuli ve diğerleri 2015; Kang ve Lee 2018; Xu ve diğerleri 2018). Bu çalışma kapsamında ise mobbing değişkenini konu alan araştırmalar herhangi bir kısıt olmadan, ulaşılabilen tüm çalışmaların irdelenmesi ile meta analize dahil edilmiştir. Bu doğrultuda yapılan çalışma ile yönetim organizasyon yazınında mobbing değişkenine ilişkin yapılmış olan çalışmaların ilk aşamada kısıt getirilmeden taranması ile sistematik olarak irdelenmesi hedeflenmiştir. Çalışmanın ana amacı iki aşamada şekillenmiştir. İlk olarak yazın incelemesi ile iş yerinde mobbing değişkeninin ilişkilendirildiği değişkenleri tespit etmek, sonrasında ise tespit edilen bu değişkenlerden mobbing ile ilişkisi en çok çalışılanların sistematik analizlerinin yapılması ve ortak bir çıkarımda bulunulması amaçlanmıştır. Başka bir deyişle alanda bugüne dek yapılan çalışmaların sonuçlarının ortak bir paydaya indirgenmesi hedeflenmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Mobbing kavramının iş hayatındaki anlaşmazlıklardan biri olarak karşılık bulmasından önce literatürde yaygın bir kullanımının bulunmadığı görülmektedir. Mobbing sözcüğü ilk olarak hayvan davranışlarını inceleyen Avusturyalı etoloji uzmanı Konrad Lorenz tarafından 1963 yılında yapılan çalışma kapsamında bir grup hayvanın kendilerinden daha büyük bir hayvana saldırması anlamında kullanılmıştır. Daha sonra İsveçli araştırmacı Heinemann çocuklar arasındaki davranışlar üzerine yaptığı çalışmasında bir grup çocuğun bir diğer çocuk (genellikle tek başına olan) üzerindeki saldırgan davranışlarını mobbing olarak nitelendirmiştir. Mobbing sözcüğünü iş yerinde yetişkinler arasındaki gerginlikleri tanımlamak üzere kullanan ilk araştırmacı ise Heinz Leymann'dır (Leymann 1996, s.168). Çocuklar arasındaki bu tür saldırgan davranışların incelenmesi zamanla zorbalık sözcüğünün yaygın kullanılmasına sebep olmuş, mobbing ise yetişkin davranışlarını tanımlamada kullanır hale gelmiştir.

İş yerinde mobbing kavramı Heinz Leymann ve beraberindekiler tarafından 1982'de yapılan, 1983 yılının sonbaharında yazılmış ve 1984 yılı başında İsveç Mesleki Güvenlik ve Sağlık Ulusal Kurulu tarafından bilimsel bir rapor olarak yayınlanan araştırmalara kadar sistematik olarak tanımlanmamıştır (Leymann 1996, s.165). Bu raporun beraberinde yetişkinlerde zorbalık kavramının incelenmesi ve mobbing olarak adlandırılmasında öncülük eden iki önemli çalışma Leymann (1992) ve Einarsen ve Raknes'in (1991) çalışmalarıdır. Bu çalışmalar İskandinav dillerinde yayınlanmış olmakla birlikte çalışmaların sonuçlarına İngilizce olarak da 1994'te Einarsen, Raknes ve Matthiesen tarafından daha sonra 1996'da Einarsen ve Skogstad tarafından yapılan çalışmalarda yer verilmiştir. 1993 yılında İsviçre ve 1994 yılında Norveç'te iş yerinde mobbinge ilişkin çıkarılan yasalarla öne çıkan kavram bu dönemden itibaren giderek daha da önem kazanmıştır (Rayner 1997,183). Oxford sözlüğünde 'mob' sözcüğünün sözlük karşılığı; şiddet içeren veya kargaşaya yol açan kalabalık bir grup insandır. Bir insanın bu şiddete, saldırganlığa maruz kalması ise 'mobbing' olarak karşılık bulmaktadır. Çalışma hayatında mobbing kavramının tanımı Leymann tarafından; "bir kişiyi savunmasız ve çaresiz bırakan sistematik olarak uygulanan düşmanca ve etik olmayan davranışlar" olarak yapılmıştır (Leymann 1996, s.168).

İş yerinde karşılaşılan her türlü olumsuz davranış mobbing olarak değerlendirilemez. Mobbingden tam anlamıyla söz edilebilmesi için davranışın mobbingin unsurlarını taşıması gerekmektedir. Birine yetkinliğinin alt düzeyinde işler vermek, onunla dalga geçmek veya birlikte yemeğe giderken onu çağdırmamak gibi izole etme davranışları iş hayatında olağan durumlar olarak karşılanabilmektedir (Hauge ve diğerleri 2007, s.221). Üstlerin astlara aşağılayıcı, manipüle edici, yüksek sesli ve benzeri davranışları aslında sıra dışı değildir, yapılan araştırmalara göre yöneticilerin önemli bir kısmı çalışanlarına karşı bu tür davranışları sıklıkla uygulamaktadır (Lutgen-Sandvik 2003, s.472). Ancak bu davranışların sistematik biçimde, belli bir zaman periyoduna yayılarak yapılması ve çalışma ortamında gerginliğe yol açarak iyi olma hali ve iş tatminini düşürmesi halinde mobbinge dönüşmektedir (Hauge ve diğerleri 2007, s.221).

Mobbing kavramına ilişkin literatür incelendiğinde kavramın pek çok farklı şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Çeşitli araştırmacılar mobbingin ortaya çıkma biçimlerini farklı şekillerde ortaya koymuşlardır. Mobbing değişkenine ilişkin yapılan araştırmaların öncülerinden olan Brodsky (1976) mobbingin beş şekilde oluştuğunu öne sürmektedir. Bu doğrultuda günah keçisi yapma (scapegoating), isim ya da lakap takma (namecalling), fiziksel istismar (physical abuse), iş baskısı (work pressure) ve cinsel taciz (sexual harassment) mobbingin meydana geldiği şekiller olarak kategorize edilmiştir (Brodsky 2000, ss.381-382 akt. Rayner ve Hoel,1997). Leymann (1996) mobbingi mağdurun üzerinde bıraktığı etkiye göre adlandırmış ve beş kategori altında incelemiştir

(Leymann 1996, s.170). Başka bir deyişle Leymann'a göre mobbingin türleri madğdurun maruz bırakıldığı etkiye göre çeşitlilik göstermektedir.

1. *Mağdurun kendini ifade etme ve iletişim kurmasına etki eden saldırılar:* Yönetimin çalışanın görevine yönelik sözlü tehditleri, kişiyi sessizleştirilmesi, sözlü tacizler ile çalışanın iletişimden çekinen ya da iletişime kapalı hale getirilmesidir.
2. *Mağdurun sosyal ilişkilerine saldırı:* İş arkadaşlarının kişi ile iletişim kurmaması, çalışanın diğer çalışanlardan uzaklaştırılması, dışlanmasıdır.
3. *Mağdurun kişisel itibarına saldırı:* Kişi hakkında yapılan dedikodular, alay edilmesi, yürüyüşü veya duruşu gibi kişisel özelliklerinin dalga konusu edilmesidir.
4. *Mağdurun mesleki pozisyonunu etkileyen saldırılar:* Kişiyi iş verilmemesi veya önemsiz işler verilmesidir.
5. *Mağdurun sağlığına doğrudan yapılan fiziksel saldırılar:* Kişiyi tehlikeli işler verilmesi, fiziksel olarak saldırıda bulunulması veya cinsel tacizdir.

Mobbingin kavramsal temellerinin açıklanmasının ardından çalışmanın devam eden kısmında mobbing ile ilişkisi kurulmaya çalışılan işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık değişkenleri ve bu değişkenlerin mobbing ile ilişkileri teorik olarak ele alınmıştır.

2.1. İşten Ayrılma Niyeti ile Mobbing ile İlişkisi

İşten ayrılma niyeti işten ayrılma süreci içinde üç ögeye karşılık gelmektedir; ayrılma düşüncesi, alternatif bir iş arama eğilimi ve işi bırakma eğilimi (Carmeli ve Weisberg 2006,191-206). İşten ayrılma niyeti kavramına ilişkin tanım "çalışanın işine son verme düşüncesi" olarak yapılmaktadır (Moblely akt. Şahin 2011, ss.277-288). Rusbelt ve diğerleri (1988) ise çalışanın iş tatmininin düşük olması sebebiyle gösterdiği yıkıcı ve aktif eylemleri işten ayrılma niyeti olarak tanımlamaktadır (Karakaş 2017, ss.80-112). Çalışanların işten ayrılma niyeti pek çok faktöre göre şekillenmektedir. Cotton ve Tuttle bu faktörleri üç başlık altında irdelemiştir (Cotton ve Tuttle 1986, ss.55-70): Dışsal faktörler (iş olanakları, işsizlik oranı, sendikalaşma gibi), işle ilgili yapısal faktörler (ücret, performans, iş tanımı gibi), çalışana ait kişisel faktörler (yaş, kıdem, cinsiyet gibi). Tüm bu faktörler çalışanın işten ayrılmaya ilişkin eğilimini artırmakta veya azaltmaktadır. Özellikle işe yönelik faktörler arasında yer alan işten, iş arkadaşlarından, üstlerden memnun olmama değişkenleri ile mobbing değişkenini bağdaştırmak mümkündür. Yapılan çok sayıda çalışma ile iş yerinde mobbing davranışının işten ayrılma niyetine olan etkisine değinilmektedir. Leymann'ın iş yerinde mobbing sürecinin sonucunda işten ayrılma davranışına yer vermesi de bu görüşü destekler niteliktedir (Davenport ve diğerleri 1999, s.38). Quine (1999) mobbinge maruz kalan çalışanların işten ayrılma niyetinin daha yüksek düzeyde olduğunu bulgularla ortaya koymuştur (Quine 1999, ss.228-232).

2.2. İş Tatmini ile Mobbing ile İlişkisi

İş tatmini kavramını irdeleyen öncü araştırmacılardan olan Gruneberg kavramı "bireyin işine karşı olan duygusal tepkileri" olarak tanımlamıştır (Gruneberg 1979,2). Locke (1976) ise iş tatmini tanımını "kişinin iş veya iş deneyimlerine ilişkin keyifli-olumlu duygusal durumu" olarak yapmıştır (Locke akt. Gruneberg 1979). Başka bir deyişle kişinin işine karşı olumlu ruh hali iş tatminini, işine karşı olumsuz tutumları ise iş tatminsizliğini meydana getirmektedir (Erdoğan 1999, s.231). Çalışanların işe yönelik tatmin düzeyi aşırı tatmin ve aşırı tatminsizlik doğrusu üzerinde değişiklik göstermektedir. İşin niteliği, çalışma arkadaşları, yöneticiler, astlar ve ücret iş tatmini düzeyini etkileyen en önemli sebepler olarak sıralanmaktadır (George ve diğerleri 2011,

s.71). Kişilik, değerler, işin niteliği ve sosyal etki de iş tatmininin öncülleri olarak kabul edilmektedir (George ve diğerleri 2011, s.83). İş yerindeki sosyal ve fiziksel pek çok değişkene maruz kalan çalışanın işe yönelik tatmin düzeyi bu faktörlerin etkisiyle şekillenmektedir. İş tatmini ve başlıca stres faktörlerinden biri olan iş yerinde mobbing değişkeni arasındaki ilişki çok sayıda akademik çalışmaya konu olmuştur (Rodriguez-Muñoz ve diğerleri 2009, ss.225-243). Çalışanın iş yerinde doğrudan mobbinge maruz kalması veya mobbinge şahit olması iş tatmini düzeyini etkilemektedir (Sims ve Sun 2012, ss.9-26).

2.3. Tükenmişlik ile Mobbing ile İlişkisi

Tükenmişlik değişkenine ilişkin ilk yayınlar 1970'lerin ortalarında Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanmaya başlanmıştır. İlk yayınlarda amaçlanan kavramı tanımlamak ve ona bir isim verebilmektedir (Maslach ve diğerleri 2001, s.399). Tükenmişlik kavramının ilk tanımının yapıldığı çalışma 1974 yılında Freudenberg tarafından yayımlanmıştır. Tükenmişlik sözcüğünün İngilizce sözlükteki karşılığının "başarısız olmak, aşırı talepleri karşılayacak enerji, güç ve kaynağa sahip olamamaktan dolayı bitkin düşmek" olduğunu ve bireylerin yaşadığı sendromun da tam olarak buna karşılık geldiğini öne süren araştırmacı, bireyin kurumlardaki hedeflere ulaşma gücünü kaybetmesinin tükenmişlik sendromu olduğunu savunmaktadır (Freudenberg 1974, s.159). Konuya ilişkin en detaylı incelemeyi yapan ve literatürde kabul gören çalışmalara öncülük eden araştırmacılar Maslach ve Jackson ise tükenmişliği "hizmet sektöründe görev yapan veya insanlarla doğrudan iletişimi olan çalışanlarda sıklıkla görülen duygusal tükenme ve sinizm sendromu" olarak tanımlamıştır (Maslach ve Jackson 1981, s.99). Bir diğer tanım ise Maslach tarafından "işe ilişkin kronik duygusal stres faktörlere ve kişilerarası stres faktörlerine verilen uzun süreli tepkiler" olarak yapılmıştır (Maslach 2003, s.189).

Tükenmişlik değişkenine neden olan durumlar kişilerarası ilişkilere dayandırılmaktadır. Temas halinde olunan kişilerin (müşteriler ve çalışma arkadaşları gibi) tutum ve davranışları kişinin tükenmişlik düzeyine etki etmektedir. Çalışanın temaslı olduğu kişilerle olan iletişimde yaşadığı negatif deneyimler işe karşı olan tutumunu doğrudan etkilemektedir (Leiter ve Maslach 1988, s.298). Tükenmişlik ve mobbing değişkeni arasındaki ilişki bu noktada ortaya çıkmaktadır. Mobbinge maruz kalan çalışanlar ve tükenmişlik sendromu yaşayanların semptomları oldukça benzerlik göstermektedir (Laschinger ve diğerleri 2010). Anksiyete, depresyon, sinirlilik, uykusuzluk, pskosomatik rahatsızlıklar tükenmişlik ve mobbingin yol açtığı benzer semptomların başlıcalarıdır (Varhama ve Björkqvist 2004, s.1119).

2.4. Örgütsel Bağlılık ile Mobbing ile İlişkisi

Örgütsel bağlılık kavramına ilişkin çalışmalar 1970'lerde yoğunlaşmıştır. Kavrama ilişkin yapılan ilk çalışmalarda çeşitli tanımlar yapılmıştır. Kanter (1968) örgütsel bağlılığı kişinin enerji ve sadakatini sisteme aktarmaya yönelik istekliliği, kişiliğin sosyal ilişkilerle bağdaştırılması (Kanter 1968, s.499) olarak tanımlarken, Sheldon (1971) kavramın tanımını çalışanın kimliğini örgüte bağlayan tutum veya yönelim olarak yapmaktadır (Sheldon 1971, s.143). 1991 yılında Meyer ve Allen tarafından gerçekleştirilen çalışmanın yayınlanmasına kadar yapılan pek çok tanımlamada kavrama ilişkin ortak bir dil geliştirilemediği görülmektedir (Meyer ve Allen 1991, ss.61-89). Bu çalışma kapsamında ortaya konulan bulgularla, örgütsel bağlılık değişkeninin; duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık olarak üç boyutun birleşiminden oluştuğu ortaya konulmuştur. Bu üç boyut doğrultusunda örgütsel bağlılık; çalışanın organizasyonla ilişkisini tanımlayan ve organizasyonun bir üyesi olmaya devam etme veya etmeme kararına etki eden psikolojik bir durum olarak tanımlanmıştır. Duygusal bağlılık; çalışanın kuruma karşı olan hissiyatını, kurumla kendini tanımlama ve kurum içerisine kendini dahil etme düzeyini temsil

etmektedir. Devam bağlılığı; kişinin kurumdan ayrılma veya kurum çalışanı olarak kalma maliyetine ilişkin algısıdır. Normatif bağlılık ise; kişinin kurumda çalışan olarak kalmaya devam etmek zorunda hissetmesidir (Meyer ve Allen 1991, s.67). Meyer ve Allen'in kavramı irdelemesi ve boyutlandırmasının ardından literatürün konuya ilişkin ortak bir görüş temelinde buluşabildiği görülmektedir. Örgütsel bağlılık değişkeninin oluşumunda çalışanın yaş, eğitim, kıdem gibi demografik değişkenlerinin yanı sıra iş tatmini, işin niteliği, ödüller, alternatif işler, stres faktörleri, kişi-örgüt uyumu gibi çok sayıda değişkenin etkili olduğu çalışmalarla ortaya konulmuştur (Reichers 1985, s.466). Değişkenin öncüllerine dair kabul gören sınıflandırmanın temeli Steers (1977) tarafından yapılmıştır (Steers 1977, s.47). Örgütsel bağlılık değişkeninin oluşumuna etki eden değişkenler kişisel özellikler, yapısal özellikler, işin karakteristiği ve iş deneyimleri olarak dört kategoride toplanmıştır (Mowday ve diğerleri 1982). Bunun yanı sıra değişkenin yol açtığı pek çok örgütsel faktöre ilişkin de çok sayıda çalışma literatürde yer almaktadır. İşçi devir hızı, çalışan performansı, işletme performansı, verimlilik, devamlılık ve devamsızlık; örgütsel bağlılığın ardıl değişkenlerinin başlıcalarıdır (Reichers 1985, ss.466-467).

Organizasyonlar için büyük önem teşkil eden bu değişkenlerin yanı sıra örgütsel bağlılık ve iş yerinde mobbing değişkeni arasındaki ilişki de literatürde çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. İş yerinde mobbinge maruz kalan veya şahit olan bireylerin örgütsel bağlılığının düştüğüne yönelik araştırma bulgularına ulaşmak mümkündür.

3. YÖNTEM

Çalışmanın bu kısmında araştırmacının amacı, hipotezleri, kapsam ve sınırlılıkları, araştırma sürecinin aşamaları, meta analiz dahil etme kriterleri ve veri toplama sürecine yer verilmiştir.

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma kapsamında araştırma konusu olarak mobbing kavramının seçilmesinin temel nedeni iş yerinde gerçekleşen mobbing davranışının işletmelerdeki pek çok değişkenden etkileniyor ve pek çok değişkeni etkiliyor olmasıdır. İşletmelerde ast-üst veya eşitler arasında yaşanan mobbing vakalarının çalışan motivasyonu, çalışan sağlığı, toplum sağlığı ve işletme performansı gibi pek çok önemli değişkene etki ettiği çok sayıda araştırma ile ortaya konulmuştur (Karabulut 2016, ss.4-11; Samnani ve Singh 2014, ss.5-16; Young-Jones ve diğerleri 2015, ss.185-200). Bu doğrultuda mobbing kavramının yönetim ve organizasyon yazını kapsamındaki sınırları merak konusu olmuştur. Yönetim ve organizasyon alanında mobbing kavramına ilişkin yapılan yazın incelemesi sonunda, bu konuda çok sayıda çalışmanın yapılmasına rağmen çalışmaların sistematik olarak irdelenmediği, çok sayıda çalışmanın birbirinden bağımsız olarak literatürde var olduğu ancak ortak bir çıkarım için sistematik olarak birarada değerlendirilmediği tespit edilmiş bu sebeple çalışmaların sistematik olarak irdelenmesinin yararlı olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Buradan yola çıkılarak kavramın teorik temellerinin irdelenmesinin yanı sıra, değişkenin başka örgütsel değişkenlerle olan ilişkisine yönelik bir araştırma yapma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ancak bu ilişkilere ilişkin birincil düzeyde bir analiz daha yapmak yerine, var olan araştırma sonuçları üzerinde sistematik olarak çalışılarak bir sonuca varılmasının daha anlamlı bir çaba olacağı düşünülmüştür. Bu doğrultuda, yönetim ve organizasyon yazınında iş yerinde mobbing değişkeninin ilişkilendirildiği değişkenleri tespit etmek araştırmanın birincil amacını, bu değişkenlerden mobbing ile ilişkisi en çok çalışanların sistematik analizleri sonucu ulaşılan bulguların ortaya konulması ise ikincil amacını oluşturmaktadır.

Araştırmanın birincil amacı doğrultusunda yazında mobbing değişkenine ilişkin yapılan çalışmaların sistematik olarak incelemesi yapılmış ve ilişkili değişkenler tespit edilmiştir. Birincil amaç doğrultusunda yapılan tespitler neticesinde mobbing değişkeni ile ilişkisi en sık çalışan

örgütsel değişkenler; işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık olarak tespit edilmiştir. Buradan hareketle araştırmanın ikincil amacı doğrultusunda araştırma sorularına yönelik hipotezler oluşturulmuştur. Araştırma kapsamında belirlenen alt hipotezlerde ülke ve sektör değişkenleri yer almaktadır. Bunun öncelikli sebebi değişkenler arası ilişkide kültürel farklılıkların ve sektöre bağlı değişkenliklerin anlamlı fark yaratacağının düşünülmesidir. Ayrıca dahil etme kriterleri kapsamında veri setinde yer alan çalışmaların çoğunluğunda analize dahil etme imkânı bulunan verinin bu iki değişken ile sınırlı olması da alt hipotezlerin bu doğrultuda oluşturulmasına sebep olmuştur. Bu anlamda daha az veri seti ile çalışmayı tercih edebilecek olan çalışmalarda cinsiyet, eğitim durumu ve çalışan kıdemine yönelik alt hipotezlerin oluşturulması da mümkün olabileceken bu çalışma kapsamında bu değişkenlere ilişkin hipotez testinin gerçekleştirilmesi veri setinin yapısı sebebiyle mümkün olamamıştır. İkincil amaca yönelik dört adet araştırma hipotezi ve her dört hipotez için ikişer alt hipotez oluşturulmuştur. Araştırma amacı doğrultusunda oluşturulan hipotezler aşağıda yer almaktadır;

1.H₁: Çalışanların mobbing algıları ve işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki vardır.

1.H_{1a}: Çalışanların mobbing algıları ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide araştırmanın gerçekleştirildiği ülkenin moderatör etkisi vardır.

1.H_{1b}: Çalışanların mobbing algıları ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide araştırmanın gerçekleştirildiği alanın (sektör) moderatör etkisi vardır.

2.H₁: Çalışanların mobbing algıları ve iş tatmini arasında anlamlı bir ilişki vardır.

2.H_{1a}: Çalışanların mobbing algıları ve iş tatmini arasındaki ilişkide araştırmanın gerçekleştirildiği ülkenin moderatör etkisi vardır.

2.H_{1b}: Çalışanların mobbing algıları ve iş tatmini arasındaki ilişkide araştırmanın gerçekleştirildiği alanın (sektör) moderatör etkisi vardır.

3.H₁: Çalışanların mobbing ve tükenmişlik algıları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

3.H_{1a}: Çalışanların mobbing ve tükenmişlik algıları arasındaki ilişkide araştırmanın gerçekleştirildiği ülkenin moderatör etkisi vardır.

3.H_{1b}: Çalışanların mobbing ve tükenmişlik algıları arasındaki ilişkide araştırmanın gerçekleştirildiği alanın (sektör) moderatör etkisi vardır.

4.H₁: Çalışanların mobbing algıları ve örgütsel bağlılıkları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

4.H_{1a}: Çalışanların mobbing algıları ve örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkide araştırmanın gerçekleştirildiği ülkenin moderatör etkisi vardır.

4.H_{1b}: Çalışanların mobbing algıları ve örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkide araştırmanın gerçekleştirildiği alanın (sektör) moderatör etkisi vardır.

3.2. Kapsam ve Sınırlılıklar

Çalışma kapsamında araştırma yöntemi olarak tercih edilen meta analizinin yöntemsel olarak çeşitli kısıtlılıkları bulunmaktadır. Konu ile ilgili yapılan yayınlanmış ve yayınlanmamış olan tüm çalışmalara ulaşmanın mümkün olmaması araştırmanın en önemli kısıtını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra yapılmış araştırma sonuçlarının analiz verisi olarak kullanılacak olması da bir başka kısıt olarak araştırmanın sınırlılıkları arasında yer almaktadır. Araştırmanın bir diğer kısıtı da boyutlar arası ilişkiyi incelemek için her iki değişken için aynı boyutları kullanan yeterli sayıda çalışmaya ulaşılamamış olmasıdır. Bu kısıt sebebi ile araştırma kapsamında değişkenlere ilişkin

boyutlar arası ilişkiler yerine değişkenler arası genel ilişkiler irdelenmiştir. Araştırma hipotezleri doğrultusunda yalnızca değişkenler arası korelasyon analizi verisi içeren çalışmaların meta analize dahil edilmesi de bir diğer kısıtı oluşturmaktadır. Ayrıca meta analiz çalışmalarının ortak problemleri arasında yer alan ve yayın yanlılığına sebebiyet veren iki önemli sınırlılık bu çalışma kapsamında da kısıt oluşturmaktadır. İlk olarak meta analiz için oluşturulan veri setinin yayınlanmış araştırma bulgularına dayanması dosya çekmecesi problemini (*file-drawer problem*) ortaya çıkarmaktadır. Çalışma kapsamında ulaşılan araştırma sonuçlarının tamamı yayınlanmış çalışmalardan elde edilmiştir. Yayınlanmayan çalışma sonuçlarına ulaşmanın güçlüğü ve hakem sürecinden geçmeyen çalışmaların geçerlilik-güvenilirlik problemlerine yol açması ihtimali sebebi ile yayınlanmamış çalışmalar veri setine dahil edilmemiştir. Yanlılığa yol açan bir diğer sorun ise kayıp veri problemi (*missing studies problem*). İstatistiksel olarak anlamlı sonuç veren çalışmaların yayınlanma oranının daha fazla olması sebebiyle istatistiksel anlamlılığı olmayan bulgulara ulaşmak güçtür. Yayınlanma sıklığının az olmasına rağmen, bu araştırma kapsamında ulaşılabilen, istatistiksel olarak anlamsız bulunan sonuçlar da veri setine dahil edilmiştir (Borenstein ve diğerleri 2009, s.252). Bunun yanı sıra atıf sayısı düşük olup veri tabanları vasıtasıyla ulaşılamayan ve farklı dillerde yayınlanmış çalışma sonuçlarına ulaşılamamış olması da kayıp veri sebebi ile araştırma kısıtları arasında yer almaktadır.

3.3. Araştırma Süreci

Araştırma sürecinin özellikle veri toplama ve analiz aşamaları kapsamında meta analiz yönteminde bulunması gereken aşamaların atlanmaması adına Amerikan Psikoloji Derneğinin (APA) derlediği Meta Analiz Raporlama Standartları (MARS) tablosundan yararlanılmıştır (American Psychological Association MARS). Mobbing değişkeninin en sık çalışıldığı değişkenin belirlenmesi ve yapılan çalışmaların irdelenerek meta analizinin gerçekleştirilmesi amacıyla 9 aşamalı bir veri toplama süreci takip edilmiştir. Bu bölümde ilk olarak meta analiz dahil etme kriterlerine, sonrasında veri toplama sürecine ilişkin detaylı bilgilere yer verilmiştir.

3.3.1. Meta Analiz Dahil Etme-Hariç Tutma Kriterleri

Meta analiz gibi sistematik incelemeler kapsamında araştırmaya çok sayıda çalışma ile başlanırken dahil etme ve hariç tutma kriterlerinin uygulanmasının ardından çok daha az sayıda çalışma ile analizlerin yapıldığı görülmektedir (Borenstein ve diğerleri 2009, s.380). Dahil etme-hariç tutma kriterleri genel hatlarıyla; ilgili kavramın tanımı, örneklemin özellikleri, çalışmanın araştırma deseni, zaman aralığı, yayın türü ve etki büyüklüğü verisi doğrultusunda belirlenebilmektedir (Card 2012, ss.39-41). Bu çalışma kapsamında araştırmanın amacı ve izlenen yöntem doğrultusunda belirlenen meta analize dahil etme kriterleri aşağıda yer almaktadır.

- İlk olarak mobbing ve mobbinge ilişkisi olan nicel veri içeren çalışmalar meta analiz çalışması kapsamında değerlendirilmek üzere araştırmaya dahil edilmiştir.
- Araştırmaya dahil edilen çalışmalara örneklem özelliği açısından herhangi bir kısıt getirilmemiştir. Yayın yılı ve coğrafi bölge açısından da kısıt bulunmamaktadır.
- Araştırmacının değerlendirme yapabilmesi amacı ile yayın dili İngilizce ve Türkçe olan çalışmalar araştırmaya dahil edilmiştir.
- Meta analiz çalışması etki büyüklüğü olarak korelasyon tercih edilmiştir. Bu doğrultuda konuya ilişkin yapılan literatür taramasında elde edilen, "Pearson korelasyon değeri" verisi içermeyen çalışmalar analiz dışı bırakılmıştır.
- Değişkenlere ilişkin boyut bazında değil değişkenlerin genel ilişkisine yönelik pearson korelasyon değerini içeren çalışmalar araştırmaya dahil edilmiştir.

-
- Bir çalışmanın meta analiz çalışmasına dahil edilmesi için araştırma amacının mobbing ve ilgili değişkenin ilişkisini ortaya koyma olması şartı aranmamıştır. Araştırma bulgularında ilgili değişkene dair korelasyon değerine yer verilmiş olması dahil edilmesi için yeterli bulunmuştur. Ayrıca bir çalışmanın meta analize dahil edilmesi için değişkenler arası ilişkiye ilişkin korelasyon değerinin istatistiksel olarak anlamlı olması şartı da aranmamıştır.

3.3.2. Veri Toplama Süreci

Bu çalışma kapsamında mobbing değişkenine ilişkin sistematik inceleme yapılmasının amaçlanması ile birlikte ilk olarak literatür taraması için anahtar kelimeler belirlenmiştir. Literatür taramasının devamında meta analiz uygulamasında etki büyüklüğü olarak kullanılacak olan *korelasyon* verisini içeren çalışmaların detaylı şablonu oluşturulmuş, mükerrer çalışmalar elenmiştir. Mobbing değişkeni ile ilişkisi çalışılan öncül ve ardıl değişkenler irdelenmiş, en sık çalışılan değişkenler tespit edilmiştir. Yapılan irdeleme sonucunda mobbing değişkeni ile ilişkisi en fazla sayıda araştırmaya konu olmuş olan değişkenlerin işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık değişkenleri olduğu görülmüştür. Bu sebeple araştırmanın ikincil amacı doğrultusunda mobbing değişkeni ile işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık değişkenleri arasındaki ilişkinlerin dört ayrı meta analiz ile ortaya konulması hedeflenmiştir. Belirlenen değişkenler ve meta analiz dahil etme kriterlerine uygun olan çalışmaların tespiti ile son aşamada veri seti oluşturmak amacıyla kodlamalar gerçekleştirilmiştir. Sürecin detayları aşağıda yer almaktadır.

1-Anahtar kelimelerin belirlenmesi: İlk olarak mobbing kavramına ilişkin yapılan çalışmalar incelenerek kavramın Türkçe ve İngilizce karşılığı olarak literatürde yer alan “*mobbing, mobbing, bullying, psikolojik şiddet, psikolojik taciz, yıldırma, psikolojik yıldırma, bezdirme, zorbalık*” anahtar kelimeleri tespit edilmiştir.

2-Veri tabanlarının taranması: İkinci aşamada yönetim ve organizasyon alanında yapılan ulusal ve uluslararası çalışmaların yer aldığı DERGİPARK-ULAKBİM, EBSCO, EMERALD, GOOGLE AKADEMİK, SAGE JOURNALS, SCIENCE DIRECT, SCOPUS, SPRINGER LINK, TAYLORve FRANCIS, PREQUEST, WEB OF SCIENCE, WILEY, YÖKTEZ veri tabanları belirlenen anahtar kelimeler doğrultusunda taranmıştır. Tarama yapılırken yayın yılı ve coğrafi bölge açısından herhangi bir kısıt getirilmemiştir. Yayın dili olarak Türkçe ve İngilizce yayınlar araştırmaya dahil edilmiştir.

3-Elde edilen çalışmaların kategorilere ayrılması: Tarama sonucunda elde edilen çok sayıda çalışma ulaşıldıkları veri tabanları bünyesinde dört başlık altına ayrılarak kategorize edilmiştir. Bu kategoriler çalışmanın ilerleyen aşamalarında veri dökümünün yapılmasını kolaylaştırması açısından; *teorik-kavramsal, nitel araştırma verisi içeren, korelasyon analizi içeren ve diğer nicel analizleri içeren* çalışmalar olarak belirlenmiştir. Teorik ve nitel araştırma verisi içeren çalışmalardan araştırmanın kavramsal bölümünü oluşturma aşamasında yararlanılmış, nicel veri içeren çalışmalar içerisinde korelasyon verisi içeren çalışmalar ise kavramsal katkılarının yanı sıra araştırma bulguları ile meta analiz çalışmasına veri elde edilmesi amacıyla kullanılmıştır.

4-Korelasyon verisi içeren çalışmalardan detaylı şablon oluşturulması: Meta analiz çalışmasında etki büyüklüğü olarak kullanılacak olan “korelasyon katsayısı”nı içeren 670 çalışma detaylı olarak incelenmiş ve meta analiz çalışmalarında kullanılan sistematik bir şablon oluşturulmuştur (Kocatürk 2016). Korelasyon analizi içeren çalışmalar “*araştırma kodu, yazar, yayın yılı, yayın başlığı, basım yeri, yayın dili, mobbinge ilişkilendirilen değişkenler, örneklem*”

sayısı, uygulama alanı (sektör), kullanılan ölçek ve kullanılan analiz yöntem” açısından listelenmiştir.

5-Mükerrer çalışmaların elenmesi: Oluşturulan şablon incelenerek farklı veri tabanlarından ulaşılmış olan aynı çalışmalar elenmiş, 578 çalışma ile araştırmaya devam edilmiştir.

6-Değişkenlerin hangi sıklıkla çalışıldığının tespiti: Araştırma veri seti için oluşturulan detaylı şablona mobbing ile ilişkilendirilen kavramlar sütunu eklenerek her bir çalışma içerisinde mobbing ile ilişkilendirilen değişkenler listelenmiştir. Bu inceleme neticesinde korelasyon verisi içeren 578 çalışma kapsamında mobbing ile ilişkilendirilen 1141 değişken olduğu saptanmıştır. Çalışmalar bazında mobbing ile ilişkilendirilen değişkenlerin hangi sıklıkla çalışıldıkları listelenmiştir. Böylece mobbing kavramıyla ilişkisi en çok çalışılan değişkenler tespit edilmiştir.

7-En sık çalışılan değişkenlerin öncül ve ardıl değişkenler olarak sınıflandırılması: Bu aşamaya kadar yapılan çalışmalar doğrultusunda mobbing ile ilişkisi en çok çalışılan kavramların “işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık” olduğu saptanmıştır. Bu aşamada değişkenlerin mobbingin öncülü mü ardılı mı olarak çalışıldığının tespit edilmesi amacıyla bağımlı- bağımsız değişken sütunları şablona eklenmiş, sık çalışılan değişkenlerin daha çok ardıl değişkenler olduğu görülmüştür. Aynı değişkenin mobbingin öncülü ve ardılı olarak ele alındığı çalışmalar olması sebebi ile değişkenlere yönelik öncül-ardıl sınıflandırması yapılmasına gerek olmadığı kanaat getirilmiştir. Korelasyon ilişkisinin çift yönlü bir ilişki olması sebebiyle ilişkide öncül veya ardıl değişken aranması gereği de ortadan kalkmaktadır. Bu doğrultuda aynı değişken öncül veya ardıl olması gözetilmeksizin araştırmaya dahil edilmiştir. Sürecin devamında meta analiz çalışması için mobbing ile ilişkisi 40’ın üzerinde çalışılmış olan (en sık çalışılan ilk dört değişken işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık) değişkenler arasındaki ilişkiyi korelasyon verisi ile ortaya koyan çalışmalar irdelenmiştir.

8-Dahil etme kriterlerine göre eleme yapılması: Araştırma kapsamında meta analiz dahil etme kriteri olarak belirlenmiş olan etki büyüklüğü korelasyon verisi içermeyen çalışmalar daha önceki aşamalarda elenmiştir. Bu aşamada ise bir diğer dahil etme kriteri olan boyut bazında değil değişkenlere ilişkin genel korelasyon verisini içeren çalışmalar ayıklanarak araştırmaya dahil edilmiştir. Bu doğrultuda yapılacak olan dört ayrı meta analizi için yapılan eleme sonucunda kalan çalışma sayıları sırasıyla aşağıdaki gibidir (Tablo 1).

Tablo 1. Meta Analizine Dahil Edilen Çalışma Sayısı

	İşten Ayrılma Niyeti	İş Tatmini	Tükenmişlik	Örgütsel Bağlılık
Eleme Öncesi Çalışma Sayısı	60	60	54	45
Dahil Etme Kriterleri Sonrasında Veri Setinde Kalan Çalışma Sayısı	43	40	31	15

Bu aşamaya kadar geçilen aşamalar sonucunda mobbing ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiyi korelasyon analizi ile inceleyen 60 çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan 14’ü boyut bazında ilişki sonuçlarını içermesi, iki değişken arasındaki genel korelasyon değeri verisini içermemesi sebebi ile 3’ü de aynı çalışmanın farklı zamanlarda ve kaynaklarda tekrar yayınlanması sebebiyle

elenmiştir. Bu eleme neticesinde mobbing ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiye ilişkin veri seti niteliğinde araştırmaya dahil olan 43 çalışma ile devam edilmiştir. Ayrıca bazı çalışmalarda birden fazla araştırma sonucuna yer verilmesi sebebi ile araştırmaya toplam 61349 örneklem büyüklüğünü temsil eden 47 veri seti ile devam edilmiştir.

Bu aşamaya kadar yapılan elemeler neticesinde mobbing ve iş tatmini arasındaki ilişkiyi korelasyon analizi ile inceleyen 60 çalışma bulunmaktadır. Dahil etme kriterleri doğrultusunda boyut bazında veri içeren ve aynı tür korelasyon verisi içermeyen (pearson korelasyon dışında) 16 çalışma ve farklı kaynaklarda birden fazla yayınlanmış olan 4 çalışma bu aşamada elenmiştir. Araştırmaya mobbing ve iş tatmini arasındaki ilişkiye dair veri içeren 40 çalışma ile devam edilmiştir. Ayrıca bazı çalışmalarda birden fazla araştırma sonucuna yer verilmesi sebebi ile araştırmaya toplam 32463 örneklem büyüklüğünü temsil eden 46 veri seti ile devam edilmiştir.

Bu aşamaya kadar yapılan elemeler sonucunda mobbing ve tükenmişlik arasındaki ilişkiyi içeren içinde 54 veri seti olan 47 çalışma bulunmaktadır. Bu aşamada mobbing ve tükenmişlik arasında genel korelasyonları içermeyen, farklı boyutlar kullanarak boyutlar bazında korelasyon değerini veren 14 çalışma elenmiştir. Ayrıca bir çalışma mobbing değişkenini yoğunluk ve sıklık açısından ölçmesi sebebiyle araştırmaya dahil edilmemiştir. Elemeler neticesinde 31 çalışmadan elde edilen 38 veri seti dahil etme kriterlerine uygun bulunmuştur. Araştırmaya toplam 15893 örneklem büyüklüğünü temsil eden 38 veri seti ile devam edilmiştir.

Mobbing ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi inceleyen, dahil etme kriterleri kapsamında bu aşamaya kadar elenmemiş olan 45 çalışma bulunmaktadır. Örgütsel bağlılık değişkenine ilişkin çalışmaların pek çoğunun boyut bazında sonuçlara dayandığı görülmektedir. Farklı korelasyon değeri içeren ve boyut bazında sonuçlar içeren çalışmaların elenmesi ile araştırmaya toplam 9790 örneklem büyüklüğünü temsil eden 15 veri seti ile devam edilmiştir.

Özetle meta analiz dahil etme kriterleri kapsamında yapılan elemeler neticesinde mobbing ile işten ayrılma niyeti ilişkisine dair 47, iş tatmini ilişkisine dair 46, tükenmişlik ilişkisine dair 38 ve örgütsel bağlılık ilişkisine dair 15 araştırma sonucundan elde edilen bulgular meta analiz çalışmaları için araştırma veri seti olarak tespit edilmiştir.

9-Dahil edilen çalışmaların şablonlarının detaylandırılarak çeşitli kriterlere göre kodlanması: Araştırma veri seti olarak belirlenen çalışmalar “örneklem büyüklüğü, araştırmanın türü (makale-tez), araştırmanın dili, gerçekleştirildiği ülke, korelasyon katsayıları, gerçekleştirildiği alan (sektör) ve katılımcılar içinde kadınların yüzdesi” değişkenleri açısından irdelenerek detaylı dört ayrı şablona kodlamalar yapılmıştır. Her bir değişken için dört ayrı meta analizi yapılacak olması sebebi ile ayrı şablonlar oluşturulmuştur (Ek1).

4. ANALİZ VE BULGULAR

Bu kısımda araştırmanın ikincil amacına yönelik Comprehensive Meta Analysis Version 2.0 (CMA) paket programı kullanılarak gerçekleştirilen dört ayrı meta analizin bulgularına yer verilmiştir. Araştırma hipotezleri doğrultusunda yapılan analizlere ilişkin detaylar analiz tablolarında yer alan bulgularla yorumlanmıştır. Bulgular, mobbing ve ilişkili dört ayrı değişken (işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık) bağlamında ayrı ayrı bölümlendirilmiştir. Her bir bölümde yapılan meta analizlere ilişkin; sabit ve rastgele etkiler modeli seçimi, yayın yanlılığı analizleri, etki büyüklüğü analizi ve alt grup analizlerine yer verilmiştir.

4.4.1. Mobbing ve İşten Ayrılma Niyeti Değişkenine İlişkin Meta Analiz Bulguları

Bu kısımda değişkenlere ilişkin meta analiz bulguları tablolarına ve yorumlarına yer verilmiştir.

4.4.1.1. Sabit ve Rastgele Etkiler Modelleri

İlk olarak mobbing ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin ortaya konulabilmesi amacıyla yapılacak olan meta analiz kapsamında kullanılacak olan modelin belirlenmesi amaçlanmıştır. Modelin belirlenmesi amacıyla etki büyüklükleri arasındaki varyans, Hedges Q homojenlik testi ile irdelenmiştir (Hedges ve Vevea, 1998).

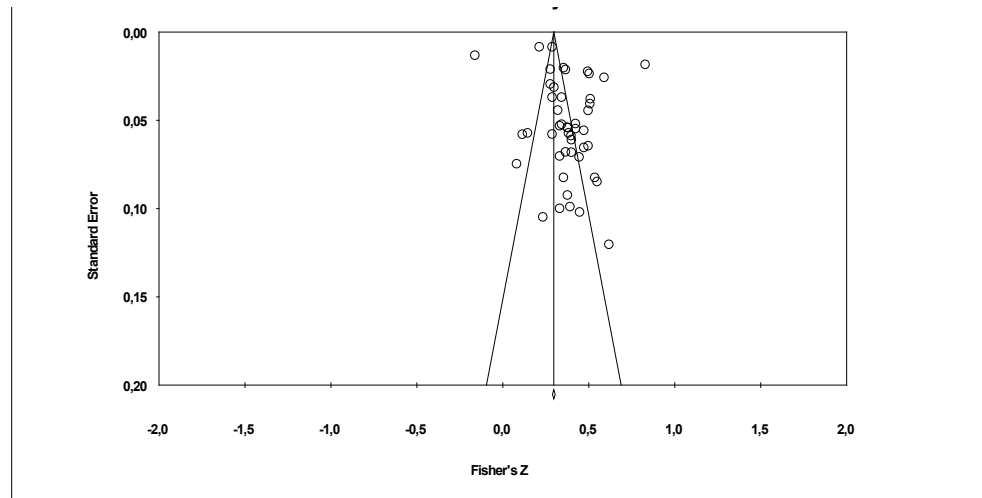
Yapılan Q testinin anlamlı ($p \leq 0,05$) sonuç vermesi doğrultusunda araştırmaya ilişkin analiz sonuçlarının yorumlanmasında *rastgele etkiler modelinin* kullanılması uygun bulunmuştur. Q istatistiğinin anlamlı çıkması sebebi ile veri setinin heterojen olduğu görülmüştür. I^2 değerinin %75'ten büyük olması da heterojenliğin miktarının yüksek düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır (Higgins ve Thompson 2002). Bu doğrultuda ilerleyen aşamada moderatör (düzenleyici) değişkenlerin alt grup analizleri de gerçekleştirilmiştir.

Tablo 2. Sabit-Rastgele Etkiler Modeli

Model	%95 Güven Aralığı			Heterojenlik						
	k	Etki büyüklüğü	Alt limit	Üst limit	Z	P	Q değeri	df	P	I^2
	4				73,35	0,00	2627,20	4	0,00	98,24
Sabit Etki	7	0,288	0,281	0,295	3	0	1	6	0	9
Rastgele Etkiler	4				11,33	0,00				
	7	0,359	0,301	0,414	7	0				

4.4.1.2. Yayın Yanlılığı

Yayınlanan çalışmaların çeşitli eğilimlere göre seçiliyor olması ve tarama sırasında oluşabilecek kayıp veri problemi gibi yanlılığa yol açabilecek durumların tespit edilmesi meta analiz çalışmaları için büyük önem taşımaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak araştırmaya dahil edilen çalışmaların etki büyüklüklerini değişken olarak kabul ederek bir grafik oluşturan ve görsel olarak yayın yanlılığına ilişkin yorum yapma imkânı sunan huni grafiği incelenmiştir (Bakioğlu ve Özcan 2016, s.207) (Şekil 1).

Şekil 1. Mobbing-İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi Huni Grafiği

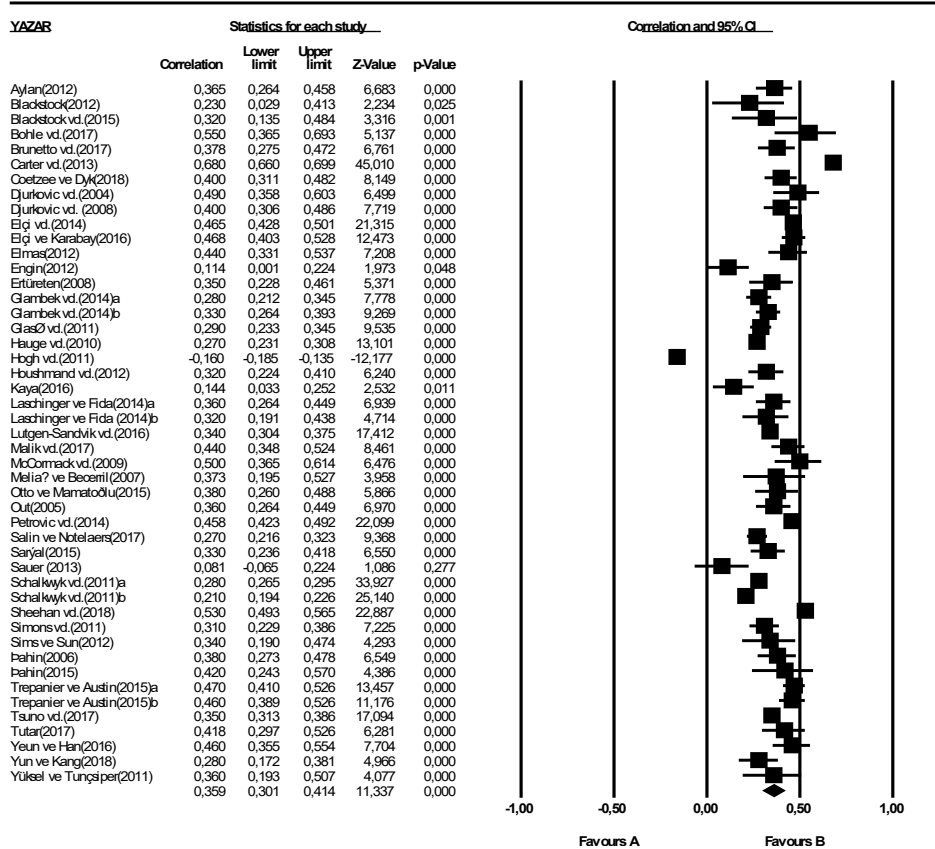
Grafikteki saçılmanın çok fazla olmadığı görülmekte ve yayın yanlılığı olmadığı sonucuna varılmaktadır. Yine de grafiğin istatistiksel bir analizle desteklenmesi gerekmektedir. Bu sebeple oluşturulan veri setine ilişkin yayın yanlılığı Begg ve Mazumdar sıralama korelasyonu analizi ile tekrar yorumlanmıştır. Yapılan analizde Tau katsayısının anlamsız olması ($p>0,05$) yayın yanlılığının varlığına ilişkin hipotezin reddedilebilmesi anlamına gelmektedir. Çalışma kapsamında rastgele etkiler modeli ile ölçülen Kendall τ (tau) katsayısının anlamsız ($p>0,05$) olması nedeniyle çalışmaya dahil edilen 47 veri setine ilişkin yayın yanlılığı olmadığı sonucuna varılmıştır (Tablo 3).

Tablo 3. Yayın Yanlılığı İstatistiği (Begg ve Mazumdar Sıralama Korelasyon Testi)

Tau	-0,049
Z değeri	0,495
p değeri	0,620

4.4.1.3. Etki Büyüklüğü Analizi

Araştırma kapsamında “Çalışanların mobbing algıları ve işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki vardır.” hipotezinin 43 araştırmadan elde edilen 47 veri seti kullanılarak test edilmesi hedeflenmiştir. Rastgele etkiler modeli kullanılarak yorumlanan meta analiz bulguları neticesinde %95 güven aralığında elde edilen bulgular Şekil 2’de yer almaktadır.

Şekil 2. Mobbing-İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi Meta Analiz Orman Grafiği (Forest Plot)

Mobbing ve işten ayrılma niyeti değişkenlerinin ortalama etki büyüklükleri (korelasyon değerleri) incelendiğinde $r = -0,160$ ile $r = 0,680$ arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Bulgularda

yer alan rastgele etkiler modeli etki büyüklüğüne ilişkin Z istatistiğinin anlamlı ($p < 0,05$) olması sebebi ile mobbing algısı ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu söylenebilmektedir.

Yapılan analiz neticesinde rastgele etkiler modeli ile elde edilen bulgular doğrultusunda mobbing ve işten ayrılma niyeti arasında %95 güven aralığında, etki büyüklüğü 0,359 düzeyinde anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Cohen 1988 meta analiz etki büyüklükleri sınıflandırmasına göre bu ilişki orta düzeyde bir etki büyüklüğüne sahiptir (Cohen 1988, s.40).

4.4.1.4. Moderatör Analizlere /Alt Grup Analizlerine İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında “araştırmanın gerçekleştirildiği ülke ve araştırmanın gerçekleştirildiği uygulama alanı (sektör)” değişkenleri moderatör değişkenler olarak belirlenmiştir. Belirlenen moderatör değişkenler kategorik veri olarak kodlanmış ve alt grup analizleri meta analitik ANOVA testi ile gerçekleştirilmiştir.

Araştırmaya dahil olan veri seti incelendiğinde 47 çalışmanın 17 farklı ülkeden elde edildiği görülmektedir. Mobbing ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin korelasyon analizi kullanılarak en çok araştırıldığı ülke 12 çalışma ile Türkiye’dir ($k=12$). Birleşik Krallık’ta yapılan çalışmada etki büyüklüğü $p= 0,680$ ile en yüksek düzeyde iken Danimarka’da yapılan çalışmada en düşük düzeyde ve negatif yönlü etki büyüklüğü gözlemlenmiştir ($p= -0,160$). Ülkeler açısından yapılan moderatör analiz sonucunda elde edilen Hedges Q testi değerlerinin anlamlı olması ile grupların araştırmanın gerçekleştirildiği ülkeye göre dağılımlarının homojen olmadığı görülmüştür. Q-between değerinin anlamlı olması ile etki büyüklüklerinin farkının araştırmanın gerçekleştirildiği ülkeye göre istatistiksel olarak anlamlı olduğu söylenebilmektedir. Bulgular doğrultusunda ‘*araştırmanın gerçekleştirildiği ülke*’nin mobbing ve işten ayrılma niyeti ilişkisinde moderatör (düzenleyici) etkiye sahip olduğu görülmektedir. İş yerinde mobbing davranışının çalışanların işten ayrılma niyeti ile ilişkisi bir önceki analiz bulgusuyla desteklenmiştir. Bu noktada ise bu ilişkinin ülkeler düzeyinde anlamlı olarak farklılaştığı tespit edilmiştir.

Tablo 4. Mobbing ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkide Kategorik Moderatör Analiz Bulguları

Araştırmanın Gerçekleştirildiği Ülke			
Alt Gruplar	k	Q-between	p
ABD	3		0,265
Almanya	1		0,380
Avusturalya	4		0,429
Birleşik Krallık	1		0,680
Çin	2		0,422
Danimarka	1		-0,160
Finlandiya	1		0,270
Güney Afrika	3		0,281
Güney Kore	2	2290,152**	0,372
İrlanda	1		0,530
İspanya	1		0,373
Japonya	1		0,350
Kanada	8		0,375
Norveç	4		0,285
Pakistan	1		0,440
Sırbistan	1		0,458
Türkiye	12		0,359

Araştırmanın Gerçekleştirildiği Uygulama Alanı (Sektör)			
Alt Gruplar	k	Q-between	p
Eğitim	3		0,352
Karma	16		0,342
Sağlık	17	1,260	0,354
Turizm	2		0,444
Diğer	9		0,366

*p<=0,05 **p<=0,01

Mobbing ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki 47 çalışma içinde 17 araştırma ile en çok sağlık çalışanları bağlamında irdelenmiştir. Sektör belirlenmeden karma olarak tüm çalışanlar bağlamında gerçekleştirilen araştırma sayısının da 16 olduğu görülmektedir. Araştırmanın gerçekleştirildiği uygulama alanına göre yapılan alt grup analizi Q-between değerinin istatistiksel olarak anlamsız olması sebebi ile etki büyüklüklerinin farkının araştırmanın gerçekleştirildiği sektöre göre farklılık göstermediği söylenebilmektedir. Bulgular doğrultusunda 'araştırmanın gerçekleştirildiği sektör'ün mobbing ve işten ayrılma niyeti ilişkisinde moderatör (düzenleyici) etkiye sahip olmadığı görülmektedir. Mobbing ve işten ayrılma niyeti ilişkisi çalışmaların gerçekleştirildiği sektörler açısından anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Mobbinge maruz kalan çalışanlar her sektörde işten ayrılma eğiliminde olmaktadır. Bu eğilim sektörlerden bağımsız olarak her bir çalışana kapsamaktadır.

4.4.2. Mobbing ve İş Tatmini Değişkenine İlişkin Meta Analiz Bulguları

Bu kısımda değişkenlere ilişkin meta analiz bulguları tablolarına ve yorumlarına yer verilmiştir.

4.4.2.1. Sabit ve Rastgele Etkiler Modelleri

İlk olarak meta analiz kapsamında kullanılacak olan modelin belirlenmesi için Hedges Q homojenlik testi yapılmıştır. Mobbing ve iş tatmini arasındaki ilişkinin irdeleneceği analize ilişkin model etki büyüklükleri arasındaki varyansın test edilmesiyle belirlenmiştir.

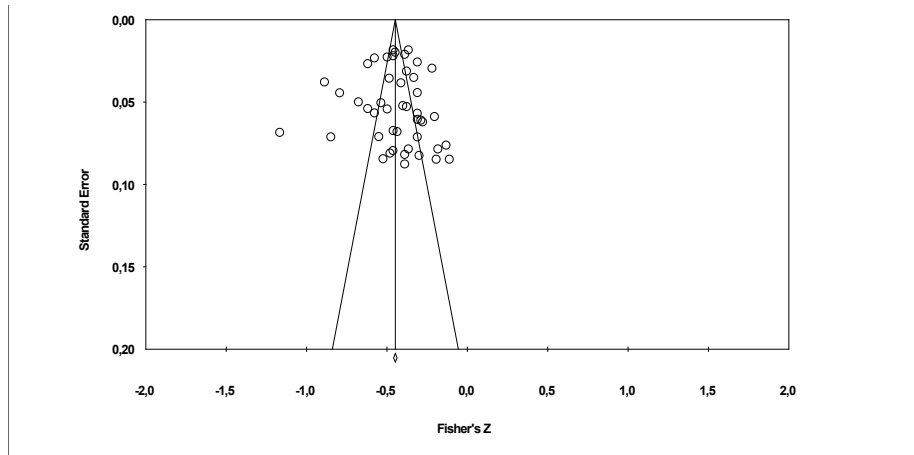
Hedges Q homojenlik testi anlamlı ($p < 0,05$) sonuç vermiş, bu doğrultuda araştırmaya ilişkin analiz sonuçlarının yorumlanmasında *rastgele etkiler modeli* kullanılmıştır. Bu analiz ile meta analiz kapsamında kullanılan veri setinin heterojen olduğu görülmüştür. Heterojenliğin miktarının yüksek düzeyde olduğu ise I^2 değerinin %75'ten büyük olması ile tespit edilmiştir (Higgins ve Thompson 2002). Bu doğrultuda ilerleyen aşamada moderatör (düzenleyici) değişkenlerin alt grup analizleri de gerçekleştirilmiştir.

Tablo 5. Sabit-Rastgele Etkiler Modeli

Model	k	%95 Güven Aralığı			Z	P	Heterojenlik			
		Etki büyüklüğü	Alt limit	Üst limit			Q değeri	df	P	I^2
Sabit Etki	4	-0,420	-0,429	-0,411	-	0,00	707,818	4	0,00	93,64
Rastgele Etkiler	6	-0,417	-0,454	-0,379	80,520	0		5	0	2
	6				19,151	0				

4.4.2.2. Yayın Yanlılığı

İkincil veriden alınan bulgularla gerçekleştirilen analizlerin genel sorunlarından olan yayın yanlılığı problemi, meta analiz yöntemini kullanan çalışmalar için de geçerlidir. Bu problemin ortadan kalkması ve yayın yanlılığı olmayan bir veri seti ile çalışılabilmesi amacıyla meta analiz öncesi yayın yanlılığı analizleri gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak analize dahil edilen çalışmalardan oluşturulan veri setine ilişkin huni grafiği incelenmiştir (Şekil 3).

Şekil 3. Mobbing-İş Tatmini İlişkisi Huni Grafiği

Grafikteki saçılmaya bakılarak yayın yanlılığı olmadığı sonucuna varılamamaktadır. Grafiğin istatistiksel bir analizle desteklenmesi gerekmektedir. Bu sebeple oluşturulan veri setine ilişkin yayın yanlılığı Begg ve Mazumdar sıralama korelasyonu yöntemi kullanılarak tekrar yorumlanmıştır. Yapılan analiz ile Tau katsayısının anlamsız olması ($p > 0,05$) yayın yanlılığının varlığına ilişkin hipotezin reddedilebilmesi anlamına gelmektedir. Çalışma kapsamında rastgele

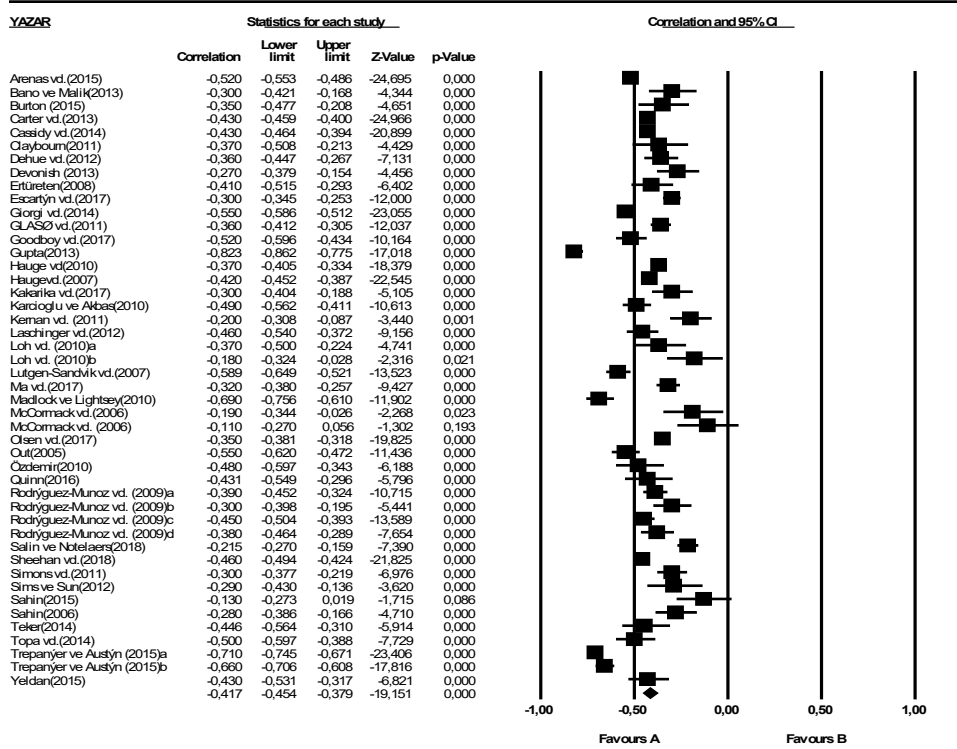
etkiler modeli ile ölçülen Kendall τ (tau) katsayısının anlamsız ($p>0,05$) olması nedeniyle çalışmaya dahil edilen 46 veri setine ilişkin yayın yanlılığı olmadığı sonucuna varılmıştır (Tablo 6).

Tablo 6. Yayın Yanlılığı İstatistiği (Begg ve Mazumdar Sıralama Korelasyon Testi)

Tau	0,059
Z değeri	0,578
p değeri	0,563

4.4.2.3. Etki Büyüklüğü Analizi

Araştırma kapsamında “Çalışanların mobbing algıları ve iş tatmini arasında anlamlı bir ilişki vardır.” hipotezinin 40 araştırmadan elde edilen 46 veri seti kullanılarak test edilmesi hedeflenmiştir. Rastgele etkiler modeli kullanılarak yorumlanan meta analiz bulguları neticesinde %95 güven aralığında elde edilen bulgular Şekil 4’te yer almaktadır.

Şekil 4. Mobbing-İş Tatmini İlişkisi Meta Analiz Orman Grafiği (Forest Plot)

Mobbing ve iş tatmini değişkenlerinin ortalama etki büyüklükleri (korelasyon değerleri) incelendiğinde $r = -0,823$ ile $r = -0,110$ arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Rastgele etkiler modeli - Z istatistiğinin anlamlı ($p \leq 0,05$) olması sebebi ile mobbing algısı ve iş tatmini arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu söylenebilmektedir. Yapılan analiz neticesinde rastgele etkiler modeli ile elde edilen bulgular doğrultusunda mobbing ve iş tatmini arasında %95 güven aralığında, etki büyüklüğü $-0,417$ düzeyinde anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Cohen 1988 meta analiz etki büyüklükleri sınıflandırmasına göre bu ilişki orta düzeyde bir etki büyüklüğüne sahiptir (Cohen 1988, s.40).

4.4.2.4. Moderatör Analizlere /Alt Grup Analizlerine İlişkin Bulgular

Bu kısımda iş yerinde mobbing ve iş tatmini değişkenleri arasındaki ilişkide “araştırmanın gerçekleştirildiği ülke ve araştırmanın gerçekleştirildiği uygulama alanı (sektör)” değişkenleri açısından anlamlı bir fark olup olmadığı irdelenmiştir.

Araştırmaya dahil edilen 46 çalışma 22 farklı ülkede gerçekleştirilmiştir. Mobbing ve iş tatmini arasındaki ilişkinin korelasyon analizi kullanılarak en çok araştırıldığı ülke 7 çalışma ile Türkiye’dir (k=7). Hindistan’da yapılan çalışmada etki büyüklüğü $p = -0,823$ ile negatif yönlü en yüksek düzeyde iken Singapur’da yapılan çalışmada en düşük düzeyde ve negatif yönlü etki büyüklüğü gözlemlenmiştir ($p = -0,180$). Değişkenler arası ilişkiye dair etki büyüklüklerinin ülkeler bazında irdelenmesi neticesinde Hedges Q testi- Q between değeri anlamlı bulunmuştur. Başka bir deyişle, etki büyüklüklerinin farkının araştırmanın gerçekleştirildiği ülkeye göre istatistiksel olarak anlamlı olduğu söylenebilmektedir. Bulgular doğrultusunda ‘*araştırmanın gerçekleştirildiği ülke*’nin mobbing ve iş tatmini ilişkisinde moderatör (düzenleyici) etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur.

Mobbing ve iş tatmini arasındaki ilişki 46 çalışma içinde 25 araştırma ile en çok karma örneklemden sonuç elde eden çalışmalar bağlamında irdelenmiştir. Yapılan alt grup analizinde Q-between değerinin anlamsız olması ile etki büyüklüklerinin farkının araştırmanın gerçekleştirildiği sektöre göre istatistiksel olarak anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7. Mobbing ve İş Tatmini Arasındaki İlişkide Kategorik Moderatör Analiz Bulguları

Araştırmanın Gerçekleştirildiği Ülke			
Alt Gruplar	k	Q-between	p
Abd	6		-0,492
Abd -Güney Kore	1		-0,200
Avusturalya	1		-0,370
Belçika	4		-0,389
Birleşik Krallık	1		-0,430
Çin	3		-0,199
Finlandiya	1		-0,215
Hindistan	1		-0,823
Hollanda	1		-0,360
İngiltere	1		-0,430
İrlanda	1	339,658**	-0,460
İspanya	2		-0,397
İtalya	1		-0,550
İtalya-İspanya	1		-0,520
Kanada	5		-0,569
Karayipler	1		-0,270
Norveç	4		-0,376
Pakistan	1		-0,300
Singapur	1		-0,180
Tayvan	1		-0,320
Türkiye	7		-0,387
Yunanistan	1		-0,300
Araştırmanın Gerçekleştirildiği Uygulama Alanı (Sektör)			
Alt Gruplar	k	Q-between	p
Eğitim	4		-0,435
Karma	25	2,668	-0,400
Sağlık	14		-0,457
Diğer	3		-0,330

*p<=0,05 **p<=0,01

Bulgular doğrultusunda 'araştırmanın gerçekleştirildiği sektör'ün mobbing ve iş tatmini ilişkisinde moderatör (düzenleyici) etkiye sahip olmadığı görülmektedir.

4.4.3. Mobbing ve Tükenmişlik Değişkenine İlişkin Meta Analiz Bulguları

Bu kısımda değişkenlere ilişkin meta analiz bulguları tablolarına ve yorumlarına yer verilmiştir.

4.4.3.1. Sabit ve Rastgele Etkiler Modelleri

İlk olarak meta analiz çalışması için kullanılacak modelin belirlenmesi amacıyla etki büyüklükleri arasındaki varyans Hedges Q homojenlik testi ile irdelenmiştir (Hedges ve Vevea. 1998). Homojenlik testi k-1 serbestlik dereceli ki kare istatistiği dağılımına benzeyen Q istatistiğine dayanmaktadır (Hedges ve Olkin 1985, s.126).

Q testinin istatistiksel olarak anlamlı (p<0,05) bulunmasına dayanılarak analiz sonuçlarının yorumlanmasında *rastgele etkiler modelinin* kullanılması uygun bulunmuştur. Q istatistiğinin

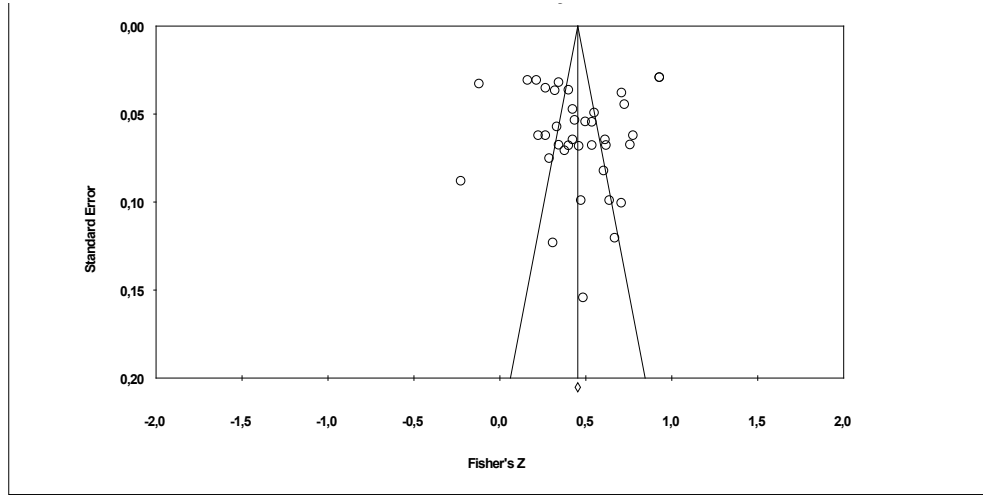
anlamli çıkması sebebi ile veri setinin heterojen olduğu görülmüştür. I^2 değerinin %75'ten büyük olması da heterojenliğin miktarının yüksek düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır (Higgins ve Thompson 2002). Bu doğrultuda ilerleyen aşamada moderatör (düzenleyici) değişkenlerin alt grup analizleri de gerçekleştirilmiştir.

Tablo 8. Sabit-Rastgele Etkiler Modeli

Model	k	%95 Güven Aralığı			Heterojenlik					
		Etki büyüklüğü	Alt limit	Üst limit	Z	P	Q değeri	df	P	I^2
Sabit Etki	38	0,425	0,412	0,437	56,937	0,000	1309,6	37	0,000	97,175
Rastgele Etkiler	38	0,428	0,347	0,502	9,442	0,000				

4.4.3.2. Yayın Yanlılığı

Daha önceki bölümde bahsedildiği üzere yayınlanan çalışmaların çeşitli eğilimlere göre seçiliyor olması ve tarama sırasında oluşabilecek kayıp veri problemi gibi yanlılığa yol açabilecek durumların tespit edilmesi meta analiz çalışmaları için büyük önem taşımaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak araştırmaya dahil edilen çalışmaların etki büyüklüklerini değişken olarak kabul ederek bir grafik oluşturan ve görsel olarak yayın yanlılığına ilişkin yorum yapma imkânı sunan huni grafiği incelenmiştir (Bakioğlu ve Özcan 2016, s.207) (Şekil 5).

Şekil 5. Mobbing – Tükenmişlik ilişkisi Huni Grafiği

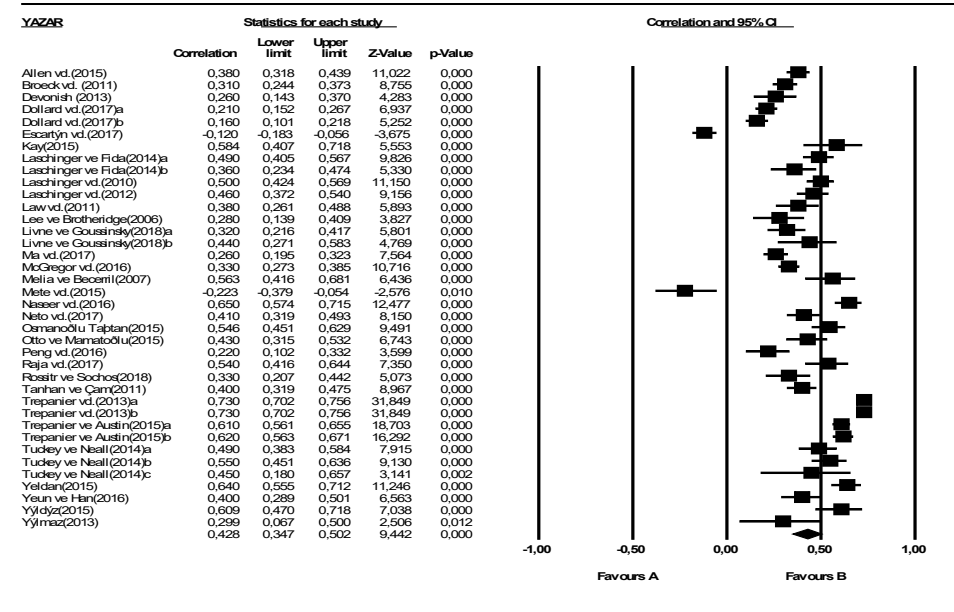
Grafikteki saçılmanın var olduğu ancak çok fazla olmadığı görülmekte ve yayın yanlılığına ilişkin net sonuca varılamamaktadır. Grafiğin istatistiksel bir analizle desteklenmesi gerekmektedir. Bu sebeple oluşturulan veri setine ilişkin yayın yanlılığı Begg ve Mazumdar sıralama korelasyonu yöntemi kullanılarak tekrar yorumlanmıştır. Yapılan analiz ile Tau katsayısının anlamsız olması ($p > 0,05$) yayın yanlılığının varlığına ilişkin hipotezin reddedilebilmesi anlamına gelmektedir. Çalışma kapsamında rastgele etkiler modeli ile ölçülen Kendall τ (tau) katsayısının anlamsız ($p > 0,05$) olması nedeniyle çalışmaya dahil edilen 36 veri setine ilişkin yayın yanlılığı olmadığı sonucuna varılmıştır (Tablo 9).

Tablo 9.Yayın Yanlılığı İstatistiği (Begg ve Mazumdar Sıralama Korelasyon Testi)

Tau	0,088
Z değeri	0,779
p değeri	0,436

4.4.3.3. Etki Büyüklüğü Analizi

Araştırma kapsamında “Çalışanların mobbing ve tükenmişlik algıları arasında anlamlı bir ilişki vardır.” hipotezinin 31 araştırmadan elde edilen 38 veri seti kullanılarak test edilmesi hedeflenmiştir.

Şekil 6. Mobbing-Tükenmişlik İlişkisi Meta Analiz Orman Grafiği (Forest Plot)

Rastgele etkiler modeli kullanılarak yorumlanan meta analiz bulguları neticesinde %95 güven aralığında elde edilen bulgular Şekil 6’da yer almaktadır.

Mobbing ve tükenmişlik değişkenlerinin ortalama etki büyüklükleri (korelasyon değerleri) incelendiğinde $r = -0,223$ ile $r = 0,730$ arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Bulgularda yer alan rastgele etkiler modeli Z istatistiğinin anlamlı ($p < 0,05$) olması sebebi ile mobbing ve tükenmişlik arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu söylenebilmektedir. Yapılan meta analiz neticesinde rastgele etkiler modeli ile elde edilen bulgular doğrultusunda mobbing ve tükenmişlik arasında %95 güven aralığında, etki büyüklüğü 0,436 düzeyinde anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Cohen 1988 meta analiz etki büyüklükleri sınıflandırmasına göre bu ilişki orta düzeyde bir etki büyüklüğüne sahiptir (Cohen 1988,40).

4.4.3.4. Moderatör Analizlere /Alt Grup Analizlerine İlişkin Bulgular

Moderatör analiz verisi araştırmaya dahil edilen 38 veri setinden elde edilmiştir. Araştırma kapsamında “araştırmanın gerçekleştirildiği ülke ve araştırmanın gerçekleştirildiği uygulama alanı (sektör)” değişkenleri moderatör değişkenler olarak belirlenmiş, bu doğrultuda alt grup analizleri gerçekleştirilmiştir.

Meta analiz kapsamında oluşturulan veri setindeki 38 çalışmanın 15 farklı ülkeden elde edildiği görülmektedir. Mobbing ve tükenmişlik arasındaki ilişkinin korelasyon analizi kullanılarak en

çok araştırıldığı ülke 9 çalışma ile Kanada'dır ($k=9$). Pakistan'da yapılan çalışmalarda etki büyüklüğü $p=,603$ ile en yüksek düzeyde iken İspanya'da yapılan çalışmalarda en düşük düzeyde etki büyüklüğü gözlemlenmiştir ($p= 0,247$). Yapılan alt grup analiz neticesinde Q between değerinin anlamlı olması '*araştırmanın gerçekleştirildiği ülke*' değişkeninin meta analiz verisinin heterojenliğinin sebebi olarak gösterilebileceği anlamı taşımaktadır.

Bulgular doğrultusunda '*araştırmanın gerçekleştirildiği ülke*'nin mobbing ve tükenmişlik ilişkisinde moderatör (düzenleyici) etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 10. Mobbing ve Tükenmişlik Arasındaki İlişkide Kategorik Moderatör Analiz Bulguları

Araştırmanın Gerçekleştirildiği Ülke			
Alt Gruplar	k	Q-between	p
ABD	1		0,584
Almanya	1		0,430
Avusturalya	6		0,369
Avusturya	2		0,339
Belçika	1		0,310
Birleşik Krallık	1		0,330
Güney Kore	1	56,303**	0,400
İspanya	1		0,247
İsrail	2		0,362
Kanada	9		0,553
Karayıpler	1		0,260
Pakistan	2		0,603
Portekiz	1		0,410
Tayvan	2		0,250
Türkiye	6		0,408
Araştırmanın Gerçekleştirildiği Uygulama Alanı (Sektör)			
Alt Gruplar	k	Q-between	p
Eğitim	2		0,102
Karma	13		0,361
Sağlık	15	4,662	0,497
Diğer	8		0,466

* $p<=0,05$ ** $p<=0,01$

Mobbing ve tükenmişlik arasındaki ilişki 38 çalışma içinde 15 araştırma ile en çok sağlık sektöründe irdelenmiştir. Sektör belirlenmeden karma olarak tüm çalışanlar üzerinde gerçekleştirilen araştırma sayısının da 13 olduğu görülmektedir. Araştırmanın gerçekleştirildiği sektöre göre yapılan alt grup analizi Q-between değerinin anlamsız olması ile iki değişken arasındaki ilişkide uygulama alanın moderatör etkisi olmadığı sonucuna varılmıştır. İki değişken arasındaki ilişki eğitim sektöründe diğerlerine kıyasla daha düşük düzeyde olduğu görülse de bu fark istatistiksel olarak anlamlı olmadığı için yorumlanamamaktadır.

4.4.4. Mobbing ve Örgütsel Bağlılık Değişkenine İlişkin Meta Analiz Bulguları

Bu kısımda değişkenlere ilişkin meta analiz bulguları tablolarına ve yorumlarına yer verilmiştir.

4.4.4.1. Sabit ve Rastgele Etkiler Modelleri

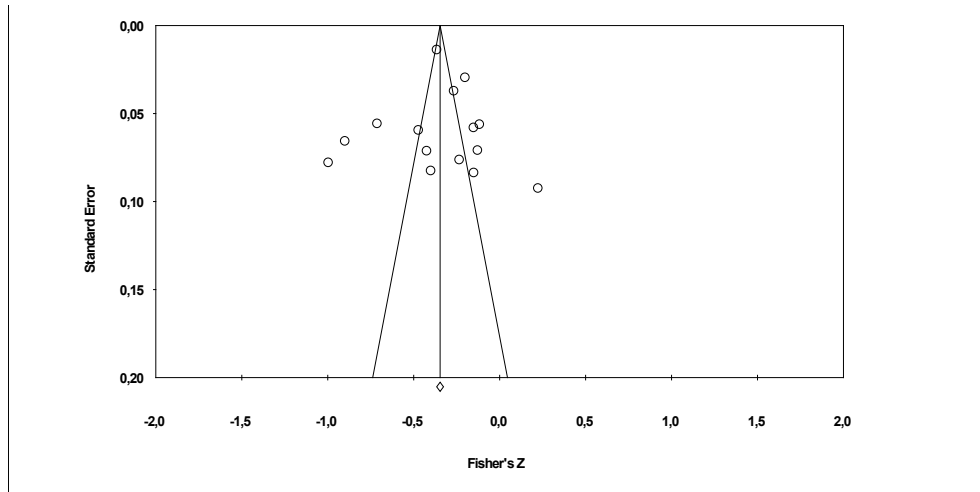
İlk olarak iki değişken arasındaki ilişkiye dair yapılan meta analiz sonuçlarının yorumlanmasında hangi analiz modelinin benimseneceğinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda etki büyüklükleri arasındaki varyans Hedges Q homojenlik testi ile irdelenmiştir (Hedges ve Vevea, 1998). Homojenlik testi bulguları kapsamında Q testi anlamlı ($p \leq 0,05$) sonuç vermiştir. Bu sebeple araştırmaya ilişkin analiz sonuçlarının yorumlanmasında *rastgele etkiler modelinin* kullanılmasına karar verilmiştir. Q istatistiğinin anlamlı çıkması veri setinin heterojen olduğu anlamını taşımaktadır. Homojenlik testi bulgularında I^2 istatistiğinin de %75'ten büyük olması heterojenliğin yüksek düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır (Higgins ve Thompson 2002). Bu doğrultuda ilerleyen aşamada moderatör (düzenleyici) değişkenlerin alt grup analizleri de gerçekleştirilmiştir.

Tablo 11. Sabit-Rastgele Etkiler Modeli

Model	%95 Güven Aralığı					Heterojenlik				
	k	Etki büyüklüğü	Alt limit	Üst limit	Z	P	Q değeri	df	P	I^2
Sabit Etki	15	-0,333	-0,351	-0,315	-34,187	0,00	303,960	1	0,00	95,3
						0				
Rastgele Etkiler	15	-0,340	-0,434	-0,239	-6,269	0,00				
						0				

4.4.4.2. Yayın Yanlılığı

Bu kısımda veri setini ikincil veri kullanımında karşılaşılabilecek olan yayın yanlılığı problemlerinden arındırabilmek amacıyla yanlılık analizleri gerçekleştirilmiştir. İlk olarak veri setinde bulunan araştırma sonuçlarının etki büyüklüklerini kullanarak bir grafik oluşturan huni grafiği incelenmiştir (Şekil 7).

Şekil 7. Mobbing - Örgütsel Bağlılık İlişkisi Huni Grafiği

Bu grafiğin yorumlanmasında sübjektif bir algı sorunu yaşanabilecek olması sebebiyle daha net bir sonuç elde edebilmek için istatistiksel bir analizle desteklemek gerekmektedir. Bu sebeple oluşturulan veri setine ilişkin yayın yanlılığı Begg ve Mazumdar sıralama korelasyonu yöntemi kullanılarak tekrar yorumlanmıştır. Yapılan analiz ile Tau katsayısının $\tau = -0,000$ ve Z değerinin

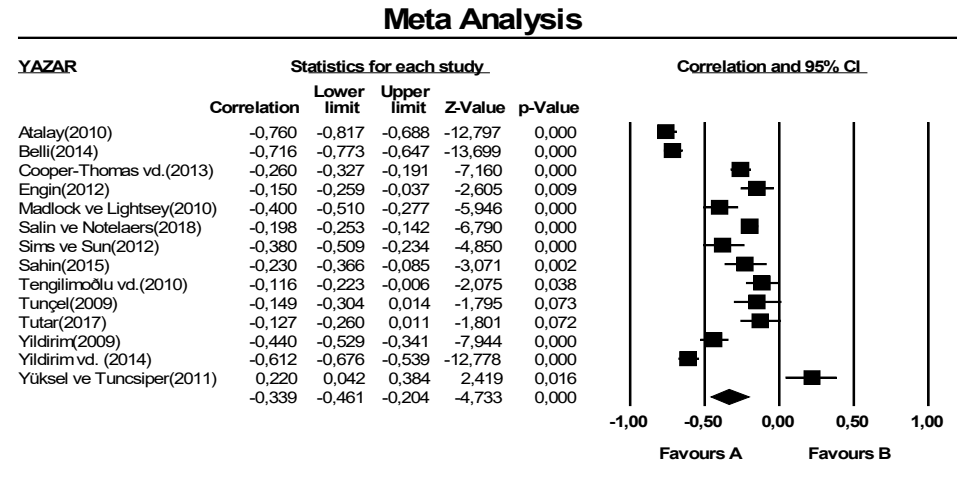
de 0,000 olması veri setinde yanlışlık probleminin olabileceğini göstermektedir. Bu sebeple z değeri diğer çalışmalara kıyasla çok yüksek olan bir çalışma veri setinden çıkarılarak analizlere devam edilmiştir. Bu çalışmanın çıkarılmasının ardından 14 çalışma sonucuyla yapılan yanlışlık analizine ilişkin Begg ve Mazumdar Sıralama testi sonuçlarına göre Kendall τ (tau) katsayısının anlamsız ($p>0,05$) olması nedeniyle çalışmaya dahil edilen çalışmalara ilişkin yayın yanlışlığı olmadığı sonucuna varılmıştır (Tablo 12). Bu aşama itibarı ile çalışmaya 14 araştırma sonucu ile devam edilmiştir.

Tablo 12. Yayın Yanlışlığı İstatistiği (Begg ve Mazumdar Sıralama Korelasyon Testi)

Tau	-0,044
Z değeri	0,218
p değeri	0,827

4.4.4.3. Etki Büyüklüğü Analizi

Araştırma kapsamında “Çalışanların mobbing algısı ve örgütsel bağlılıkları arasında anlamlı bir ilişki vardır.” hipotezinin 14 veri seti kullanılarak test edilmesi hedeflenmiştir. Rastgele etkiler modeli kullanılarak yorumlanan meta analiz bulguları neticesinde %95 güven aralığında elde edilen bulgular Şekil 8’de yer almaktadır.

Şekil 8. Mobbing-Örgütsel Bağlılık İlişkisi Meta Analiz Orman Grafiği (Forest Plot)

Mobbing ve iş tatmini değişkenlerinin ortalama etki büyüklükleri (korelasyon değerleri) incelendiğinde $r = -0,760$ ile $r = 0,220$ arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Bulgularda yer alan rastgele etkiler modeline ilişkin Z istatistiğinin anlamlı ($p \leq 0,05$) olması sebebi ile mobbing ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu söylenebilmektedir. Yapılan analiz neticesinde rastgele etkiler modeli ile elde edilen bulgular doğrultusunda mobbing ve iş tatmini arasında %95 güven aralığında, etki büyüklüğü $-0,339$ düzeyinde anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Cohen 1988 meta analiz etki büyüklükleri sınıflandırmasına göre bu ilişki orta düzeyde bir etki büyüklüğüne sahiptir (Cohen 1988, s.40).

4.4.4.4. Moderatör Analizlere /Alt Grup Analizlerine İlişkin Bulgular

Araştırmanın bu kısmında “araştırmanın gerçekleştirildiği ülke ve araştırmanın gerçekleştirildiği uygulama alanı (sektör)” olarak belirlenmiş olan moderatör değişkenlere ilişkin alt grup analizleri gerçekleştirilmiştir.

Meta analize dahil edilen 14 çalışmanın 5 farklı ülkeden elde edildiği görülmektedir. Mobbing ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin korelasyon analizi kullanılarak en çok araştırıldığı ülke 10 çalışma ile Türkiye'dir (k=10). ABD'de yapılan çalışmalarda etki büyüklüğü $p = -0,400$ ile negatif yönlü en yüksek düzeyde iken Belçika'da yapılan çalışmada en düşük düzeyde ve negatif yönlü etki büyüklüğü gözlemlenmiştir ($p = -0,198$).

Tablo 13. Mobbing ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkide Kategorik Moderatör Analiz Bulguları

Araştırmanın Gerçekleştirildiği Ülke			
Alt Gruplar	k	Q-between	p
ABD	1		-0,400
Belçika	1	13,044*	-0,198
Çin	1		-0,380
Türkiye	10		-0,350
Yeni Zelanda	1		-0,260
Araştırmanın Gerçekleştirildiği Uygulama Alanı (Sektör)			
Alt Gruplar	k	Q-between	p
Kamu	2		-0,735
Karma	2		-0,294
Sağlık	5	122,607**	-0,164
Turizm	1		-0,612
Diğer	4		-0,217

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

Yapılan analiz kapsamında Hedges Q testi değerlerinin anlamlı olması ile grupların araştırmanın gerçekleştirildiği ülkeye göre dağılımlarının homojen olmadığı görülmüştür. Q-between değerinin anlamlı olması ile etki büyüklüklerinin farkının araştırmanın gerçekleştirildiği ülkeye göre istatistiksel olarak anlamlı olduğu söylenebilmektedir. Bulgular doğrultusunda '*araştırmanın gerçekleştirildiği ülke*'nin mobbing ve örgütsel bağlılık ilişkisinde moderatör (düzenleyici) etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Mobbing ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki 14 çalışma içinde 5 araştırma ile en çok sağlık sektörü bağlamında irdelenmiştir. Yapılan analiz neticesinde Q between değeri anlamlı bulunmuştur. Bu doğrultuda '*araştırmanın gerçekleştirildiği sektör*'ün mobbing ve örgütsel bağlılık ilişkisinde moderatör (düzenleyici) etkiye sahip olduğu görülmektedir.

5. SONUÇ

Mobbing davranışı organizasyon içerisinde pek çok farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Mağdura lakap takma, her aksaklıktan onu mesul tutma, yetersiz hissettirme, iftira atma, hakkında dedikodu yapma, dışlama gibi daha masum görülen seviyedeki psikolojik şiddet türünde davranışlarla görülebildiği gibi daha ileri düzeyde; fiziksel istismar ve cinsel tacize varan saldırgan davranışlar şeklinde de gözlemlenmektedir. Bu tür saldırgan davranışlar mağdurun veya failin kişilik özelliklerinden kaynaklanabildiği gibi organizasyonel ve toplumsal tutumlar da bu davranışlara sebep olabilmektedir. Mağdurun psikolojik durumu, dayanıksız olması, yetkin olmaması, provakatif ve tehditkâr tutum sergilemesinin mobbing failini tetiklediği düşünülmektedir. Bununla birlikte failin endişeli veya agresif kişiliği, kıskançlığı, sosyal becerilerinin zayıf olması gibi unsurlar da mobbing davranışını ortaya çıkarabilmektedir. Organizasyonlar ise özellikle oluşturdukları çalışma ortamı, benimsenen liderlik tarzı, örgüt

kültürü gibi değişkenlerle mobbing davranışına ortam hazırlamaktadır. Yöneticilerin çalışanlar arasındaki adaleti sağlaması ve çatışma düzeyini dengede tutabilmesi önem taşımaktadır. Stresli ve gergin iş ortamının organizasyon yönetimi tarafından ortadan kaldırılması mobbinge ortam oluşturulmaması açısından büyük önem taşımaktadır. Buna ek olarak farklılıkları benimseme ve yönetme noktasında sosyal grupların takındığı tutum da toplumsal açıdan mobbing davranışına etki eden faktörler arasında yer almaktadır. Toplum içindeki çeşitliliği yönetemeyen sosyal gruplar faili tetiklemek suretiyle mobbing davranışının oluşmasına ortam hazırlamaktadır. Ayrıca egoizmi, aşırı rekabeti, bireyselliği ve aşırı verimlilik baskısını körükleyen sosyal gruplar da mobbing davranışını tetiklemektedir.

Bireysel, örgütsel ve toplumsal açıdan önemli sonuçlar doğurabilecek olan iş yerinde mobbing davranışı akademik çalışmalar bağlamında da çok sayıda araştırmaya konu olmuştur (Leymann 1996; Devonish 2013; Dollard 2017). Buradan hareketle bu çalışma kapsamında işletmelerin yönetimi ve organizasyonu açısından büyük önem taşıyan mobbing kavramını irdelemek, bugüne kadar yapılan akademik çalışmalar bağlamında sistematik bir inceleme ile bu çalışmalardan ortak bir sonuç elde etmek amaçlanmıştır.

Literatürde birbirinden bağımsız olarak birikmekte olan araştırma sonuçlarının birleştirilmesi ve ortak çıkarımlara ulaşılabilmesi araştırmacılar ve karar vericiler açısından önem taşımaktadır. Glass 1976 yılında araştırma sentezlerinin önemine değinerek meta analizi tanımlamış ve önemini vurgulamıştır. Bu çalışma kapsamında yönetim ve organizasyon yazınında mobbing kavramının teorik temellerinin irdelenmesinin ardından sistematik irdelenmenin yapılması için araştırma modeline en uygun analiz yönteminin meta analiz olduğuna kanaat getirilmiştir.

Yapılan meta analiz çalışması kapsamında; mobbing ve işten ayrılma niyeti ilişkisi bağlamında 47 çalışma sonucundan alınan 61349 katılımcıdan oluşan örneklemi, mobbing ve iş tatmini ilişkisi bağlamında 46 çalışma sonucundan alınan 32463 katılımcıdan oluşan örneklemi, mobbing ve tükenmişlik ilişkisi bağlamında 38 çalışmadan alınan 15893 katılımcıdan oluşan örneklemi, mobbing ve örgütsel bağlılık ilişkisi bağlamında 14 çalışmadan alınan 4502 katılımcıdan oluşan örneklemi temsil eden sonuçlara ulaşılmıştır. Meta analiz çalışmalarının güçlü tarafı olan büyük miktarda örneklem ilişkisi sonuçlara ulaşma avantajı ile mobbing ve araştırma kapsamında ilişkisi incelenen kavramların birbiri ile ilişkisinin önemli düzeyde olduğu bu çalışma ile ortaya konulmaktadır. İş yerinde mobbing ve çalışanların işten ayrılma niyeti, iş tatmini ve tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin orta düzeyde olduğu görülürken, çalışma kapsamında gerçekleştirilen meta analiz alt grup analizleri ile iş yerinde mobbing ve diğer değişkenler arasındaki ilişkinin araştırmanın yapıldığı ülkeye göre farklılık gösterdiği, araştırmanın yapıldığı sektöre göre ise değişmediği de görülmüştür. Mobbing ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin ise orta düzeyde olduğunun görülmesinin yanı sıra yapılan alt grup analizleri ile araştırmanın gerçekleştirildiği ülke değişkenine ek olarak araştırmanın gerçekleştirildiği sektöre göre de değişkenlik gösterdiği görülmüştür.

Bu çalışmanın amacı doğrultusunda yapılan meta analizler sonucunda elde edilen bulgular mobbing ile işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık değişkenleri arasında orta düzeyde anlamlı birer etki büyüklüğü olduğu ortaya konulmuştur. Meta analizin araştırmacıya sağladığı yer, zaman ve örneklem kısıtlarının minimize edilmesi ile bu sonuçların genellenebilirlik düzeyinin oldukça yüksek olduğu söylenebilmektedir. Bu sayede elde edilen sonuçların organizasyon içi ve dışı tüm karar vericiler açısından büyük önem taşıdığı düşünülmektedir.

Araştırma bulguları değerlendirildiğinde bu çalışma ile iş yerinde mobbing davranışının çalışanların alternatif işlere yönelme eğilimini arttırdığı söylenebilmektedir. Mobbingin görüldüğü organizasyonlarda işten ayrılma niyetinin de görülmesinin mümkün olduğu bulgularla ortaya konulmuştur. Mobbing değişkeninin teorik temelleri irdelendiğinde bu sürecin son aşamasında mağdur olan çalışanın iş ilişkisinin son bulduğu görülmektedir. Teoride yer alan bilgiye göre sürecin sonunda mağdur, kimi zaman kendi isteğiyle kimi zaman işverenin kararı ile işten ayrılmaktadır. İşten ayrılma eyleminin bir sonraki aşaması ise bu eğilimin davranışa dönüştürülerek iş ilişkisinin sonlandırılması olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışanın işten ayrılma eğiliminde olmasına sebep gösterilen iş ortamı, iş arkadaşları ve yöneticiler gibi faktörler noktasında iş yerinde mobbing ile ilişkilendirilmesi mümkündür. Kişinin çalıştığı ortamda iş arkadaşları veya üstleri tarafından doğrudan saldırgan davranışlara maruz bırakılması veya saldırgan davranışlara maruz kalan bir iş arkadaşının mağduriyetine şahit olması, işten ayrılma niyetinde olmasına sebebiyet verebilmektedir. Mobbinge maruz kalan veya şahit olan kişinin işten ayrılma eğiliminde olduğu çıkarımı, yapılan meta analiz ile de ortaya konulmuştur. Mobbingin işten ayrılma niyetini tetikleemesinin yanı sıra, bu ilişkinin tam tersi yönde ortaya çıkması da mümkündür. Herhangi bir sebeple işten ayrılma niyeti içerisinde olan bir çalışanın kaybettiği iş motivasyonu doğrultusunda saldırgan davranışlar sergilemesi veya ayrılma niyetinin etkisi ile düşen performansı sebebiyle iş arkadaşları veya üstleri tarafından saldırgan davranışlara maruz bırakılması olasıdır. Bu ihtimaller doğrultusunda işten ayrılma niyetinin de mobbing davranışının ortaya çıkmasını tetiklemesi muhtemeldir. Teoride ayrı ayrı tanımlanmış olan bu iki değişkenin birbiri ile ilişkisi bu noktalarda kurulabilmektedir. İki değişken arasındaki bu ilişki yapılan meta analiz neticesinde ortaya konulan bulgularla da desteklenmiştir.

Yapılan meta analiz alt grup analizleri neticesinde çalışmaların gerçekleştirildiği ülke değişkeninin her bir değişken arasındaki ilişki açısından düzenleyici etkisi olduğu ortaya konulmuştur. Çalışmaların gerçekleştirildiği ülkelerde iş yerinde mobbing davranışına ilişkin toplumsal bakış açısının, yasal düzenlemelerle mağdurların korunma düzeyinin, kültürel öğelerin, organizasyonların saldırgan davranışlar karşısındaki yaygın tutumunun neler olduğu gibi faktörlerin bu etki açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Ülke değişkeninin mobbing ile olan etkileniminin beraberinde çalışmaların gerçekleştirildiği ülkelerdeki işsizlik oranları, gelirin kişiler arasında dağılımı, genel refah düzeyinin yüksek olması, örgüt içi hiyerarşiye olan kültürel yaklaşım gibi faktörler çalışanların işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık düzeylerini de etkilediği görüşü literatürde yer almaktadır. Teoride yer alan bu bilgiler meta analizler kapsamında yapılan alt grup analizleri ile de desteklenmiştir. İş yerinde mobbing kavramının irdelenmesinde öncü olan ve konuya ilişkin ilk yasal düzenlemeleri gerçekleştiren İskandinav ülkelerinde mobbing ve işten ayrılma ilişkisi diğer ülkelere oranla daha düşük düzeyde bulunmuştur. Mobbing ve iş tatmini arasındaki ilişkinin irdelendiği çalışmalarda gelir düzeyi diğerlerine oranla daha yüksek olan Singapur'da, Hindistan'a kıyasla daha düşük düzeyde ilişki görülmektedir. Refah düzeyi yüksek olan Avrupa ülkelerinden olan İspanya'da mobbing ve tükenmişlik arasındaki ilişki, refah düzeyi daha düşük olduğu bilinen Pakistan ve çalışma koşulları çok daha yoğun- yıpratıcı olan ABD'ye oranla daha düşük düzeydedir. Bağlılığa olan bakış açısı üzerindeki kültürel farkların net olarak görülebildiği Çin ve ABD gibi ülkelerde mobbing ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki farklılaşmaktadır. Tüm bu çıkarımlar göz önüne alındığında mobbing ve ilişkisi ortaya konulan değişkenlerin ülkeler düzeyinde farklılaştığı görülmektedir. Bu farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda ortaya konulan bu sonuçların mobbing ve sebebi veya sonucu olarak karşımıza çıkan bu değişkenlere ilişkin alınacak olan kararlar, ne tür faaliyetlerin desteklenip nelerden kaçınılmasının gerektiği, ne tür önlemler alınması ve nelerin teşvik edilmesi gerektiği konusunda karar alıcılara rehber oluşturabileceği

düşünülmektedir. Ülkeler arası farklılıklar gözetildiğinde mobbinge maruz kalan çalışanın çaresiz hissetmesinin önüne geçilmek üzere örgütsel ve yasal düzenlemelerin yapılması gerektiği, mağdur olan çalışanın başvuracağı merciin net olarak belirlenmesinin önemi, düzenlemelerin yanı sıra bunlara ilişkin gerekli denetlemelerin yapılmasının ehemmiyeti ortaya çıkmaktadır.

Organizasyonların işten ayrılma niyetini düşük seviyede tutmak, iş tatminini artırmak, çalışanlarını tükenmişlik hissinden kurtarmak ve örgütsel bağlılıklarını artırmak gibi hedeflere yönelen organizasyonların iş yerinde mobbinge başa çıkma ve mobbingi önleme noktasında proaktif rol almasının gereği bu araştırma ile doğrulanmaktadır. Bu sayede daha fazla motive olmuş ve işini sahiplenen çalışanlar ile, verimli organizasyon çıktıları ve karlılık elde etmek, maliyetleri düşürmek ve toplumsal fayda sağlamak mümkün olabilecektir.

Yapılan çalışma kapsamında meta analiz çalışmalarının ortak problemlerinden olan yayın yanlılığı ve kayıp veri problemleri çalışmanın en önemli kısıtlarını oluşturmaktadır. Araştırma verisinin ikincil veri olarak daha önce yapılan çalışmalardan alınması bu problemlere yol açmaktadır. Çeşitli sebeplerle yayınlanmayan veya yayınlanmış olsa da yeterli atıf almaması gibi sebeplerle veri tabanları vasıtasıyla ulaşılamayan çalışma sonuçları araştırma açısından kayıp veri niteliği taşımaktadır. Bu kısıtın minimize edilmesi amacıyla veri tabanı seçimi mümkün olduğu kadar geniş tutularak maksimum sayıda çalışmadan veri elde edilmiştir. Araştırmanın bir başka kısıtı ise incelenen çalışmaların yayın dilinin Türkçe ve İngilizce ile sınırlandırılması gereğinden kaynaklanmaktadır. Araştırmacının yetkinliği doğrultusunda yayın dili kısıtının ortadan kaldırması mümkün olmamıştır. Yayımlanan çalışmaların yanlı basılmasına ilişkin oluşan yayın yanlılığı probleminin ortadan kalkması için ise bu doğrultuda gereken analizler gerçekleştirilmiş, yanlılığın olmadığına ilişkin bulgulara çalışma kapsamında yer verilmiştir. Kodlamanın bir kişi tarafından yapılması araştırmanın bir diğer kısıtıdır. Kodlama güvenilirliğinin artırılması amacıyla araştırma veri setine dahil edilen çalışmaların her biri üçer kere kontrol edilerek analizler tekrar edilmiştir.

Bu çalışma ile mobbing kavramının 1970'lerde ilk tanımlanmasından bu yana yapılan tüm çalışmalar bağlamında irdelenmesi ve yönetim organizasyon alanında yeni kullanılmaya başlanan ve az sayıda örneği olan meta analiz yöntemini kullanması açısından özgün değer taşıdığı düşünülmektedir. Çalışma ile ortaya konulan sonuçlar doğrultusunda; iş yerinde mobbing gibi yönetim ve organizasyon alanında çok sayıda çalışmanın yapıldığı ve aynı araştırma sorusuna farklı bağlamlarda verilen cevapların çok olduğu değişkenlere ilişkin meta analiz çalışmalarının artmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu sayede yapılan çalışmaların sonuçlarından çok daha büyük sayıda örnekleme temsilen daha genellenebilir ve toparlayıcı sonuçlara ulaşılabilecektir. Bunun yanı sıra mobbing değişkenine ilişkin nitel araştırma yöntemleri kullanılarak yapılacak daha derinlemesine irdemeler yapılabilecek çalışmalara eğilinmesi yararlı olacaktır. Araştırmacıların bu konuya eğilmesi; "iş yerinde mobbing davranışının önemini, sebep olduğu bireysel ve toplumsal dinamikleri", uygulayıcı olan işletmelere, toplumsal düzeyde ve hukuk alanındaki karar vericilere aktarması açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca bu çalışma ile mobbing davranışının işten ayrılma niyeti, iş tatmini, tükenmişlik ve örgütsel bağlılık değişkenleri açısından ortaya konulan önemi doğrultusunda önlenmesi için başta gelen aktörler olan işletmelerin de konuya ilişkin çalışmalarını artırmaları gerekli bulunmaktadır. Araştırma bulguları ile doğrulanan iş yerinde mobbingin yol açacağı bireysel, örgütsel ve toplumsal sorunların önlenmesi işletmelerin karar, politika ve prosedürlerini bu doğrultuda düzenlemeleri ile mümkün olabilecektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Esin Bengü Ceran (%50), Recep İbrahim Pınar (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Esin Bengü Ceran (%50), Recep İbrahim Pınar (%50)

KAYNAKÇA

- Allen, B. C., Holland, P., ve Reynolds, R. (2015). The effect of bullying on burnout in nurses: the moderating role of psychological detachment. *Journal of advanced nursing*, 71(2), 381-390.
doi: 10.1111/jan.12489
- American Psychological Association :Meta-Analysis Reporting Standards (MARS), Erişim adresi:
<https://wmich.edu/sites/default/files/attachments/u58/2015/MARS.pdf>
- Arenas, A., Giorgi, G., Montani, F., Mancuso, S., Perez, J. F., Mucci, N., ve Arcangeli, G. (2015). Workplace bullying in a sample of Italian and Spanish employees and its relationship with job satisfaction, and psychological well-being. *Frontiers in psychology*, 6, 1912.
doi:10.3389/fpsyg.2015.01912
- Atalay, İ. (2010). Mobbingin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi: Kamu sektöründen bir örnek (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atılım Üniversitesi, Ankara
- Aylan, S. (2012). Organizasyonlarda psikolojik şiddet (mobbing) ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiyi tespit etmeye yönelik konaklama işletmelerinde bir uygulama (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Bakioğlu, A., ve Özcan, Ş. (2016). *Meta-analiz*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Bano, S., ve Malik, S. (2013). Impact of workplace bullying on organizational outcome. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences (PJCSS)*, 7(3), 618-627. Erişim adresi:
<https://www.econstor.eu/handle/10419/188116>
- Belli, Emre (2014). Gençlik Hizmetleri ve Spor İl Müdürlüklerinde Çalışan Personelin Mobbing Düzeylerinin Araştırılması ve Örgütsel Bağlılık Yönünden Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Blackstock, S. (2012). Addressing quality of worklife: Examining horizontal workplace bullying behaviors in nursing (Yayımlanmamış doktora tezi). University of Northern British Columbia, Canada.
- Blackstock, S., Harlos, K., Macleod, M. L., ve Hardy, C. L. (2015). The impact of organisational factors on horizontal bullying and turnover intentions in the nursing workplace. *Journal of Nursing Management*, 23(8), 1106-1114. doi: 10.1111/jonm.12260
- Bohle, P., Knox, A., Noone, J., Mc Namara, M., Rafalski, J., ve Quinlan, M. (2017). Work organisation, bullying and intention to leave in the hospitality industry. *Employee Relations*. doi: 10.1108/ER-07-2016-0149

-
- Broeck, A. Van den, Baillien, E., ve De Witte, H. (2011). Workplace bullying: A perspective from the Job Demands-Resources model. *SA Journal of Industrial Psychology*, 37(2), 1-12. Erişim adresi: <https://journals.co.za/doi/abs/10.10520/EJC89255>
- Brunetto, Y., Xerri, M., Shacklock, K., Farr-Wharton, B., ve Farr-Wharton, R. (2017). Management, bullying and the work outcomes of Australian paramilitary. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 50(3), 341-359. doi: 10.1177/0004865816647429
- Borenstein, M., Hedges, L. V., Higgins, J. P., ve Rothstein, H. R. (2021). Introduction to meta-analysis. Oxford,UK, John Wiley ve Sons.
- Burton, J. P. (2015). The role of job embeddedness in the relationship between bullying and aggression. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 24(4), 518-529. doi: 10.1080/1359432X.2014.944169
- Card, N. A. (2015). Applied meta-analysis for social science research. New York, Guilford Publications.
- Carmeli, A., ve Weisberg, J. (2006). Exploring turnover intentions among three professional groups of employees. *Human Resource Development International*, 9(2), 191-206. doi: 10.1080/13678860600616305
- Carter, M., Thompson, N., Crampton, P., Morrow, G., Burford, B., Gray, C., ve Illing, J. (2013). Workplace bullying in the UK NHS: a questionnaire and interview study on prevalence, impact and barriers to reporting. *BMJ open*, 3(6), doi:10.1136/bmjopen-2013-002628
- Cassidy, T., McLaughlin, M., ve McDowell, E. (2014). Bullying and health at work: The mediating roles of psychological capital and social support. *Work & Stress*, 28(3), 255-269. doi:10.1080/02678373.2014.927020
- Claybourn, M. (2011). Relationships between moral disengagement, work characteristics and workplace harassment. *Journal of business ethics*, 100(2), 283-301. doi:10.1007/s10551-010-0680-1
- Coetzee, M., ve van Dyk, J. (2018). Workplace bullying and turnover intention: Exploring work engagement as a potential mediator. *Psychological reports*, 121(2), 375-392. doi:10.1177/0033294117725073
- Cohen, J. (2013). Statistical power analysis for the behavioral sciences. USA, Routledge.
- Cooper-Thomas, H., Gardner, D., O'Driscoll, M., Catley, B., Bentley, T., ve Trenberth, L. (2013). Neutralizing workplace bullying: the buffering effects of contextual factors. *Journal of Managerial Psychology*. doi:10.1108/JMP-12-2012-0399
- Cotton, J. L., ve Tuttle, J. M. (1986). Employee turnover: A meta-analysis and review with implications for research. *Academy of Management Review*, 11(1), 55-70. doi:10.5465/amr.1986.4282625
- Davenport, N., Schwartz, R. D., ve Elliott, G. P. (1999). Mobbing: Emotional abuse in the American workplace. Civil Society Pub.
- Dehue, F., Bolman, C., Völlink, T., ve Pouwelse, M. (2012). Coping with bullying at work and health related problems. *International Journal of Stress Management*, 19(3), 175. doi:10.1037/a0028969
-

-
- Devonish, D. (2013). Workplace bullying, employee performance and behaviors: The mediating role of psychological well-being. *Employee Relations*, 630-647. doi: 10.1108/ER-01-2013-0004
- Djurkovic, N., McCormack, D., ve Casimir, G. (2003). The physical and psychological effects of workplace bullying and their relationship to intention to leave: A test of the psychosomatic and disability hypotheses. *International Journal of Organization Theory ve Behavior*, 469-497. doi: 10.1108/IJOTB-07-04-2004-B001
- Djurkovic, N., McCormack, D., ve Casimir, G. (2008). Workplace bullying and intention to leave: the moderating effect of perceived organisational support. *Human Resource Management Journal*, 18(4), 405-422. doi: 10.1111/j.1748-8583.2008.00081.x
- Dollard, M. F., Dormann, C., Tuckey, M. R., ve Escartin, J. (2017). Psychosocial safety climate (PSC) and enacted PSC for workplace bullying and psychological health problem reduction. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 26(6), 844-857. doi:10.1080/1359432X.2017.1380626
- Elçi, M., Karabay, M. E., Alpkın, L., ve Şener, İ. (2014). The mediating role of mobbing on the relationship between organizational silence and turnover intention. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 150, 1298-1309. doi:10.1016/j.sbspro.2015.01.110
- Elmas, S. (2012). İşyerinde mobbing ve çalışanların işten ayrılma niyeti üzerine etkilerine ilişkin bir araştırma (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Engin, G. (2012). Duygusal tacizin işten ayrılma ve örgütsel bağlılığa olan etkisi: konu ile ilgili bir araştırma (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Erdoğan, İ. (1999). İşletme Yönetiminde Örgütsel Davranış. Dönence Yayınevi.
- Ertüreten, A. (2008). *The relationship of downward mobbing with leadership and work-related attitudes* (Yayımlanmamış doktora tezi) Koç Üniversitesi, İstanbul.
- Escartin, J., Monzani, L., Leong, F., ve Rodríguez-Carballeira, Á. (2017). A reduced form of the Workplace Bullying Scale—the EPA-TR: A useful instrument for daily diary and experience sampling studies. *Work ve Stress*, 31(1), 42-62. doi: 10.1080/02678373.2017.1295113
- Freudenberger, H. J. (1974). Staff burn-out. *Journal of social issues*, 30(1), 159-165. doi:10.1111/j.1540-4560.1974.tb00706.x
- George, Jennifer M., R. Jones Gareth, C. Sharbrough William (2011). *Understanding and Managing Organizational Behavior*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Giorgi, G., Leon-Perez, J. M., ve Arenas, A. (2015). Are bullying behaviors tolerated in some cultures? Evidence for a curvilinear relationship between workplace bullying and job satisfaction among Italian workers. *Journal of Business Ethics*, 131(1), 227-237. doi:10.1177/0886260513506280.
- Glabek, M., Matthiesen, S. B., Hetland, J., ve Einarsen, S. (2014). Workplace bullying as an antecedent to job insecurity and intention to leave: a 6-month prospective study. *Human Resource Management Journal*, 24(3), 255-268. doi: 10.1111/1748-8583.12035
- Glasø, L., Bele, E., Nielsen, M. B., ve Einarsen, S. (2011). Bus drivers' exposure to bullying at work: An occupation-specific approach. *Scandinavian journal of psychology*, 52(5), 484-493. doi:10.1111/j.1467-9450.2011.00895.x
-

-
- Goodboy, A. K., Martin, M. M., Knight, J. M., ve Long, Z. (2017). Creating the boiler room environment: The job demand-control-support model as an explanation for workplace bullying. *Communication Research*, 44(2), 244-262.doi: 10.1177/0093650215614365
- Gruneberg, Michael M.(1979).Understanding Job Satisfaction. Halsted Press.
- Gupta, R. (2013). Prevalence of workplace bullying and its impact on workplace well-being in academia. *Indian Journal of Health and Wellbeing*, 4(3), 503. Erişim adresi: <https://www.proquest.com/openview/a0707d3dcbe6ecb8a73eb7686c8e3a44/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2032134>
- Hauge, L. J., Skogstad, A., ve Einarsen, S. (2007). Relationships between stressful work environments and bullying: Results of a large representative study. *Work & stress*, 21(3), 220-242.doi:10.1080/02678370701705810
- Hauge, L. J., Skogstad, A., ve Einarsen, S. (2010). The relative impact of workplace bullying as a social stressor at work. *Scandinavian journal of psychology*, 51(5), 426-433.doi:10.1111/j.1467-9450.2010.00813.x
- Hedges, L. V., ve Vevea, J. L. (1998). Fixed-and random-effects models in meta-analysis. *Psychological methods*, 3(4), 486.
- Higgins, J. P., ve Thompson, S. G. (2002). Quantifying heterogeneity in a meta-analysis. *Statistics in medicine*, 21(11), 1539-1558.doi:10.1002/sim.1186
- Hogh, A., Hoel, H., ve Carneiro, I. G. (2011). Bullying and employee turnover among healthcare workers: a three-wave prospective study. *Journal of nursing management*, 19(6), 742-751. doi: 10.1111/j.1365-2834.2011.01264.x
- Houshmand, M., O'Reilly, J., Robinson, S., ve Wolff, A. (2012). Escaping bullying: The simultaneous impact of individual and unit-level bullying on turnover intentions. *Human Relations*, 65(7), 901-918.doi: 10.1177/0018726712445100
- Kakarika, M., González-Gómez, H. V., ve Dimitriades, Z. (2017). That wasn't our deal: A psychological contract perspective on employee responses to bullying. *Journal of Vocational Behavior*, 100, 43-55.doi:10.1016/j.jvb.2017.02.005
- Kang, J., ve Lee, M. (2016). The related factors to workplace bullying in nursing: A systematic review and meta-analysis. *Korean Journal of Adult Nursing*, 28(4), 399-414. doi:10.7475/kjan.2016.28.4.399
- Kanter, R. M. (1968). Commitment and social organization: A study of commitment mechanisms in utopian communities. *American sociological review*, 499-517.doi:10.2307/2092438
- Karabulut, A. T. (2016). Bullying: harmful and hidden behavior in organizations. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 229, 4-11.doi: 10.1016/j.sbspro.2016.07.108
- Karakaş, A. (2017). Duygusal emek, tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki: Otel işletmesi çalışanları üzerine bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 80-112. Erişim adresi: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=689231>
- Kay, R. E. (2015). Professional and Team Identity Buffer Effects of Workplace Environment and Bullying on Burnout in Nurses (Yayımlanmamış doktora tezi). University of Illinois, Chicago.
-

-
- Kaya, N. (2016). Mobbingin örgütte adalet algısı ve örgütsel bağlılık ilişkisi ile çalışanların iş performansına ve işten ayrılma niyetine etkisi (Yayımlanmamış doktora tezi Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- Kernan, M. C., Watson, S., Chen, F. F., ve Kim, T. G. (2011). How cultural values affect the impact of abusive supervision on worker attitudes. *Cross Cultural Management: An International Journal*, 464-489. doi:10.1108/13527601111179528
- Laschinger, H. K. S., Grau, A. L., Finegan, J., ve Wilk, P. (2010). New graduate nurses' experiences of bullying and burnout in hospital settings. *Journal of advanced nursing*, 66(12), 2732-2742. doi: 10.1111/j.1365-2648.2010.05420.x
- Laschinger, H. K. S., Wong, C. A., ve Grau, A. L. (2012). The influence of authentic leadership on newly graduated nurses' experiences of workplace bullying, burnout and retention outcomes: A cross-sectional study. *International journal of nursing studies*, 49(10), 1266-1276. doi:10.1016/j.ijnurstu.2012.05.012
- Laschinger, H. K. S., ve Fida, R. (2014). A time-lagged analysis of the effect of authentic leadership on workplace bullying, burnout, and occupational turnover intentions. *European Journal of work and organizational psychology*, 23(5), 739-753. doi:10.1080/1359432X.2013.804646
- Law, R., Dollard, M. F., Tuckey, M. R., ve Dormann, C. (2011). Psychosocial safety climate as a lead indicator of workplace bullying and harassment, job resources, psychological health and employee engagement. *Accident Analysis & Prevention*, 43(5), 1782-1793. doi:10.1016/j.aap.2011.04.010
- Lee, R. T., ve Brotheridge, C. M. (2006). When prey turns predatory: Workplace bullying as a predictor of counteraggression/bullying, coping, and well-being. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 15(3), 352-377. doi:10.1080/13594320600636531
- Leiter, M. P., ve Maslach, C. (1988). The impact of interpersonal environment on burnout and organizational commitment. *Journal of organizational behavior*, 9(4), 297-308. doi:10.1002/job.4030090402
- Leymann, H. (1996). The content and development of mobbing at work. *European journal of work and organizational psychology*, 5(2), 165-184. doi:0.1080/13594329608414853
- Livne, Y., ve Goussinsky, R. (2018). Workplace bullying and burnout among healthcare employees: The moderating effect of control-related resources. *Nursing & health sciences*, 20(1), 89-98. doi:10.1111/nhs.12392
- Loh, J., Restubog, S. L. D., ve Zagenczyk, T. J. (2010). Consequences of workplace bullying on employee identification and satisfaction among Australians and Singaporeans. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 41(2), 236-252. doi:10.1177/0022022109354641
- Lutgen-Sandvik, P. (2003). The communicative cycle of employee emotional abuse: Generation and regeneration of workplace mistreatment. *Management Communication Quarterly*, 16(4), 471-501. doi: 10.1177/0893318903251627
- Lutgen-Sandvik, P., Hood, J. N., ve Jacobson, R. P. (2016). The impact of positive organizational phenomena and workplace bullying on individual outcomes. *Journal of Managerial Issues*, 30-49. Erişim adresi:
-

https://www.jstor.org/stable/44114731?casa_token=0Nahrc7b2u8AAAAA%3AUQ7tsAABfBe4mASRPOCLOG1DWjXWOLuvwrgILkcwYcVyqJDbWWkNnVV48KWKl8V9xlY8WfDL0Q QfhW1GoTAcyAQlRzNxZNKy29bcZpxW6XyoM4biDo&seq=1

- Lutgen-Sandvik, P., Tracy, S. J., ve Alberts, J. K. (2007). Burned by bullying in the American workplace: Prevalence, perception, degree and impact. *Journal of Management Studies*, 44(6), 837-862. doi: 10.1111/j.1467-6486.2007.00715.x
- Ma, S. C., Wang, H. H., ve Chien, T. W. (2017). Hospital nurses' attitudes, negative perceptions, and negative acts regarding workplace bullying. *Annals of general psychiatry*, 16(1), 1-9. doi:10.1186/s12991-017-0156-0
- Madlock, P. E., ve Kennedy-Lightsey, C. (2010). The effects of supervisors' verbal aggressiveness and mentoring on their subordinates. *The Journal of Business Communication* (1973), 47(1), 42-62. doi: 10.1177/0021943609353511
- Malik, O. F., Sattar, A., Shahzad, A., ve Faiz, R. (2020). Personal bullying and nurses' turnover intentions in Pakistan: A mixed methods study. *Journal of interpersonal violence*, 35(23-24), 5448-5468. doi:10.1177/0886260517719903
- Maslach, C., ve Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of organizational behavior*, 2(2), 99-113. doi:10.1002/job.4030020205
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., ve Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual review of psychology*, 52(1), 397-422. doi:10.1146/annurev.psych.52.1.397
- Maslach, C. (2003). Job burnout: New directions in research and intervention. *Current directions in psychological science*, 12(5), 189-192. doi:10.1111/1467-8721.01258
- McCormack, D., Casimir, G., Djurkovic, N., ve Yang, L. (2009). Workplace bullying and intention to leave among schoolteachers in China: the mediating effect of affective commitment 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 39(9), 2106-2127. doi:10.1111/j.1559-1816.2009.00518.x
- McGregor, A., Magee, C. A., Caputi, P., ve Iverson, D. (2016). A job demands-resources approach to presenteeism. *Career Development International*. doi:10.1108/CDI-01-2016-0002
- Meliá Navarro, J. L., ve Becerril Galindo, M. (2007). Psychosocial sources of stress and burnout in the construction sector: a structural equation model. *Psicothema*. Erişim adresi : <https://redined.educacion.gob.es/xmlui/handle/11162/4445>
- Mete, M., Ünal, Ö. F., Akyüz, B., ve Kılıç, R. (2015). Psikolojik şiddetin işe bağlı tükenmişliğe etkisi: Batman ilinde öğretmenler üzerine bir araştırma. *Visionary E-Journal/Vizyoner Dergisi*, 6(12). Erişim adresi: <https://web.s.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=ee7c0f02-88b7-488b-8bcc-ebcf92a8a8d3%40redis>
- Meyer, J. P., ve Allen, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human resource management review*, 1(1), 61-89. doi:10.1016/1053-4822(91)90011-Z
- Mowday, R. T., Porter, L. W., ve Steers, R. M. (2013). Employee—organization linkages: The psychology of commitment, absenteeism, and turnover. Academic press.

-
- Naseer, S., Raja, U., ve Donia, M. B. L. (2016). Effect of perceived politics and perceived support on bullying and emotional exhaustion: The moderating role of type A personality. *The Journal of psychology, 150*(5), 606-624. doi:10.1080/00223980.2016.1154809
- Neto, M., Ferreira, A. I., Martinez, L. F., ve Ferreira, P. C. (2017). Workplace bullying and presenteeism: the path through emotional exhaustion and psychological wellbeing. *Annals of work exposures and health, 61*(5), 528-538. doi:10.1093/annweh/wxx022
- Nielsen, M. B., Matthiesen, S. B., ve Einarsen, S. (2010). The impact of methodological moderators on prevalence rates of workplace bullying. A meta-analysis. *Journal of Occupational and Organizational Psychology, 83*(4), 955-979. doi:10.1348/096317909X481256
- Olsen, E., Bjaalid, G., ve Mikkelsen, A. (2017). Work climate and the mediating role of workplace bullying related to job performance, job satisfaction, and work ability: A study among hospital nurses. *Journal of advanced nursing, 73*(11), 2709-2719. doi:10.1111/jan.13337
- Osmanoğlu T., N. (2015). Mobbing (psikolojik şiddet) Algısı, tükenmişlik sendromu ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki: Banka çalışanları üzerinde bir araştırma (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- Otto, K., ve Mamatoglu, N. (2015). Why does interactional justice promote organizational loyalty, job performance, and prevent mental impairment? The role of social support and social stressors. *The Journal of psychology, 149*(2), 193-218. doi:10.1080/00223980.2013.866535
- Out, J. W. (2005). Meanings of workplace bullying: Labelling versus experiencing and the belief in a just world (Yayımlanmamış doktora tezi). University of Windsor, Kanada
- Özdemir, E. (2010). İşyerlerinde Psikolojik Yıldıрма (Mobbing) ve İş Tatminine Etkisi: Bir Alan Araştırması (Yayımlanmamış doktora tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Peng, Y. C., Chen, L. J., Chang, C. C., ve Zhuang, W. L. (2016). Workplace bullying and workplace deviance: The mediating effect of emotional exhaustion and the moderating effect of core self-evaluations. *Employee Relations, 755-769*. doi:10.1108/ER-01-2016-0014
- Petrović, I., Čizmić, S., ve Vukelić, M. (2014). Workplace bullying in Serbia: The relation of self-labeling and behavioral experience with job-related behaviors. *Psihologija, 47*(2), 185-199. doi:10.2298/PSI1402185P
- Quine, L. (1999). Workplace bullying in NHS community trust: staff questionnaire survey. *Bmj, 318*(7178), 228-232. doi:10.1136/bmj.318.7178.228
- Quinn, L. P. (2016). Bullying and nurses' work experience, coping self-efficacy beliefs, job satisfaction, and intent to leave one's job (Yayımlanmamış doktora tezi). Capella University, ABD.
- Raja, U., Javed, Y., ve Abbas, M. (2018). A time lagged study of burnout as a mediator in the relationship between workplace bullying and work-family conflict. *International journal of stress management, 25*(4), 377. doi: 10.1037/str0000080
- Rayner, C. (1997). The incidence of workplace bullying. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 7*(3), 199-208. doi:10.1002
-

-
- Rayner, C., ve Hoel, H. (1997). A summary review of literature relating to workplace bullying. *Journal of community & applied social psychology*, 7(3), 181-191. doi: 10.1002/(SICI)1099-1298(199706)7:3<181::AID-CASP416>3.0.CO;2-Y
- Reichers, A. E. (1985). A review and reconceptualization of organizational commitment. *Academy of management review*, 10(3), 465-476. doi: 10.5465/amr.1985.4278960
- Rodríguez-Muñoz, A., Baillien, E., De Witte, H., Moreno-Jiménez, B., ve Pastor, J. C. (2009). Cross-lagged relationships between workplace bullying, job satisfaction and engagement: Two longitudinal studies. *Work & Stress*, 23(3), 225-243. doi: 10.1080/02678370903227357
- Rossiter, L., ve Sochos, A. (2018). Workplace bullying and burnout: the moderating effects of social support. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 27(4), 386-408. doi:10.1080/10926771.2017.1422840
- Salin, D., ve Notelaers, G. (2017). The effect of exposure to bullying on turnover intentions: the role of perceived psychological contract violation and benevolent behaviour. *Work & stress*, 31(4), 355-374. doi:10.1080/02678373.2017.1330780
- Samnani, A. K., ve Singh, P. (2014). Performance-enhancing compensation practices and employee productivity: The role of workplace bullying. *Human Resource Management Review*, 24(1), 5-16. doi:10.1016/j.hrmr.2013.08.013
- Sarial, Kıymet (2015). Psikolojik tacizin çalışanların tutumlarını belirlemedeki rolü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul.
- Sauer, P. A. (2013). Does resilience mediate the effects of bullying in nurses?. (Yayımlanmamış doktora tezi). The University of North Carolina, Greensboro.
- Schalkwyk, Van L. M., Els, C., ve Rothmann, I. (2011). The moderating role of perceived organisational support in the relationship between workplace bullying and turnover intention across sectors in South Africa. *SA Journal of Human Resource Management*, 9(1), 1-13. doi: 10.4102/sajhrm.v9i1.384
- Sheehan, M., McCabe, T. J., ve Garavan, T. N. (2020). Workplace bullying and employee outcomes: a moderated mediated model. *The International Journal of Human Resource Management*, 31(11), 1379-1416. doi:10.1080/09585192.2017.1406390
- Sheldon, M. E. (1971). Investments and involvements as mechanisms producing commitment to the organization. *Administrative science quarterly*, 143-150. doi:10.2307/2391824
- Simons, S. R., Stark, R. B., ve DeMarco, R. F. (2011). A new, four-item instrument to measure workplace bullying. *Research in nursing & health*, 34(2), 132-140. doi:10.1002/nur.20422
- Sims, R. L., ve Sun, P. (2012). Witnessing workplace bullying and the Chinese manufacturing employee. *Journal of Managerial Psychology*. doi:10.1108/02683941211193839
- Steers, R. M. (1977). Antecedents and outcomes of organizational commitment. *Administrative science quarterly*, 46-56. doi:10.2307/2391745
- Şahin, F. (2011). Lider-üye etkileşimi ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki üzerinde cinsiyetin etkisi. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 277-288. Erişim adresi: https://dlwqtxts1xze7.cloudfront.net/38041535/PDF2011_2_8-with-cover-page-v2.pdf?Expires=1656532602&Signature=gCVSeQNz7ZePkSolK77ZB1Cq1wMJy1qOx7W-
-

3fZGEHcUI-RRSKqh1Zw1PIbuFpMHsha4CdqhGmsDye4F3jyLA-3wUozpTqUKYwyrqv-
C75lhaM5jQoGrZPcstvQTWU143wsG0VjKG7fsaxA30fObO7f2U0iGMfZAW2aAwGrAblJum
iHOclLJleQOJp7~joVkmMXDfl89ci~mPrp4yBODQ9r-
nO4w0mI15hZjylAsgb2SJSIFHBgGrpi1n5uJBHWFkKvmpwPW4c8Me5Xamp9oMIz6x6pkr
9hi9Nkf08aKA14Bd~ie6u6wT2hniql7lwSnDxxw480D9IQxJgV4~Y6~kg__&Key-Pair-
Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

- Şahin, Neslihan (2006). Duygusal taciz (mobbing) ve organizasyonel sonuçlar üzerindeki etkisi: bankacılık sektöründe bir uygulama. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Şahin, G. S. (2015). *The relationship between mobbing and paternalistic leadership: Perception of generation Y's* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Tanhan, F., ve Çam, Z. (2011). The relation between mobbing behaviors teachers in elementary schools are exposed to and their burnout levels. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 15, 2704-2709. doi: 10.1016/j.sbspro.2011.04.174
- Teker, S. K. (2014). Mobbingin iş tatminine etkisinin belirlenmesine yönelik bir araştırma: Sağlık kurumu örneği (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.
- Tengilimoğlu, D., Mansur, F. A., ve Dziegielewski, S. F. (2010). The effect of the mobbing on organizational commitment in the hospital setting: A field study. *Journal of Social Service Research*, 36(2), 128-141. doi:10.1080/01488370903578082
- Topa, G., Guglielmi, D., ve Depolo, M. (2014). Mentoring and group identification as antecedents of satisfaction and health among nurses: What role do bullying experiences play?. *Nurse Education Today*, 34(4), 507-512. doi:10.1016/j.nedt.2013.07.006
- Trépanier, S. G., Fernet, C., ve Austin, S. (2015). A longitudinal investigation of workplace bullying, basic need satisfaction, and employee functioning. *Journal of occupational health psychology*, 20(1), 105. Erişim adresi: <https://psycnet.apa.org/buy/2014-34859-001>
- Trépanier, S. G., Fernet, C., ve Austin, S. (2013). Workplace bullying and psychological health at work: The mediating role of satisfaction of needs for autonomy, competence and relatedness. *Work ve Stress*, 27(2), 123-140. doi:10.1080/02678373.2013.782158
- Tsuno, K., Kawakami, N., Shimazu, A., Shimada, K., Inoue, A., ve Leiter, M. P. (2017). Workplace incivility in Japan: Reliability and validity of the Japanese version of the modified Work Incivility Scale. *Journal of occupational health*, 16-0196. doi:10.1539/joh.16-0196-OA
- Tuckey, M. R., ve Neall, A. M. (2014). Workplace bullying erodes job and personal resources: Between-and within-person perspectives. *Journal of occupational health psychology*, 19(4), 413. doi:10.1037/a0037728
- Tunçel, Özgür (2009). Kişilik ve örgüt kültürü bağlamında yıldırma davranışının örgütsel bağlılık üzerine etkisi: ampirik bir çalışma (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Muğla Üniversitesi, Muğla.
- Tutar, Hava Nur Gamze (2017). İş yerindeki yıldırma davranışlarının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi: örgütsel bağlılık ve örgütsel sessizliğin aracılık rolü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay.
- Xu, T., Magnusson Hanson, L. L., Lange, T., Starkopf, L., Westerlund, H., Madsen, I. E., ... ve Rod, N. H. (2018). Workplace bullying and violence as risk factors for type 2 diabetes: a

-
- multicohort study and meta-analysis. *Diabetologia*, 61(1), 75-83. doi:10.1007/s00125-017-4480-3
- Varhama, L. M., ve Björkqvist, K. (2004). Conflicts, workplace bullying and burnout problems among municipal employees. *Psychological reports*, 94(3_suppl), 1116-1124. doi: 10.2466/pr0.94.3c.1116-1124
- Verkuil, B., Atasayi, S., ve Molendijk, M. L. (2015). Workplace bullying and mental health: a meta-analysis on cross-sectional and longitudinal data. *PloS one*, 10(8), e0135225. doi:10.1371/journal.pone.0135225
- Yeldan, S. (2015). Job demands and resources as the antecedents of mobbing and its consequences (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Yeun, Y. R., ve Han, J. W. (2016). Effect of nurses' organizational culture, workplace bullying and work burnout on turnover intention. *International Journal of Bio-Science and Bio-Technology*, 8(1), 372-380. doi:10.14257/ijbsbt.2016.8.1.3
- Yıldırım, D. (2009). Bullying among nurses and its effects. *International nursing review*, 56(4), 504-511. doi:10.1111/j.1466-7657.2009.00745.x
- Yıldırım, B., Yirik, Ş., ve Yıldırım, F. (2014). Mobbing'in örgütsel bağlılık ile ilişkisi: Konaklama işletmeleri üzerine bir uygulama. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(3), 25-40. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/niguiibfd/issue/19756/211493>
- Yildiz, S. M. (2015). The relationship between bullying and burnout: An empirical investigation of Turkish professional football players. *Sport, Business and Management: An International Journal*. doi: 10.1108/SBM-09-2012-0034
- Yılmaz, H. (2013). Örgütlerde yıldırma davranışları, personelin tükenmişlik düzeyleri ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkiler (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bozok Üniversitesi, Yozgat.
- Young-Jones, A., Fursa, S., Byrket, J. S., ve Sly, J. S. (2015). Bullying affects more than feelings: The long-term implications of victimization on academic motivation in higher education. *Social psychology of education*, 18(1), 185-200. doi:10.1007/s11218-014-9287-1
- Yun, S., ve Kang, J. (2018). Influencing factors and consequences of workplace bullying among nurses: a structural equation modeling. *Asian nursing research*, 12(1), 26-33. doi: 0.1016/j.anr.2018.01.004
- Yuksel, M., ve Tunçsiper, B. (2011). The relationship between mobbing and organizational commitment in workplace. *International Review of Management and Marketing*, 1(3), 54-64. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/irmm/issue/32068/354977>
-

EKLER**Ek Tablo1.** Mobbing ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisine İlişkin Çalışmalar

YAZAR-YIL	TÜR	DİL	ÜLKE	SEKTÖR	CİNSİYET		
					(KADIN) %	N	r
Aylan(2012)	Tez	Türkçe	Türkiye	Turizm	0,340	308	0,365
Blackstock(2012)	Tez	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,845	94	0,230
Blackstock ve diğerleri(2015)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,850	103	0,32
Bohle ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Avusturalya	Turizm	0,571	72	0,550
Brunetto ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Avusturalya	Diğer	0,230	292	0,378
Carter ve diğerleri(2013)	Makale	İngilizce	Birleşik Krallık	Sağlık	0,723	2950	0,680
Coetzee ve Dyk(2018)	Makale	İngilizce	Güney Afrika	Karma	0,630	373	0,400
Djurkovic ve diğerleri(2004)	Makale	İngilizce	Avusturalya	Diğer	0,560	150	0,490
Djurkovic ve diğerleri (2008)	Makale	İngilizce	Avusturalya	Eğitim	0,680	335	0,400
Elçi ve diğerleri(2014)	Makale	İngilizce	Türkiye	Karma	0,420	1794	0,465
Elçi ve Karabay(2016)	Makale	Türkçe	Türkiye	Karma	0,557	607	0,468
Elmas(2012)	Tez	Türkçe	Türkiye	Karma	0,440	236	0,440
Engin(2012)	Tez	Türkçe	Türkiye	Diğer	0,800	300	0,114
Ertüreten(2008)	Tez	İngilizce	Türkiye	Karma	0,670	219	0,350
Glabek ve diğerleri(2014)	Makale	İngilizce	Norveç	Karma	0,140	734	0,280
Glabek ve diğerleri(2014)	Makale	İngilizce	Norveç	Karma	0,140	734	0,330
GlasØ ve diğerleri(2011)	Makale	İngilizce	Norveç	Diğer	0,134	1023	0,290
Hauge ve diğerleri(2010)	Makale	İngilizce	Norveç	Karma	0,510	2242	0,270
Hogh ve diğerleri(2011)	Makale	İngilizce	Danimarka	Sağlık	0,940	5696	-0,160
Houshmand ve diğerleri(2012)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	Yok	357	0,320
Kaya(2016)	Tez	Türkçe	Türkiye	Eğitim	0,610	308	0,144
Laschinger ve Fida(2014)a	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,910	342	0,360
Laschinger ve Fida (2014)b	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,890	205	0,320
Lutgen-Sandvikve diğerleri(2016)	Makale	İngilizce	Abd	Karma	0,560	2421	0,340
Malik ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Pakistan	Sağlık	0,910	324	0,440
McCormack ve diğerleri(2009)	Makale	İngilizce	Çin	Eğitim	0,420	142	0,500
Meliá ve Becerril(2007)	Makale	İngilizce	İspanya	Diğer	0,180	105	0,373
Otto ve Mamatoğlu(2015)	Makale	İngilizce	Almanya	Diğer	0,520	218	0,380
Out(2005)	Tez	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,100	345	0,360
Petrovic ve diğerleri(2014)	Makale	İngilizce	Sırbistan	Diğer	0,540	1998	0,458
Salin ve Notelaers(2017)	Makale	İngilizce	Finlandiya	Karma	0,620	1148	0,270
Sarial(2015)	Tez	Türkçe	Türkiye	Karma	0,510	368	0,330
Sauer (2013)	Tez	İngilizce	Abd	Sağlık	0,954	182	0,081
Schalkwyk ve diğerleri(2011)a	Makale	İngilizce	Güney Afrika	Karma	0,340	13911	0,280
Schalkwyk ve diğerleri(2011)b	Makale	İngilizce	Güney Afrika	Karma	0,340	13911	0,210
Sheehan ve diğerleri(2018)	Makale	İngilizce	İrlanda	Sağlık	Yok	1507	0,530
Simons ve diğerleri(2011)	Makale	İngilizce	Abd	Sağlık	0,930	511	0,310
Sims ve Sun(2012)	Makale	İngilizce	Çin	Karma	0,570	150	0,340
Şahin(2006)	Tez	Türkçe	Türkiye	Diğer	0,630	271	0,380
Şahin(2015)	Tez	İngilizce	Türkiye	Karma	0,020	99	0,420
Trépanier ve Austin(2015)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,900	699	0,470
Trépanier ve Austin(2015)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,900	508	0,460
Tsuno ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Japonya	Karma	0,480	2191	0,350
Tutar(2017)	Tez	Türkçe	Türkiye	Diğer	0,090	202	0,418
Yeun ve Han(2016)	Makale	İngilizce	Güney Kore	Sağlık	0,100	243	0,460
Yun ve Kang(2018)	Makale	İngilizce	Güney Kore	Sağlık	0,990	301	0,280
Yüksel ve Tunçsiper(2011)	Makale	İngilizce	Türkiye	Sağlık	0,758	120	0,360

Ek Tablo 2. Mobbing ve İş Tatmini İlişkisine İlişkin Çalışmalar

YAZAR-YIL	TÜR	DİL	ÜLKE	SEKTÖR	CİNSİYET (KADIN) %	N	r
Arenas ve diğerleri(2015)	Makale	İngilizce	İtalya ve İspanya	Karma	0,44	1839	-0,52
Bano ve Malik(2013)	Makale	İngilizce	Pakistan	Sağlık	yok	200	-0,30
Burton (2015)	Makale	İngilizce	Abd	Karma	yok	165	-0,35
Carter ve diğerleri(2013)	Makale	İngilizce	İngilizceiltere	Sağlık	0,72	2950	-0,43
Cassidy ve diğerleri(2014)	Makale	İngilizce	Birleşik Krallık	Karma	0,67	2068	-0,43
Claybourn(2011)	Makale	İngilizce	Kanada	Eğitim	0,29	133	-0,37
Dehue ve diğerleri(2012)	Makale	İngilizce	Hollanda	Karma	0,45	361	-0,36
Devonish (2013)	Makale	İngilizce	Karayipler	Karma	0,48	262	-0,27
Ertüreten(2008)	Tez	İngilizce	Türkiye	Karma	0,67	219	-0,41
Escart'ın ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	İspanya	Karma	0,47	1506	-0,30
Giorgi ve diğerleri(2014)	Makale	İngilizce	İtalya	Karma	0,44	1393	-0,55
Glasø ve diğerleri(2011)	Makale	İngilizce	Norveç	Diğer	0,87	1023	-0,36
Goodboy ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Abd	Karma	0,72	314	-0,52
Gupta(2013)	Makale	İngilizce	Hindistan	Eğitim	0,69	216	-0,823
Hauge vd(2010)	Makale	İngilizce	Norveç	Karma	0,50	2242	-0,37
Hauge ve diğerleri(2007)	Makale	İngilizce	Norveç	Karma	0,52	2539	-0,42
Kakarika ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Yunanistan	Karma	0,53	275	-0,30
Karcioğlu ve Akbaş(2010)	Makale	Türkçe	Türkiye	Sağlık	0,57	395	-0,49
Kernan ve diğerleri (2011)	Makale	İngilizce	Abd , Güney Kore	Karma	0,43	291	-0,20
Laschİngilizceervediğerleri(2012)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,92	342	-0,46
Loh ve diğerleri (2010)	Makale	İngilizce	Avusturalya	Karma	0,57	152	-0,37
Loh ve diğerleri (2010)	Makale	İngilizce	Sİngilizceapur	Karma	0,56	165	-0,18
Lutgen-Sandvikvediğerleri(2007)	Makale	İngilizce	Abd	Karma	0,66	403	-0,59
Ma ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Tayvan	Sağlık	Yok	811	-0,32
Madlock ve Lightsey(2010)	Makale	İngilizce	Abd	Karma	0,56	200	-0,69
McCormack ve diğerleri(2006)	Makale	İngilizce	Çin	Eğitim	0,42	142	-0,19
McCormack ve diğerleri (2006)	Makale	İngilizce	Çin	Eğitim	0,42	142	-0,11
Olsen ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Norveç	Sağlık	0,90	2946	-0,35
Out(2005)	Tez	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,10	345	-0,55
Özdemir(2010)	Tez	Türkçe	Türkiye	Diğer	0,56	143	-0,48
Quinn(2016)	Tez	İngilizce	Abd	Sağlık	0,89	161	-0,431
RodriguzMunozvediğerleri(2009)	Makale	İngilizce	Belçika	Karma	0,43	680	-0,39
Rodriguez-Munoz ve dğrlr (2009)	Makale	İngilizce	Belçika	Karma	0,41	312	-0,30
Rodriguez-Munoz ve dğrlr (2009)	Makale	İngilizce	Belçika	Karma	0,54	789	-0,45
Rodriguez-Munoz ve dğrlr (2009)	Makale	İngilizce	Belçika	Karma	0,50	369	-0,38
Salin ve Notelaers(2018)	Makale	İngilizce	Finlandiya	Karma	0,62	1148	-0,215
Sheehan ve diğerleri(2018)	Makale	İngilizce	İrlanda	Karma	Yok	1929	-0,46
Simons ve diğerleri(2011)	Makale	İngilizce	Abd	Sağlık	0,93	511	-0,30
Sims ve Sun(2012)	Makale	İngilizce	Çin	Karma	0,57	150	-0,29
Şahin(2015)	Tez	İngilizce	Türkiye	Diğer	0,01	175	-0,13
Şahin(2006)	Tez	Türkçe	Türkiye	Sağlık	0,63	271	-0,28
Teker(2014)	Tez	Türkçe	Türkiye	Sağlık	0,76	155	-0,45
Topa ve diğerleri(2014)	Makale	İngilizce	İspanya	Sağlık	Yok	201	-0,50
Trepanier ve Austin (2015)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,91	699	-0,71
Trepanier ve Austin (2015)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,91	508	-0,66
Yeldan(2015)	Tez	İngilizce	Türkiye	Karma	0,64	223	-0,43

Ek Tablo 3. Mobbing ve Tükenmişlik İlişkinine İlişkin Çalışmalar

YAZAR-YIL	TÜR	DİLİ	ÜLKE	SEKTÖR	CİNSİYET KADIN %	N	R
Allen ve diğerleri(2015)	Makale	İngilizce	Avusturya	Sağlık	0,890	762	0,38
Broeck ve diğerleri (2011)	Makale	İngilizce	Belçika	Karma	0,670	749	0,31
Devonish (2013)	Makale	İngilizce	Karayıpler	Diğer	0,480	262	0,26
Dollard ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Avusturya	Karma	0,545	1062	0,21
Dollard ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Avusturya	Karma	0,545	1062	0,16
Escartın ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	İspanya	Karma	0,600	932	-0,12
Kay(2015)	Tez	İngilizce	ABD-Chicago	Sağlık	0,900	72	0,58
Laschinger ve Fida(2014)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,915	339	0,49
Laschinger ve Fida(2014)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,893	203	0,36
Laschinger ve diğerleri(2010)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,950	415	0,50
Laschinger ve diğerleri(2012)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,920	342	0,46
Law ve diğerleri(2011)	Makale	İngilizce	Avusturya	Karma	0,532	220	0,38
Lee ve Brotheridge(2006)	Makale	İngilizce	Kanada	Karma	0,60	180	0,28
Livne ve Goussinsky(2018)	Makale	İngilizce	İsrail	Sağlık	0,553	309	0,32
Livne ve Goussinsky(2018)	Makale	İngilizce	İsrail	Sağlık	0,840	105	0,44
Ma ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Tayvan	Sağlık	Yok	811	0,26
McGregor ve diğerleri(2016)	Makale	İngilizce	Avusturya	Karma	0,500	980	0,33
Melia ve Becerril(2007)	Makale	İngilizce	İspanya	Diğer	0,181	105	0,56
Mete ve diğerleri(2015)	Makale	Türkçe	Türkiye	Eğitim	0,318	132	-0,22
Naseer ve diğerleri(2016)	Makale	İngilizce	Pakistan	Karma	0,430	262	0,65
Neto ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Portekiz	Karma	0,540	353	0,41
Osmanoğlu Taştan(2015)	Tez	Türkçe	Türkiye	Diğer	0,230	243	0,55
Otto ve Mamatoğlu(2015)	Makale	İngilizce	Almanya	Karma	0,518	218	0,43
Peng ve diğerleri(2016)	Makale	İngilizce	Tayvan	Diğer	0,922	262	0,22
Raja ve diğerleri(2017)	Makale	İngilizce	Pakistan	Karma	0,190	151	0,54
Rossitr ve Sochos(2018)	Makale	İngilizce	Birleşik Krallık	Karma	0,410	222	0,33
Tanhan ve Çam(2011)	Makale	İngilizce	Türkiye	Eğitim	0,480	451	0,40
Trepanier ve diğerleri(2013)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,910	1179	0,73
Trepanier ve diğerleri(2013)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,910	1179	0,73
Trepanier ve Austin(2015)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,905	699	0,61
Trepanier ve Austin(2015)	Makale	İngilizce	Kanada	Sağlık	0,905	508	0,62
Tuckey ve Neall(2014a)	Makale	İngilizce	Avusturya	Diğer	0,770	221	0,49
Tuckey ve Neall(2014b)	Makale	İngilizce	Avusturya	Diğer	0,770	221	0,55
Tuckey ve Neall(2014c)	Makale	İngilizce	Avusturya	Diğer	0,622	45	0,45
Yeldan(2015)	Tez	İngilizce	Türkiye	Karma	0,637	223	0,64
Yeun ve Han(2016)	Makale	İngilizce	Güney Kore	Sağlık	0,100	243	0,40
Yıldız(2015)	Makale	İngilizce	Türkiye	Diğer	0	102	0,609
Yılmaz(2013)	Tez	Türkçe	Türkiye	Sağlık	0,580	69	0,299

Ek Tablo 4. Mobbing ve Örgütsel Bağlılık İlişkinine İlişkin Çalışmalar

YAZAR-YIL	TÜR	DİLİ	ÜLKE	SEKTÖR	CİNSİYET (KADIN) %	N	r
Atalay(2010)	Tez	Türkçe	Türkiye	Kamu	0,21	168	-0,760
Belli(2014)	Tez	Türkçe	Türkiye	Kamu	0,29	235	-0,716
CooperThomasve diğerleri(2013)	Makale	İngilizce	Yeni Zelanda	Sağlık	0,84	727	-0,260
Einarsen ve diğerleri(2009)	Makale	İngilizce	Britanya	Karma	0,48	5288	-0,350
Engin(2012)	Tez	Türkçe	Türkiye	Diğer	0,08	300	-0,150
Madlock ve Lightsey(2010)	Makale	İngilizce	Abd	Karma	0,56	200	0,40
Salin ve Notelaers(2018)	Makale	İngilizce	Belçika	Karma	0,62	1148	-0,198
Sims ve Sun(2012)	Makale	İngilizce	Çin	Diğer	0,57	150	-0,380
Şahin(2015)	Tez	İngilizce	Türkiye	Diğer	0,01	175	-0,230
Tengilimoğlu ve diğerleri(2010)	Makale	İngilizce	Türkiye	Sağlık	0,54	320	-0,116
Tunçel(2009)	Tez	Türkçe	Türkiye	Sağlık	0,95	146	-0,149
Tutar(2017)	Tez	Türkçe	Türkiye	Diğer	0,09	202	-0,127
Yıldırım(2009)	Makale	İngilizce	Türkiye	Sağlık	0,10	286	-0,440
Yıldırım ve diğerleri (2014)	Makale	Türkçe	Türkiye	Turizm	0,34	325	-0,612
Yüksel ve Tunçsiper(2011)	Makale	İngilizce	Türkiye	Sağlık	0,76	120	0,220

SUMMARY

Introduction

It is known that conflict between employees at work contributes to learning up to a certain level. Although conflict contributes to learning, it also brings negative effects as the conflict escalates over time and drags interpersonal communication to a dead end. If one of the parties puts pressure on the other and does this systematically, the conflict process turns into mobbing. Although mobbing behavior in the workplace is perceived as minor frictions at the beginning, this situation becomes systematic over time, and it makes the person exposed to it victimized. In addition to the negative effects of mobbing on the victim, the negative effects on the organization and society can be observed in the medium and long term, and it constitutes an important work area for the management and organization field. Many topics, such as what the causes and consequences of mobbing are, what can be done to prevent and cope with it, what the role of the victim, perpetrator and other actors are in the process, pose potential research questions for management organization area. In this direction, since the 1970s, there have been many studies examining the mobbing variable in the workplace in the context of different research questions. The importance of mobbing behavior in the workplace for practitioners has increased over the years, and the academic community has tended to increase the number of studies on the mobbing variable in line with this increasing importance. At this point, it has emerged that many studies in the literature should be filtered through a single filter and a common deduction should be made from the studies done.

Purpose

As a result of the literature review on the concept of mobbing in the field of management and organization, it has been determined that although many studies have been made on this subject, the studies have not been systematically examined, many studies exist independently of each other in the literature, but they have not been systematically evaluated together for a common purpose. From this point of view, besides examining the theoretical foundations of the concept, the need to conduct research on the relationship of the variable with other organizational variables has emerged. However, it was thought that it would be a more meaningful effort to reach a conclusion by systematically studying the existing research results, instead of making a primary level analysis of these relationships again. In this direction, determining the variables associated with the mobbing variable in the workplace in the management and organization literature constitutes the primary purpose of the research, and the secondary purpose of the study is to reveal the findings obtained because of the systematic analysis of those variables whose relationship with mobbing has been studied the most.

Method

In line with the primary purpose of the research, the studies on the mobbing variable in the literature were systematically examined and related variables were determined. As a result of the determinations made in line with the primary purpose, the most frequently studied organizational variables in relation to the mobbing variable are intention to leave, job satisfaction, burnout and organizational commitment. From this point of view, hypotheses for the research questions were formed in line with the secondary purpose of the research. Country and sector variables are included in the sub-hypotheses determined within the scope of the research. Four research hypotheses for the secondary purpose and two sub-hypotheses for each of the four hypotheses were formed.

The Meta-Analysis Reporting Standards (MARS) table compiled by the American Psychological Association (APA) was used in order not to skip the stages that should be included in the meta-analysis method, especially within the scope of data collection and analysis stages of the research process (American Psychological Association MARS). A 9-stage data collection process was followed to determine the variable in which the mobbing variable was most frequently studied and to carry out the meta-analysis by examining the studies.

Within the scope of this study, with the aim of systematically examining the mobbing variable, firstly, keywords were determined for the literature review. In the continuation of the literature review, a detailed template of the studies containing the correlation data to be used as the effect size in the meta-analysis application was created, and duplicate studies were eliminated. The antecedent and succeeding variables, whose relationship with the mobbing variable were studied, were examined, and the most frequently studied variables were identified. It has been seen that the variables that have been the subject of numerous studies are the intention to leave, job satisfaction, burnout, and organizational commitment variables. For this reason, in line with the secondary purpose of the research, the relationships between mobbing variable and intention to leave, job satisfaction, burnout and organizational commitment variables were revealed with four different meta-analyses.

Within the scope of meta-analysis first, it is aimed to determine the model to be used to reveal the relationship between mobbing and variables. To determine the model, the variance between the effect sizes was examined with the Hedges Q homogeneity test. In line with the significant ($p \leq .05$) results of the Q tests, it was found appropriate to use the random effects model in the interpretation of the analysis results of the research. Since the Q statistic was significant, the data set was found to be heterogeneous. With the interpretation of the I^2 value, it was revealed that the amount of heterogeneity was high. In this direction, subgroup analyzes of moderator variables were also carried out in the next step. In addition, for each meta-analysis study, publication bias was examined with the funnel plot and Begg and Mazumdar Ranking Correlation Test.

Conclusions

The findings obtained because of the meta-analysis conducted in line with the purpose of this study revealed that there is a moderately significant effect size between mobbing and the variables of intention to leave, job satisfaction, burnout, and organizational commitment. It can be said that the generalizability level of these results is quite high by minimizing the space, time and sample constraints provided by the meta-analysis to the researcher. It is thought that the results obtained in this way are of great importance for all decision makers inside and outside the organization.

As a result of the meta-analysis subgroup analyzes, it was revealed that the country variable in which the studies were carried out had a moderating effect in terms of the relationship between each variable. It is thought that factors such as the social perspective on mobbing behavior in the workplace, the level of protection of the victim with legal regulations, cultural elements, and the widespread attitude of organizations towards aggressive behavior in the countries where the studies were carried out are important in terms of this effect.

In line with the results of the study; It is thought that it would be beneficial to increase meta-analysis studies on variables such as mobbing in the workplace, where many studies have been carried out in the field of management and organization and there are many answers to the same research question in different contexts. In this way, it will be possible to reach more generalizable

and summative results representing a much larger sample than the results of the studies. In addition, it will be useful to focus on studies that can make more in-depth examinations by using qualitative research methods on the mobbing variable.